

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2023 (№4)

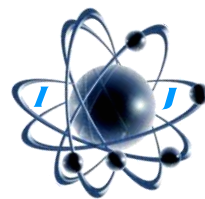
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajlaniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№4

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdullaeva B.** (Tashkent)
 p.i.d., (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 Yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis)
 t.i.d., prof. **Ballieva R.** (Nókis)
 b.i.f.d., doc **Begjanov M.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Eralin Q.** (Shmkent)
 p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d. (DSc), doc. **Ernazarova M.** (Nawayı)
 t.i.d., prof. **Xolikova R.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis)
 a/x.i.d., doc. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), prof. **Kerwenov T.** (Nókis)
 f.i.f.d., doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
 p.i.d.(DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis)
 f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.i.d.(DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis)

p.i.d.(DSc), doc. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis)
 p.i.k., prof. **Nawrızbayeva A.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc) **Matjanov N.** (Nókis)
 p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Pazilova M.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Palimbetov K.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Reymov B.** (Tashkent)
 p.i.d. (DSc), doc. **Salaeva M.** (Urgenish)
 f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Xodjaniyazov S.** (Urgenish)
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis)
 p.i.k., prof. **Tilegenov A.** (Nókis)
 ps.i.d. (DSc) **Utebergenov M.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Tashkent)
 p.i.d., doc. **Yusupov Q.A.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

KOMPOZITOR NAJIMADDIN MUXAMMEDDINOV DÓRETIWSHILIGINDE SIMFONIYALÍQ POEMA JANRÍ

R.A.Abatbaeva – áğa oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

Tayanch so'zlar: musiqa, poema, polifoniya, garmoniya, kanon, simfoniya, kompozitor, kontrast, janr, faktura, repriza, major.

Ключевые слова: музыка, поэма, полифония, гармония, канон, симфония, композитор, контраст, жанр, фактура, реприза, мажор.

Key words: music, poem, polyphony, harmony, canon, symphony, composer, contrast, genre, texture, reprise, major.

XX ásirdeń 30-jılları hám urıstan keyingi jıllarda, Oraylıq Aziya mámleketleri turmısında “simfoniyalıq poema” janrına tiyisli shıǵarmalar kóples ushırasıp turadı.

Bul dáwirde kompozitorlar óz shıǵarmalarında qaharmanlıq, tariyxıy, watandarlıq, ápsanalıq temalardı en jaydıran. Shıǵarmanıń tiykarǵı teması sıpatında xalıq namalrı, milliy muzıka úlğilerinen keń qollanılǵan. Simfoniyalıq orkestr quramı ráń-bareń bayıtılıp, milliy koloritti sezindiriwshi sazlar arqalı orkestr quramına kiritilgen. Dóretpeleriniń forması, kólemi, faktura, garmoniyası ózine tán bezeklerdi ózinde jámlegen.

Bul kishi jumıstan maqset, simfoniyalıq poema janrı hám N.Muxammeddinov dóretywshilik dáwirinen baslap usı künge shekem bul janrdıń muzıka ámeliyatında qollanılǵan stilleri haqqında qısqa bolsada maǵlıwatlar beriwden ibarat.

XIX ásir Batis muzıka mádeniyatında iri bir bólimli formada shıǵarmalar jazılǵan. Kóplegen kompozitorlar túrli janrlarda usı formadan qollanıp kórgen, biraq, basqa janrlardan kóre simfoniyalıq poema janrında bul iri bir bólimli forma óz dálin tapqan. Qaǵıydaǵa kóre bul forma, ózinde hár túrli dúzilisler hám sintetikalıq xarakterdi jámleydi. Bul janrda muzıka dóretken shet el kompozitorlardan: F.Shopen, R.Shtaus, M.Balakirev, A.Glazunov, S.Raxmaninov, A.Xachaturyan hám basqalardıń shıǵarmaların atap ótsek orınlı [9:153-172].

Oraylıq Aziya muzıka mádeniyatında “poema” túsiniǵi birinshi márte V.A.Uspenskiy tárepinen alıp keling [7]. Poema sózi- áyyemgi grek sózinen alınǵan bolıp, iri yamasa ortasha kólemdegi, lirik-epik xarakterdegi, ádebiyatjanrlarına tiyisli kóp bólimli epik shıǵarma esaplanadı. Poemalar qaharmanlıq, ishıy-muxabbat, tariyxıy, ápsanalıq túrlerine bólinip, qosıq sıyaqlı qısqa formasına iye [10].

XX ásirdeń 30-jıllarında Ózbekstanda simfoniyalıq poema janrında Aleksey Kozovski salmaqılı dóretywshilik islegen. Urıs dáwirinen keyingi jıllarda dóretywshilik qılǵan I.Akbarov «Эпик поэма», M.Tojiev «Любовь поэта», D.Zokirov «Хамза», M.Ahrafıy «Temur Malik» [8:126] taǵıda basqa shıǵarmalar.

Simfoniyalıq poema janrı qaraqalpaq kompozitorlarınń dóretpelerine de óz tásin kórsetpey qalmadı. Solar qatarında kompozitor N.Muxammeddinov dóretywshiligi arasında simfoniyalıq hám vokal simfoniyalıq shıǵarmaları áhmiyetli orındı iyeleydi. Ásirese “Posqan el” simfoniyalıq poeması kompozitordıń ullı waqıyalarǵa bar hawazı menen muzıka sesleri arqalı tılawshılardıń oyınına, sezimine tásir etetuǵın sesler arqalı obrazlar menen jetkere alǵan.

Kompozitor bul poemasında mazmunı menen tili jaǵınan 1741-1760-jıllardaǵı ata jurtı Tırkistannan Babajurtı-Arqa Xorezmge qayta kóship kiyatırǵandaǵı qatań qorqınıshlı dáwirdi realistik jaǵdayda kórsetken [1:12]. Simfoniyaǵı oraylıq obraz óz elin ana topıraǵın ilajsız basqınıshı jawlar sebep taslap baratırǵan xalıqtı, áwladlarınń baxıtı ushın gúreske atlangan qaharmanlardıń taǵdiri súwretlengen. Shıǵarma melodiyasınıń tiykarı etip xalıq melizmelerinen alınǵan. Kompozitor xalıq milliy namaların saqlaǵan halda dástúrli diatonikaǵa úylesimlik

endirgen. Simfoniya qaraqalpaq xalıqınıń ullı shayı Jiyen jırawdıń usı atamaǵı tragediyasına baǵıshlangan dep jazadı T.Adambaeva óz miynetlerinde.

Bul simfoniyalıq poema kompozitordıń studentlik dáwirinde jazılǵan. Jas bolıwına qaramastan simfoniya júdá professional dárejede jazılǵan. Kompozitor ullı Jiyen Jırawdıń “Posqan el” shıǵarmasını konservatoriyanı pitkertuǵın waqtındaǵı diplom jumısına alıp, ol ústinde kóples jumıslar alıp barǵan. Qaraqalpaqstanǵa kelip, ilimpazlar menen bir neshe folklorlıq ekspediciyalarǵa qatnasıp, xalıq dóretywshiliginıń kóplegen jemiserine, folklor muzıkasınıń qarama - qarsılıqlarına dus kelip, kóp ǵana ózine anıq bolmaǵan waqıyalarǵa anıqlawǵa erisedi. Poemadaǵı bir neshe qosıqlardıń teksti menen jazıp alınıp, notaǵa túsirdi hám óziniń shıǵarmasında utımlı etip paydalanǵan. Kompozitordıń Tashkent, Alma-ata muzıka bilim jurtları hám konservatoriyalarında bilim alıwı dóretywshilik jolınıń rawajlanıp qalıpsiwinde Evropa hám Shıǵıs klassikalıq muzıka mektepleriniń dátúrlerin ózbek, rus, qazaq hám t.b. ullı ustazlarınń bergen bilimleri onıń dúnya qarastarın muzıka jazıwǵa bolǵan talantın kúsheytı desek asıra aytqan bolmaymız [4:186]. Poemanı jazıwda ustazı professor Erkeǵalı Raxmadievtiń bergen keńesleri kompozitor ushın júdá jaqsı kúsh-ǵayrat baǵıshlaǵan. Bul haqqında N.Muxammeddinov ózi de úlken minnetdarshılıq penen esleydi [3:650]. Kompozitor shıǵarmanı birden kóshiwden baslamastan tınısh paraxatshılıq ómirden baslap muzikalıq kirisiw háreketinen muzıkanı major tonallıǵında baslap áste-aqırın temaǵa baylanıslı garmoniyalar menen bayıtadı. Poemanıń syujetlik liniyası úsh muzikalıq leytemadan quralǵan bolıp, xalıq teması, jaw teması, jırawdıń teması sóz etiledi. Poemanıń kirisiw bóliminde úlken merekege jıyılǵan xalıq shadlı-quwanışlı tamashalar qurıp atırǵanı sáwlelendiriledi. Bunday uqsaslıqtı kompozitordıń “Ajiniyaz” operasında da kóriwimizge boladı. Poemanıń kirisiw bóliminde, kompozitordıń ózine tán usılı hám dóretywshilik ózgesheliklerin belgilep beredi [5:62]. Shıǵarmanıń bas teması oyın xarakterinde, al, járdemshi teması qosıq retinde ayıtılıp, ekewi qosılıp, rawajlangan bóliminde kewil qamsıǵıp qandayda bir jamanlıq bolajaqday truba sazlarında seslerdiń insandı qorqınıshqa salatuǵın muzıka sher-tiledi, trombon saz ásbabında bastırıp kiyatırǵan jawdıń aldın alıwǵa shaqırǵanday xarakterin sáwlelendirgen. Simfoniyalıq poemada xalıqtıń basına túsken tragediyanı júreкке kúyıp atırǵanday deneni túrshiktirip, sezimlerdi eljiretip jiberedi buǵan urma sazlar hám demli sazlar járdeminde dramaturgiyanı kúsheytıp beriwge háreket etken, albette bul kompozitordıń sheberliginiń dáli.

Simfoniyalıq poemanıń ortanǵı bólimi fugato formasında baslanıp, sońınan xalıq teması menen aralasıp rawajlanıwın dawam etedi. Jaw teması dáslep skripka sazında, keyin áste-aqırın sazlar sanı kóbeyip, xalıqtıń qarsılıǵına ushırıp qılışlasıw saxnalrı shıǵarmanıń dramatizm elementlerin kúsheytıp, eń joqarǵı kulminacion bólegin kórsetedi. Usı hawij bóliminde muzikalıq konflikt shiyelesip, úsh tema, xalıq teması, jaw teması, jawshınıń teması ushırasıp, qarama-qarsı kontrastlı shayqalı kúshine enip shıǵarmanı tılawshılar itibarın elede jawlap alıwǵa drama-

tizmdı kúsheytip baradı. Shıǵarmada kompozitor túrli polifoniyalıq, kontrapunkt, kanonlıq hár qanday milliy irǵaqlardı ornı menen qoyıp qollana bilgen. Usı kontrastlı baylanıslardan keyin xalıq teması jehip shıǵıp, quwanışlı kewilli major tonallıǵında repriza baslanadı. Bunda shadlı oyın kúlkiler menen xalıqtıń keleshekke bolǵan jaqsı úmitleriniń iske asıratuǵınınan derek beredi. Simfoniya drammatizm baslı roldı atqarıp, onda xalıq dástanları menen namalarınan citata almay, tek ǵana intonaciyasınan paydalanıp, jáne onı túrli tonallıqlarǵa ótkerip kompozitor sheberligin qollap milliy koloritti bayıtıp ájayıp bir shıǵarma dóretken. Simfoniyalıq poema 1970-jılı Qazaqstan Respublikasınıń 50 jıllıq merekesinde atqarılıp, eń jaqsı muzikalıq shıǵarma dep maqullanıp, birinshi orındı alıwǵa muwapıq boldı [1:15]. Kompozitordıń bul keń ómirge úlken mádeniyatqa qaray taslaǵan keń qáдеми boldı. 1971-jılı Moskva qalasında shıǵatuǵın “Музыкальная жизнь” N.Muxammeddinovtıń “Posqan el” simfoniyalıq poeması óziniń tásirshenligi, muzikalıq obrazlardıń salmaqlılıǵı hám óziniń anıqlılıǵı menen ayırıqsha kózge taslanadı [2], dep joqarı baha bergen. Kórneklı muzikatanıw iliminin ǵayratkeri Tájigul Adambaeva óziniń “Qosıqtan operaǵa shekem”

atlı miynetinde de shıǵarmanı joqarı bálentlikke alıp shıqqan edi [6].

Muzikalıq shıǵarmalardı hám muzikalıq stil, janrdı talıqlaw muzikatanıw iliminde oraylıq mashqala bolıp esaplanadı, sebebi kompozitor dóretpelerin talıqlaw onıń stilin anıqlaw ushın insanda tereń bilim hám kónlikpelerdi, talap etedi. Izertlewshilik kóz qarastan qaraǵanda garmoniya, melodiya, polifoniya, metrika, tembr, janr hám taǵı basqa hámme tárepleme tolıǵı menen kompleks tárizde talıqlaw muzıka tariyxı iliminde muzikalı stilistikalıq principitiń nızamlılıǵın ashıp beriwge imkan jaratdı.

Juwmaq ornında aytıw kerek, joqarıda keltirilgen kompozitordıń simfoniyalıq poeması bunnan tısqarı túrli janrlardaǵı shıǵarmaların ele muzıka sınshılıq kóz qarastan úyrenip talıqlaw onı keleshek áwlad ushın oqıw materialı sıpatında qaldırıw úlken ilim hám izleniwdi talap etedi. Usı keltirilgen maǵlıwmatlar nátiyjesinde simfoniyalıq poema janrınıń tariyxı, kelip shıǵıwı hám usı janrda dóretilwshilik etken kompozitorlar haqqında, solardan Najimaddin Muxammeddinov dóretilwshiligine tiyisli simfoniyalıq poemasına murajat ettik.

Ádebiyatlar

1. Alimov Á, Adambaeva T. Ataqlı sazgerler. –Nókis: 2012. 15-b.
2. Adambaeva T. Qosıqtan operaǵa shekem. //“Ámiwdarya” №10. 1974.
3. Абатбаева Р.А. "Қорақалпоғистон музыка маданиятини ривожланишида машхур бастатор Н.Мухаммеддиновнинг ўрни." Oriental Art and Culture 3.1 (2022): 648-653.
4. Abatbaeva R.A. "The manifestation of european and national traditions in the opera" Gulayim". International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences 2.2 (2022): 185-187.
5. Абатбаева Р.А. "Композитор Нажимаддин Мухаммеддинов ижодида тарихий сиймолар." Journal of Culture and Art 1.1 (2023): 60-66.
6. Солудуха Я. Молодые композиторы Казахстана. // «Музыкальная жизнь». -Москва: №2, 1975.
7. Uspenskiy V. "Buxoro shashmaqomi"ni notaǵa túsirgende «Шесть музыкальных поэм» –Москва: 1924.
8. Янов-Яновская Н.С. «Узбекская симфоническая музыка». -Т.: 1979. –С. 126.
9. Канчели М.А. Крупная одночастная форма в зарубежной музыке XIX и начала XX века. // «Вопросы теории музыки». -М.: 1975 вып. 2. –С.153-172.
10. Камалова Д.Э. Баспасөзде новелланың жанрлық өзгешелиги (Жанровые особенности новеллы в прессе) [Genre features of the novel in print]. // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Нукус: «Наука». 2019.

REZYUME. Ushbu maqolada XIX-XX asrlarda O'rta Osiyo davlatlarida simfonik musiqaning hayotida simfonik poema janri G'arb musiqa madaniyatida shakllana boshlagani va O'zbekiston va Qoraqalpog'iston kompozitorlari ijodida turli namunalar yartilishi, shu tariqa kompozitor N.Muxammeddinov ijodida simfonik poema janrida yaratilgan asari "Posqan el" poemasi tahlili haqida ma'lumotlar keltiriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается жанр симфонической поэмы в жизни симфонической музыки в странах Средней Азии в XIX-XX веках. Становление западной музыкальной культуры и появление различных примеров в творчестве композиторов Узбекистана и Каракалпакстана, Таким образом, даются сведения об анализе стихотворения «Поскан ел», созданного в симфоническом жанре композитором Н.Мухаммеддиновым.

SUMMARY. This article examines the genre of the symphonic poem in the life of symphonic music in the countries of Central Asia in the 19th-20th centuries. The formation of Western musical culture and the emergence of various examples in the works of composers of Uzbekistan and Karakalpakstan. Thus, information is given on the analysis of the poem "Posqan el", created in the symphonic genre by composer N. Muhammeddinov.

KREATIV OYLAW HÁM KOMMUNIKATIV KOMPETENCIYA MASHQALALARINÍN

ÓZ-ARA QATNAS MÁSELESİ

B.T.Abdiev – tayansh doktorant

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: kommunikativ, kompetensiya, kreativ, modernizatsiya, madaniyat, jamiyat, innovatsiya, metod, sistema, integratsiya, diversifikatsiya.

Ключевые слова: коммуникатив, компетенция, креатив, модернизация, культура, общество, инновация, метод, система, интеграция, диверсификация.

Key words: communicative, competence, creative, modernization, culture, society, innovation, method, system, integration, diversification.

Respublikamız bilimlendiriw sistemasın reformalawda shet el tájiriybelerine tiykarlangan halda xalıq aralıq standartlarǵa sáykes keletuǵın oqıw dástúrleri menen muwapıqlastırıw joqarı pedagogikalıq bilimlendiriw sistemasın jetilistiriwge tiykar boladı. Bul boyınsha 2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwıń bes tiykarǵı jónelisi boyınsha Háreketler strategiyasında korsetilgenindey, mámleketimizde “Tálim hám tálim sıpatın bahalawdıń xalıq aralıq standartların engiziw

tiykarında joqarı bilimlendiriw shólkemleriniń sıpatı hámde nátiyjeliligini asırıw, ilimiy innovatsiya hám jetiskenliklerin ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli mexanizmlerin jaratıw” kadrılar tayarlawdıń sıpat dárejesin asırıw, xalıq aralıq standartlar tiykarında tájiriypeli kadrılar tayarlaw búgingi kún bilimlendiriw sisteması ushın júdá zárúr.

Jáhán tálim hám ilimiy izertlew shólkemlerinde sıpathı bilimlendiriw beriw imkaniyatların qalıplestiriw jańalıqlardı jaratıw boyınsha ilimiy izertlewler alıp

barılmaқта. Talabalardıń qabiletlerin rawajlandırıw arqalı intellektual háraketler iskerligin asırıw qábiletlerin rawajlandırıw maǵlıwmatlar almasıwı, zamanagóy pedagogikalıq hám kommunikaciyalıq texnologiyalardı qalıplestiriw, bilim hám kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan ilimiy izertlewler alıp barılmaқта. Házirgi globallasıw shárayatında dúnya júzi mámleketleri ortasında óz-ara jaqınlasıwlar bolıp atırǵanlıǵı hesh kimgе sır emes. Globallasıw processinde bunday jaqınlasıwlar mádeniyatlardıń óz-ara ulıwmalasıwın, ilim-pán, jańa innovaciyalıq joybarlardıń islep shıǵılıwın hám de barlıq tarawlardıń rawajlanıwın belgilep berdi. Bul tek ǵana bir tarawdı qamtıp qoymastan barlıq tarawlarda ózine tán bolǵan áhmiyetke iye boldı. Bul ásirese bilimlendiriw tarawına úlken tásir etedi. Talabalardıń bilim alıwı, olardı ámeliyatta qollawı menen baylanıslı boldı. Globallasıw shárayatında talaba jaslardan tek ǵana tásir obyektine aylanıp qalmastan tásir subyektine aylanıwǵa shaqırmaқта. Bul bolsa olardan jańasha kózqaras talap etpekte. Talaba jaslardıń kommunikativlik kompetensiyasın jetilistiriw procesi shaxs rawajlanıwı hámde kreativ pikirlewı menen processlerdi analizlewı, olardı meńgere alıwı búgingi kún ushın sheshiwshi áhmiyetke iye bolmaқта.

Haqıyqatında da búgingi künde jámiyet hám mámleket táǵdirin belgilep beretuǵın, talaba jaslarǵa zárúrlik júda joqarı. Bunday jaslardı tárbıyalawda oqıw procesin modernizaciyalaw, diversifikaciyalaw hám bir qatar reformalardı ámelge asırıw kerekligin búgingi kúnniń ózi tastıyıqlamaқта.

Zamanagóy ilim hám bilimlendiriw óz rawajlanıwında jańadan jańa usıllardı alıp keliw zárúrligin kórsetpekte. Hár qanday ilim hám bilimlendiriw metodlarsız bolmaydı. Belgili fransız alımı, filosof R.Dekart aytqanıday “metodsız háraket etiwshi ilimpaz, qarańǵıda jol izlep júrgen adamǵa uqsaydı. Ol óz jolın súrnigip, adasıp tabadı, al metod penen háraket etiwshi ilimpazdı qarańǵıda shıra menen háraket etiwshi adamǵa meǵzetiwge boladı. Bul adam óz jolın tez tawıp aladı”. Demek, adam ádebiyattan, teatrdan, kinodan kommunikativ processlerdiń áhmiyeti, shaxslar hám olar arasındaqı óz ara múnásibetler, mashqalaları hám olardı qanday sheshiw kerekligi haqqında maǵlıwmat beredi.

Kommunikativ kompetentlik tarawdı ózlestiriw procesinde talabalar mádeniy ortalıqtan kommunikativ processlerdi awızeki hám vizual formalarında diskussiya qılıw kerekligin ańlatadı. Usı orında kommunikativ kompetensiyanıń tiykarǵı mánisine toqtalıp otetuǵın bolsaq, kommunikativ kompetenciya-bul quramalı kommunikaciya qabilet hám uqıplıqlarǵa iyelik etiw, jańa sociallıq dúzimlerde jeterli kadrlardı jetilistiriw, kommunikativlik tarawdaǵı baylanıs qaǵıydaların biliw, ádep-ikramlıq qaǵıydalarına ámel etiw hám basqada kóp túsiniqlerdi óz ishine qamtıyadı. Sonlıqtan da bilimlendiriwde jańa kreativ pikirlerdi jaratıwshı metodlar zárúr.

Házirgi dáwirde dúnya mámleketlerinde tálim sistemasın rawajlandırıwǵa talabalardıń bilim hám oqıwshı jaslardıń kreativ aktivligin asırıwda kommunikativlik kompetensiyasın rawajlandırıw júda áhmiyetli sanaladı. Tálim procesiniń áhmiyetli belgisi onıń shaxsqı baǵdarlanǵanlıǵı esaplanadı. Kommunikativlik kompetenciya insannıń sociallıq roli hám ayrıqshalıǵı menen baylanıslı. Ol awızeki hám awızeki bolmaǵan baylanıs processleriniń beyimleskenligi hám olardan paydalanıw erkinligin názerde tutadı, ham insannıń ózine tábiyiy hám sociallıq álemge bolǵan múnásibetler sistemasın tártipke salıwshı kategoriya sıpatında qaralıwı múmkin [1:133].

Xalıqaralıq civilizaciyalıq rawajlanıw dáwirinde social ózgerislerdiń dinamikası sonı kórsetedi, yaǵnıy dúnyanıń

rawajlanıwında jetilisiwinde úlken ilimiy innovaciyaalar júda zárúrli sanaladı. Innovaciyalardıń islep shıǵılıwı álbette studentlerdiń bilim dárejesi, intellektuallıq potenciallarınıń jetilistiriwge qaratılǵan jańa pedagogikalıq talaplar menen tıǵız baylanıslı. Házirgi künde pedagogika iliminde mashqalalı tálim tusinigi bar bolıp, kópshilik ilimpazlardıń miynetlerinde sol áhmiyetli tárepler kórsetiledi, yaǵnıy tálim processinde mashqalalı jaǵdaylarǵa tiyisli studentlerdiń ǵárezsiz iskerlik alıp barıwı hám sheshimlerin ǵárezsiz ámelge asırıwına tiyisli bilimlerdiń jaratılıwına tiykar bolatuǵının korsek boladı.

Usı orında kreativ sózine toqtap kreativlik (latınsha inglizshe “create”-jaratıw, creativ-jaratıwshı dóretiwshi) degen mánisti ańlatadı [2:198]. Individiń jańa ideyaların islep shıǵarıwǵa tayarlıǵın xarakterleytuǵın hám ǵárezsiz faktor sıpatında uqıplılıqtıń quramına kiriwshi dóretiwshilik qábileti. E.P.Torrens pikirine kóre “kreativlik” túsiniǵi negizinde tómendegiler kórsetiledi:

-mashqalanı yaǵı ilimiy boljawlardı ilgeri súrıw

- ilimiy boljawlardı tekseriw hám ózǵerttiriw

-qarar nátiyjelerdi qalıplestiriw tiykarında mashqalanı ańıqlaw [3:16].

Kreativ mashqala sheshimin tabıwda bilim hám ámeliy háraketlerdiń óz-ara qarama qarsılıǵına kóre tásirshenlik Kreativ pikirlew hár bir social tarawda óziniń kórinisin tabıwı múmkin. Ótken ásirdiń ekinshi yarımına shekem shaxstıń kreativligi intellektuallıǵı menen birdey dárejede bahаланǵan hám óziniń tábiyatına kóre intellektten túpten pariqladı. Ol shaxstı rawajlandırıwǵa qaratılǵan, túsiniq sıpatında insan aqlı, hám onıń ruwxıylıǵınıń ajıralmas bólegi esaplanadı. Kreativ oylaw qabileti insangá tuwma beriledime, yaǵı insan ómiri dawamında tájiriye tiykarında arttırılma degen eki bir-birine qarama qarsı kózqaraslar bar. Negizinde kreativlik oylaw tuwma tárizde hámmede bar bolıwı múmkin [4]. Ekinshi kózqarasta kreativlik insan ómiri dawamında qalıplesip rawajlanıp baradı. Kreativliktiń payda bolıwı yamasa bolmawınıń bir qatar sebepleri bar. Qorshaǵan ortalıq hámde bilimlendiriwdiń mazmunı hám metodikası kreativlik oylawdıń júzege keliwı hám rawajlanıwınıń bas faktori esaplanadı. Bilimlendiriwde kreativlik qabiletti rawajlandırıw júda áhmiyetli. Bul ushın ayırım mashqalalardıń ashıq qaldırılıwı ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul processte túrli innovaciyalıq hám integraciyalıq jantasıwları qollaw imkaniyatın támiynlew hámde arnawlı wazıypalardı júzege keltiriw nátiyjesinde tálim alıwshılardıń dóretiwshilik qabiletin rawajlanıradı. Kreativ pikirlew búgingi jaslar iye bolıwı kerek bolǵan áhmiyetli kónlikpe sanaladı, bul kónlikpe olarǵa házirgi künde XXI asır kónlikpelerge iye kadrlardıń dúnyaǵa maslasıwına kómekeledi. Adamlardıń dúnyaǵa kóz-qarası tek ǵana olardıń dúnya haqqındaǵı bilimlerinde kórinip qoymastan, al olar tárepinen bul maǵlıwmatıń talqılanıwında da, qanday juwmaq shıǵarıwında da, qalay háraket etiwinde de kórinedi [5:69].

Kommunikativ kompetenciya hám kreativlik búgingi kún tálim sistemasında talabalardıń bilim hám kónlikpelerin asırıw ushın áhmiyetli orın tutatuǵının korsek boladı. Ulıwmalastırıp aytqanda talaba jaslarda kreativ oylawdı qalıplestiriwde ishki hám sırtqı faktorlar oǵada áhmiyetli. Ishki hám sırtqı faktorlardı, talabanıń individual ózgesheliklerin esapqa alıw kerek. Sonıń menen bir qatarda bilimlendiriw procesinde oqıtıwdıń jańa innovaciyalıq texnologiyaların qollanıw búgingi kún zaman talabı ushın áhmiyetli sanaladı. Jáne de talabalarda kommunikativ kompetenciya hám kreativlik kónlikpelerin qalıplestiriw olarǵa quramalasıp baratırǵan jergilikli hám global mashqalalardı ózgeshe usıllar arqalı sheshimin tabıw imkaniyatın beredi.

Адебиетлер

1. Аганисьян В.М. Психолого-дидактические основы творческого взаимодействия преподавателя и обучающихся в процессе учебного диалога. СПб. : ЛОИРО, 1998. –С. 133.

2. Педагогик энциклопедия. –Тошкент: 2015. II-жилд 198-6.

3. Kreativ fikrlash. –Toshkent: “Innavatsiya-Ziyo” 16-b.

4. Данилина Е.К. Креативность и обучение. Территория новых возможностей. // Вестник ВГУЭС. № 4, 2015.

5. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. –Toshkent: 2011. 69-b.

REZYUME. Ushbu maqolada zamonaviy ta’limdagi bir qator muammolar tahlil qilingan. Oliy ta’lim tizimida talabalarda kommunikativ kompetensiyaga oid tushunchalar va kreativ fikrlashning afzalliklari batafsil tahlil qilingan. Kommunikativ kompetensiya va kreativ fikrlashni rivojlantirishga bog’liq taklif va mulohazalar keltirib o’tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется ряд проблем современного образования. В системе высшего образования всесторонне проанализированы и сделаны выводы коммуникативной компетенции и преимущества творческого мышления у студентов. Внесены предложения и соображения, связанные с развитием коммуникативной компетенции и творческого мышления.

SUMMARY. This article analyzes a number of problems of modern education. Comprehensively analyzed and made conclusions about the communicative competence and the benefits of creative thinking among students. In the system of higher education Suggestions and considerations are made related to the development of communicative competence and creative thinking.

OLIIY TA’LIMDA TADQIQOT ISHLARINI YOZISH JARAYONIDA TANQIDIY FIKRLASHNING O’RNI

F.B.Abdikarimova – *tayanch doktorant*

Uraqanch davlat universiteti

Tayanch so’zlar: dalillarni izohlash, ma’lumot, argument, topshiriq savol, axborot globallashuv, akademik yozuv.

Ключевые слова: интерпретировать доказательства, данные, аргумент, задание, вопрос, глобализация информации, академическое письмо.

Key words: interpret evidence, data, argument, assignment, question, information globalization, academic writing.

Bugun biz juda ko’p ma’lumotlar bilan ishlashimizga to’g’ri keladi. Ayni glaballashuv davrida bizni turli-tuman axborotlar qamrab olyapti. Zamon shu darajada shiddat bilan o’zgaryaptiki, insoniyatdan turli xildagi ma’lumotlarni tezda ilg’ab, ularni tahlil qilish va qabul qilib olish talab qilinmoqda. Turli ma’lumotlarni qabul qilar ekanmiz, bu ma’lumotlarning qay biri to’g’riyu, qaysinisi noto’g’ri, asoslangan yoki asoslanmagan, o’ylab topilganligini ajratish qiyin, albatta. Ko’p sonli ma’lumotlarga ega bo’lgan va dezinformatsiya tobora ko’payib borayotgan raqamli dunyoda mantiqiy va tanqidiy fikrlashning ahamiyatini inkor etmaslik kerak.

Zamonaviy jamiyatda turli sabablarga ko’ra oliy ta’limga e’tibor kuchaymoqda. Buning sabablaridan biri sifatida so’nggi yillarda globallashuv davrida talabalarining keng qamrovli ma’lumotlar bilan o’ralganligini keltirish mumkin. Binobarin, oliy o’quv yurtlarida talabalar yozma topshiriqlarni yozish jarayonida olingan har bir ma’lumotni tahlil va sintez qilish orqali eng to’g’ri xulosa chiqarish ko’nikmasiga ega bo’lishi kerak. Bunday vaziyatda tanqidiy fikrlashning o’rni juda muhimdir.

Aniq va oqilona fikrlash qobiliyati, mustaqil hamda mulohazali fikrlash bilan shug’ullanish, o’quvchilarga o’z fikrlarini shakllantirish va yaxshi tanlov qilish imkoniyatini beradi. Shuning uchun bu akademik muvaffaqiyatga erishishning kalitidir.

Adabiyotlarda tanqidiy fikrlash quyidagicha ta’riflangan:

“Javob yoki xulosaga kelish uchun ma’lumotni faol va mohirlik bilan konsepsiya qilish, qo’llash, tahlil qilish, sintez qilish va baholash jarayoni” [2].

“Aniq, oqilona, ochiq fikrlaydigan va dalillar bilan xabardor qilingan intizomli fikrlash” [2].

“Fikrlash, tahlil qilish, baholash va xulosalar chiqarish bilan bir qatorda ushbu qarorga asoslangan daliliy, kontseptual, uslubiy, kriteriologik yoki kontekstli mulohazalarni tushuntirishga olib keladigan maqsadga muvofiq, o’z-o’zini tartibga soluvchi qaror” [3].

“Bizning e’tiqodlarimizni shakllantirishda aqlidan foydalanishni o’z ichiga oladi. O’z tafakkurida o’z tafakkuridagi xatolar va g’ayritabiiyliklarni tartibga solish va aniqlashtirish, samaradorligini oshirish, tanib olishga qaratilgan tarzda fikr yuritish” [4].

“Tanqidiy fikrlash - bu odamlardan mulohazali bo’lishni, ularning e’tiqodi va harakatlarini boshqaradigan qarorlar qabul qilishga e’tibor berishni talab qiladigan fikrlash uslubining bir turi. Tanqidiy fikrlash odamlarga ko’proq mantiq bilan fikr yuritishga, murakkab

ma’lumotlarni qayta ishlashga va turli tomonlariga qarashga imkon beradi” [5].

Tanqidiy fikrlash yettita tanqidiy xususiyatga ega: qiziquvchanlik, turli tomonlarga ochiq fikrlilik, tizimli fikr yurita olish, tahliliylik, haqiqatga qat’iyatlilik, tanqidiy fikrlashning o’ziga ishonchlilik [6].

Tanqidiy fikrlash jarayoni talabalarining yozuv tadqiqot ishlariga tatbiq etilsa, bu qobiliyat insho, bitiruv malakaviy ishlar, kurs ishlari, dissertatsiyalarda argumentatsiya qilish qobiliyati orqali namoyon bo’ladi. Argumentni “pozitsiyani o’rnatish uchun mo’ljallangan va boshqa (yoki bir nechta) pozitsiyaga javob beradigan” bog’liq g’oyalar qatori sifatida ta’riflash mumkin (Andrews 1995). Argument oliy ta’limda tanqidiy fikrlashning asosiy ifodasi (Andrews 1995, Scott 2000) va yozuv tadqiqot ishini belgilovchi xususiyati sifatida qabul qilinadi (Elander et al. 2006). Bonnett (2001) ta’kidlaganidek: “Sizning yozuv ishingiz - bu sizning dalilingiz, qolgan hamma narsa shu sababli mantiqiydir” [7]. Shuning uchun yaxshi yozish yaxshi tanqidiy fikrlashning aksidir. G’oyalar manbalari turli xil matnlardan va kuzatish, tajriba va mulohazalarga asoslangan bo’lishi mumkin (Vardi, 1999). Demak, akademik yozishda tanqidiy fikrlash muallifning fikrlarni tushunish va tahlil qilish qobiliyatining namoyonidir.

Har bir tadqiqot yozish ishi kirish, bir nechta boblar, bir nechta asosiy paragraflar va xulosalardan iborat.

Kirish qismida markaziy muammo yoki argumentni tahlil kerak. Ushbu bo’limda yozilgan har qanday ma’lumot butun ish nima haqida ekanligi haqida fikr beradi. shuning uchun bu bo’limda yoziladigan fikrni tanqidiy fikrlash yordamida shunday tanlash kerakki, o’quvchi kirishni o’qishi bilanoq matn nima haqida ekanligini to’liq tushunib yetadi. Buning uchun yoziladigan asar mazmunini yaxshi tushunib olish kerak. Tuzilgan, asosli dalillarni tushunish va yaratish qobiliyati tanqidiy fikrlash uchun markaziy o’rinni egallaydi.

Asosiy paragrafini yozish jarayoni. tanqidiy fikrlash jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Ular quyidagilarni o’z ichiga olishi mumkin: fikrlash, tahlil qilish, ma’lumot to’plash, ijodkorlik, argumentlarni tuzish, qaror qabul qilish, majburiyat va munozara. Yaxshi yozma asar yozish uchun, agar u tanqidiy fikrlashning ushbu elementlarini hisobga olgan holda asosiy paragrafini yozsa, yozuvchi o’quvchiga tushunarli narsalarni yozadi. Reflektiv fikrlash o’quvchilarni a) yangi bilimlarni oldingi tushunchalar bilan bog’lash, b) mavhum va kontseptual nuqtai nazardan fikrlash, c) yangi topshiriqlarda aniq strategiyalarni qo’llash, d) o’z fikrlash va o’z fikrlash qobiliyatini

tushunishga undash orqali o'quvchilarga vuqori daraiadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga vordam beradi. Tanqidiv tahlil sizga qavta ishlanavotgan masalalar va ma'lumotlarga aniqlik kiritish imkonini beradi. Ilmiy fanlar doimiy mulohaza vuritish, munozaralar va g'ovalarni takomillashtirish orqali tirik qoladi. Shundav qilib, tanqidiv tahlil barcha tadqiqot sohalarining saqlanib qolishi va vangilanishi uchun juda muhimdir. Ma'lumot yig'lganda, tadqiqotchilar savolni o'ylash uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni olishlari mumkin. Bu ularga muammolarni hal qilishda va qiyin qarorlar qabul qilishda vordam beradi. Ijodkorlik vangi g'ovalarning qadr-qimmatini ta'minlashda tanqidiv fikrlashning rolini tan olishimizdan fovda keltiradi. O'z navbatida, tanqidiv fikrlash uni ilgari mavjud bo'lmagan narsani keltirib chiqarish orqali tushunishni bovitib beradigan ijodiv harakat sifatida e'tirof eteganimizda aniqroq e'tiborga tushadi. Har bir argumentning asosiv tuzilishi asosan bir xil: ikki yoki undan ortiq binolar xulosaga olib keladi. Argumentning asoslari uning tavanch tuzilmasi hisoblanadi. Ular argumentning xulosasini tasdiqlovchi dalillarni taqdim etadigan bayonotlardir. Aslida, bu bir nechta variantlarni aniq o'ylab ko'rish va eng yaxshi tanlovga erishish jarayonidir. Qaror qabul qilishning

yakuniy maqsadi amaliy xulosalar chiqarishdir, tanqidiv fikrlash esa xulosaning asosli ekanligini isbotlovchi jarayondir.

Xulosa qismida mualliflar tezis bayonotini takrorlashlari, asosiv fikrlarni umumlashtirishlari va yakuniy fikr bildirishlari kerak. Va nihovat, o'quvchilar asosiv matnda foydalanishi kerak bo'lgan boshqa muhim xususiyatlar - bu tanqidiv fikrlashni qog'oziga g'ovalar va dalillarning tabiiy va mantiqiy oqimini berish uchun o'tishdir [9].

Xulosa qilib avtganda, oliy ta'lim muassasalarida vozilgan har bir akademik vozma ishda tanqidiv fikrlashning ahamiyatini unutmaslik kerak. Tanqidiv fikrlash tadqiqotda muhim rol o'ynaydi, tadqiqot natijalarini yetkazishda uning samaradorligini ta'minlaydi. Tanqidiv fikrlash mavjud tadqiqotlardagi kamchiliklar va nomuvofiqliklarni aniqlab, puxta adabiyotlarni ko'rib chiqish bilan shug'ullanadilar. Mavjud bilimlarni o'rganish orqali tadqiqotchilar o'z maqolalarini yaxshiroq tuza oladilar. Oliy ta'limda tanqidiv fikrlashga asoslangan tadqiqot ishlarini tushunish oson va beriladigan har bir ma'lumot faktlarga asoslanadi. O'z navbatida, kelgusida bunday ilmiy asarlarning yozilishi ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shishi mumkin.

Adabiyotlar

1. The concept and practice of critical thinking in academic writing: an investigation of international students' perceptions and writing experiences. Michelle Vyncke. King's College London. September 2012.
2. Critical – Define Critical at Dictionary.com. Retrieved 24 February 2016.
3. Facione, Peter A. 2011. Critical Thinking: What It is and Why It Counts. insightassessment.com. p. 26. Archived from the original on 29 July 2013. Retrieved 4 August 2012.
4. Mulnix J.W. 2010. Thinking critically about critical thinking. Educational Philosophy and Theory.
5. Book Reviews and Notes : Teaching Thinking Skills: Theory and Practice. Joan Baron and Robert Sternberg. 1987. W.H.Freeman, & Co., -New York: -P. 275. Index. ISBN 0-7167-1791-3. Paperback. Bulletin of Science, Technology & Society. 8 (1): 101. February 1988.
6. Facione Peter A.; Facione, Noreen C. (March 1993). "Profiling critical thinking dispositions. Assessment Update. 5 (2): 1–4.
7. Developing critical thinking skills in tertiary academic writing through the use of an instructional rubric for peer evaluation. Nor Shidrah Binti Mat Daud. the university of Canterbury. July 2012.
8. Critical Thinking in Academic Writing: A Cultural Approach. Shi PU. 2021.

REZYUME. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalariga topshiriladigan ilmiy-tadqiqot ishlarini yozishning har bir bosqichida tanqidiv fikrlashning ahamiyati berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается важность критического мышления на каждом этапе написания исследовательского задания, которое даётся студентам вузов.

SUMMARY. In this article, it is given the importance of critical thinking in each stage of research writing assignments given to students in higher education.

PROFESSIONAL TA'LIMDA KOMPETENTLI YONDOSHUV PRINSIPLARI ASOSIDA O'QUVCHILAR MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY VAZIFALARI

Z.K.Abidova – tadqiqotchi

Buxoro muhandislik - texnologiya instituti

Tayanch so'zlar: kompetensiya, kompetentli, talabaning mustaqil ishi, mustaqil ish shakllari, strategik vazifalar, metodik vazifalar, boshqaruv masalalari.

Ключевые слова: компетенция, компетентный, самостоятельная работа студента, формы самостоятельной работы, стратегические задачи, методические задачи, задачи управления.

Key words: competence, competent, independent work of a student, forms of independent work, strategic tasks, methodological tasks, management tasks.

Kirish. Ma'lumki, zamonaviy professional ta'lim kompetentli yondoshuv prinsiplari asosida malakali kadrlar tayyorlash jihatlarini bilan xarakterlanadi.

XXI asrga kelib mamlakatimiz va xorijiy tadqiqotchilar (A.A.Abdugodirov, N.A.Muslimov, A.A.Verbitskiy, V.A.Bolotov, I.A.Zimnyaya, V.V.Serikov, A.V.Xutorskoy, Sayson Sho, Dj.Raven va boshq.) ta'lim sifatini oshirish va rivojlantirishning samarali yo'nalishlarini topish bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Olimlar tomonidan ta'lim sifatini oshirish bilan bog'liq bo'lgan kompetensiya, kompetentlik, kompetentli yondoshuv tushunchalari asosida zamonaviy ta'limni modernizatsiyalash va uning metodologiyasini mutaxassis shaxsi sifatiga qo'yiladigan talablarni inobatga olgan holda rivojlantirishga e'tibor berilmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kompetentlik va kompetensiya tushunchalari bir biri bilan o'zaro bog'liq

bo'lib, kompetensiya predmetlar va jarayonlarga nisbatan shaxsning o'zaro bog'liq xususiyatlari majmuasi bo'lsa, kompetentlik esa insonning predmet va jarayonlarga shaxsiy munosabatga ega bo'lishi tushuniladi.

A.V.Xutorskayaning ta'kidlashicha, kompetensiya deganda, ma'lum ijtimoiy va shaxsiy faoliyat sohasidagi faoliyati tajribasidan kelib chiqqan holda o'quvchining shaxsiy sifatleri (bilim, malaka, ko'nikma, qobiliyat) yig'indisi tushuniladi [2:26].

I.A.Zimnyayaning fikriga ko'ra, kompetensiya – kompetentlikni shakllantirish jarayonining strukturali birligi roli sifatida belgilansa, kompetentlik esa natija sifatida namoyon bo'ladi [3:23].

V.V.Serikov kompetentli yondoshuvga zamonaviy ta'limning strategiyasi sifatida baho berib, uni an'anaviy bilim-predmetli tizim bilan taqqoslab, farqli tomonlarini

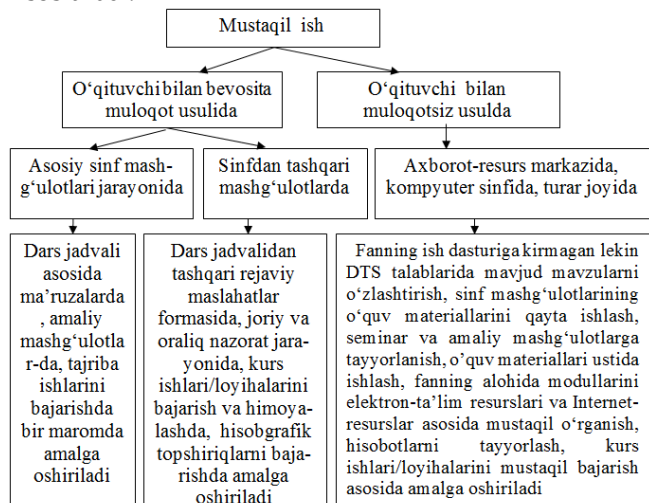
yaxlitlik va tizimlilikga asoslangan ta'limning sifat jihatdan yangi darajasi bilan ajratib ko'rsatadi [4:138].

Kompetentli yondoshuv – bu komplekt metodologik, paradigmali strukturali komponentlar bo'lib, u kompetentlikni shakllantirishga, professional mutaxassisni samarali tayyorlashga yo'naltiriladi [5,7].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3504-son qarorida kasb-hunar kollejlari ta'lim sifatini oshirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, ta'lim jarayonini doimiy ravishda takomillashtirish vazifalari belgilab berilgan [1].

Tadqiqotning asosiy qismi. Professional ta'lim muassasalarida fanlar bo'yicha mustaqil ishlarning turlarini va ularni amalga oshirish yo'llarini sxema ko'rinishida tavsiflaymiz (1-rasm). Sxemada keltirilgan mustaqil ish turlari real ta'lim sharoitida bir-biri bilan kesishishi ham mumkin.

Sxemadan ko'rinib turibdiki, mustaqil ish sinfda yoki sinfdan tashqarida bajarilishi mumkin. O'quvchilarning mustaqil ishlarini belgilashda sinfdan tashqari ishlar asosiy hisoblanadi.

1-rasm. Mustaqil ish turlari va ularni amalga oshirish yo'llari

Shuni ta'kidlash joizki, mustaqil ish ta'lim jarayonining asosiy kompetentli-yo'naltirilgan elementi hisoblanadi va quyidagi maqsadlarga erishish uchun xizmat qiladi: mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish; bitiruvchini kompetentligining asosiy komponentasi (tashkil etuvchisi) sifatida uning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish; o'quvchining ilmiy-tadqiqot faoliyatini shakllantirish, mustaqil ijodiy loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etish; xo'jalik shartnomalarini bajarishda va hisobotlarni tayyorlashda ishtirok etish; yo'nalish fanlari bo'yicha elektron-ta'lim resurslarini ishlab chiqish; muammoli topshiriqlarning yechimini topish va izlanish bo'yicha adabiyotlar tahlilini o'tkazish va h.k.

Professional ta'lim tizimida olib borilayotgan tub islohotlar o'quv paradigmasidan ta'lim paradigmasiga o'tish bilan bevosita bog'liqdir. Shu ma'noda tan olish joizki, o'quvchilarning fanlar bo'yicha mustaqil ishlari ta'lim jarayonining muhim formasi emas, balki uning asosiy formalardan biri bo'lishi kerak [6:112; 7:69].

Fanlar bo'yicha o'quvchilarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etishning muhim omillaridan yana biri ularni ratsional rejalashtirish va tashkil etishdir. 1-jadvalda fanlar bo'yicha o'quvchilarning mustaqil ishlarining turlari va ularni bajarish bo'yicha ajratilgan namunaviy vaqt me'yorlari keltirilgan (vaqt me'yorlarini ishlab chiqishda A.I.Gertsen nomidagi RDPU ishlanmalaridan foydalanildi).

1-jadval. Mustaqil ish turlari bo'yicha ajratilgan namunaviy vaqt me'yorlari

Ma'ruza mashg'ulotiga tayyorlanish	1,5-2 s.
Amaliy (tajriba) mashg'ulotlarga tayyorlanish	1-1,5 s.
Seminar mashg'ulotiga tayyorlanish	2-4 s.
Kollokviumga tayyorlanish	4-6 s.
Nazorat ishiga, testga tayyorlanish	3-6 s.
Alohida mavzuni mustaqil o'rganish, tavsifiya etilgan adabiyot bo'yicha konspekt tayyorlash	3-5 s.
Adaptatsiyalanmagan matnni tahlil etish	3 s.-gacha
Essega tayyorlanish	1 s.
Referat yozish	6-10 s.
Kurs ishini bajarish va yozish	60-65 s.
Mavzu bo'yicha mustaqil ishini bajarish	8-10 s.
Ma'ruza tezislarni tayyorlash	5 s.
Konferentsiyaga doklad tayyorlash	10 s.
Ilmiy-tadqiqot ishlarida ishtirok etish	haftasiga 2 s.
Annotatsiyalangan maqolalar ro'yxatini tuzish	3 s.
Prezentatsiya tayyorlash	2-3 s.
Retsenziya, tahlil tuzish	2 s.
Kontent-tahlil asosida tushunchalarni tahlil etish	3 s.
Muammoli vaziyatlarni tahlil etish, ishbilarmon o'yinga tayyorlanish	2-4 s.
Ko'rgazmali qurollar tayyorlash, sxema va jadvallar tuzish	2-4 s.
Oraliq nazoratga tayyorlanish	18 s.
Yakuniy nazoratga tayyorlanish	36 s.

Shuni ta'kidlash joizki, mustaqil ishlarni ratsional rejalashtirish va tashkil etishda o'quvchi bunday o'quv faoliyatning rolini, uning ahamiyatini va bo'lajak kasbiy faoliyatida uning daxldorligini anglab yetishi lozim.

O'quv mashg'ulotlarini loyihalashda o'quvchilarning fanlar bo'yicha mustaqil ishlari rolini oshirish quyidagi faoliyat turlari orqali amalga oshirilishi mumkin:

-o'qitish metodlarini optimizatsiyalash, o'quv jarayonida o'qituvchining ish samaradorligini oshiruvchi yangi o'qitish texnologiyalarini joriy etish;

-o'quvchiga o'zi uchun qulay vaqtda o'quv materiallarni o'zlashtirish uchun axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish;

-o'quvchilarning amaliyotlarini va ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish metodikalarini takomillashtirish, chunki ushbu turdagi o'quv ishlari o'quvchilarni professional masalalarni yechishga tayyorlaydi;

-o'quv materiallarini tanlashda, masalani yechish yo'llarini izlashda o'quvchining rolini oshirish uchun kurs ishlari/loyihalari, bitiruv malakaviy ishlar tizimini modernizatsiyalash.

Fanlar bo'yicha o'quvchilarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etish jarayoni professional ta'lim muassasalari kafedralarining o'quv-metodik tizimini yangilash, shu jumladan mustaqil ishlar tizimini kompetentli yondoshuv prinsiplari asosida isloh qilishni taqozo etadi. Bu borada kafedralarda kompleks strategik, tashkiliy, metodik va boshqaruv masalalarini yechish talab etiladi.

Strategik vazifalar. Kafedra fanlari bo'yicha mustaqil ishlarni kompetentli yondoshuv asosida yangilash uchun o'quvchilarning mustaqil o'quv va o'quv-ilmiy faoliyati tizimining kompetentli yondoshuv prinsiplariga mosligini tahlil etish, o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyati tizimini yangilashning asosiy yo'nalishlarini belgilab olish, kompetentli yondoshuv prinsiplarini joriy etish sharoitida o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyati kafedra tizimining modelini ishlab chiqish lozim.

Tashkiliy vazifalar. Kafedra fanlari bo'yicha o'quvchilarning o'quv faoliyatini yangilash jarayoni har qanday innovatsion faoliyat turlari singari tajribali o'qituvchilar tomonidan amalga oshiriladi. Tashkiliy masalalar bo'yicha kafedra - fanlar bo'yicha mustaqil ishlarni yangilashni amalga oshirish dasturini ishlab chiqishi, o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyati tizimini yangilash bo'yicha innovatsion guruhni tashkil etishi hamda eksperimental tashkiliy ishlarni bajarishi kerak.

Metodik vazifalar. Kafedrada mustaqil ishlarni samarali tashkil etish jarayoni metodik ishlarni bajarish bilan bevosita bog'liqdir. Bu borada o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyati jarayonida kafedra fanlari bo'yicha mustaqil o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv elementlarini aniqlash, ularning mazmunini tadqiqot komponentalari bilan

boyitish, o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini samarali nazorat qilish texnologiyalarini ishlab chiqish, shuningdek fanlar bo'yicha o'quvchilarning mustaqil ishlarni yangilash tizimini eksperimental joriy etish monitoringini tashkil etishi kerak.

Boshqaruv bo'yicha vazifalar. Fanlar bo'yicha mustaqil ishlarni tashkil etish bo'yicha kafedraning asosiy vazifalariga innovatsion boshqaruv obyektining modelini, eksperiment monitoringi modelini, shuningdek mustaqil ishlar sifati monitoringining modelini ishlab chiqish va ular asosida boshqaruv modelini amalga oshirish mexanizmlarini aniqlash vazifalari kiradi.

Belgilangan vazifalar kafedra fanlari bo'yicha mustaqil ish tizimini boshlang'ich bosqichida kompetentli yondoshuv prinsiplari asosida tashkil etish imkoniyatlarini beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.02.2018., 07/18/3504/0654-son).

2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированного образования. // Народное образование. 2013. № 2. – С. 24-28.

3. Зимняя И.А. Компетентный подход: Каково его место в системе современных подходов к системе образования? // Высшее образование сегодня. 2006. № 8. – С. 21-26.

4. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепция и технологии: Монография. – Волгоград: "Перемена", 1994.

5. Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования. // Проблемы качества образования. Книга 2 // Материалы XII Всероссийского совещания. – М.: Уфа: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2003. – С.4-13.

6. Удотова О.А. Предпосылки модернизации управления качеством профессионального образования: Монография. – Магнитогорск: МаГУ. – 2007. –С. 173.

7. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirish. -T.: «Fan», 2004, 124-b.

REZYUME. Maqolada professional ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil ishlarni kompetentli yondoshuv prinsiplarini joriy etgan holda samarali tashkil etish va bu borada kafedralar oldida turgan muhim vazifalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены основные задачи кафедры по эффективной организации самостоятельных работ студентов на основании реализации компетентного подхода в профессиональном образовании.

SUMMARY. The article considers the main tasks of the department for the effective organization of independent work of students on the basis of the implementation of the competence approach in professional education.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IQTISODIY BILIMLARINI RIVOJLANTIRISHDA O'YINNING ROLI

N.P.Allaberganova – stajyor o'qituvchi
Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: iqtisod, madaniyat, iqtisodiy tajriba, iqtisodiy muammo, ilmiy salohiyat, didaktik o'yin, iqtisodiy jumboqlar.

Ключевые слова: экономика, культура, экономический опыт, экономическая проблема, научный потенциал, дидактическая игра, экономические загадки.

Key words: economy, culture, economic experience, economic problem, scientific potential, didactic game, economic puzzles.

Kirish. Zamonaviy maktabgacha ta'limning vazifalaridan biri bu bolani haqiqiy hayot bilan tanishtirishdir. Bu ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning ahamiyati, ularning jamiyatdagi o'zgarishlarga yo'naltirilganligi bilan bog'liq. Shu munosabat bilan zamonaviy maktabgacha pedagogikaning vazifalaridan biri bolalarga iqtisodiyot asoslarini o'rgatishdir. Hozirgi yosh avlodlari bozor munosabatlari sharoitida hayotga kirishmoqda. Jamiyat yuqori darajadagi iqtisodiy madaniyatga, rivojlangan iqtisodiy ongga, iqtisodiy tajribaga, iqtisodiy dunyoqarashga ega bo'lgan shaxsga talab kundan kunga ortmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 19-oktabr kuni maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishda ta'kidlaganidek, "Hayotimizda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ta'lim -tarbiya tizimi haqida gapirganda, Abdulla Avloniy bobomizning dono fikrlarini takror va takror aytishga to'g'ri keladi: "Ta'lim-tarbiya – biz uchun hayot-mamot masalasidir. Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan

turib biron-bir o'zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunday kadrlarni, millatning sog'lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlanadi" deb ta'kidlagan edi [1, 2]. Bolalar o'yini – bu kattalar harakatlarini va ular o'rtasidagi munosabatlarni takrorlashdan iborat bo'lgan bolalar faoliyatining tarixan paydo bo'lgan turi. Bu obyektiv va ijtimoiy faoliyatga, ularning bilimlariga yo'naltirishga qaratilgan. O'yin bola faoliyatining eng asosiy yetakchi turi hisoblanadi [3].

Adabiyotlar tahlili: Maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy tarbiyasi uning manfaatlarini qondirishga va uning imkoniyatlarini maksimal darajada ro'yobga chiqarishga, bolalik quvonchini saqlab, qiziqish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunga maktabgacha yoshdagi bolalarga iqtisodiy tajriba va shuning uchun iqtisodiy madaniyat o'rtirishga yordam beradigan turli xil o'yinlar yordam beradi. Yosh avlodni iqtisodiy tarbiyalash jarayoni faylasuflar, iqtisodchilar, sotsiologlar, psixologlar va o'qituvchilar tomonidan turli jihatlarida o'rganilgan.

Abu Ali ibn Sino dunyoga mashhur bo'lgan "Tib qonunlari" asarining "Tarbiya to'g'risida" deb nomlangan bobida ta'lim-tarbiyani o'zaro iqtisodiy tarbiya bilan bog'liqlikda olib borish ya'ni, integratsion yondashuvning muhimligini e'tirof etgan. Ushbu asarda halollik va mehnat orqali boylik orttirish va kasb-hunar ortidan halol yashash muhim ekanligini oilada ota-onalar farzandlariga tushuntirishning ahamiyati yuqoriligi ta'kidlangan. Iqtisodiy yo'nalishdagi sujet-didaktik o'yinlar alohida ahamiyatga ega bo'ladi: ular qoidalarga muvofiq o'zini tutish ko'nikmalarini, rolni rejalashtirish va o'z zimmasiga olish qobiliyatini, vaziyatni baholash, topqir, sabrli, qat'iyatli bo'lish qobiliyatini rivojlantiradilar.

(1-rasm. Bankomat)

(2-rasm. Supermarket)

Bunday o'yinlar kattalarning mehnat faoliyatining ma'nosini tushunishga, qoidalarga rioya qilishni o'rganishga, vaziyatga muvofiq harakat qilishga yordam beradi. Ular haqiqiy hayotiy vaziyatlarni modellashtiradilar: tayyor mahsulotni sotish, ishlab chiqarish va sotish operatsiyalari va boshqalar. ("Qandolat fabrikasi", "Atelye" o'yinlari (kasblar to'g'risidagi bilimlar, "Reklama agentligi", "Valyuta ayirboshlash shahobchasi", "Supermarket"). Didaktik o'yinlarda "Kim bo'lish kerak?", "Almashish", "Oila budjeti" kabi o'yinlarda bolalarning iqtisodiy hodisalar dunyosi, atamalar haqidagi g'oyalari aniqlanadi va mustahkamlanadi, yangi iqtisodiy bilim, ko'nikma va tajribalar olinadi. Rolli o'yin-bu bolalar kattalar rolini o'z zimmasiga oladigan va o'yin sharoitida ularning harakatlari va munosabatlarini takrorlaydigan o'yin turi. Rolli o'yinda o'zboshimchalik bilan xatti-harakatlar va tasavvur rivojlanadi. Bolalarga u yoki bu xatti-harakatlarning namunasini vizual ravishda namoyish etish imkoniyatini berib, rolli o'yin xulq-atvorning axloqiy va iqtisodiy normalari to'g'risida g'oyalarni shakllantirish muammosini hal qiladi. Jamiyat tashabbuskor shaxsni shakllantirishga, bolalikdan shaxsning iqtisodiy madaniyati uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirishga ma'lum talablarni qo'yadi, nafaqat kattalarni, balki bolalarni ham iqtisodiy sotsiolizatsiya muammosini ko'rib chiqadi. Shuning uchun har bir bolani yangi voqelik bilan tanishtirish zarurati tug'iladi. Shu munosabat bilan iqtisodiy tarbiya muammosiga ilmiy qiziqish ortib bormoqda.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish olimlarning iqtisodiy ta'lim muammolariga katta qiziqishini aniqlashga imkon beradi. Tadqiqotchilar A.D.Shatova, A.A.Smolentsevaning ta'kidlashicha, zamonaviy ijtimoiy hayotning o'zgaruvchan sharoitida iqtisodiy ta'limni maktabgacha yoshdan boshlash kerak, chunki aynan shu davrda bolalar boshlang'ich iqtisodiy tushunchalarda asosiy tajribaga ega bo'ladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Iqtisodiy ta'limning amaliy xususiyati tufayli uni amalga oshirish usullari, vositalari, pedagogik usullar, texnikalar va vositalarning umumiy arsenalidan ajralib chiqadi. Ta'lim usuli-bu didaktik vazifalarga erishishga qaratilgan tarbiyachi va bolalar ishining izchil o'zaro bog'liq usullari tizimidir. Usul ma'lum o'yin texnologiyalaridan iborat. Usul, usuldan farqli o'laroq, tor o'quv muammosini hal qilishga qaratilgan. O'yin texnologiyalarining kombinatsiyasi o'qitish usulini shakllantiradi. Usul, texnika va vositalarni tanlash kelgusi ta'limning maqsadi va mazmuniga qarab amalga oshiriladi. Pedagogik jarayonning jihozlanishiga muvofiq, tarbiyachi u yoki bu usulni, qabul qilishni, vositani afzal ko'radi.

Iqtisodiy tarbiyada asosiy narsa – bola tushunadigan til-da iqtisodiyotning murakkab dunyosi haqida gapirish.

Shuning uchun ustuvorlik bola uchun qiziqarli, samarali va ahamiyatli bo'lgan usul va vositalarga beriladi. O'yin bu borada eng samarali hisoblanadi, chunki u maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati hisoblanadi. O'yin usullari va texnikasi o'quv harakatlarini tegishli qoidalar tizimi tomonidan belgilanadigan shartli rejaga o'tkazish bilan tavsiflanadi. Tarbiyachi bolalarga to'g'ridan-to'g'ri ta'lim ta'siridan voz kechishi kerak. Bola o'yin holatiga to'liq kirishni talab qiladi. O'yin maktabgacha yoshdagi bola uchun tabiiydir. Bolalar o'yini-bu kattalar harakatlarini va ular o'rtasidagi munosabatlarni takrorlashdan iborat bo'lgan bolalar faoliyatining tarixan paydo bo'lgan turi. Bu obyektiv va ijtimoiy faoliyatga, ularning bilimlariga yo'naltirishga qaratilgan. Bolalar o'yinlari uchun sharoit yaratish eng asosiy manba hisoblanadi [4].

O'yin usullarining muhim rolini tarbiyachilar S.A.Kozlova va T.A.Kulikova ta'kidladilar: "o'yin usullari va o'qitish usullarining afzalligi shundaki, ular bolalarda qiziqish, ijobiy his-tuyg'ularni kuchaytiradi, tashqi tomondan emas, balki kerakli, shaxsiy maqsadga aylanadigan o'quv vazifasiga e'tiborni qaratishga yordam beradi. O'yin jarayonida o'quv muammosini hal qilish asab energiyasining kam xarajatlari, minimal ixtiyoriy harakatlar bilan bog'liq. Shunday qilib, o'yin maktabgacha yoshdagi bolalarni iqtisodiy tarbiyalashda qo'llaniladigan samarali ta'lim vositasidir. O'yin maktabgacha yoshdagi bolalarning xususiyatlari bilan bog'liq holda maktabgacha yoshdagi bolalarni iqtisodiy tarbiyalashda qo'llaniladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda vizual-majoziy fikrlash ustunlik qilishini va faoliyatning asosiy turi o'yin ekanligini hisobga olsak, A.A.Smolentseva, A.D.Shatova, E.A.Kurak kabi tadqiqotchilar o'yin shaklida qurishni taklif qilmoqdalar [5].

Tahlillar va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, birlamchi iqtisodiy tajribani shakllantirish maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin faoliyati jarayonida eng muvaffaqiyatli sodir bo'ladi, chunki o'yinda bola "o'z bilimlarini amalda sinab ko'rish", ularni qo'llash, o'z tajribasini kengaytirish imkoniyatiga ega. Iqtisodiy yo'naltirilgan o'yinlarni o'tkazish uchun maxsus terminologik yordam zarur. Iqtisodiy madaniyat o'quvchilarning yoshiga va ularning tayyorgarligiga qarab bosqichma-bosqich shakllanadi. Har bir keyingi bosqichda oldingi bosqichda olingan bilimlar kengaytiriladi va takomillashtiriladi. Har bir bosqich o'z tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlariga ega. Masalan:

1. Kirish qismi (materialni idrok etishga tayyorlanadi).
2. Terminologik qism (mashg'ulotda ishlatiladigan asosiy tushunchalar ochib berilgan).
3. Materialni o'yin sinovi (birinchi bosqichda – didaktik o'yinlar, ikkinchisida – situatsion, uchinchisida – rol o'ynash).
4. O'zgaruvchan qism (tarbiyachining tanlovi bo'yicha o'tkaziladi: vizual faoliyat bo'yicha vazifalar, matematik tasavvurlarni shakllantirish. Atrofdagi dunyo bilan tanishish).
5. Yakuniy qism (xulosa, iqtisodiy jarayonlarni mustaqil kuzatish uchun uy vazifasi).

Har bir bosqichda turli xil iqtisodiy yo'naltirilgan o'yinlar o'tkaziladi. Bunday o'yinlarning tasnifini ko'rib chiqamiz.

Birinchi bosqich – didaktik o'yin bo'lib, uning roli iqtisodiy yo'nalish haqidagi bilimlarni shakllantirish. Umumlashtirish o'yini iqtisodiy yo'nalish haqidagi bilimlarni shakllantiradi; dialog o'yini og'zaki darajada murakkab iqtisodiy tushunchalarning mazmunini, oddiylarni guruhlash orqali ochib beradi. Adolatli o'yin ijodiy tavsif orqali iqtisodiy tushunchalarning mazmunini ochib beradi; Ikkinchi bosqich – ma'lum bir iqtisodiy vaziyatda turli xil xatti-harakatlarni shakllantirishga qaratilgan vaziyatli o'yin. Faol inklyuziya – muayyan vaziyatda optimal chiqish yo'lini yoki iqtisodiy

muammoning to'g'ri yechimini topishga yordam beradi; muqobil o'yin – iqtisodiy murosani topish yoki muayyan iqtisodiy vaziyatda optimal chiqish yo'lini tanlash uchun mo'ljallangan.

Uchinchi bosqich – bu olingan bilimlar turli vaziyatlarda qo'llaniladigan rolli o'yin. Taqdimot o'yini (individual, guruhli, jamoaviy) o'zining (guruhli, jamoaviy) loyhasini turli xil ijtimoiy-iqtisodiy rollarni bajarish va iqtisodiy munosabatlar va jarayonlarni ochib berish bilan taqdim etadi; iqtisodiy teatrlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy rollar va jarayonlarni bajarishdan iborat; raqobat o'yini ijtimoiy-iqtisodiy rollar va jarayonlarni bajarishdan iborat. Iqtisodiy rollar va jarayonlar; strategiya o'yini (yaqin, uzoq) o'zgarigan iqtisodiy vaziyatlarda olingan bilimlardan foydalanish, o'z faoliyatini boshqalar bilan muvofiqlashtirish, vaziyat o'zgarishiga tezkor reaksiyani rivojlantirishdan iborat.

Strategiya o'yini – bu nafaqat hikoya chizig'ini tushunishni, balki o'zaro rozi bo'lgan, rollarni taqsimlaydigan, harakatlarni birlashtirgan, individual tanlov qiladigan va jamoaviy qarorni muhokama qilishda ishtirok etadigan barcha o'yinchilarning o'ziga xos, izchil umumiy faoliyatini ham o'z ichiga olgan murakkab ko'p o'lchovli faoliyat. Strategiya o'yini oddiy o'yinning barcha tarkibiy

qismlariga ega: g'oya, o'yin rollari, sujet, o'yin harakatlari va natija [6,7].

Strategik o'yin, agar uning ishtirokchilari o'z harakatlarining mumkin bo'lgan natijalarini oldindan ko'ra olsalar, muammoni hal qilishning nostandart usullarini topa olsalar va harakatlar ketma-ketligini rejalashtira olsalargina mumkin bo'ladi. Bunday o'yinlar intellektual qobiliyatlarni, mantiqiy fikrlashni, tasavvurni rivojlantirishga va bolalarning nutq tajribasini boyitishga yordam beradi.

Xulosalar. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, dastlabki iqtisodiy tajriba palitrasi ma'lum bir iqtisodiy soha tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan asosiy g'oyalar to'plamidan iborat; vaziyatni tahlil qilish, ijtimoiy-iqtisodiy asosga asoslangan asosiy iqtisodiy harakatlarni shakllantirish va ularning rivojlanishini qidiruv faoliyatida topish qobiliyati – bu birinchi navbatda strategik o'yinlar tomonidan yaratiladi. Demak, iqtisodiy bilim berishning samarali yo'llaridan biri – bu iqtisodiy tafakkurni yuksaltirishga oid o'yinlardan foydalanishdan iborat bo'lib, mashg'ulotlarda ulardan mosini tanlab va uni tahlil qilib, tarbiyalanuvchilarning iqtisodiy tafakkuri rivojlantiriladi. O'yin orqali olib boriladigan mashg'ulotlar maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi uchun tabiiy jarayondir. O'yin, shuningdek, iqtisodiy ta'limning samarali vositalaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilish" nutqi 2017-yil 19-oktabr.
2. O'zbekiston Respublikasining qonuni. Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida. -T.: 2019, 16- dekabr, O'RQ-595-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 17.12.2019 y., 03/19/595/4160-son).
3. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun davlat o'quv dasturi. /Takomillashtirilgan ikkinchi nashr /. –Toshkent: 2022.
4. Quchqorova N.M, Nuraddinova R.S. Ilk qadam davlat o'quv dasturi namunasida o'tkaziladigan mavzuli faoliyatlarni tashkil etish. - O'quv qo'llanma. Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy. –Toshkent: "Bookmany print", 2022. 75-b.
5. Haydarova D.R. (2020.) Pragmatik analysis of the linguistic of person-referencing deixis and pronouns referring to it in the uzbek language. Journal of Critical Reviews, 7(5), 350-354.
6. Имомова Ш.М., Норова Ф.Ф. Учебные методы организации спортивно-оздоровительных мероприятий в образовательных учреждениях// вестник науки и образования, 2021. № 9 (112). часть 2. -С.38.
7. Islomov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Ma'ruzalar matni. -T.: "Iqtisod-moliya", 2009.
8. www.ziyounet.uz
9. www.lex.uz
10. www.pedagog.uz

REZYUME. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy bilimlarini rivojlantirish uchun maktabgacha ta'lim tashkilotida o'yin faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va turlari ko'rib chiqiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy bilimlarini rivojlantirishga yordam beradigan eng samarali o'yin faoliyatini aniqlash haqida ma'lumotlar beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены особенности и виды игровой деятельности в дошкольной образовательной организации по развитию экономических знаний дошкольников. Дана информация об определении наиболее эффективной игровой деятельности, способствующей развитию экономических знаний дошкольников.

SUMMARY. This article considers the specific characteristics and types of game activities in a preschool educational organization for the development of economic knowledge of preschool children. Information is given on determining the most effective game activities that help to develop economic knowledge of preschool children.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИНИ ИННОВАЦИОН ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИГА ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИДА ЁНДАШУВЛАР

Х.И.Аляминов - педагогика фанлари номзоди, доцент

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: шахсга йўналтирилган, аксеологик, фаолиятли, якка тартибдаги, касбий-технологик, контекстли, билимли, вазидали.

Ключевые слова: личностно-ориентированный, аксеологический, функциональный, индивидуальный, профессионально-технологический, контекстуальный, знание, задача.

Key words: personality-oriented, aseological, functional, individual, professional-technological, contextual, knowledge, task.

Олий таълим муассасаларида инновацион тадбиркорлик фаолиятини шакллантириш ва уни ишлаб чиқариш корхоналари билан корпоратив бирга ишлаш йўллари аниқлашда ўзига хос имкониятлар эшигини очиши аниқ. Бу икки томонларнинг яъни иш берувчи корхона билан бўлажак ишчи талабалик давридан бошлаб корхона буюртмасини бажаришга

каратилиб икки томон манфаатларини ҳисобга олиш механизмларини ишлаб чиқиш куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб келмоқда.

Тадбиркорлик, хусусан бозор муносабатларида талабанинг ижтимоий фаолияти эркин ижодкор шахсни камол топтиришга йўналтирилган бўлиб, бу уларда ташаббускорлик, тадбиркорлик, ишбилармонлик,

оламни ўзлаштиришдек хусусиятларни шакллантиришдан иборат. Тадбиркорлик билан шуғулланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий, маданий-ахлоқий асосига етакчи сифат берувчи фаолият субъектларининг психологик тавсифномаси ҳисобланади. Тадбиркорлик билан шуғулланган талаба бўладими ёки бошқа шахслар ижтимоий психология тамойилларига асосланади, сабаби, инсон ҳўжалик юритиш субъекти сифатида иқтисодий хулқ-атвор, қарор қабул қилиш, иқтисодий танлаш, таъсир кўрсатувчи феноменлардан хабардор бўлиши лозим.

Тадбиркорлик шахси ва унинг фаолияти қатор мутахассислар томонидан таърифланади. Психолог олим А.А.Крилов ва унинг издошлари тадбиркор шахсининг психологик қиёфасини катта 3 та блокга ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилишган:

1. Интеллектуал блокда чуқур билимга эгалик, реал фантазияга эга бўлиш, хаёлнинг ва интуициянинг ривожланганлиги, креативлик, фикран келажак режаларини туза олиш;

2. Коммуникатив блокда ходимлар билан тез мулоқотга кириша олиш, ижтимоий одоб доирасида бошқа одамлар билан муомала ўргатишга қобилиятлилик ва тайёрлик ҳамда шу ўринда оқимга қарши бора олиш қобилияти;

3. Мотивацион блокда таваккалчиликка мойиллик(ички назорат локус), курашиш ва енгиб чиқишга интилиш, ўз-ўзини фаоллаштириш ва жамоатчилик ҳурматиға сазовар бўлишга эҳтиёж сезиш, муваффақиятсизликдан қочиш мотивини устунлигига эришиш [1:553-554].

Австралия иқтисодчиси Й.Шумпетер тадбиркор ҳақида қуйидагича таъриф беради “тадбиркор бу инноватор, иқтисодий тенгликни йўқ қилувчи ва ривожланишни тезлаштирувчидир”. Унинг фикрича, ўзининг жуда катта маблағини сарфлай оладиган инсонгина таваккалчиликка мойил бўлади [2:134].

Тадбиркор шахсининг мотивацияси тўсиқларни енгиб ўтиш орқали муваффақиятга эришишга қаратилган бўлиши лозим. Ўз ишини мустақил олиб бориши, рақобатчилик, мусобақадан, ўз-ўзи билан курашишдан қочмаслиги, ижодий фаолиятидан қувониши лозим.

Доимо муваффақиятга эришаётган тадбиркорларнинг шахсий тавсифномасини ўзбекистонлик олимлар қуйидагича ажратиб кўрсатадилар:

- қўйилган мақсадларга эришишда сабр ва матонат;
- доимо имконият топишга ҳаракат қилиш ва ташаббус кўрсатиш;
- сифат ва самарадорликка қараб тинмай ҳаракатда бўлиш;
- қисқа муддатли масалалар ечишни, мақсадга қараб ҳаракат қилиши; ғоянинг доимо ривожланиб боришини олдиндан кўра билиш;
- тадбиркорлик фаолиятининг фақатгина бизнес соҳасини эмас, балки мумкин қадар бошқа соҳаларни ҳам доимо таҳлил қилиш, режалаштириш ва олдиндан кўра олиш.

Олий таълим муассасалари талабаларини инновацион тадбиркорлик фаолиятига йўналтириб ўқитишнинг асосий йуналишлари, мақсад ва тамойилларини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Бўлажак мутахассисларни тадбиркорлик фаолиятига йўналтириб ўқитишда қуйидаги замонавий ёндашувларни қўллаш самарали натижа беради. Улар: шахсга йўналтирилган; аксеологик; фаолиятли; якка тартибдаги; касбий-технологик; контекстли; билимли ва вазифали ёндашувларни келтириш мумкин.

Шахсга йўналтирилган ёндашув – бўлажак мутахассисларнинг шахсий имкониятларини ривожлантиришни назарда тутиб, касбий таълим тамойилларини ўзгартиради. Шахснинг ички

кучларида, унинг маънавий ва ақлий имкониятларини, инновацион, ижодий жараёнларини амалга ошириш қобилиятлари, касбий вазиятларда ўз ўрнини топиш қобилиятларини ривожлантириш ётади. Шахснинг касбий билимлари, кўникмалари ва сифатларини шакллантириш асосида шахснинг касбий мажбуриятларини бажариш имкониятлари ортади.

Борлиқнинг соддалашган, кучайтирилган аксини яратиш, яъни ундаги лавҳаларни юзга келтириш-яратиш- шакллантириш- ҳосил қилиш - шахсий ва касбий ривожланишнинг моҳиятини ёритиб берса, унинг мақсади - уни қиёфа моделлардан қайта тиклашдан иборат.

Шахсга йўналтирилган ёндашувнинг моҳияти ўқитиш жараёнида таълим берувчининг субъектив нуқтаи назарларини амалга оширишдан иборатлигини олима И.С.Якиманская ўз тадқиқотларида келтириб ўтади. Лекин бу таълим олувчи ўқитиш жараёнининг субъекти эмас, балки олдиндан субъектив тажрибани етказувчи саналади.

Якка тартибдаги ёндашув – таълим ва тарбия жараёнида талабаларнинг якка тартибдаги хусусиятларини, психофизиологик хусусиятларини, билиш имкониятларини, махсус билимлари ва қобилиятлари, эҳтиёжлари ва қизиқишларини ҳисобга олиш саналади. Бўлажак мутахассисларни тадбиркорлик фаолиятига йўналтириб ўқитишда шахсий ёндашув билан якка тартибдаги ёндашувлар бир хил эмас. Якка тартибдаги ёндашув ўқитиш жараёнини ташкил этишда ҳар бир талабанинг билим олиш имкониятларини ҳамда шахсий хусусиятларини аниқлаш, мана шу хусусиятга тўғри келувчи ўқитиш услублари билан шакллари танилаш, улар таълим олувчи талабалар билан педагогик муносабатларда ҳисобга олишни назарда тутати.

Аксиологик ёндашув – Олий таълим муассасалари талабаларида дунёга, ўзига, инсон ва касбий фаолият мутахассислари сифатидаги муносабатини белгилаб берувчи касбий ва умуминсоний қадриятлар тизимини шакллантиришга йўналтиришлардан иборат.

Талабаларда тадбиркорлик фаолиятини шакллантиришда аксиологик ёндашув ниҳоятда муҳим саналади. Аксиологик ёндашувда талабаларда касбий сифатларини, тадбиркорлик фаоллигини шакллантиришда, меҳнат фаолиятига эҳтиёжни шакллантиришга, уларда меҳнатга муҳаббатни, олдиға қуйган мақсадига эришишга ҳаракат қилишга тарбиялашга, мустақил қарор қабул қилишга тайёрлаш, касбий ўсиш ва кенг касбий ривожланишга ҳаракат қилишга тарбиялашга ёрдам беради.

Педагогик жараёнинг сифати ва самарадорлиги талабаларни ўқув фаолиятиға қизиқтиришға боғлиқ бўлган **фаолиятли ёндашувни** талаб этади. Фаолиятли ёндашувда талабалар томонидан ижтимоий ва касбий тажрибани ўзлаштириш, техник вазифаларни ва қобилиятни ривожлантириш ишлари амалға оширилиб, ўз-ўзига ва дунёға муносабатлар тизими шакллантирилади. Талаба тадбиркорлик фаолиятини қай даражада эгаллаганлигига қараб тадбиркорлик фаолиятини шуқур эгаллаган касб эгаси сифатида шаклланади ва ишлаб чиқаришда мазкур фаолиятларини қўллана олишға қодир мутахассисға айланади.

Талабаларда касбий тайёргарлик жараёни анъанавий тарзда икки босқичдан иборат бўлади: берилаётган ахборотларни ўзлаштириш ва эгаллаган ахборотларини қўллаш яъни амалиётда қўллаш. Мазкур босқичлардан биринчисидан иккинчисига ўтиш мураккаб ўтади чунки, бу ўзлаштирилган ахборотларни қўлланишда узоқ муддатли мослашувни талаб қилади, сабаби, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, талабаларнинг фаоллигига йўналтирилган ўқув фанлари сифатида эмас, балки ишлаб чиқариш

масалаларини ҳал қилиш воситалари сифатида қатнашади. Бунда ўзлаштирилаётган тадбиркорлик билим, кўникма ва малакалари ўқувчиларни экспериментал ўқитиш жараёнида касбга йўналтириб ўқитишни ташкил этиш воситасида тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган масалаларни ва муаммоларни ечиш воситаларига айланишишни таъминлайди.

Касбий технологик ёндашув - маданий, шахсий, аксеологик, фаолиятли ва контекстли ёндашувларни ўз ичига олади.

Касбий технологик ёндашув касбий таълимнинг икки хил табиатини ҳисобга олувчи ўқитишнинг тизимили жараёнини ташкил қилишга имкон берувчи ишлаб чиқариш ва касбий педагогик қонуниятлар бўйича ривожлантиради. Сабаби, касбий педагогик ёндашув учун касбий таълим дастурларини амалга оширишга қадриятли-мақсадли йўналтирилганлик хос бўлиб, мутахассислик касбий фаолиятнинг асосий турлари ва назарий асослари унинг мазмунини ташкил этади.

Замонавий рақобатбардош мутахассисларнинг касбий шаклланишини таъминлаш ва у асосда ишлаб чиқилган касбий-технологик ўқитиш тизимида ўз аксини топишга ва амалга оширилишини кўрсатишга касбий-технологик ёндашув кенг имконият яратиб беради.

Фаолиятли ёндашув “билимли” ва “вазифали” ёндашувларнинг ўрнини боса олмайди. Чунки турли хил тажриба асосида шаклланган, назарий асослари

билан ажралиб турувчи бу ёндашувлар бўлажак тадбиркорларнинг сифатларини ривожлантиришга хизмат қилади ва шунинг учун ҳам улар тенг ҳуқуқли ҳисобланади. Алоҳида олинганда эса бир томонламадир. Фаолиятли ёндашувни амалга ошириш учун зарур шароитлар ва асосларни “билимли” ва “вазифали” ёндашувлар яратади. Улар ўқитишнинг ахборот-назорат қилувчи функциялари ва тарбиялашнинг меъёрий тартибга солувчи функциялари таъсирида қарор топган.

Олий таълим муассасаларида талабаларни тадбиркорлик фаолиятига йўналтириб ўқитишда фаолиятли ёки “контексли” ёндашув қўлланилади. Унда у ролли, тадбиркорлик ва ишбилармонлик ўйинларини тренингларни ўтказиш, кейс-топшириқларни ечишни, бизнес-режаларни тузишни назарда тутади. Мазкур ёндашув талабаларга ўқув фаолиятидан тадбиркорлик фаолиятига ўтишни, тадбиркорлик онгини ривожлантиришдан тадбиркорлик сифатларига ўтишни енгиллаштиради.

Бугунги кунда ОТМлар тажрибаларини ўрганиш, жаҳон андозалари асосида таълим сифатини ошириш, замонавий билим ва кўникмаларни шакллантириш, моддий-техник базаси, хусусан ўқув ва илмий лабораторияларни такомиллаштириш, олий таълим муассасаларига ёшларнинг жалб этилишини тобора ошириб бориш қабиларда ўзининг ёрқин ифодасини топмокда.

Адабиётлар

1. Крылов А.А. Психология: учебник/2-е изд., перераб.и доп. -М.: 2011. -С. 752.
2. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. - Москва: “Директ-Медиа”, 2007. -С. 400, 575.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада бўлажак мутахассисларни тадбиркорлик фаолиятига йўналтириб ўқитишда замонавий ёндашувларни қўллаш самарали натижа бериши ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье высказывается использование современных подходов которые дают эффективные результаты в подготовке будущих специалистов к предпринимательской деятельности.

SUMMARY. The article deals with modern approaches. The use of modern approaches will give effective results in preparing future specialists for entrepreneurial activity.

BOSHLANGICH SINF O'QUVCHILARI NUTQINI O'STIRISH YO'LLARI VA USULLARI

G.B.Babasheva – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.v.v.b*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: mashq, kreativlik, so'zlar zanjiri, “kim topqir?”, ohangdosh, ma'nodosh.

Ключевые слова: упражнения, креативный, словарные цепи, «кто находчивый?», мелодия, смысл.

Key words: exercise, creative, word chains, “who is knows?”, melody, meaning.

Lug'at ustidagi ishlar nutq o'stirish va fikrlashni rivojlantirishning dastlabki bosqichi bo'lib, yozma ish materialini sifatida qaratiladi. So'z ustida ishlash jarayonida bir xil qo'shimchali yoki asosdosh so'zlar; ohangdosh so'zlar; ma'nodosh so'zlar; shakldosh so'zlar; zid ma'noli so'zlar; ko'p ma'noli so'zlar topish; berilgan so'zlarni qatnashtirib gap tuzish kabi og'zaki mashq turlari qo'l keladi. Masalan:

1. Bir xil qo'shimchali yoki asosdosh so'zlarga oid mashqlar. Bunda o'quvchilarga aynan bir qo'shimcha asosi har xil bo'lgan yoki turli qo'shimchalar bir xil asosga qo'shilishiga doir topshiriqlar beriladi (masalan, qumloq, toshloq, suvloq). Bu borada “Kim topqir?” usuli samarali bo'lib, o'zbek tilida faol qo'llaniladigan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarning o'ziga xos xususiyatlarini anglab, ularni nutqda o'rinli qo'llashga o'rgatadi. Xususan, *xabar* – *axbor* (*xabarlar*), *axborot* (*jamlangan xabarlar*), *muxbir* (*xabarchi*) kabi.

2. Ohangdosh so'zlarga doir mashqlar. Masalan, so'zlar ma'nosini bir harf qo'shish bilan o'zgartirish tarzidagi grammatik o'yinlardan foydalanish mumkin (...il,...it;...oy,...ol;...ul,...un; ...o'z,...o'nkabi).

3. Ma'nodosh so'zlarga oid mashqlar. Bunda o'rganilayotgan asar matnidagi ma'nodosh so'zlarni topish; so'zlarning ma'no tovlanishlarini aniqlash (aynan qaysi

so'z berilgan gapga mos kelishini nuqtalar o'rniga qo'yish tarzida); biror kichikroq matndan qaysi so'z notanish bo'lsa, ularni alifbo tartibida shakllantirib izohlash yoki ma'nodosh so'zlarga mos zid ma'noli so'zlar qatorini yozish tarzida ham jarayonni tashkil etish mumkin. Ma'nodosh so'zlar bilan ishlashda “So'zlar zanjiri” usuli ham tafakkurni charxlaydi. Masalan, *katta* – *ulug'* – *buyuk* – *zo'r* – *azim* – *yirik* – *gigant* va boshq.

4. Shakldosh so'zlarni aniqlashga oid mashqlar. Shakldosh so'zlar ishtirok etgan bir necha gaplar asosida masalaga mantiqan yondashiladi. So'z aniqlanib, ma'nosi izohlanadi. Jumladan, *band* (f.-t.) – *bo'sh emas*; *band* (f.-t.) – *dasta*, *tutqich*; *bo'g'in*; *band* (f.-t.) – *hujjatning raqamlangan qismi*; *band* (f.-t.) – *tugun*, *bog'lov*[1] kabi.

5. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar topishga oid mashqlar. Buning uchun zid ma'noli so'zlar ishtirok etgan maqollardan foydalanish juda qulay. Misol uchun, “*Yaxshi so'z* – *jon ozig'i*, *yomon so'z* – *bosh qozig'i*”, “*Jahl* – *dushman*, *aql* – *do'st*”. Shuningdek, asar qahramonlariga oid xususiyatlar qatorini shakllantirish vazifasi ham bu borada yaxshi samara beradi. “*To'g'ri* va *Egri*” ertagi qahramonlariga oid sifatlar:

To'g'ri – *mehnatsevar*, *oqko'ngil*; *Egri* – *dangasa*, *ichiqora* va h.k.

6. Ko'p ma'noli so'zlarga oid mashqlar. O'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar xusiyatlarini chuqurroq anglashlari uchun ularga shakldosh so'zlar bilan qiyoslashga doir topshiriqlar berish mumkin.

Farqini yodda tuting	
Ko'p ma'noli so'zlar	Shakldosh so'zlar
Ikki yoki undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlar	Aytilishi va yozilishi bir xil, turli atash ma'nolarini bildiradigan so'zlar
Solishtiring, ma'nosini uqib oling	
Qo'l (ko'p ma'noli so'z)	Un (shakldosh so'z)
Odamning elka qismidan barmoqlarigacha bo'lgan qismi, a'zosi; shu a'zoning bilakdan barmoqlar uchigacha bo'lgan qismi; panja; har kimning o'ziga xos yozuv usuli, uslubi, yozuvi, xati va uning ifodasi; imzo; imkon, imkoniyat; ixtiyorida, izmida[2].	Yoshliging g'animat, bolam, o'sib, un , Chiqarma behuda sado hamda un . Ko'r, quyosh tig'ida va tegirmonda Ezilib so'ng aziz bo'ldi bug'doy – un . (A.Abdumalikov)

7. Berilgan so'zlar ishtirokida gap tuzish mashqlari. Mazkur vazifa bir yoki undan ortiq so'zlarni gap ichida qo'llash tarzida ham uyushtiriladi. Masalan, *suv, bog', hayot. Suv dala va bog'larga hayot bag'ishlaydi.* So'zlanlash, so'zbirokmasi, gap tuzishdan boshlab, bayon, insho yoki hikoya yaratishgacha bo'lgan ijod jarayoni yuqoridagi kabi mashq turlarini muntazam va rejali asosda olib borilgandagina o'z samarasini beradi.

O'quvchilarning lug'at boyligi, orfografik bilimlari va matn yaratish ko'nikma-malakalarini oshirish hamda tafakkur tezligini tarbiyalashda grammatik topshiriqli intellektual o'yinlar, jumladan, "Sirli sandiq" o'yini imkoniyatlari katta. O'yinda topshiriqli mohiyatini ochish tilsimi – kalit so'zlar bilan bog'liq bo'lib, ular to'g'ri va o'rnida qo'llanilsa, muayyan mavzudagi yangi matn yaratishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlarni topishdagi muvaffaqiyat ma'nodosh so'zlar, shakldosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, tasviriy ifodalar, so'zning o'z va ko'chma ma'nosidan foydalanishida o'z aksini topadi.

O'quvchining mavzuga doir kalit so'zlarni tanlay olishi; so'z ma'nosidagi ma'no nozikliklarini idrok qilishi; fikriy bog'liqlikni o'rnata bilish malakasi alohida yondashuvlarni talab qiladi. Bunda nutq materiali, mavzuga oid so'z yoki so'z birikmalarini fikr ifodasi uchun mustaqil holda qo'llashdan iborat. Masalan, "Bozor" mavzusidagi matn yaratish uchun o'qituvchi bozor (joy), savdo-sotiq jarayoniga tegishli bo'lgan so'zlar (*gavjum, fayz-baraka, mahsulot, narx-navo, oldi-sotdi*)ni kuzatishlari asosida bayon etishga da'vazifalarni berishi mumkin.

Muammoli ta'limga asoslangan o'qitish usullari mantiqiy va ijodiy fikrlashga undash barobarida voqea-

hodisalar, narsa-buyumlarning ma'lum bo'lmagan jihatlarini izlab topish imkoniyatini beradi. M.Maxmutovning ta'kidlashicha, "muammoli ta'lim bilimlarni ijodiy o'zlashtirish va faoliyat yo'llari qonuniyatlariga asoslangan, ilmiy izlanishning asosiy jihatlarini o'zida jamlagan, o'qitish hamda o'qish metodlari, usullarini uyg'unlikda qamrab olgan didaktik tizimni o'zida aks ettiradi. U bilimlar asosini chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydi, o'quvchining bilim olishdagi mustaqilligini, ijodiy qobiliyatini oshiradi, dunyoqarashini shakllantiradi" [3].

O'quvchilar ijodkorligini muammoli ta'lim asosida shakllantirishda o'quvchi mavjud bilimlari, o'rganilayotgan voqea-hodisa bilan avvalgi tasavvuri o'rtasidagi qarama-qarshilikni anglab etishi muhim. Bu iddiyatni hal qilishda unga oldin o'zlashtirgan bilimi va egallagan tajribasi etarli emas. Olimlarning fikriga ko'ra, muammoni anglashning o'zi har qanday fikrlash jarayonining ibtidosidir. Muayyan mavzu yuzasidan muammoli topshiriqlar berishda quyidagi ko'rsatmalar tavsiya etiladi:

1) matnga tegishli so'zlar yordamida mavzuni aniqlash (masalan, *donishmand chol, etti o'g'il, novda* so'zlari o'quvchida ahillik, hamjihatlik mavzusidagi ertak mazmuni haqida tasavvur uyg'otish).

2) ertak qahramonlarini muayyan nom ostida guruhlashtirish va xatti-harakatlari sabablarini asoslash. Xususan, 3-sinf "O'qish" darsida o'rganiladigan "Ahillik" mavzusidagi ertak qahramonlari: etti o'g'ilning janjalkash, bir-birini tushunmasliklari ildizlarini aniqlashga doir muammoli vaziyat yaratish).

3) aralash holda berilgan ertak qismlarini ma'lum izchillikda joylashtirish; Jumladan:

Qadimda donishmand bir chol o'tgan ekan.

Odamlar:

– *Aqlli cholning o'g'illari xo'b ahmoq bo'lib o'syaptida, – deyisharkan. O'g'illarni yolg'iz uchratganda, ularga tanbeh berisharkan.*

Uning etti o'g'li bor ekan. Lekin ular otalarining so'ziga kirmas, har qaysisi o'zicha ish tutar ekan. Kattalari kichiklarini do'pposlab, kichiklari kattalariga qarshi bo'lib yurar ekan[4].

4) tahlil yakunida "Aqlli cholning o'g'illari nima sababdan xudbin bo'lib o'sayotgan edi?", "Chol tarbiyada qanday xatoga yo'l qo'ydi?", "O'g'illar o'z xatolarini qanday anglab etishdi?", "Cholning donishmandligi qaysi vaziyatda yaqqol ko'rindi?" hamda "Bugungi kunda ham cholning o'g'illariga o'xshash farzandlar uchraydimi?" kabi muammoli savollar yuzasidan bahs-munozara o'tkazish mumkin.

Xulosa qilib aytganimizda boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z darslarida bolalarga turli metodlardan, lug'at va izohli lug'atlardan foydalanib so'zlarning ma'nolarini tushintirsa bolaning so'z boyligini orttirishiga olib keladi, natijida bola nutqining rivojlanishiga imkon yaratiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. –T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2006. 156-b.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild. –T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2008. 402-b.
3. Maxmutov M.I. Teoriya i praktika problemnogo obucheniya. –Kazan: TKI, 1972.
4. Umarova M., Xamroqulova X., Tojiboyeva O. O'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. –Toshkent: "O'qituvchi", 2019. 139-b.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirish yo'llari va metodlari borasida so'z yuritiladi. Bir nechta metodlar namuna sifatida yoritib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о путях и методах развития речи учащихся младших классов. В качестве примеров проиллюстрировано несколько методов.

SUMMARY. The article talks about the ways and methods of developing the speech of elementary school students. Several methods are illustrated as examples.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА В ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

А. Джанабаева – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: механизм, компетенция, рақамли мухит, ЮНЕСКО, тарбия, таълим.

Ключевые слова: механизм, компетенция, цифровая среда, ЮНЕСКО, воспитание, образования.

Key words: mechanism, competence, digital environment, UNESCO, upbringing, education.

Каждый новый этап развития общества меняет, прежде всего, формы обучения. Школа восемнадцатого-девятнадцатого веков, школа гуманизма просвещения, изменила отношение к ребёнку в соответствии с характером его взросления, нацелила обучение на изучение природы. Это была эпоха великих научных исследований и географических открытий, путешествий и познания эволюции жизни на Земле.

Школа XX века, школа эпохи индустриального общества, получила широкое распространение и внедрила в формальное образование научные достижения, учебную технику, математику как язык науки, рационализм в познании и конструировании. Это был период поиска новых педагогических методов, и в результате XX век стал веком всеобщей грамотности.

Цифровые формы формального образования в сети открытых знаний стали частью новой образовательной среды, умной образовательной среды, в которой каждый учащийся может выстроить свой индивидуальный образовательный маршрут вне формального образования в соответствии со своими образовательно-развивающими интересами. Эта новая форма образования является частью социальных преимуществ цифровой эпохи для всех на протяжении всей их жизни. Школа двадцать первого века – это открытый информационный ресурс образования для всех; это школа всеобщего образования.

История развития цифровых компетенций граждан начинается с 1960-х годов XX века. Во второй половине XX века — веке кибернетики — массовое развитие получило телевидение. Он проникал в каждый дом, что приводило к мгновенному распространению информации и влиянию информационного потока на общественное сознание. Это можно назвать первой информационной волной, возникшей в то время. В школах появился телевизор, а телевидение в школьное время транслирует теле курсы ведущих учёных по разным предметным областям прямо в классы. В первое десятилетие двадцать первого века пришла третья цифровая волна — развитие сетей мобильной связи и Интернета и охват ими всех жителей планеты.

На рубеже четвертой цифровой волны международное сообщество учителей под эгидой ЮНЕСКО в 2010 г. разработало структуру ИКТ компетентности учителей, которая может служить основой для развития новых цифровых компетенций учителей [1]. Какой должна быть структура цифровой компетентности учителей новой цифровой волны, какие перспективы развития цифровой компетентности должно закладывать общество в подготовку учителей? Этот выпуск ещё долго будет сопровождать цифровую волну нашей эпохи; это находится в центре внимания исследований ЮНЕСКО в глобализирующемся мире в эпоху цифровых технологий.

Имеющийся опыт показывает, что пользовательские компетенции (цифровая грамотность) в новых условиях цифровой экономики трансформируются и включают в себя не только общие для всех пользовательских (жизненных) цифровые компетенции, но и профессиональные цифровые компетенции (цифровизация профессии) и новые социальные цифровые компетенции в глобальный информационный мир [2].

Цифровая школа – неотъемлемая часть умного образования. Цифровая школа как понятие появилось в

начале двадцать первого века. Эта концепция отражала объективные процессы развития информационного общества и его социальных институтов. Smart, что означает «интеллектуальное», Spaces Mart Education – автоматизировано, контролируется и доступно из любой точки образовательного процесса — самая сложная система для интеграции в школу.

Умное образование интегрирует новые концепции цифровой педагогики [3]:

- ❖ Открытые образовательные ресурсы (OOP)
- ❖ Массовые открытые онлайн-курсы (MOOC)
- ❖ Образовательные платформы (система управления обучением/LMS)
- ❖ Электронные учебники (умная книга/электронная книга)
- ❖ Электронные библиотеки (e-library)

Ученики могут стать более вовлечёнными в процесс обучения, если в классе будут использоваться технологии. Поскольку молодёжь в настоящее время довольно привыкла к использованию электронных гаджетов, включение их в школьное обучение, несомненно, поможет пробудить их интерес и повысить уровень их вовлечённости. Интеграция технологий в образование даёт учащимся увлекательный опыт обучения, позволяя им оставаться более заинтересованными в предмете, не отвлекаясь. Использование проекторов, компьютеров и другого передового технического оборудования в классе может сделать учёбу увлекательной и интересной для учащихся. Обучение учащихся может стать более динамичным и увлекательным, если в классе будут поставлены задачи, включающие технологические ресурсы, устные презентации и групповое участие [4].

На уроке учитель способен выполнять множество функций: контролировать, оказывать помощь, искать информацию, оценивать, организовывать и т. д.

С учётом развития цифровых технологий и их внедрения в систему образования изменилась и роль учителя. Современный учитель это—

- менеджер социально-эмоционального поведения студентов;
- наставник, который способствует обучению и развитию личности;
- мотиватор, помогающий пользоваться электронными ресурсами.

Эти новые роли основаны на идее изменения однонаправленной передачи знаний посредством горизонтального обмена информацией [5].

При обсуждении того, как цифровые технологии могут помочь преподаванию и обучению, DigCompEdu предлагает четыре основных элемента, а именно:

- ✚ преподавание,
- ✚ руководство,
- ✚ совместное обучение
- ✚ саморегулируемое обучение.

Считается, что сочетание этих элементов может подготовить преподавателей к обучению и преподаванию ИИ.

Во-первых, чтобы планировать и внедрять цифровые технологии в учебный процесс, учителям необходимо управлять и планировать свои мероприятия, а также разумно разрабатывать педагогические подходы. Используя различные технологии искусственного ин-

теллекта для поддержки обучения, учителям необходимо реструктурировать уроки, занятия и учебный контент, чтобы наилучшим образом соответствовать целям обучения. Во-вторых, предлагая своевременные и целенаправленные рекомендации и помощь, ИИ помогает учителям быстро реагировать на вопросы и сомнения учащихся [6].

Таким образом, активное внедрение ИКТ в образовательный процесс позволяет обеспечить переход к качественно новому уровню педагогической деятельности, значительно увеличивая его дидактические, информационные, методические и технологические возможности, что в целом способствует повышению качества образования, повышению профессионального мастерства учителя.

Литература

1. Russian digital economy program [Internet]. 2018. Available from: <http://data-economy.ru> [Accessed: 2018-11-27].
2. The structure of ICT competences of teachers/UNESCO Recommendations. [Internet] 2011. Available from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002134/213475r.pdf> [Accessed: 2018-11-27].
3. Badarch D. editor. Information and communication technologies in education: monograph. Moscow: UNESCO ИТЕ; 2013. 320 p. Available from: <https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214728.pdf> [Accessed: 2018-11-27].
4. Penprase B.E. The fourth industrial revolution and higher education. Higher education in the era of the fourth industrial revolution, 10 (2018), pp. 978-981.
5. Kryukov V., & Gorin, A. (2017). Digital technologies as education innovation at universities. Australian Educational Computing, 32(1), 1-16.
6. Ahmad S.F., Alam M.M., Rahmat M.K., Mubarik M.S., & Hyder S.I. (2022). Academic and administrative role of artificial intelligence in education. Sustainability, 14(3), 1101.
7. O. Lopez-Fernandez Emerging Health and Education Issues related to Internet Technologies and addictive problems Int. J. Environ. Res. Public Health, 18 (1) (2021), -P. 321.

РЕЗЮМЕ. Мақолада инновацион педагогик ва ишлаб чиқариш технологияларидан фойдаланган ҳолда ўқитувчиларни касбий тайёрлашда касбий компетенцияни узлуксиз ривожлантириш хусусиятлари очиб берилган. Таълим жараёни иштирокчилари (ўқитувчилар ва талабалар) ўртасида касбий компетенцияларни шакллантириш учун масофавий ва лойиҳавий таълимнинг педагогик технологиялардан, шунингдек, илгор ишлаб чиқариш технологияларидан фойдаланиш таклиф этилмоқда. Ва, шунингдек таълим технологияларининг ўқув-услубий салоҳияти очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрываются особенности непрерывного развития профессиональной компетентности в профессиональной подготовке учителей с использованием инновационных педагогических и производственных технологий. Предлагается использовать педагогические технологии дистанционного и проектного обучения, а также передовые производственные технологии для формирования профессиональных компетенций у участников образовательного процесса (преподавателей и обучающихся). Раскрывается учебно-методический потенциал технологий обучения.

SUMMARY. The article reveals the features of the continuous development of professional competence in the professional training of teachers using innovative pedagogical and production technologies. It is proposed to use pedagogical technologies of distance and project-based learning, as well as advanced production technologies for the formation of professional competencies among participants in the educational process (teachers and students). The educational and methodological potential of learning technologies is revealed.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Н.Джанходжаев – стажёр ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: сунъий интеллект, инновация, таълим, ўқитиш, компьютер.

Ключевые слова: искусственный интеллект, инновация, образование, обучение, компьютер.

Key words: artificial intelligence, innovation, education, training, computer.

Замонавий технологиялар пайдо бўлишидан олдин, ўқитувчилар ва талабалар механик равишда ёки инсоннинг табиий кучини қўллаш орқали ўқитиш ва ўрганиш билан шуғулланган. 1970 йилларда микрокомпьютерларнинг, кейин эса шахсий компьютерларнинг пайдо бўлиши, Фламнга кўра, янада кучли ҳисоблаш қувватини таъминлади ва оммавий электрон ҳисоблашларга муҳим ўринни белгилаб берди [1]. Шахсий компьютерларданларнинг такомиллаштирилиши жисмоний шахслар ва бошқа расмий ташкилотларга компьютерлардан жамият ҳаётининг турли соҳаларида фойдаланиш имконини берди [2]. Ушбу ўтишлар иқтисодиёт ва жамиятнинг турли соҳаларида компьютерларданларнинг кўпайишига олиб келди.

Ўтган асрнинг ўрталарида ўтказилган дастурий таъминотга асосланиш, таълим соҳасининг турли қисмларида компьютерлар ва тегишли ҳисоблаш технологияларини ривожлантириш, хусусан, компьютерлар ёрдамида ўқитиш ва ўқитишни ривожлантириш (CAI/L), синфдаги ўзаро муносабатларда компьютерлардан фойдаланишнинг кўпайишига олиб келди [3]. Қайта ишлаш, ҳисоблаш ва бошқа имкониятларни кенгайтириш каби замонавий технологияларнинг сўнгги ютуқлари, шу жумладан тармоқлар, Internet, World Wide Web ва аниқ вазифаларни ҳал қилишга қаратилган турли хил дастурлар, дастурий таъминот пакетлари

таълим соҳасида турли шакллардаги компьютерлар фойдаланишнинг кўпайишига олиб келди.

Вакт ўтиши билан ҳисоблаш ва ахборот-коммуникация технологияларининг кенгайиши сунъий интеллектни яратишга олиб келди. Копиннинг сўзларида кўра, сунъий интеллект – бу машинанинг янги вазиятларга мослашиш, янги вазиятларни енгитиш, муаммоларни ҳал қилиш, саволларга жавоб бериш, қуролмаларнинг ишлашини режалаштириш ва инсонга хос бўлган маълум даражадаги ақлни талаб қиладиган бошқа функцияларни бажариш қобилияти [4].

Бошқа таърифда Уитби сунъий интеллектни одамлар, ҳайвонлар ва машиналарнинг ақлли хатти-ҳаракатларини ўрганиш ва бундай хатти-ҳаракатларни компьютерлар ва тегишли технологиялар каби артефактларга айлантиришга уринишлар деб таърифлайди [5]. Ушбу таърифларга асосланиб, сунъий интеллект – бу компьютерлар, компьютер технологиялари, машиналар ва компьютерларнинг одамларга ўхшаш функцияларни бажариш қобилиятини берадиган ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги инновациялар ва ишланмаларнинг чўққиси. Таълимга янги технологияларни жорий этиш ва қўллаш билан бир қаторда, таълим соҳасида ҳам сунъий интеллект кенг қўлланилади.

Сунъий интеллектдан фойдаланиш таълимда сезиларли даражада таъсир кўрсатади, шу жумладан самардорликни ошириш, глобал таълим, шахсийлаштирилган таълим, янада ақлли таркиб, шунингдек таълимни янада самарали ва оқилона бошқаришда [6]. сунъий интеллект такомиллаштирилмоқда ва уни таълимда қўллашнинг янги усуллари пайдо бўлмоқда.

СИ, шунингдек, роботларга ўрнатилган компьютерлар ва ёрдамчи қурилмалар таълимнинг бошиданок - мактабгача таълимдан бошлаб талабаларнинг таълим сифатини яхшилайдиган роботларни яратиши мумкин. Шундай қилиб, Тиммснинг таъкидлашича, роботлар (роботлар) болаларни ўргатиш учун ишлатилади, ўқитувчилар ёки робот ҳамкасблари билан биргаликда кундалик вазифаларни, шу жумладан имло ва талаффузни ҳал қилишда талабаларнинг қобилиятларига мослашади [7]. Худди шундай, турли тадқиқотлар шуни кўрсатадики, онлайн таълим Интернет ва веб-га асосланган материаллардан оддийгина юклаб олиш, ўрганиш ва топшириқларни бажаришдан ақлли ва мослашувчан веб-технологиялардан фойдаланишга ўтмоқда. Chassignol et al фикрига кўра, таълимдаги сунъий интеллект бошқарув, ўқитиш ва ўрганиш билан бирлаштирилган [8].

Сунъий интеллект (СИ) анъанавий равишда компьютерлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Бирок, турли ишлар шуни кўрсатдики, айниқса, таълим шароитида компьютерлар сунъий интеллектнинг ривожланиши учун асос бўлиши мумкин, аммо сунъий интеллект сифатида компьютерлар ўзига, аппарат ва дастурий таъминотга ёки аппарат воситаларига тортиш тенденцияси мавжуд. Ўрнатилган компьютерларданлар, сенсорлар ва бошқа янги технологиялар сунъий интеллектни машиналар, бинолар ва роботлар каби бошқа объектларга ўтказишни осонлаштирди.

Дарҳақиқат, Chassignol et al СИни интерактив тарзда аниқлайди ва тушунтиради. Улар СИни майдон ва назария сифатида кўрсатадилар. Таълим соҳаси сифатида улар СИни анъанавий равишда инсон ақл-заковати билан боғлиқ бўлган турли хил саволларни ҳал қилишга йўналтирилган, жумладан, ўрганиш, муаммоларни ҳал қилиш, нақшни аниқлаш ва мослашишга қаратилган информатика соҳаси сифатида белгилайди.

Назария сифатида Chassignol et al сунъий интеллектни инсон қобилиятига эга компьютерлардан тизимларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланишни, хусусан, ақл ва инсон ақл-идрокига асосланган муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини, шу жумладан визуал тасвири аниқлаш, нутқни аниқлаш, қарор қабул қилиш ва бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишни белгилайдиган назарий асос сифатида белгилайди.

Бошқа олимлар ва бошқа тадқиқотлар ҳам сунъий интеллектнинг ушбу таърифидан фойдаланиб, унинг деярли таққосланадиган элементлари ва хусусиятларини таъкидладилар. Шарма СИ инсон тафаккурига тақлид қилишга қодир машина сифатида таърифланади [9]. Шу каби кузатишлар Wartman et al. томонидан амалга оширилган, у сунъий интеллектни компьютерларданлар ва машиналарнинг инсон билими ва ҳаракатларини такрорлаш қобилияти деб таърифлаган [10].

Умуман олганда, сунъий интеллект ана шу таъриф ва тавсифларга асосланиб, когнитив функциялар, ўрганиш, қарор қабул қилиш ва атроф-муҳитга мослашиш каби инсонга ўхшаш функцияларни бажариш қобилиятини таъминловчи, маълум даражадаги интеллектга эга бўлган машиналарни ишлаб чиқишни назарда тутди. Шу муносабат билан СИ асосий бўлган маълум хусусиятлар ва тамойилларга эга. Ақл-идрок ёки машинанинг маълум даражадаги ақлга эга бўлган инсоннинг малакасини талаб қиладиган кенг кўламли функциялар ва имкониятларда ишлаш қобилияти, СИнинг ушбу таърифи

ва муҳокамасига кўра, СИнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Сўнгги йилларда СИ ва машиналар орқали ўрганиш мобил қурилмаларда ҳисоблаш имкониятларини ошириш ва юзни қулфдан чиқариш, нутқни аниқлаш, табиий тил таржимаси ва виртуал ҳақиқат каби иловаларни яратиш учун кенг кўламли кўриб чиқилмоқда. Шу билан бирга, машиналар орқали ўрганиш мураккаб вазифалар ва машғулотларни бажариш учун жуда катта ҳисоблаш қувватини сарфлайди.

Ушбу муаммони ҳал қилиш учун самарали ҳисобкитобларни амалга ошириш учун бир нечта платформалар таклиф қилинди: 2016 йилда Qualcomm нейрон тармоқларнинг бажарилишини тезлаштириш учун GPU процессоридан фойдаланадиган Snap dragon Neural Processing Enginени тақдим этди. ҲиСилисон HiSilicon компанияси нейрон тармоқларни ишга тушириш учун ҲиСИ HiAI платформасини тақдим этди; Android Neural Networks API мобил қурилмаларда машина ўрганиш моделларини тезда ишга тушириш учун мўлжалланган [11].

СИ ёрдамида ўрганиш ақлли таълим, инноватсион виртуал ўрганиш, маълумотлар таҳлили ва прогностлашни ўз ичига олади. Таълим талаблари ортиб бораётганлиги сабабли, ақлли таълим тизимлари тобора муҳим роль ўйнайди [12]. Интеллектуал таълим тизимлари ўқитувчилар ва шу катори талабалар учун шахсийлаштирилган таълим ва фикр-мулоҳазаларни таъминлайди.

СИ тизимлари машина орқали ўрганишда асосланган таҳлил, тавсиялар, тушуниш ва билим олиш усуллари ўз ичига олади [13].

Машина орқали ўрганиш, ўрганиш аналитикаси ва маълумотларнинг интеллектуал таҳлили таълим билан чамбарчас боғлиқ бўлган технологиялардир. Ҳозирги вақтда таълимда ўрганиш аналитикаси ва маълумотларнинг интеллектуал таҳлилига асосланган иккита ривожланаётган жамоа мавжуд. Икки жамоа бир-бирига ўхшаш мақсадлар ва усулларга эга ва машина орқали ўрганиш, маълумотларнинг интеллектуал таҳлили, статистик психометрия ва маълумотларни моделлаштириш каби турли фанлардан фойдаланади.

Ўрганиш таҳлили соҳаси контентни бошқариш тизимларини ўрганишга ва кенг кўламли тест балларига қаратилган. Интеллектуал маълумотлар таҳлили ақлли таълим тизимлари ҳамжамятидан пайдо бўлди, улар жуда кам ёки умуман билимдорликни талаб қилмайди.

Машина орқали ўрганишнинг ассосида билимларни кашф қилиш, "ўқув маълумотлари" деб номланган маълумотлар тўпламидан мазмунли нақшларни ва тuzилган билимларни таҳлил қилиш ва яратиш жараёни ётади. Масалан, машина орқали ўрганиш талабалар учун фанлар ва университетларни танлашда тавсиялар яратишга ёрдам беради. У энг яхши мактаблар билан таққослаш учун талабаларнинг баҳолари, интилишлари ва афзалликлари ҳақидаги маълумотлардан фойдаланади. Технология, шунингдек, ўқитувчиларга тушунча қандай ўрганилишини тушунишга ёрдам беради [14]. Шу тарзда ўқитувчилар талабалар маълумотларини тўплашлари ва ўқувчиларга дарс материални яхшироқ ўрганишга ёрдам бериш учун самарали ўқитиш усуллари соғлашлари мумкин. Хусусан, талабалар билимини баҳолаш учун намунани аниқлаш ва машина орқали ўрганишдан фойдаланиш топшириқлар ва имтиҳонларни инсонга қараганда тезроқ ва ишончлироқ баҳолаш имконини беради.

Шуни таъкидлаш мумкинки, машина орқали ўрганишнинг бир тармоғи бўлган чуқур ўрганиш тобора кўпроқ эътиборни тортмоқда. Буларга индуктив манتيкий дастурлаш, кластерлаш, мустаҳкамлашни ўрганиш ва Bayes тармоқлари қиради. Техник нуқтаи назардан, чуқур ўрганиш ўрганишнинг кетма-кет қатламлари

асосида тобора мазмунли тушунчаларни олишга қаратилган.

Таълим аналитикаси ўқувчи хусусиятлари ва ўқувчи моделлари ва билим майдони моделларидан олинган билим объектлари ҳақидаги маълумотларга қаратилган. Learning Analytics концепцияси машина орқали ўрганишнинг янги технологияларини таълим каби техник бўлмаган соҳаларга қўллаб-қувватлайди. Мақсад ўқитиш усуллари индивидуал талабаларнинг эҳтиёжлари ва қобилиятларига мослаштириш, масалан, хавф остида бўлган талабаларга аралаштириш ёки фикр-мулоҳазалар ва ўқув мазмунини тақдим этишдир [15].

У машина орқали ўрганиш, маълумотларни визуализация қилиш, фанни ўрганиш ва семантика билан боғлиқ технологиялардан фойдаланади. Масалан, ўқувчиларнинг муҳим маълумотларини яратувчи сунъий интеллект асосидаги компетенцияга асосланган таълим талабалар маълумотларини самарали кашф этиши ва талабалар ривожланиши мумкин бўлган асосий компетенцияларни башорат қилиши мумкин, бу эса институтларнинг фаол бўлишига имкон беради. Қобилиятга асосланган ўрганишдан ташқари, ўрганиш аналитикаси ҳам СИнинг кўп қиррали имкониятларидан фойдаланади.

Ўрганиш аналитика вазибаларининг қийинлиги шундаки, у муайян таълим соҳамаларига қўлланилиши керак, лекин айни пайтда курслар ва муассасаларда фойдаланиш учун етарлича умумий бўлиши керак. Талабалар, ўқитувчилар, маъмурлар ва институционал ўрганишни қўллаб-қувватлаш ва илғор тажрибаларни

интеграциялаш учун ўқув таҳлиллари тобора кўпроқ қўлланилади. Маълумотлар ўрганиш аналитика талабаларга тизимли ва автоматлаштирилган жавобларни яратишга қаратилган; СИ-га асосланган таълим маълумотларини таҳлил қилиш ички ассоциация қоидаларини ишлаб чиқиш ва ўқувчиларга индивидуал эҳтиёжларига қараб билим объектларини таклиф қилишга қаратилган.

Масалан, оз сонли ёзма топшириқлар асосида демографик ва ўқувчилар фаолияти тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш мумкин [16]. Бунинг учун турли хил машина орқали ўрганиш усулларида фойдаланиш мумкин ва талабаларнинг келажакдаги баҳоларини башорат қилиш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, маълумотларни қидириш ўқув муҳити ва талабаларни яхшироқ тушуниш орқали ўрганиш ва ўрганишни яхшилаш учун кучли восита бўлиши мумкин.

Бошқача қилиб айтиладиган бўлса, маълумотнинг интеллектуал таҳлили ўқитувчиларга таълим тизимидаги ўқув дастурлари дизайнини яхшилаш учун тузатишлар киритиш имконини берувчи, яширин билимларни олиш учун ишлатиладиган нақшларни аниқлаш ва башоратли моделлаштириш деб ҳисоблаш мумкин. Муҳим қўшимча шундаки, маълумотларга асосланган СИ билим маълумотлари асосида шахсийлаштирилган ўрганишни таъминлайди. Шахсийлаштирилган таълим билан талаба ўзини қизиқтирган нарсани идеал тарзда танлайди. Маълумотнинг интеллектуал таҳлили орқали СИ ўз интеллектини аниқроқ шакллантириши мумкин (масалан, машина орқали ўрганишдан фойдаланган ҳолда) ва унинг натижалари янада ишончли.

Адабиётлар

1. Flamm K. *Creating the Computer: Government, Industry, and High Technology*. Washington, DC, USA: Brookings Institution Press, 1988.
2. Campbell-Kelly M., *Computer, Student Economy Edition: A History of the Information Machine*. Evanston, IL, USA: Routledge, 2018.
3. Cairns M.M.L. «Computers in education: The impact on schools and classrooms,» in *Life Schools Classrooms*. Singapore: Springer, 2017, pp. 603-617.
4. Coppin B. *Artificial Intelligence Illuminated*. Boston, MA, USA: Jones and Bartlett, 2004.
5. Whitby B. *Artificial Intelligence: A Beginner's Guide*. Oxford, U.K.: Oneworld, 2008.
6. Timms M.J. «Letting artificial intelligence in education out of the box: Educational cobots and smart classrooms,» *Int. J. Artif. Intell. Edu.*, vol. 26, no. 2, pp. 701-712, Jan. 2016.
7. Fang Y., Chen P., Cai G., F. Lau C.M., Liew S.C., and Han G. «Outage-limit-approaching channel coding for future wireless communications: Root-protograph low-density parity-check codes,» *IEEE Veh. Technol. Mag.*, vol. 14, no. 2, -P. 85-93, Jun. 2019.
8. Chassignol M., Khoroshavin A., Klimova A., and Bilyatdinova A., «Artificial intelligence trends in education: A narrative overview,» *Procedia Comput. Sci.*, vol. 136, -P. 16-24, Jan. 2018.
9. Sharma R.C., Kawachi P., and Bozkurt A. «The landscape of artificial intelligence in open, online and distance education: Promises and concerns,» *Asian J. Distance Educ.*, vol. 14, no. 2, -P. 1-2, 2019.
10. Wartman S.A. and Combs C.D. «Medical education must move from the information age to the age of artificial intelligence,» *Acad. Med.*, vol. 93, no. 8, pp. 1107-1109, Aug. 2018.
11. Ignatov R., Timofte W., Chou K., Wang M., Wu, T. Hartley, and L. Van Gool, «AI benchmark: Running deep neural networks on Android smartphones,» in *Proc. ECCV Workshops*, 2018, -P. 288-314.
12. Rus V., D'Mello S., Hu X., and A. Graesser, «Recent advances in conversational intelligent tutoring systems,» *AI Mag.*, vol. 34, no. 3, pp. 42-54, Sep. 2013.
13. Nunn S., Avella J.T., Kanai T., and M. Kebritchi, «Learning analytics methods, benefits, and challenges in higher education: A systematic literature review,» *Online Learn.*, vol. 20, no. 2, -P. 1-17, Jan. 2016.
14. Розов К.В. «Формирование профессиональной готовности будущих учителей информатики к использованию технологий искусственного интеллекта». Информатика и образование. Т.37, №2, -С. 50, 2022.
15. Терзиева В., Иванова Т., Тодорова К. «Персонализированное обучение в интеллектуальной образовательной системе». Новые и интеллектуальные цифровые системы: материалы 2-й Международной конференции (НИДС 2022) , Т. 556, -С. 13, 2023.
16. Global Development of AI-Based Education, Deloitte Res., Deloitte China, Deloitte Company, 20.

РЕЗЮМЕ. Ишда сунъий интеллектнинг глобал таълим самарадорлигини ошириш ва таълимни оқилонга бошқаришга таъсирини прогноз қилишда фойдаланиш ўрганилади. СИнинг таркибий қисми, жумладан, интеллектуал таълим, инноватсион виртуал ўрганиш, маълумотларни таҳлил қилиш ва ўқув тизимини прогнозлаш, ўқитувчилар ва талабалар учун фикр-мулоҳазаларни таъминлаш нуктаи назаридан кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В работе исследуется использование искусственного интеллекта для прогнозирования влияния повышения глобальной эффективности образования и интеллектуального управления образованием. С точки зрения ИИ рассматриваются компоненты ИИ, в том числе интеллектуальное обучение, инновационное виртуальное обучение, анализ данных и прогнозирование системы обучения, обеспечение обратной связи для преподавателей и учащихся.

SUMMARY. The work explores the use of artificial intelligence in forecasting the impact of improving global educational efficiency and intelligent educational management. The components of AI, including intellectual learning, innovative virtual learning, data analysis and learning system forecasting, providing feedback for teachers and students, are reviewed from the point of view of AI.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ЭТНОСПОРТ ХӘМ МИЛЛИЙ БАЛАЛАР ОЙЫНЛАРЫН ИЗЕРТЛЕҮДІҢ ДӘСЛЕПКИ КӨРИНИСЛЕРІ

Ч.Елмуратов – магистрант
ӨзЖФКУ

Таянч сұзлар: этносспорт, қарақалпақ миллий ойындары, қарақалпақ ойындары, балалар ва үсмирлар.

Ключевые слова: этносспорт, каракалпакские народные игры, подвижные игры, дети и подростки.

Key words: ethnic sports, folk games of Karakalpak, outdoor games, children and teenagers.

Этноспорт хәм миллий ойындардың жас әулад тәрбиясындағы әхмийети оғада жоқары болып табылады. Халқымыздың жасау тарихынан, өткендеги турмысынан белгили болғанындай, миллий ойындар тек ғана ойынға куштар балалардың бос уақытларын мазмунлы өткеріуіге хызмет етип қоймастан, ал олардың физикалық хәм руўхый жақтан жетилесиўинде, соның ишинде, ой-өрисиниң өркенлеуи, тил байлығының артыуы хәм интеллектуаллық жақтан өсиўинде үлкен әхмийетке ийе. Әлбетте, миллий ойындардың жүзеге келиуи ҳәр бир халықтың этнографиясы, жасау шараяты, ықымы, географиялық жайласуы хәм миллий үрп-әдетлери менен дәстүрлерине барып тақалады.

Белгили болғанындай, этносспорт сөзи этно хәм спорт сөзлеринен қуралған. Этнос сөзи қәўим, халық, этникалық бирлик хәм улыўмалық мәнислерди аңлататуғын болса, этносспорт бул қандай да бир халыққа тийисли болған, өзинде сол халықтың миллий үрп-әдетлери менен дәстүрлерин синдирген, жергиликли халықтың миллий халық ойындары тийкарында қәлиплескен спорт түри, деп атауымызға болады.

Изертлеулерден мәлим болғанындай, этносспорт бул жаңа термин болып, ол жаңа әсиримиздиң басларында пайда болған, деген жуўмаққа келиуіге анық тийкар бар.

Неге дегенде, пүткил дүньядағы Этноспорт хәм ески ойындар Федерациясы (Федерацию исконных забав и этносспорта Россия) 2011-жылда россиялық мәдениеттанушы илимпаз Алексей Кыласов тәрәпинен шөлкемлестирилди. Ол этносспорт түсинигине төмендегише тәрип береді:

Этноспорт – бул спорт илажларының заманағой фольклорлық формасы болып, ол дәстүрий, миллий ойындарды сап халында сақлап қалыу хәм оларды ойыншылар менен тамашағойлердиң терең аңлауына имканият береді [1].

Қарақалпақстан Республикасында этносспорт хәм миллий балалар ойындарының изертлениуи XIX әсирдиң екінши ярымынан басланады. Яғнай 1860-жыллардың ақырында Орта Азия халықларын Европа жәмийетшилигине жақыннан таныстырған, сол дәуирдин шараятына бола дәуиш келбетинде үлкемиздиң тарихын хәм этнографиясын үйрениу үшін келген, дүньяға белгили Венгрия шығыстанушысы хәм саяхатшысы Херман Вамбери (1832-1913) өзиниң этнографиялық бақлаулары қатарында қарақалпақ балаларының “тоғызқумалак” (тоғызтомалак) хәм “Асык” ойыны түрлері да баянлаған (Вамбери Х. 1868. 277-279). Бул қарақалпақ миллий балалар ойындары ҳаққындағы дәслепки илимий дәрежелерден болып табылады [2].

Сондай-ақ, XX әсирдиң басларында бул бағдарда россиялы бир қатар илимпазлардың илимий жумыслар алып барғанын көриўимизге болады. Әсиресе, 1928-1929-жылларда Қарақалпақстанда изертлеу жумысларын алып барған Оренбурглы үлкетанушы этнограф илимпаз Александр Лаврентевич Мелковтың басшылығындағы Қарақалпақ этнографиялық экспедиция топарының дәретиўшилик илимий жумысы оғада әхмийетли болды. Экспедиция даўамында Қарақалпақ халқының турмысын характерлеуши материаллар, халықтың ҳәр қыйлы тәрәпин сәўлелендириуши мыңға жақын фото-сүретлер, ески

үй-руўызгершилик буйымлары, миллий кийим-кешеклер, ҳаял-қызлар тағыншақлары, қол өнери үлгилери, өнерментшилик, халқымыздың дыйқаншылық турмысы, шаруашылық хәм балықшылық және өнерментшилик үлгилери ҳаққында, қулласы, қарақалпақ халқының көркем өнери менен мәдениет, миллий үрп-әдетлери менен дәстүрлерин өзинде сәўлелендириуши бай этнографиялық материаллар жыйналды [3].

А.Л.Мелков сол уақытта Қарақалпақстанның арқа районларынан Кегейли, Тахтакөпир, Шымбай хәм Тахтакөпир районларында болып, жергиликли балалар менен жас өспиримлер ойнайтуғын: «Өўелемен-дүўелемен», «Ат-ешек», «Гүрес», «Қазан», «Аяқ тартпай», «Гешир қопармай», «Ийт куйрық», «Арқан тартыс», «Өр-теке» хәм «Қарақулақ» сыяқлы ойындарынан фото-көринислер алады. Бул фото-көринислер әйне пайытта Россия Илимлер академиясының Уллы Петр атындағы антропология хәм этнография музейинде сақланбақта [4].

Бул фото сүретлердиң ишинде, Хожели қаласындағы қур тамашалары уақытында жергиликли халықтың дәруаз ойындарын тамашалап, заўықланып турған көринислери де ушырасады. Бәримизге белгили болғанындай, нешше мың жыллық тарихқа ийе дәруазлық өнери өзбек халқында жақсы раўажланған болып, бүгинги күнде елимизде көплеген дәруазлық өнери династиялары шынжырма-шынжыр сақланып келмекте.

Қарақалпақ миллий балалар ойындарының изертлениуин избе-из даўам еттиргенимизде қарақалпақ тилиндеги баспа ислериниң жүзеге келиуи хәм соның нәтийжесинде балаларға арналған оқыу қуралларының жазыла баслауы, фольклорлық үлгилердиң жәрияланыуына да тәсир жасады. Мысалы, бул бағдарда пидайылық еткен С.Мәжитовтың 1925-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ тилинде әлипбе» китабында ертеклер, жумбақлар хәм жаңылтпашлар менен бир қатарда қарақалпақ миллий балалар ойындары ҳаққында да мағлыұматлар берилген [5].

Атап айтқанда, С.Мәжитов сабақтықтағы сөзлерди тематикалық топарларға ажыратады хәм онда:

Асық ойындары: алшы, шикке, бүкке, тайдырма, қәтеп шал бүгем, тап шекем (тәпши ким болса керек. Д.Б), тап гелиш, сақа, салды алшы, басқайлы, қан алшы, жасауыл тауан, дурдийан, шүйирме;

Топ, шүллик басқа ойындар: шүллик, қашарман топ, сүрме топ, топлы таяқ, аңғалақ топ, ҳауа топ, қарс келди, үште қашымай, ший тасламақ, атламашақ, тақия тебмек, ийт куйрық, дүрре ким урды, тақым дүрре, ақсақ ғарры, деп келтиреді [6].

Қарақалпақ халық балалар ойындарын изертлеуіде россиялы илимпаз Каган Григорий Давидовичтиң де мийнетлери өз алдына. Автор 1969-жылда «Уқитувчи» баспасында жарық көрген «Қарақалпақские народные детские игры» (Қарақалпақ халық балалар ойындары) атамасындағы китабында сол уақытларда Қарақалпақстандағы улыўма орта билим беріу мектеплери оқыўшылары арасында ен жайған «Жасырынбақ», «Көз байламашақ», «Топты усла», «Мени тап», «Ким тез табады?», «Жасырынған нәрсе не?», «Қасқыр хәм ийтлер», «Топты ким тез алып келеди», «Бир аяқлы эстафета», «Қасқыр хәм қойлар», «Шахмат», «Шашка», «Ким шаққан», «Ойлан, тап»,

«Лабиринт бойлап жүр», «Турғынларды көшир» хэм «Қашарман топ» сыяқлы жәми 38 ойынды көрсетпек қағыйдасы менен тилге алады [7].

Қарақалпақ халқының биринши академик-сыншысы, белгилі илимпаз Марат Көптілеуович Нурмухаммедовтың пүткіл Өзбекстан илиминдеги илимий мийнетлери бәримизге белгилі. Академик өз илимий мийнетлери дауамында қарақалпақ халқының көп әсирлик тарийхқа ийе миллий балалар ойындарының бири есапланған «Асық» ойыны ҳаққындағы илимий мийнети бул бағдарда оғада бахалы мийнет болды [8].

Автор бул мийнетинде қарақалпақларға тән асық ойыны ҳаққында өзи балалық пайытларында ойнаған, жасы үлкенлерден көрген хэм еситкенлери тийкарында келешек әуладларға бахалы мағлыұматлар қалдырды.

Онда, асықлардың балалар ойнағандағы хауадан жерге түсиу халатлары – “Алшы”, “Шикке”, “Тауба” хэм “Бүк” сыяқлы түрлерине тоқтап өтилип, ойын қағыйдалары анық хэм әпиұайы тилде баян етиледі.

Илимпаз бул мийнетинде қарақалпақ балалар асық ойынын “Пеш”, “Дордиан”, “Алты табан” хэм “Төрт асық” түрлерине ажыратады. Оған көре:

Пеш – бул асық ойынының ең әпиұайы хэм жеңил түри есапланады;

Дордиан – жерге 2х1 метр төртмүйешли сызық сызылып, ойналатуғын түри;

Алты табан – бул асық ойынның ең жақсы түри болып, ол ойыншыдан өлшемди билиуді, асық атыу шеберлигин хэм тактиканы талап етеди. Ойынның “Пеш” түрин қалеген бала ойнауы мүмкин, ал “Алты табан”ды тек шебер ойыншы ойнай алады. “Дордианды” да, (илимпаздың пикиринше, “Дордиан” “Пеш” пенен “Алты табан”ның ортасында турады);

Ойынның төртинши түри – **“Төрт асық”** деп аталып, оны тек үлкен жастағы жигитлер ойнаған. Бул ойын қумар (азартная) есапланып, оған пул тигилген. Кишкене жастағы балалар ойынның бул түрин

ойнамаған, ойнағанда да олар утысқа асықларын берген.

Улыұма алғанда, асық ойыны тууысқан түркий халықлар менен бирге қарақалпақлардың да ески миллий ойындарынан есапланады. Халық ауызында, “Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар, хәммесинен де қой бағып, майын жеген озар”, деген мақаллар тегиннен айтылған емес. Бунда бир тәреплеме қаралғанда, асық ойыны қараланады. Не дегенде балалар ойынға хәдден тыс берилип кетип, ата-анасына қайыр тийгизбейди яки сабағын оқымай қалады. Екинши тәрептен қаралғанда, хәзирги уақытта балалар арасында дерлик ойналмайтуғын асықтың буннан бир неше әсирлер алдын балалардың жақын жолдасы, шадлы сезимлериниң дәреги болғанын көриуимизге болады. Бул пикирди Академик М.Нурмухаммедовтың өзи де тастыйықлайды [9].

Жууымақлап айтқанда, этноспорт хэм қарақалпақ миллий балалар ойындарын изертлеу бағдарында соңғы жылларда К.Есемуратов, П.Шылманов, Д.Беласаров, С.Мылтықбаев, С.Әмирлан, Ө.Әлеуов, С.Алланиязов хэм басқа да илимпазлар изертлеу жұмыстарын алып барды. Деген менен, бул еледе изертлеуді талап етеди. Мысалы:

1. Этноспорт хэм миллий ойындар түсинигин еле де кеңнен анализлеу, этноспорт терминологиясын жаратыу;

2. Миллий сөз ойындары менен хәрекетли ойындарды өз алдына ажыратып үйрениу;

3. Этноспорт хэм миллий ойындардың балалардың жас (мектепке шекемги, киши мектеп жасындағы балалар хэм жас өспиримлер) категориясына сәйкеслигин изертлеу;

4. Миллий ойындарды мәусимлерге ажыратыу;

5. Этноспорт хэм миллий ойындар дизимин қәлиплестириу хэм олардың топарларға бөлип үйрениу хэм тәрбиялық әхмийетин анализлеу бүгинги күнниң әхмийетли илимий талапларынан болып табылады.

Әдебиятлар

1. Кыласов А. <http://ethnosport.ru/>
 2. Әмирлан С.Е. «Қарақалпақ балалар фольклоры үлгилериниң жыйналыу хэм жәрияланыу мәселелери». «Халық ауызеки дәретиушилиги миллий хэм улыұма инсаный қәдириятлар системасында» Халықаралық илимий конференция материаллары. –Нөкис: 2015, 26-27-ноябрь. 17-20-б.
 3. Вамбери Х. Мои путешествия, приключения, и на этнология Средней Азии. Филадельфия: JB lippincott & CO. WM. H. Allen & CO., 13, Ватерлоо плейс, Палл Молл, Лондон. 1868. –С. 294-295. 3. О.Юсупов, З.Абдикаримова. «Оренбургтан хатлар». //«Әмиудәрә»№1, 1989. 97-99-б.
 4. [Экспонаты Кунсткамера \(kunstkamera.ru\)](http://kunstkamera.ru)
 5. Әмирлан С.Е. Қарақалпақ балалар фольклоры үлгилериниң жыйналыу хэм жәрияланыу мәселелери. –Нөкис: 2015. Халықаралық илимий конференция материаллары. 17-б.
 6. Диланов Б. С.Мәжитовтың (Қарақалпақ тилинде әлипбе) сабақлығы туұралы. ӨзИАҚБ, // Вестник. 2008. №1. 92-б.
 7. Каган Г.Д. Каракалпакские народные детские игры [Текст] / Ком. по физкультуре и спорту при Совете Министров УзССР. Науч.-метод. совет. - Ташкент : «Укитувчи», 1969. –С. 32.
 8. Нурмухамедов М.К. Игры в альчики у каракалпаков. // Вестник ККФАН УзССР. – Нукус: 1983. №1.
- РЕЗЮМЕ.** Мақолада этник спорт турлари ва қарақалпақ миллий болалар ўйинлари ҳақида сўз юритилиб, XIX асрдан буён ушбу масалалар бўйича тадқиқот олиб борган олимларнинг тадқиқот ишлари ва илмий ишлари ўрганилади. Хусусан, жаҳонга машҳур олим ва этнограф олимларнинг қарақалпоқ миллий болалар ва ўсмирлар ўйинлари ҳақидаги илк фикрлари, маҳаллий олимлар, ижодкорларнинг миллий ўйинларини ўрганиш ва нашр этиш масалалари кўриб чиқилади.
- РЕЗЮМЕ.** В научной статье говорится об этноспорте и каракалпакских национальных детских играх, а также изучены исследовательские работы и научные труды ученых, проводивших исследовательские работы по данным вопросам с XIX века. В частности, рассмотрены первые мнения известных в мире ученых и этнографов о каракалпакских национальных детских и юношеских играх, вопросы изучения и публикации в печати национальных игр местными учеными и деятелями творчества.

SUMMARY. The scientific article is devoted ethnospot and national children's games of Karakalpak, and learns about the research works and scientific achievements of scientists who have been conducting research since the 19th century. In particular, the views of world-renowned scientists and ethnographers on Karakalpak national games of children and young adults, the issues of research and presentation of national games by local scientists and organizers were discussed in the press.

YOSHLARNI HARBIY-VATANPARVARLIK RUHIDA TARBİYALASHDA JISMONIY TARBİYA VA SPORTNING OʻRNI

S.J.Eshbekov – mustaqil tadqiqotchi

Sh.A.Arziev – mustaqil tadqiqotchi

T.N.Qori-Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti Qoraqalpogʻiston filiali

Tayanch soʻzlar: vatan, sportda, harbiy, mahalla, fidoyilik, muhabbat, taʼlim, qadriyatlar, yoshlar, vatanparvarlik, qahramonlar, sadoqat.

Ключевые слова: родина, в спорте, военный, район, преданность, любовь, образование, ценности, молодежь патриотизм, герой, верность.

Key words: homeland, in sports, military, neighborhood, devotion, love, education, values, young people, patriotism, heroes, loyalty.

XXI asr-globallashuv zamonida yoshlarni turli buzgʻunchi gʻoyalar, mafkuraviy xurujlar taʼsiridan asrash xalqaro hamjamiyat qarshisida yechimini topishi zarur va shart boʻlgan muammolar orasida yetakchilardan hisoblanadi. Sababi, oʻz mamlakati kelajak taraqqiyoti haqida qaygʻuradigan har qanday davlat ham oʻz navbatida, shu mamlakat yoshlarini maʼnaviy va jismoniy jihatdan chiniqqan avlod boʻlib voyaga etishidan manfaatdor. Chunki intellektual jihatdan sogʻlom va baquvvat yoshlar mamlakat taraqqiyotining kafolati hisoblanadi. Jahon mamlakatlarini hadikda ushlab turgan mafkuraviy hurujlar qaysi mamlakatga kirib bormasin, u yerda eng avvalo, yoshlarni oʻz taʼsir doirasida tutib, ularning yordami va ishtirokida mamlakatning siyosiy va iqtisodiy tizimini qoʻlga kiritishga harakat qiladi. Oʻzbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev —Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega boʻlib kelgan, ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatdan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda [1:505] deb taʼkidlab oʻtgan. Bugungi kunda Oʻzbekiston aholisining 64 foizini 30 yoshgacha boʻlgan yoshlar tashkil qiladi va shu sababli ham dunyo ahli tomonidan Oʻzbekiston yoshlar mamlakati deya eʼtirof etiladi.

Mustaqillik yillarida yoshlar masalasi davlat siyosati darajasiga koʻtarildi hamda koʻplab islohotlar amalga oshirish orqali yoshlarga keng imkoniyatlar yaratib berila boshlandi. Ayniqsa, oʻsib kelayotgan yoshlarni taʼlim olish sifatini oshirish, barkamol avlodni tarbiyalash, yurtga sadoqat ruhida kamol toptirish borasida asosiy tayanch hisoblanadigan, ezgu qadriyatlar beshigi boʻlmish mahalla institutining mavqeyi Sobiq Ittifoq zamoniga nisbatan bir necha barobar mustahkamlandi. 2017-yil 13-aprel kuni Chilonzor tumanining Yakkatut mahalla fuqarolar yigʻinida boʻlgan Oʻzbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev —Mahalla xalq bilan davlat oʻrtasidagi koʻpriki boʻlishi kerak. Odamlarning quvonchu tashvishidan doimo xabardor boʻlish mahallaning asosiy vazifasidir [2:480], – deb qayd etgan edi. Dono xalqimiz tomonidan —Bir bolaga yetti mahalla ota-ona degan maqol bejizga aytilmagan. Darhaqiqat, mahalla tuzilmasi azal-azaldan biz oʻzbeklarning milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz eʼzozlanadigan, fuqarolarning chin maʼnoda jamiyat aʼzosi boʻlishida hamda yoshlar oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini targʻib etish, ularning maʼnaviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish, yoshlar ongida vatanparvarlik, insonparvarlik, mehr-oqibat, el-yurt shaʼnini ardoqlash kabi ulugʻvor fazilatlarini kamol toptirishda asosiy rol oʻynaydigan demokratik maskan sifatida eʼtirof etiladi. Amalga oshirilgan demokratik islohotlar natijasida bugungi kunga kelib mahalla institutining vazifa va vakolatlari soni ortib bormoqda hamda ular orasida yosh avlodni tarbiyalash masalasi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Bizga yaxshi maʼlumki, “Yoshlar-bizning kelajagimiz”, shu maqsadda, ayni shu sohada amaliyotga tatbiq etilayotgan har bir yangilik, har bir masala bevosita bizlarning kelajagimiz bilan bogʻliq. 2022-yil 19-yanvardagi Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisidagi Prezidentimizning 92-sonli qarori tasdiqlanishi yoshlarga boʻlgan eʼtiborning yorqin namunasi. Ushbu qarorning vazifasi har bir shaharcha, qishloq, ovulda, shuningdek, shaharlar, shar-

harchalarda, qishloqlar hamda ovullardagi har bir mahallada yoshlar yetakchisi lavozimi joriy etildi [3, 2].

Yoshlar yetakchilari asosan, yoshlar bilan ishlaydi, mahalla yoshlarini mard va fidoyi, Vatan ximoyasiga hamisha shay oʻgʻlonlar qilib tarbiyalashda tizimli ishlarni olib boradi. Yoshlar yetakchilari bugun yoshlar orasiga Vatanga muhabbat va sadoqat, anʼana va qadriyatlarining hayotimizdagi oʻrni va ahamiyatini har tomonlama ochib berishga qaratilgan davra suhbatlari, uchrashuvlar va maʼnaviy tadbirlar hamda sport musobaqalari orqali kirib bormoqda. Shuningdek, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash boʻyicha mudofaa boʻlimlari va boshqa hamkor tashkilotlar bilan birgalikda maʼnaviy targʻibot ishlarini amalga oshirish, harbiy chaqiruv davrida yoshlarni tantanali kuzatish va kutib olish ishlarini tashkil etishda tashabbus koʻrsatmoqda.

2023-yil 29-iyundagi Vazirlar Mahkamasining 267-sonli qarori bilan “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish konsepsiya”si shuningdek uni amalga oshirish boʻyicha chora-tadbirlar Dasturining tasdiqlanishi mahalla tuzilmasining vakolat va maʼsuliyatini bir necha barobarga oshirdi. Konsepsiyaning asosiy maqsadi yoshlarda jamiyatning turli tarmoqlari, ayniqsa, harbiy soha bilan bogʻliq boʻlgan davlat xizmati turlarida faollik koʻrsatish Konstitutsiya va harbiy burchga sadoqatli boʻlish, ularda oʻz yurti va xalqining taqdiri uchun yuksak maʼsulyat hamda javobgarlik kabi muhim xususiyatlarni mustahkamlashdan iborat [4, 5].

Yuqoridagi fikrlarimizdan kelib chiqib, yoshlarimizni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun suyidagi takliflarni amalga oshirsak oʻz oldimizga qoʻygan yaʼni yoshlarimizning harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng asosiy omillari hamda fazilatlarini shakllantirishga xizmat qilish imkonini beradi:

–yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida tuman, shaharlarda, mehnat jamoalari, chekka-chekka mahallalar va aholi yashash punktlarida targʻibot tadbirlarini uzluksiz oʻtkazish yoshlarni harbiy xizmatga, vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash imkonini beradi;

–tarixiy qahramonlar Toʻmaris, Shiroq, Spitamen, buyuk ajdodlarimiz, vatanparvarlikning timsoli boʻlgan Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Bobur Mirzoning hayoti va faoliyati, jasoratiga doir, jangovor taktikasini ifodalovchi hamda ularning vatanparvarligini targʻib etuvchi uchrashuv va davra suhbatlari tashkil etish katta ijobiy natija beradi;

–yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida, vatanparvarlik haqida hikmatli soʻzlar, maqollar va tuzuklar yaratib, ularni yoshlarimiz ongiga uzluksiz singdirib borish zarur;

–kutubxonalarga vatanparvarlikni, boy madaniy va maʼnaviy merosimizni aks ettiruvchi adabiyotlar, diskalar, targʻibot vositalari, buklet va plakatlar bilan muntazam toʻldirib borilsa yoshlarimiz ongi va tafakkuri yuksaladi;

–xizmat burchini bajarish chogʻida mardlarcha xalok boʻlgan harbiy xizmatchilarning jasorati haqida hikoya qilib borish, yosh harbiy xizmatchilar uchun namuna sifatida koʻrsatish, kelgusida yoshlarni Vatan va xalq oldidagi masʼuliyat, fidoyilik singari fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Milliy armiyamizni xalqimizga, xalqimizni milliy armiyamizga yaqinlashtirish, shuningdek milliy armiyamizga jismonan baquvvat va ma'n'an yetuk yoshlar zarurligi, harbiy xizmat har bir O'zbekiston fuqarosi uchun muqaddas burch ekani haqidagi tushunchani hamda bu boradagi nazariy-amaliy ko'nikmalarni yoshlar orasida targ'ib qilish borasida mahalla instituti hamda Mudofaa vazirligining hududiy boshqarma va bo'limlari o'rtasida hamkorlik aloqalari mustahkamlanib bormoqda. Bu aloqalarni har bir mahallada yil davomida olib boriladiga ma'naviy tadbirlar rejasini bajarilishida guvoh bo'lamiz. 2018- yil davomida Toshkent shahridagi 11 tumanning 505 ta mahallasida 3000 dan ortiq ma'naviy tadbirlar, urush faxriylari, harbiy qism a'zolari bilan tashkil etilgan uchrashuvlar bu hamkorlikni ko'lamini ko'rsatib turibdi [5, 8]. Jumladan, —Vatan-muqaddas, uni himoya qilish sharaflı burchdir shiori ostida —Men ham askar bo'laman, —Vatanimni qo'riqlayman, —Vatan taqdiri —mening taqdirim mavzularida tashkil etilayotgan davra suhbatlari, ma'naviy tadbirlar yoshlarni Vatanga bo'lgan muhabbatini oshirish va mustahkamlashda muhim qadam bo'lmoqda. Mahalla fuqarolar yig'ini faollari bu kabi davra suhbatlari orqali asosan, yoshlarni harbiy xizmatga qiziqishini oshirish bilan birga ularni harbiy xizmat davomida o'qishga kirish uchun qo'shimcha ball shaklida belgilangan harbiy imtiyozlarni qo'lga kiritish va kelajakda talaba bo'lib, ziyoli kadr sifatida mamlakat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishi mumkinligiga urg'u qaratadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz 1-tom. -Toshkent: "O'zbekiston", 2017. 592-b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz 1-tom. -Toshkent: "O'zbekiston", 2017. 592-b.
3. "Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezident qarori Toshkent sh 2022-yil 19 yanvardagi 92-sonli. 8-b.
4. "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish konsepsiyasi tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. -Toshkent: 2023-yil 29 iyundagi 267-sonli. 11-b.
5. Fuqarolar yig'inining ma'rifat va ma'naviyat masalalari bo'yicha komissiyasi faoliyatini tashkil etish yuzasidan uslubiy tavsiyalar. —Mahalla ziyosi respublika o'quv uslubiy markazi. -T.: 2016. 8-b.
6. "Jaloliddin Manguberdi nomidagi harbiy akademik litseyi faoliyatini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezident qarori. -Toshkent: 2023-yil 12 iyundagi 184-sonli. 2-b.

REZYUME. Mazkur maqolaning maqsadi yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sportning o'rni beqiyos bo'lib, —ona-vatan oldidagi burch ekanligi hamda vatanga daxldorlik hissi mazmunini, har bir kishining manfaatlarini yurt manfaatlari bilan uyg'unlashtiruvchi, uni xalq baxt-saodati yo'lida xizmat qilishga undovchi bunyodkor g'oyadir. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining yo'nalishlaridan biri sifatida yosh avlodni hayotning turli sohalarida jismoniy tarbiya va sportda yuksak natijalarni egallash, shu jumladan, vatanni himoya qilishda muhim ijtimoiy funksiyalarni bajarishga tayyorlash bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatning tarkibiy qismi hisoblanadi. Harbiy vatanparvarlik davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralishi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. Цель данной статьи состоит в том, что роль физического воспитания и спорта в воспитании молодёжи в духе военного патриотизма несравненна, а воспитание молодёжи в духе военного патриотизма является долгом перед Родиной и содержанием этого смысла. Принадлежность к Родине, гармонизация интересов каждого человека с интересами страны — это творческая идея, призывающая его служить народному счастью. Как одно из направлений военно-патриотического воспитания, оно является составной частью мероприятий, проводимых по подготовке молодого поколения к достижению высоких результатов в физическом воспитании и спорте в различных сферах жизни, в том числе выполнении важных социальных функций в обороне, родины подчеркивается, что военный патриотизм рассматривается как одна из приоритетных задач государственной политики.

SUMMARY. The purpose of this article is that the role of physical education and sports in educating young people in the spirit of military patriotism is incomparable, and that educating young people in the spirit of military patriotism is a duty to the motherland and the content of the sense of belonging to the motherland, harmonizing the interests of each person with the interests of the country. It is a creative idea that urges him to serve the people's happiness as one of the directions of military-patriotic education, it is a component of the activities carried out to prepare the young generation to achieve high results in physical education and sports in various spheres of life, including the performance of important social functions in the defense of the homeland. It is highlighted that military patriotism is considered as one of the priority tasks of state policy.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ СТРОИТЕЛЬНОГО ПРОФИЛЯ ПО СПЕЦИАЛЬНЫМ УЧЕБНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ

Р.Н.Ешниязов — кандидат экономических наук

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: олий маълумот, талабалар билимини баҳолаш, инерт билим.

Ключевые слова: высшее образование, оценка знаний студентов, инертное знание.

Key words: higher education, assessment of students' knowledge, inert knowledge.

Опыт преподавания курсовых проектов на старших курсах строительного факультета Каракалпакского гос-

со'nggi yillarda O'zbekistonda yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini oshirishga doir islohot va amaliy harakatlar markazida, 2023-yil 12-iyunda "Jaloliddin Manguberdi nomidagi harbiy akademik litseyi faoliyatini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori qabul qilindi. Qarorning asosiy maqsadi, yoshlarni ona Vatanga muhabbat va sadoqat, ma'naviy- axloqiy va harbiy vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini yanada rivojlantrishdan iborat. Albatta, bu islohotdan ko'zlangan maqsad buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdi vatanparvarlik fazilatiyu, adolatli faoliyatini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatish, O'zbekistonlik har bir yoshni Jaloliddin Manguberдини chuqurroq o'qish va o'rganishga yo'naltirish hisoblanadi [6, 2].

Xulosa qilib aytganda, yoshlarning zamon talablariga javob beradigan avlod qilib voyaga yetkazish jarayonida mahalla institutining o'rni beqiyos bo'lib, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy, sport tadbirlar, davra suhbatlari bilan bir qatorda spektakl, badiiy film va multfilm, tarixiy shaxslar hayot yo'liga bag'ishlangan seriallardan foydalanish ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Inson tarbiyasi oiladan boshlanadi, so'ng maktabgacha ta'lim muassasasi, mahalla, ta'lim muassasalarining turli bosqichlari va harbiy xizmatda davom etadi. Har bir bosqichda yoshlarning kamol topayotgan ongini yot g'oyalardan ehtiyot qilishda davlat tashkilotlari bilan birga jamoat tashkilotlarining hamkorligi muhim rol o'ynaydi.

ударственного университета показывает, что обычно многим старшекурсникам трудно эффективно исполь-

зовать полученные ими в начальных курсах фундаментальные знания в ситуациях решения конкретных задач, в особенности в проектировании [1]. Это в первую очередь относится к таким предметам, например, как теоретическая механика, сопротивление материалов, а также строительные материалы и изделия, где изучаются свойства и структура строительных материалов. Также сказанное относится и к умению пространственного восприятия студентами объектов и конструкций, т.е., к слабой связи курсов начертательная геометрия, инженерная или компьютерная графика с курсами по проектированию на более старших курсах.

Эти трудности в основном вызваны проблемами с запоминанием базовых знаний, или отсутствием трансфера с предыдущих курсов, или плохие связи между анализом и структурным поведением. Непонимание сути в начальных курсах могут вызвать проблемы при проектировании, поскольку, проектирование требует гораздо более высокого уровня когнитивной активности [2].

Хотя стандартные педагогические практики существуют в строительном образовании, но вместе с тем, те же самые навыки, которые не развиваются в рамках этих практик, необходимы успешному инженеру. Кроме того, приобретенные знания и навыки концептуального или инженерного решения проблем высокого уровня могут оставаться неактивными, неинтегрированными или инертными для многих студентов. Инертное знание определяется как то, что обычно можно вспомнить, когда людей явно просят об этом, но не используется спонтанно при решении проблем, даже если это имеет отношение к рассматриваемому вопросу [3].

С 2020 по 2022 года на кафедре «Строительство зданий и сооружений» Каракалпакского государственного университета было проведено четыре набора оценочных исследований. Первоначальный раунд оценки был проведен в основном в рамках курса по проектированию железобетонных конструкций, ТТК4130. В этом исследовании рассматривались основные концепции конструкций и более четкое понимание концепций поперечной силы и изгиба, которые имеют определяющую роль для использования при проектировании. Для сравнения и подтверждения аналогичные вопросы были изучены в нескольких наборах экзаменов, проведенных в одном и том же ТТК4130 курсов.

Вскоре после того, как был начат этот набор оценок, было проведено второе исследование для изучения результатов «базового» теста по ряду предметов, направленное на получение некоторых знаний о том, как основные понятия усваиваются или теряются в течение учебного года. В двух дальнейших исследованиях использовались оценки, специфичные для статики и визу-

ализации, предназначенные для изучения того, насколько хорошо студенты в начальной части учебной программы усвоили эти понятия и навыки. Оценка статки расширяет результаты базового исследования учебной программы. Исследование визуализации дает некоторое представление о навыках визуализации студентов-инженеров.

При первоначальном проведении оценок студенты старших курсов оценивались по базовым концепциям конструкций, чтобы лучше понять объем знаний, которые студенты приносят на курсы по железобетону (и другие аналогичные курсы для студентов старших курсов). Была разработана серия небольших двухстраничных викторин для проверки фундаментальных знаний, включая основы анализа и механики, концепции сдвига и изгиба. Содержание вопросов приведено в таблице 1

Таблица 1: Темы оценочных заданий

Мера оценки	Содержание оценки
Базовая оценка	• базовый тип элемента и поведение • условия закрепления • распознавание диаграмм поперечной силы и изгибающего моментов • осевое напряжение при изгибе • свойства материала
Оценка изгиба	• размещение арматуры при изгибе • понимание источника прочности железобетона на изгиб • сравнение кривых моментов • свойства материала бетона
Оценка сдвига	• зависимость сдвига от момента • важность сдвига в железобетонных элементах • осевое напряжение при сдвиге • места максимального сдвига в поперечных сечениях и элементах

Оценки проводились для нескольких различных групп осеннего семестра 2020 года по осенний семестр 2022 года (начиная с сентября 2020 по декабрь 2022 года). Все базовые тесты были даны в течение первой недели, когда класс был активен, либо в первый день, до того, как занятия действительно начались в полном объеме, либо в другое время в течение первой недели, прежде чем появилась возможность официального рассмотрения материала. Оценки изгиба и поперечной силы были переданы классам железобетона, когда они были в разгаре обсуждения этих тем, но до любого другого официального экзамена, который охватывал эти концепции. В таблице 2 представлена общая информация о каждой группе и расписании оценок.

Таблица 2: Расписание оценок для старших курсов и данные о предметах

группа	семестр	Количество студентов	Экзамены по разделам	Время проведения экзамена
Железобетонные конструкции	Осенний 2020/21	51 47 48	Базовые Изгиб Сдвиг	1 неделя 4 нед 7 нед
Оценка технического состояния	Весенний 2021/22	29	базовые	1 неделя
Железобетонные конструкции	осенний 2021/22	29 34 32	Базовые Изгиб Сдвиг	1 неделя 4 нед 8 нед
Железобетонные конструкции	весенний 2021/22	37 36	Базовые Изгиб	1 неделя 4 нед
Железобетонные конструкции	Осенний 2022/23	37 34 32	Базовые Изгиб Сдвиг	1 неделя 4 нед 7 нед

Было протестировано большое количество студентов строительного факультета Каракалпакского государственного университета, как среди старшекурсников, так и на протяжении всей учебной программы, и

были использованы различные инструменты оценки. Результаты этих оценок показывают, что студенты испытывают трудности с запоминанием, использованием и применением фундаментальных и базовых знаний о

конструкциях (особенно в анализе и поведении конструкций под напряжением), в содержании курсов по проектированию в старших курсах.

Студенты на старших курсах, просто недостаточно хорошо справляются с оценками знаний по базовым конструкциям. Успеваемость студентов снижается по мере того, как знания используются реже. Студенты просто, по-видимому, недостаточно сохраняют знания в пригодной для использования форме. На базовом уровне, даже по вопросам, которые оцениваются на более низких уровнях таксономии Блума (например, знания и понимания), успеваемость студентов невысока [4]. Отчасти это может быть связано с менталитетом студентов, когда они изучают материал курса достаточно долго, чтобы сдать экзамен, а затем выбрасывают его из головы и переходят к следующему курсу.

Однако забывание материала между курсами или отсутствие достаточного базового уровня знаний, особенно неспособность практически применять эти знания, также является отражением отсутствия тематической прогрессии в рамках учебной программы, которая могла бы поддерживать виды ассоциативных связей, которые помогли бы студентам сохранить знания в полезной форме. Поскольку не существует внешней организационной структуры, в которую студенты могли бы активно встроить свое обучение от курса к курсу, они остаются обучающимися изолированными единицами знаний. У профессоров-преподавателей же, в силу чрезмерной загруженности аудиторными занятиями, часто нет времени, ну и конечно нет никакой поддержки со стороны администрации, чтобы адекватно координировать свои занятия с последовательными примерами из курсов более низкого уровня для концепций более высокого уровня.

Несмотря на то, что успеваемость студентов по базовым тестам существенно улучшается в течение обучения от начальных курсов до курсов старшего уровня, результаты на этапе, когда студенты достигают ше-

стных-восьмых семестров, где выполняют проекты по железобетонным и каменным конструкциям, металлическим конструкциям и т. д., указывают на уровень понимания, которые недостаточны для выполнения качественного проекта.

Проблема заключается не только в снижении, наблюдаемом между семестрами, но и в отсутствии достаточно высокого конечного уровня понимания. Хотя эти базовые концепции укрепляются снова и снова (изолированно в отдельных курсах) по мере прохождения студентами учебной программы, знания по-прежнему демонстрируются на низком уровне.

На основании проведенного исследования предлагаем следующие направления будущей работы для существенного повышения уровня подготовки инженеров строительного направления:

- подготовка проектов в соответствии с уровнем способности студентов, с учетом наличия у них аудиторного времени;
- стремление быть больше тренером, чем лектором;
- отказ от некоторого контроля над группой и направлением обсуждения в пользу более глубокого изучения проблем, гибкое реагирования на "обучение по требованию" со стороны студентов;
- проводить больше времени (как в аудитории, так и вне его), консультируясь со студентами, отвечая на вопросы о проектах (возможно, с других курсов) – при этом коллегиальное объединение может происходить с другими преподавателями, так как несколько профессоров становятся ресурсами обучения по требованию для студентов в области строительства;
- адаптация к новому виду оценки, уделение большего времени оценке обучения (рекомендуется подготовить рубрику оценок, включая групповые и индивидуальные части, плюс небольшая часть, зарезервированная для определения коллег, где члены команды оценивают друг друга).

Литература

1. Беззубко Л.В. Совершенствование подготовки кадров для строительства. Л.В.Беззубко, Л.А.Гончарова. // Профессиональное образование: проблемы, исследования, инновации : сб. материалов Международной науч.-практ. конф. Екатеринбург: 24 сентября 2015 г. -Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. -Т. 1. -С. 163-168.
2. Bezzubko L., Bezzubko B., Eshniyazov R., Kamalov J., Naurizbaev A., Iskenderov B., Abatov J. and Khojamuratov K. Higher Education During the Pandemic: The Experience of Ukraine and Uzbekistan. <https://biomedscis.com/>
3. Huisman J., Smolentseva A., Froumin I.D. (2018). 25 Years of transformations of higher education systems in post-Soviet countries: reform and continuity. Cham, Palgrave Macmillan, 482 pp. - <https://doi.org/10.1007/978-3-319-52980-6>.
4. Bloom B.S. and Krathwohl D.R. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals, by a committee of college and university examiners. Handbook I: Cognitive Domain. New York: Longmans, Green, 1956. -P. 403.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоқ давлат университети қурилиш факультети юқори курс талабалари ўртасида 2020-2022 йилларда олиб борилган тадқиқотлари натижалари келтирилган. Ушбу тадқиқотлар ўқишнинг дастлабки уч йилида ўқиган мутахассислик бўйича асосий билимларга мувофиқ ўтказилди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда бакалаврият талабалари дастлабки курсларда билимларни етарли даражада сақлай олмайдилар ва айниқса, ушбу билимларни лойиҳалаш фаолиятда қўллай олмайдилар. Ўтказилган тадқиқотлар асосида қурилиш йўналиши талабаларининг тайёргарлик даражасини сезиларли даражада ошириш учун келажакдаги ишларнинг йўналишлари тақлиф этилди.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены результаты исследования автова. проведенного среди студентов старших курсов строительного факультета Каракалпакского государственного университета в 2020-2022 гг. Данные исследования велись по базовым знаниям специальности, которым они обучались в течение первых трех лет их обучения. Результаты проведенного исследования показывают, что в настоящее время студенты бакалавриата не способны адекватно сохранять знания, и в особенности использовать эти знания в практической деятельности при проектировании. На основании проведенного исследования предложены направления будущей работы для существенного повышения уровня подготовки студентов строительного направления.

SUMMARY. The article presents the results of the author's research conducted among senior students of the Faculty of Civil Engineering of Karakalpak State University between 2020-2022. These studies were conducted according to the basic knowledge of the specialty that they studied during the first three years of their studies. The results of the study show that currently undergraduate students are not able to adequately preserve knowledge in the initial courses, and especially to use this knowledge in practical activities when designing. Based on the conducted research, the directions of future work for a significant increase are proposed in the level of training of students of the construction direction.

БҰЛАЖАК ҰҚИТУВЧИЛАРНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

И.Т.Халмуратов – таянч докторант

Бердақ номидаги Қарақалпақ давлат университети

Таянч сўзлар: инновацион ривожланиш концепцияси, инновацион фаолият, кадрят, кадрятли ёндашув, ижодий, когнитив, мотивацион ва процессуал.

Ключевые слова: концепция инновационного развития, инновационная деятельность, ценность, ценностный подход, творческий, познавательный, мотивационно-процессуальный.

Key words: the concept of innovative development, innovative activity, value, value approach, creative, cognitive, motivational and procedural.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун-моҳияти жиҳатидан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўп соҳаларни қамраб олади. Шуларнинг ичида асосий ўринда инсоннинг дунёқараши туради.

Дунёқараш – инсонларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги фалсафий, сиёсий, илмий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, эстетик ва бошқа қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Дунёқараш оламдаги яхлит, умумлаштирилган билимлар тўпламидир. Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг атроф-муҳитдаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита, амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади.

Шунингдек, инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шартларидан сиёсий маданиятни келтириб ўтиш жоиз. Ҳар бир инсон, ҳар бир миллат вакилида юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият бўлмаса мустақил барқарор бўла олмайди. Чунки сиёсий маданият ўзида ҳалоллик, поклик, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тутиш фазилатларини мужассам этган инсонларнинг сиёсий, ғоявий етуқлиги, инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалилиқ, ҳушмуомалалиқ, зийраклик, узоқни кўра билишни ҳам ўз ичига олади.

Олий таълим тизимида юксак кадрятлардаги педагогик меросдан самарали фойдаланиш, талабанинг имкониятларини кенгайтириш, уни интеллектуал, маънавий-ахлоқий жиҳатдан ривожлантиришдаги назарий-амалий йўналишларни тадқиқ этиш талабаларда билиш-англаш фаолиятини ривожлантириш тизимини вужудга келтиришни назарда тутди. 2022-2026 йилларга мўжалланган янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг “Маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш” деб номланган бешинчи йўналишида “Буюк аждодларимизнинг бой меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш” [1] устувор мақсад (73 мақсад) этиб белгиланган. Шундай экан, талабаларда кадрятларни ўрганиш имкониятлари кенгаймоқда.

Бугунги кунда юқори малакали, ҳар томонлама ривожланган, маҳоратли, дунёқараши кенг ва чуқур, техник билимга эга ёш кадрларни тайёрлаш ишлаб чиқаришдаги энг муҳим масалалардан биридир. Замонавий университет профессионал билимдон, мустақил фикрлайдиган ўқувчи талаба, шунингдек, психологик ва технологик жиҳатдан инсонпарварлик кадрятларини амалга оширишга муҳтож.

Бизнинг қадимий анъаналаримиз ва боқий кадрятларимизни ҳозирги замон илм-фани ютуқлари билан уйғунлаштира олиш замонавий илмий ёшларнинг асосий мажбуриятларидан эканлиги исботланмоқда. Чунки бугун талабалар онгига билим, кўникма, малака ҳосил қилиш орқали миллий мулоқот маданиятини ривожлантириш талаб этилади.

XXI аср – бу тобора кўпроқ янги технологияларни ишлаб чиқаришни талаб қиладиган ахборотни тарқатиш ва қабул қилиш ҳажми ва тезлиги ошиши, инсоният потенциалининг юқори интеллектуал ривожланиш асридир, бу эса асосан давлатнинг олий таълим сифати билан белгиланади. Таълим

муассасаларининг инновацион ривожланишининг стратегик мақсади “таълим соҳасида янги институционал механизмларини яратиш, таълимнинг таркиби ва мазмунини янгилаш, таълим дастурларининг асослари ва амалий йўналишини ривожлантириш, узлуксиз таълим мазмунини яратиш орқали фуқароларнинг, жамиятнинг ва меҳнат бозорининг сифатли таълимга бўлган эътиёжларини қондириш учун шароитларни яратиш” ҳисобланади.

Таълимнинг инновацион ривожланиш концепцияси асосий икки элементдан туради:

– биринчиси инновацион жараён. Бу ғояни аниқ натижага ўтказиш босқичларнинг кетма-кетлиги;

– иккинчиси – потенциал. Бу инновацион фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган турли хил манбалар тўплами.

Инновация – бу ривожланган технологик жараённинг ишлаб чиқилган маҳсулоти кўринишида бўладиган ижодий меҳнатнинг натижаси бўлиб, амалиёт билан назариянинг аҳамиятли бўлими ҳисобланиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга йўналтирилган ижтимоий субъектнинг ҳаракат тизими.

Касбий фаолият тизимида ўзгариш зарурлигини тушунадиган ижодий ўқитувчи модернизация, рационализация ёки модификацияга асосланган радикал инновация сифатида янгисини яратишга интилади. Инновацион жараён учта таркибий қисм мавжуд бўлганда амалга оширилади. Улар: ғоя, уни ривожлантириш жараёни, янги натижалар олиш. Лекин, педагогик амалиётда ўқитувчи ушбу учта компонент асосида янги нарсаларни яратиш имкониятига эга эмас. Касбий инновацион фаолиятни яхши биладиган ўқитувчи тегишли мотивация, инновацион жараёнлар тўғрисида билим, педагогик таъсирларни лойиҳалаш қобилияти ва нафақат маълум технологияларни қўллаш, балки уларни такомиллаштириш кўникмаларига эга бўлиши керак. Инновацион фаолиятни қуйидаги қисмларга ажратиш мумкин: талабалар – бўлажак ўқитувчилар ўртасида шакллантиришнинг қутилган натижалари, мақсадлари: ижодий, когнитив, мотивацион ва процессуал.

Мотивацион таркибий қисм – мавжуд бўлган стереотиплардан, таклиф қилинган тавсия ва намуналардан бошқа таълим ва касбий ҳаракатларни амалга ошириш истаги, профессионал муаммоларни ҳал қилиш жараёнида ижодий қийинчилик ва қувончни ҳис қилиш истаги, топилган ечимлардан қониқиш, ижодий жараёнга интилиш, етакчи мотив- қизиқиш ҳисобланади.

Ижодкорлик - вазифаларга берилган маълумотни турли усулларда ва тез суръатда ишлатиш учун махсус қобилиятни англатади. Индивидуалликнинг асосий соҳаларига ижодкорлик белгиларига қуйидагилар қиради, интеллектуал соҳада: мослашувчанлик, раволик, нафислик, ностандарт фикрлаш, ўзига хослик;

ҳиссий соҳада: ҳиссиёт ва ўз-ўзини англаш;

мотивацион соҳада: муаммолар ечимини мустақил излашга эътибор бериш;

амалий соҳада: коммуникатив ва интеллектуал қобилият, янги эҳтимол мисли қўрилмаган вазиятларда биргаликда ишлаш қобилияти;

Ўз-ўзини бошқариш соҳасида: ижодий жараёнда акс эттириш, фикрларни бошқариш, фикрлаш жараёнини тўғри йўналтириш, ўз ижодий фаолияти учун мустақил шароит яратиш [2].

Конгнитив таркибий қисм таълим ва таълимнинг концептуал педагогик моделлари билиш билан тавсифланади.

Процессуал таркибий қисм инновацион фаолиятни ўзлаштириш усуллари ўз ичига олади.

Инновацион фаолиятни ривожлантириш борасидаги илмий ёндашувларнинг таҳлили, илғор хорижий тажриба ҳамда мазкур соҳага оид қўллаб-қўлловчи иқтисодий адабиётларда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, унинг ташқи бозордаги рақобатбардошлиги ривожланган инновацион инфратузулма мавжудлиги орқали таъминланиши илмий асосланган.

Шундай қилиб, инновацион фаолиятни тўплаган технологиялар, билимлар ва ускуналарни тижоратлаштиришга мўлжалланган технологик, илмий, ташкилий ва молиявий чора-тадбирлар мажмуаси деб таърифлаш мумкин. Инновацион фаолият натижалари, инновациялар – бу янги ёки такомиллаштирилган товарлар, шунингдек янги сифатга эга товарлар ёки хизматлар. Шунингдек, инновацион фаолият инновацияларни яратиш, ўзлаштириш тарқатиш ва улардан фойдаланиш бўйича ишлар сифатида ҳам тавсифлаш мумкин, ассортиментни кенгайтириш ёки янгилаш ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар,

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони. www.lex.uz.

2. Абдуллаева Ш.А. Педагогик диагностика ва педагогик коррекция. Монография. - Т.: “Фан”, 2005.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бўлажак ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятини ривожлантириш шарт-шароитлари хусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются условия развития инновационной деятельности будущих учителей.

SUMMARY. The article discusses the conditions for the development of innovative activities of future teachers.

MAKTABLARDA MA'NAVYI-MA'RIFIY ISHLAR TIZIMIDA EKOLOGIK TARG'IBOT-TASHVIQOT ISHLARINI TASHKIL ETISH

В.К.Хожанов – *ассистент о'қитувчи*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ekologik his, tasavvur, idrok, tafakkur, ekologik savodxonlik, ekologik targ'ibot-tashviqot.

Ключевые слова: экологическое чувство, воображение, восприятие, мышление, экологическая грамотность, экологическая пропаганда.

Key words: environmental feeling, imagination, perception, thinking, environmental literacy, environmental propaganda.

Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'ladi. Bu qonuniyatlarni buzush o'nglab bo'lmas ekologik falokatlar olib keladi. Bu muammolarni hal etish yoshlarning bilimi, ongi, aql zakovatiga bog'liq. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil maydagi PF-134 sonli “2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturi”ning V yo'nalishi “Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, mazkur yo'nalishda uzluksiz monitoring, baholash va rag'batlash mexanizimini yo'lga qo'yish, bola ta'lim tarbiyasiga oila, ayniqsa, ota-onaning rolini oshirish” deb belgilangan [1]. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimiga ekologik targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etish, ya'ni maktab o'quvchilarini tabiatni muhofaza qilish ishlariga jalb qilish ishlarini amalga oshirishni taqozo qiladi.

Har bir ota-ona farzandlarini, shuningdek, ustoz o'z shogirdlarini tabiatni sevish, ardoqlash, yerga, tuproqqa mehr qo'yishga, o'simligu jonivorlarni ardoqlash ruhida

товарлар, хизматлар сифатини ошириш, уларнинг технологияларини такомиллаштириш, ички ва ташқи бозорда самарали сотиш учун илмий тадқиқотлар натижаларини ишлаб чиқиш, қўллаш ва тижоратлаштиришга йўналтирилган фаолият сифатида таърифлаб, булар барчаси чора-тадбирлар мажмуасини талаб этади ва охир оқибат инновацияларга олиб келади.

Инновациялар ишлаб чиқилишига инвестиция киритиш инновацион жараёнининг ажралмас қисмидир. Бу ерда асосий – янгиликни жорий этиш, уни инновация шаклига келтириш ёки ижобий натижага эришиш. Инновациялар асосида ривожланиш нафақат иқтисодийнинг, балки фан сифимли тармоқларида амалга оширилиши лозим, гарчи улар инновациялар ҳаётининг циклининг босқичларида ишлаб чиқариш объектлари фаолияти сифатини оширишга ва ресурсларни тежашга ҳисса қўшса ҳам, ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг интеллектуал ўзгаришини таъминлайдиган таълим соҳасида ҳамда амалга оширилиши керак. “Инновация” категориясининг тавсифи шундан далolat берадики, унинг асосий элементи сифатида инновацион фаолиятнинг пировард натижаси – янги маҳсулот хизмат қилади, шунингдек, янгидан яратилган ёки такомиллаштирилган техник-технологик жараён ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олий таълим тизимида бўлажак ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятини миллий анъаналардаги маънавий ютуқларни янги Ўзбекистон келажагининг пойдеворини қуришда янги босқичларга кўтариш ва миллатимиз равнақи йўлида самарали фойдаланиш долзарб муаммолардан бири сифатида кўриш мумкин.

tarbiya qilishlari zarur. Har bir ota-ona bolalari go'daklik chog'idanoq tabiatga nisbatan bemehrlik bilan yengil-yelpi qarasalar, suvni iflos va isrof qilsalar havoni har xil zaharli gazlar bilan ifloslasalar, bu og'ir oqibatlariga olib kelishligini bildirmoqlari kerak.

O'quvchi- yoshlarda ekologik ong va madaniyatni tarbiyalashda oila, bolalar bog'chasi, maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari, mahallalarda olib borilayotgan ta'lim va tarbiyaviy ishlar muhim ahamiyatga ega.

Ekologik tarbiyaning muhim shakli o'quvchilarning ishlab chiqarish ta'limi ustasi (sinf rahbari, o'qituvchi, yotoqxon tarbiyachisi) rahbarligidagi tabiatni muhofaza etish, maktab hududlarini obodonlashtirish, ko'chat-daraxtlar ekish va ularni nazorat qilish; qushlar va hayvonlar uchun uya va in qurish; buloq, ko'l va ariqlarni axlat va chiqindilardan tozalash; tuman hududiga yaqin joylashgan qishloq yoki shahar atrofidagi oromgohlarga otaliq qilish va boshqalar bo'yicha tashkil etilgan amaliy ishlaridir.

Bunday ishlar natijasida o'quvchilarda tabiat bilan bog'liq zaruriy ekologik, huquqiy, axloqiy va estetik qarashlar shakllanadi. O'quvchilar insonning tabiatdagi o'rnini, ona shahri yoki qishlog'i uchun tabiat muhofazasi borasidagi faoliyatning ahamiyatini, yer va havo, ko'l, daryolarni toza saqlash masalalarini hal etishda faol hayotiy nuqtayi nazarining dolzarb ekanini tushunib yetadilar va boshqalarga ham targ'ib qilish fikriga keladilar. Aynan o'quvchilarning tabiatni muhofaza etish borasida maqsadga yo'naltirilgan amaliy faoliyati individual ekologik ongning shakllanishida zaruriy shart hisoblanadi. O'zbekistonda ekologik ta'lim va tarbiya masalalari "Bog'cha bolalari tarbiyasi dasturi"ga ham kiritilgan. Bu dolzarb masalaning keyingi bosqichlari ekologik ta'lim maktablari, kasb-hunar ta'limi muassasalari va oliy o'quv yurtlarida hamda bevosita korxonalarda davom ettiriladi. O'quvchilarning maktabda tabiatshunoslik, biologiya, geografiya, fizika, kimyo va boshqa fanlardan olgan bilimlaridan maktabda darsdan, sinfdan va maktabdan tashqari ishlardagi ekologik ta'lim va tarbiya jarayonida keng foydalanish lozim.

O'qituvchi o'z ishini shunday tashkil etishi kerakki, u o'quvchilar uchun ibrat bo'lsin. O'qituvchi o'quvchilar bilimni yangi tushunchalar bilan boyitishi, ularning bilim, malaka va ko'nikmalarini oshirishi, o'rgatiladigan materiallarni ham, uni tushuntirish shaklini ham bir oz murakkablashtirib borgan holda ekologik tarbiya berishni yanada kengaytirishi kerak. So'zlar bilan boshlangan har qanday yaxshi da'vat amaliyotda ijtimoiy foydali ishlar bilan mustahkamlanishi lozim. Maktab o'quvchilarini nazariy jihatdan tayyorlash ishini ularning tabiatni muhofaza etishga da'vat etish, targ'ib qilish borasidagi amaliy faoliyati bilan uzviy bog'lash va to'ldirish maqsadga muvofiq. Masalan, xonalarda o'stirilgan o'simliklarni parvarish qilish, hududlarni tozalash, obodonlashtirish, bog'-rog'larga ishlov berish kabi ishlar bilan mashg'ul bo'lishlari mumkin. O'quvchilarning shahar va qishloqlardagi ta'lim muassasalarini ko'kalamzorlashtirishi, o'tqazilgan nihol daraxtlarni, obodonlashtirilgan hududlarni va tabiatni himoya qilishi, yerning sho'rlanishi, suvning ifloslanishi, o'lkaning flora, fauna sistemasining buzilishi, atrof-muhitni asrash kabi ekologik tushunchalarni targ'ib qilishi, har xil uyushmasi nazoratchilari va targ'ibotchilar tarkibida ahillik bilan ishtirok etishlari ekologik bilimlarining amaliy ifodasi hisoblanadi.

Inson va tabiat o'zaro munosabatlarining haqiqiy qulay-shakllari tabiat va jamiyat borasida g'amxo'rlik ko'rsatiladigan jamiyatdagina mavjud bo'la oladi. Bunday jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiatni muhofaza etishga, yerning sho'rlanishi, suvning ifloslanishi, o'lkaning flora, fauna sistemasining buzilishi, atrof-muhitni asrashga da'vat qilish maqsadlari o'rtasida hech qanday zarurat bo'lmaydi. Atrof-muhitni muhofaza etish uchun kurashishga da'vat etish, targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish so'zsiz, mustaqil respublikamizdagi har bir o'quvchining fuqarolik burchiga aylanmog'i lozim. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, yoshlarning ekologik ongini shakllantirishning muhim yo'nalishlaridan biri – ularda tabiatga bo'lgan axloqiy munosabatlarni tarbiyalashdir.

Yer, mulk, tabiiy boylik egasi bo'lishning o'zigina tabiatga g'amxo'rona munosabatni o'z-o'zidan shakllantira bermaydi. U buning uchun asos yaratadi, xolos. Ayrimlar tabiat hech kimniki emas, u barchaga baravar, unga zarar keltirilgani bilan hech kim javobgar bo'lmaydi, deb o'ylashadi. Noto'g'ri tasavvur tabiat boyliklariga nisbatan faqat iste'mol manbai sifatida qarashga olib keladi. Bunday munosabat esa tabiatga ham, jamiyatga ham zarar keltirishi so'zsiz.

O'quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalash masalasini hal etish ularni tabiat bilan optimal o'zaro munosabatda bo'lish g'oyasini qabul qilish va uni amalga oshirish faoliyatiga tayyorlaydi. Ammo shuni ham yoddan chiqarmaslik lozimki, axloq o'z mazmunida bunday o'zaro ta'sir me'yorlarini bevosita aks ettirmaydi. Uning bevosita qo'llanish sohasi — bu jamiyatdan tashqarida emas, balki uning-o'zidagi munosabatlardir. Shuning uchun ham, tarbiyachi yaxshilik qilish, achinish, hamdardlik va ojizlarga yordam berish hissi, ezigulik, axloqiy sifatlar insonning tabiatga bo'lgan munosabatlarida ham namoyon bo'lishini aniq tasavvur etishi va uni o'quvchilarga asosli ravishda bayon qila bilishi kerak.

O'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish puxta o'ylangan, ilmiy asoslangan, maqbul tarzda rejalashtirilgan, shuningdek, uzluksiz va keng ko'lamda tashkil etilgan ekologik maorifini yo'lga qo'yish, uning sifat va samaradorligini ta'minlash asosida kechadi. Shaxs ekologik madaniyati quyidagi shart-sharoitlarning mavjudligida shakllanadi, ya'ni:

- jamiyat ijtimoiy faoliyatining ekologik mazmuni va uning mavjud holati;

- fuqoralar ekologik madaniyatini shakllantirish borasidagi davlat siyosatining mazmuni;

- jamiyat taraqqiyoti va atrof-muhit tabiiy o'zgarishlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik va munosiblikning chuqur anglashilganligi.

O'quvchilarning psixologik yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi ekologik madaniyat unsurlari shakllanib boradi:

- tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi mavjud uzviy bog'liqlikni anglash nazariy-ekologik bilimlarni egallashga intilish chog'ida: ekologik his, tasavvur, idrok va tafakkurning o'sishi ekologik savodxonlik;

- sodir bo'layotgan ekologik o'zgarishlarga baho berish intilish jarayonida ekologik mas'ullik, g'amxo'rlik;

- tabiat oldidagi burchini anglash jarayonida ekologik e'tiqod;

- har qanday ko'rinishdagi ekologik muhit barqarorligi va sofligi ko'rsatilayotgan salbiy holatlarga kurash jarayonida ekologik mas'ullik, ekologik faollik.

Ekologik madaniyat quyidagilarni qamrab oladi: tabiatni muhofaza etish madaniyati, tabiat boyliklaridan foydalanish madaniyati (yerning sho'rlanishi, suvning ifloslanishi, o'lkaning flora, fauna sistemasining buzilishi, atrof-muhitni asrash kabi ekologik tushunchalar), ekologik tizimni o'zgartirish madaniyati. O'zida ekologik madaniyatni shakllantirgan inson bir tuman miqyosida tabiatni muhofaza etish borasidagi g'amxo'rlik undan uzoqlardagi ekologik vaziyatga ham samarali ta'sir ko'rsatishini tushunadi. Tabiiy muhitdagi kamchiliklarni bartaraf etish — barcha millat va xalqlarning ishidir. Ular faoliyatini bir maqsad yo'lida birlashtirish ekologik muammoni hal etishning muhim sharti hisoblanadi.

Tabiiy muhitni muhofaza etish va tiklash masalasi millionlab odamlarning hamkorlikdagi ishlari tufayligina hal etilishi mumkin. Jamoaning hamkorligi odamlarning nafaqat tabiatni muhofaza etish va tiklash ishida faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi, balki tabiatga nisbatan befarq va ayniqsa, yovuzlarcha munosabatda bo'lishga toqatsizlik uyg'otadi.

Targ'ibot-tashviqot ishlarining muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun maktablarda tashkil etilgan targ'ibot ishini olib boruvchi to'garaklarga ishonchning bo'lishi va ularning qanday obro'ga ega ekanligiga va komponentligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham maktabda tashkil etiladigan targ'ibot-tashviqot ishlarini to'g'ri tashkil eta olish va ularga qabul qilingan a'zolari kengroq

ma'lumotlar bilan qurollantirib, ularning obro'larini oshirib borish kerak bo'ladi.

Insonni o'rab turgan tabiiy muhit va uning boyliklarini biladigan, undan tejamkorlik bilan foydalanadigan, saqlaydigan, tabiat boyligiga, go'zalligiga go'zallik qo'shadigan, ijtimoiy va tabiiy qonunlarni biladigan bilimdon shaxsni shakllantirish ekologik tarbiyaning maqsadi hisoblanadi. Shunday ekan, o'quvchilarga ekologik bilim berishda maktab rahbarlari, o'qituvchilar zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklaydi.

Afsuski, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'tilishi belgilangan o'quv fanlari qatoriga ekologiya alohida fan sifatida kiritilmagan. V-IX sinflarda o'tiladigan barcha fanlarni o'qitish jarayonida beriladigan mavzular mazmunidan kelib chiqqan holda ekologik bilimlar beriladi.

O'qituvchi har bir dars mavzusining ekologik maqsadi, mazmuni, vazifalari va istiqbollarini ko'ra bilishi, mavzuning ekologik maqsadi ta'lim-tarbiya jarayonining umumiy manfaatlariga mos bo'lishi va u bilan uzviy bog'langanligini aniq tasavvur qilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasining "Umumiy o'rta ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish bobining 25-Ekologik targ'ibotni keng yo'lga qo'yish mexanizmini takomillashtirish va rag'batlantirish maqsadida umumiy o'rta ta'lim maktablarida turli ko'rik tanlovlar tashkil etish" [2] - deb keltirilgan vazifasidan kelib chiqib ekologik ta'lim-tarbiya eng avvalo dars jarayonida, so'ngra darsdan tashqari ishlar jarayonida: davra suhbatlari, ilmiy-amaliy anjumanlar, ekologik haftaliklar, ekologik kechalar, ekspeditsiya, ko'rik-tanlov va ekskursiyalar orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchi darsdan tashqari ishlarda olib boriladigan ekologiyaga oid mashg'ulotlarning mazmuni, hajmi,

tashkiliy shakllarini ishlab chiqish va uning samaradorligini ko'z oldiga keltira olishi lozim.

"Tabiatshunoslik", "Ekolog" kabi to'garaklarini tashkil etish asosida o'quvchilarning tabiatga bo'lgan qiziqishi oshadi, unga munosabati ongli ravishda shakllanadi va boshqa o'tiladigan o'quv fanlariga yanada qiziqishi ortadi. Ekologik tarbiya haqidagi fikrlar tabiatni sevish, uni ardoqlashga bo'lgan xohish-istak, mas'uliyatni sezish, muammo haqidagi mustaqil tafakkur, mushohada qilish, ijobiy xulosalar chiqarishdan, tasavvurlarini kengaytiruvchi sayyohatlar, ob-havo va tabiatni kuzatishdan, o'zi yashayotgan muhitni ko'kalamzor qilish, meva-zorlashtirish, mehnat ko'nikmalarini shakllantirishdan, oromgohlar faoliyatini rivojlantirishdan boshlanadi.

O'quvchida o'z Vatani sharafini ongli ravishda himoya qilishga, uning qonun, qarorlarini sidqidildan bajaradigan inson sifatida tabiat va uning komponentlarini qo'riqlashga, uning eng yaqin ishonchli do'sti va himoyachisi bo'lishga da'vat etadi. Shuningdek, o'quvchilarda targ'ibot ishlarini olib borishga ham qiziqish va istaklar rivojlanadi.

Tashkil etilgan to'garaklarda olib boriladigan tadbirlarda o'quvchilar o'zi yashayotgan o'lka tabiati o'simliklar dunyosi, hayvonot olami, barcha tirik organizmlarning inson hayoti va tabiatda tutgan o'rnini baholash ko'nikmalari shakllanadi va bu borada o'quvchilar tomonidan kichik ilmiy-tadqiqot ishlari yo'lga qo'yilishi "yosh ekolog targ'ibotchi olimlarni" tarbiyalaydi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, maktablarda ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimida ekologik targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etish, o'quvchilarni ekologik targ'ibotchilik faoliyatiga tayyorlash va tarbiyalashda sinfdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy hayot mohiyatini singdirish katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil maydagi PF-134 sonli "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturi"i. <https://lex.uz>

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги 434-сон "Ўзбекистон Республикасида экологик таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида" ги қарори. <https://lex.uz/ru/docs/4354743>

REZYUME. Bu maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimiga ekologik targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etish, ya'ni maktab o'quvchilarini tabiatni muhofaza qilish ishlariga jalb qilish ishlarini amalga oshirish haqida bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается организация экологической пропагандистской и агитационной работы в системе духовно-просветительской работы, проводимой в общеобразовательных учреждениях, то есть рассматривается о проведении мероприятий по привлечению школьников к природоохранной работе.

SUMMARY. This article discusses the organization of environmental propaganda and agitation work in the system of spiritual and educational work carried out in educational institutions, that is, it talks about carrying out activities to attract schoolchildren to environmental work.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ ТАЙЁРЛАШДА ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИДАН САМАРАЛИ ФЙДАЛАНИШ ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

З.К.Курбаниязова – педагогика фанлари доктори (DSc)

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бўлажак педагог-ўқитувчилар, олий таълим дидактикаси, педагогик фанлар, таълим методлари, таълим методларининг тавсифи ва тулари, умумий педагогика.

Ключевые слова: будущие педагоги-учителя, дидактика высшего образования, педагогические дисциплины, методы обучения, классификация и виды методов обучения, общая педагогика.

Key words: future teachers, didactics of higher education, pedagogical disciplines, teaching methods, classification and types of teaching methods, general pedagogy.

Маълумки, Республикамизда олий педагогик таълим тизимига рақамли технологияларни кенг жорий этиш, янги Ренессанс педагогикаси шароитида муқобил таълим шакллари ва методларини муваффақиятли қўллай олишга қодир, комплекс педагогик компетентликка эга ўқитувчиларни тайёрлашга катта эътибор қаратилмоқда. Юртимизда "Ўзлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим

хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш"га [1:39] доир вазифалар олий таълим муассасаларида бўлажак кадрларни тайёрлашда таълимнинг методик имкониятларини янада кенгайтириш зарурлигини кўрсатади. Айниқса, бугунги ахборотлашув, глобаллашув ва таълим тизимини

рақамлаштириш шароитида бўлажак педагог-ўқитувчиларни тайёрлашнинг дидактик тизимини такомиллаштиришни тақозо этади. Олий педагогика таълим муассасаларида моддий-техник базани кучайтириш, замонавий бошқарув тизимини жорий этиш, юқорида малакали профессор-ўқитувчиларга бўлган эҳтиёж сингари масалалар билан бир қаторда ўқитишнинг сифатини ошириш ҳам асосий масалаларнинг бири ҳисобланади. Чунки педагогик фаолиятга профессионал даражада амалий-фаолиятли ёндашув, айниқса бўлажак ўқитувчи-кадрларнинг ўқитувчилик фаолиятга амалий жиҳатдан киришиб тайёр бўлиши, мактаб ўқувчиларига самарали билим бера олиши ХХІ асрдаги педагогларнинг касбий танқисларнинг бири ҳисобланади.

Шундай экан, олий таълим муассасаларида ўқитиш жараёнининг қонуниятларини ўрганувчи илмий-педагогик билимларнинг мажмуи сифатида **олий таълим дидактикаси** бўлажак кадрларнинг касбий билим, кўникма, малака ва компетенцияларини ривожлантиришда таълимнинг мазмуни, уни ташкил этиш шакллари, таълим методлари, воситалари ва технологияларини самарали қўллашнинг илмий-методик жиҳатларини ўз ичига олади. Айниқса, бутунги кундаги таълимни модернизациялаш ва инновацион жараёнлар таълим методларининг турфа хилларининг яратилишига сабаб бўлмоқда. Таълим тизимида назария билан амалиётнинг бирлигинини таъминлаш таълимнинг сифатини оширишга доир аксиомадан келиб чиқадиган бўлсак ҳамма вақтда ҳам педагог-ўқитувчилар бу каби турфа хилдаги жуда кўплаб методларни самарали қўллашга доир жиҳатларни ҳам илмий ўрганишни тақозо этади.

Метод – юнон тилидан олиниб, “Metodos”- бирор нарсага йўл, мақсадга эришиш йўли, маъноларини англатади. **Таълим бериш методи** – бу белгиланган таълим бериш мақсадига эришиш бўйича таълим берувчи ва таълим олувчилар ўзаро фаолиятини тартибли ташкил этиш йўли. Таълим бериш методи, таълимий мақсадни амалга ошириш бўйича таълим берувчи ва таълим олувчи билан ҳамкорлик фаолиятининг мураккаб жараёнининг асоси ҳисобланади. Педагог олим И.Ф.Харламов, таълим методларини ўқитувчининг ўргатувчанлиги ва

ўқувчиларнинг ўқув материални эгаллашга йўналтирилган турли дидактик масалаларнинг ечимини топишга бўлган ўқиш-билиш фаолиятининг ташкил этиш методлари эканлигини эътироф этади [4:109].

Ўқитиш методларини тавсифлаш бўйича ҳам турли ёндашувлар мавжуд. Чунки, ўқитиш методларининг кўп қирраллиги уларнинг муайян белгилари бўйича тавсифлашда анча мураккабликларни келтириб чиқаради.

Методлар таълим олувчи билиши, уддалаши ва кадрлаши лозим бўлган кўзланаётган натижаларга эришишни таъминлайди ҳамда қуйидаги функцияларни бажаради.

1. Мотивлаштирувчи.
2. Ташкиллаштирувчи.
3. Ривожлантирувчи.
4. Билим берувчи (таълим берувчи).
5. Тарбиявийловчи в.х.к.

Таълим методларининг функциялари билан боғлиқ таълим методларининг классификацияси бўйича ҳам турли қарашлар мавжуд. **Таълим (ўқитиш) методларининг классификацияси** – бу муайян белгилар асосида тартибга солинган тизим бўлиб, ўқитиш методларининг классификацияси ва турлари бўйича қуйидагилар сингари турлича ёндошувлар мавжуд. Масалан:

I. Мақсадига кўра методларнинг турлари (М.А.Данилов, Б.П.Есипов)

1. Билимларни эгаллаш методлари: материални оғзаки баён этиш (сухбат, тушунтириш, маъруза);
2. Кўникма ва малакаларни шакллантирувчи методлар: китоб билан ишлаш, назорат.
3. Билимларни қўллаш методлари: лаборатория ишлари, машқ, ижодий машқлар, мастаҳкалаш
4. Назорат (билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш ва текшириш) методлари: савол-жавоб, ёзма ишлар

II. Дидактик мақсади бўйича методларнинг турлари (Т.И. Шукина, И.Т. Огородников)

1. Биринчи марта билимларни ўзлаштириш методлари.
2. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш методлари

I. Қабул қилиш - билиш фаолияти характери бўйича методларнинг классификацияси (И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин)

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчи фаолияти
1. Тушунтириш –иллюстратив (информацион – рецептив) методлар:	
- тушунтириш - ҳаракатларни кўрсатиш, - исботлардан бохабар қилиш, - ўқувчининг материални англаб етишини рағбатлантирувчи методлар, - турли дидактик материаллардан фойдаланиш	- ахборотларни қабул қилиш, - ўқув материални тушуниб етишга интилиш ва дастлабки маълумотларни эслаб қолиш, - ўқув материални тушуниш
2. Репродуктив методлар	
- олдин ўзлаштирилган мавзу, параграф ёки боб бўйича саволлар, - ўқувчилар учун турли машқларни саралаш ва тавсия этиш, - масалаларни хал этишдаги ўқув ҳаракатларининг андозаси ва алгоритминини кўрсатиш, - ўқув ҳаракатлари кўникмаси ва малакаларини шакллантириш.	- турли контекстда билимларни қайта ишлаш, - андоза бўйича топшириқларни бажариш, - машқларни бажариш, - намунавий масалаларни ечиш усулларини эгаллаш, - андозали масалаларни ечиш алгоритминини эгаллаш.
3. Эвристик ёки қисқа изланувчи муаммоли баён этиш методи	
- ўқувчиларни масаланинг аҳамиятини ўрганишга йўналтириш, - ечимнинг режасини аниқлашга фикр юритиш намунасини кўрсатиш, - масалани босқичларга ажратиш, - эвристик сухбат	- эвристик сухбатларда иштирок этиш, - масалани ечишнинг режасини илгари суриш, - изланиш ҳаракат усулларини эгаллаш, масалаларни ечиш йўллари кидириб топиш.

4. Тадқиқотчилик методлар:

А). Муммоли метод:

- ўқув материалларига тегишли қарама-қаршиликларни тавсия этиш; - муаммоли вазиятларни тузиш; - муаммонинг мавжудлигини аниқлаб бериш; - муаммоли топшириқларни лойиҳалаш	- ўқув материалларининг аҳамиятини англаб етиш; - муаммоли вазият бўйича фикр юритиш; - мавжуд билимлар ва тажрибани қайта тиклаш; - муаммоли масалага ўтказиш; - топшириқларни бажариш.
--	--

Б). Тадқиқ қилувчи (изланувчан) ўқитиш методи

- ўқувчиларга ўқув муаммосини тавсия этиш; - ўқувчилар билан ҳамкорликда тадқиқот масаласини ўрнатиш; - ўқувчиларнинг илмий фаолиятини ташкил этиш.	- ўқув муаммосининг мазмунин англаб етиш; - тадқиқот муаммосини ўқитувчи ва ўқувчилар билан ҳамкорликда ўрнатишда фаоллик кўрсатиш; - уларни ечиш усулларини топиш; - тадқиқот масалаларини ечиш усулларини ўзлаштириш.
---	--

II. Бинар (жуфтли) таълим методи (М.И.Махмудов)

Таълим (ўқитиш) методлари	Ўқув (ўрганиш) методлари
Информацион-маълумотли (информация бериш-баён қилиш)	Бажарувчи
Тўшунтирувчи	Репродуктив (Маҳсулдор эмас)
Йўналтирувчи (кўрсатма бериш) - амалий	Продуктив - амалий (маҳсулдор)
Тўшунтириш - ишонтириш	Қисқа изланувчан
Ишонтириш	Изланувчан

Бинар (жуфтликдаги) таълим методларининг характеристикаси

1. Информацион – маълумот ва бажарувчи
2. Тўшунтирувчи ва репродуктив
3. Йўналтирувчи (йўриқли) - амалий ва продуктив - амалий
4. Тўшунтириш - ундовчи ва қисман изланувчи
5. Ундовчи ва изланувчан

III. Таълим методларининг уч ўлчамли, яъни ўқитишнинг полинар (гр. кўп қиррали) модели

(В.Ф.Паламарчук, В.И.Паламарчук)

Моделнинг мазмуни: билимларнинг манбаси, ўқувчиларнинг билиш фаоллиги ва эркинлик даражаси, ўқув - билишнинг мантикий йўли яхлит ҳолда амалга оширилади

IV. Л.Клиберг томонидан тавсия этилган метод ва шакллар

1. Монологик методлар: маъруза, суҳбат, демонстрация
2. Ҳамкорликда ишлаш шакллари: индивидуал, гуруҳли, фронтал, жамоавий.
3. Диалогик методлар: суҳбат, интервью

V. Методларни классификациялашда Н.С.Сайдахмедов томонидан тавсия этилган «Дидактик жараён назарияси».

Унинг компонентлари: мотивацион босқич, ўқув фаолияти, бошқариш		
I. Ўқиш ва меҳнатни рағбатлантирувчи ҳамда мотивлаштириш методлари		
1 – кичик гуруҳ	2 - кичик гуруҳ	3 - кичик гуруҳ
Ўқишга бўлган қизиқишни рағбатлантирувчи методлар	Ўқиш ва меҳнатга жавобгарлик ҳиссини рағбатлантирувчи методлар	Меҳнатга ва касбига бўлган қизиқишни рағбатлантирувчи методлар
- билиш ўйинлар; - ўқув мунозараси; - эмоционал – одоб-ахлоқ сезимларни ўйғотувчи вазиятлар яратиш; - апперцепцияли (идрок этишнинг тажрибага боғлиқлиги) вазиятларни яратиш; - билиш янгиликлари вазиятларини яратиш	- ўқиш ва меҳнатнинг аҳамиятини ишонтириш; - талабларни тасвирлаш; - талабларни бажариш учун машқлар; - ўқишдаги рағбатлантириш; - ўқишдаги камчиликлар учун огоҳлантиришлар қилиш	- ғалабага эришганларни маънавий ва моддий рағбатлантириш; - ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш воситаларини мустақил бошқаришга бўлган интилишларини рағбатлантириш; - фаолият жараёнидаги феъл-атворни рағбатлантириш.
II. Ўқув – билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари		
1 - кичик гуруҳ	2 - кичик гуруҳ	3 - кичик гуруҳ
Ўқув – билиш фаолиятини шакллантиришга қаратилган методлар	Ўқув - билиш фаолиятини бажариш методлар	Меҳнатни баҳолаш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари
Оғзаки методлар	Амалий методлар	Оғзаки методлар
- суҳбат; - тушунтириш, - маъруза; - кўрсатма	- машқ; - ўқув-ишлаб чиқариш тажрибаси; - ўқув – фойдали меҳнат; - китоб билан ишлаш; - ёзма иш	- индивидуал савол; - фронтал савол; - анъанага айланган оғзаки савол
Кўргазмали методлар:	Изланувчан методлар:	Ёзма методлар:
- иллюстрация; - тақдимот	- қисқа изланувчан, - тадқиқ қилувчи; - алгоритмли; - диагнозли	- назорат ёзма иш; - ёзма синов (тест); - ёзма имтиҳон; - лаборатория - амалий; - назорат лаборатория иш; - машинали назорат; - фойдали меҳнатни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш

III. Уқиш – билиш фаолиятини бошқариш методлари

Билиш фаолиятини кузатиш методлари:	Назорат методлари:	Ўқув фаолиятини тузатиш (коррекция) методлари:
- бевосита; - йўл-йўриқ кўрсатиш ёрдамида; - ўз-ўзини назорат қилиш	- ўқитувчи топширади; - қўлланмадан фойдаланилади; - таълимнинг техник воситалари ёрдамида	- тезкор методлар; - якуний натижа бўйича; - фоиз кўрсаткичи бўйича

VI. Ю.К.Бабанский томонидан тавсия этилган таълим жараёнига кибернетик ёндашув

Бунда ҳар қандай мураккаб фаолият (шунинг орасида таълим ҳам) қўйидаги учта компонентдан ташкил топади: ташкиллаштирилган, рағбатлантирувчи, назорат қилувчи. Ушбу классификация қўйидаги мазмунга эга:

Ўқув - билиш фаолиятини ташкил этиш ва бажариш методлари	Ўқув - билиш фаолиятини стимуллаштириш ҳамда мотивлаштириш методлари	Ўқув - билиш фаолиятини назорат қилиш ҳамда ўз-ўзини назорат қилиш методлари
1. Оғзаки - кўргазмали (турли манбаларга суянади) 2. Индуктив ва дедуктив (мантқиққа суянади) 3. Репродуктив ва муаммоли –изланувчанлик (фикр юритишга суянади) 4. Мустақил ишлаш ва ўқитувчининг раҳбарлигида бажариладиган ишлар (бошқаришга суянади)	1. Таълим олишга қизиқишни ўйғотувчи методлар 2. Таълимда жавобгарлик ҳиссини шакллантирувчи методлар	1. Оғзаки ёки ўз-ўзини текшириш методлари 2. Ёзма равишда ўз-ўзини текшириш методлари Лаборатория - амалий ўз-ўзини текшириш методлари

И.Ф.Харламов эса таълим методларини бешта гуруҳга ажратади [4:111]. Булар:

- билимларни оғзаки баён этиш ва ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш методлари (ҳикоя, тушунтириш, мактаб маърузаси, ўқув материални оғзаки баён этишда иллюстрация ва демонстрация методлари),

- ўқув материалларини мустаҳкамлаш методлари (сухбат, дарсликлар устида ишлаш),

- янги материал бўйича фикр юритиш ва ўзлаштириш бўйича ўқувчиларнинг мустақил ишлаш методлари (дарсликлар билан ишлаш, лаборатория ишлари),

- билимларни амалда қўллаш ҳамда кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича ўқув ишлари методлари (машқлар, лабораториялар),

- ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш ва баҳолаш методлари (индивидуал, фронтал).

Бугунги кунда бу каби методлар билан бир қаторда замонавий ўқитиш методлари сифатида лойиҳалаш методлари, кейс-стади, коучинг, таълимий ўйинлар сингари кўплаб методлар ҳам таълим амалиётига кириб келмоқда. Масалан:

1. Ўқитишнинг фаол, нофаол ва интерактив методлари.

2. Тушунтириш-иллюстратив методлар, репродуктив, муаммоли ўқитиш методлари, эвристик (қисман изленувчи) методлар, ўқитишнинг тадқиқотчилик методлари, дарслик (қўлланма)лар устида ишлаш (ўқиш, концепт қилиш, матн асосида режа тузиш, тезис тузиш, ҳаволалар бериш), видеометодлар ва ҳ.к.

Лекин биз таълим амалиётида асрлар давомида қўлланилиб, апробациядан ўтиб келган ва ўзининг самарадорлиги билан бугунги кунда ҳам ўз кучини йўқотмаган таълим методларидан воз кечмаслигимиз лозим. Булар:

1. Оғзаки таълим методлари (тушунтириш, сухбат, ҳикоя, лекция)

2. Кўргазмали методлар (иллюстрация, демонстрация, педагогик кузатиш, кўрсатиб бериш).

3. Амалий методлар (машқлар, машғулотлар, лаборатория ишлари, турли топшиқлар).

Мазкур методлар билан узвий боғлиқ тарзда педагог-ўқитувчиларни тайёрлашда замонавий ўқитиш методларидан самарали фойдаланиш мақсадга

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. (23.09.2020). // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020. 03/20/637/1313-сон.

мувофиқдир. Айниқса, педагогика олий таълим муассасаларининг барча таълим йўналишларида ўқитиладиган “Умумий педагогика” фанини натижали ўқитиш бошқа мутахассислик фанларини самарали ўқитишга асос бўлиб хизмат қилади. Ваҳоланки, педагогиканинг умумий асосларини билмасдан туриб, янада аниқроғи таълим методларини билмасдан туриб она тилини ўқитиш методикаси, математика ўқитиш методикаси, тарихни ўқитиш методикаси, физикани ўқитиш методикаси, тарбиявий ишлар методикаси сингари методикага доир ўқув фанларини бирданига ўзлаштириб кетиш қатор мураккабликларни келтириб чиқаради. Шундай экан, умумий ўрта мактаблар учун ўқитувчи-кадрларни тайёрловчи педагогика олий таълим муассасаларида айнан умумий педагогика фанини ўқитишда анъанавий методлар билан бир қаторда замонавий таълим методларидан ҳам қасбга йўналтириб ўқитиш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда педагогика, асосан ижтимоий-гуманитар фан сифатида бўлажак ўқитувчи-кадрларда муайян фазилат ва қадриятларни ривожлантиришга қаратилган фан эканлигини эсдан чиқармаслик лозим. Педагогик фанларнинг қадриятга йўналтирилган, яъни аксиологик салоҳияти талабаларнинг реал ҳаётий фаолиятининг ҳуқуқий меъёрларини шаклланишидаги имкониятлари (захиралари) мажмуи сифатида намоён бўлади. ОТМда педагогик таълимни такомиллаштиришга доир турли ёндашувларини ўрганиб шундай хулосага келдикки, бўлажак ўқитувчи-кадрларни тайёрлашда умумий ва махсус педагогик фанларнинг оммалашуви, талабалар ўқув фаолияти усуллари фаоллашуви ва ўқитувчининг бошқарув фаолияти такомиллашуви ҳисобига амалга ошади. Бунда биринчидан, педагогик фанларнинг аксиологик асосларини кенг оммалаштириш талаб этилади. Оммалаштириш деганда, биз ушбу фанларнинг ижтимоий-педагогик асосларини талабалар томонидан келгуси касбий фаолиятда қўллаш мақсадида ўзлаштирилишини назарда тутамиз, яъни мазкур фанлардаги ўқув материалларининг амалий жиҳатини кучайтиришни тақозо этиб, бу объектив ахлоқий билимларнинг яширин, аммо юзага чиқиши мумкин бўлган касбий билимга “айланиши”ни англайди. Иккинчидан эса талабаларнинг ўқув фаолиятини ижтимоий-педагогик тавсифдаги маълумотлар билан бойитиш, таълим методларидан педагогика фанини қасбга йўналтириб ўқитишни амалга ошириш ўзининг самарасини беради.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-2909-сон Қарори.
3. Мусурманова О., Палуанова Х., Рискулова К., Курбаниязова З. Педагогик атамалар луғати: ўзбек, рус, инглиз тилларида. -Т.: “TURON-IQBOL”. 2019. 844-б.
4. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: “Гардарики”, 1999. –С. 520.
5. Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения. – СПб: -Питер: 2004. –С. 541.
6. Яруллин И.Ф. Педагогика: практическая педагогика. Краткий конспект лекции. /Яруллин И.Ф.; Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань: 2013. –С. 136.

РЕЗЮМЕ. Мақолада таълим методлари, уларнинг тавсифи ва турлари ҳақида фикр юритилган бўлиб, бўлажак ўқитувчиларни улардан умумий ўрта мактаб турмушида самарали қўллашга йўналтириш ҳақидаги илмий мулоҳазалар билдирилган. Бунда олий педагогика таълим муассасаларида умумий педагогика фанини самарали ўқитиш бошқа касбий фанларин ўқитиш методикасини ўқитиш учун замин ҳозирлаши масалалари таҳлил этилган бўлиб, педагогика фанининг ижтимоий-гуманитар фан эканлигини ҳисобга олган ҳолда анъанавий ва замонавий ўқитиш методларидан фойдаланган ҳолда ўқитиш ҳақидаги тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методы обучения, их классификация и виды, а также даются научные советы о направлении будущих учителей на их эффективное использование в общеобразовательной школьной жизни. При этом были проанализированы вопросы эффективного обучения общей педагогики в педагогических вузах и подготовки пространства для обучения методик преподавания других профессиональных дисциплин, учитывая педагогику социогуманитарной наукой, даны рекомендации по преподаванию с использованием традиционных и современных методов обучения.

SUMMARY. The article reflects on educational methods, their description and types, and provides scientific considerations on how to guide future teachers to effective use of them in general high school life. In this, the issues of effective teaching of general pedagogy in higher pedagogic educational institutions, preparing the ground for teaching the teaching methodology of other professional disciplines, and taking into account the fact that pedagogy is a socio-humanitarian science, are given recommendations on teaching using traditional and modern teaching methods.

TEKNOLOGIYA TA'LIMI O'QITUVCHILARIGA QO'YILADIGAN ZAMONAVIY TALABLAR

G.T.Kuttibekova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: maktab, o'quv predmetlar, mehnat ta'limi, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy, nazariy va amaliy, moddiy-texnik, ijtimoiy, bilim, ko'nikma, malaka, o'quvchi.

Ключевые слова: школа, учебные предметы, трудовое воспитание, социально-экономический, научный, теоретико-практический, материально-технический, социальный, знания, умения, квалификация, ученик.

Key words: school, educational subjects, labor education, socio-economic, scientific, theoretical and practical, material - technical, social, knowledge, skill, qualification, student.

Texnologiya ta'limi o'qituvchisini tayyorlash jarayonida bir qator didaktik vazifalar hal qilinadi. Ulardan eng muhimi maktabdagi texnologiya ta'limi vazifalarini, maktab dasturlari mazmunini, ularning g'oyalari va tashkiliy tamoyillarini ochib berishdan iborat. Uning muhimligi shundan iboratki, maktabdagi texnologiya ta'limining vazifalari ham, maktab dasturlarining mazmuni ham doimo o'zgarib turadi. O'qituvchi shunga tayyor bo'lishi kerakki, u o'zining pedagogik faoliyati davomida texnologiya ta'limi mazmunini bir necha marta qarab chiqishga, yangi takomillashgan dasturlar bilan ishlashga ham majbur bo'ladi. Buni fan-texnikaning rivojlanib borishi taqozo etadi. Shu sababli maktablar rivojlanishining ma'lum davri uchun xos bo'lgan texnologiya ta'limining vazifalari va mazmunini shunchaki bilib, eslab qolishning o'zi yetarli bo'lmasdan, ularning kelib chiqish sabablari, ular zamirida qanday metodologik va pedagogik yo'l – yo'riqlar borligini ham bilib olish kerak. Shundaytexnologiya ta'limining vazifalari va mazmunidagi har qanday asosli o'zgarishlarni idrok qilish va tushuntirish oson bo'ladi.

Texnologiya ta'limining vazifalari bilan mazmuni murakkab dialektik bog'liqlikda bo'ladi. Shuni yodda tutmoq kerakki, texnologiya ta'limi vazifalari turli darajada qo'yiladi va hal qilinadi.

Masalan umumiy o'rta ta'lim maktabining eng muhim vazifasi o'quvchilarda mehnatga va kasbga ijobiy munosabatni shakllantirishdan iborat. O'quv jarayonlariga ham, butun pedagogik jamoaning sinfdan tashqari faoliyatiga ham taalluqli bo'lgan bu vazifani istisnosiz hamma o'quv predmetlari amalga oshiradi.

Mehnat tarbiyasi o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash kabi vazifalarni ko'pchilik o'quv predmetlarda, texnologiya ta'limi bilan birgalikda hal qilinadi. Bu vazifalarni hal qilishda texnologiya ta'limi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki texnologiya ta'limi bo'yicha tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarni unumli mehnatga jalb etish, hozirgi zamon ishlab chiqarishi asoslari bilan tanishtirish, ularda zamonaviy ishchi kasblariga muhabbat uyg'otish va boshqa shu kabilar haqida yetarlicha to'liq

tassavvur hosil qilish uchun qulay sharoitlar vujudga keladi.

Ko'rsatilgan vazifalardan tashqari yana ikkinchi darajali vazifalar ham qo'yiladi va ular asosan texnologiya ta'limi doirasida hal qilinadi yoki ular umumiy o'rta ta'lim maktabi vazifalari bo'lib, o'ziga xos maxsus vositalar yordamida amalga oshadi. Masalan, texnik ijodkorlikning rivojlanishi, tajriba ishlarida qatnashish maktab sharoitida asosan, texnologiya ta'limi jarayonida va u asosida tashkil qilingan sinfdan tashqari ishlarda ro'y beradi. Materiallarga ishlov berish, mashinalarga xizmat ko'rsatish va boshqalarga oid amaliy bilim va malakalarning shakllanishi haqida ham shuni aytish mumkin.

Texnologiya ta'limi jarayonida jismoniy faoliyat aqliy faoliyat bilan omuxtalashadi. O'quvchilarning buyumlarni konstruksiyalash, ularni tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqish va boshqa qator ijodiy vazifalarni hal qilishlariga to'g'ri keladi. Shunday qilib, texnologiya ta'limi fikrlash faoliyati bilan birga amalga oshadi, bu esa o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga imkon beradi.

Texnologiya ta'limi jarayonida estetik tarbiya uchun sharoitlar yaratiladi. Agar o'quvchilar chiroyli buyumlar yasasha, jamiyatga foyda keltirganlaridan ma'naviy qoniqish hosil qiladilar va estetik zavq ham oladilar. Shu bilan ularda badiiy did ham tarbiyalanadi, shakllarning uyg'unligi haqida to'g'ri tasavvurlar tarkib topadi.

Texnologiya ta'limi mazmuniga qator talablar qo'yilishi kerak:

1. Texnologiya ta'limi vazifalariga o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobgaolgan holda yondashish.

2. Texnologiya ta'limi jarayonini imkon boricha maksimal hajmdagi unumli mehnat bilan ta'minlash va uni o'quv faoliyati tarkibiga kiritish.

3. Texnologiya ta'limi mazmunini o'quvchilarning yoshi va maktabning ishlab chiqarish muhitini hisobga olgan holda tabaqalashtirish.

4. Har bir o'quvchini bir xil hajmdagi politexnik bilim va malakalar bilan qurollantirish.

5. Texnologiya ta'limining boshqa maktab o'quv predmetlari bilan aloqasini ta'minlash.

Ikkinchi darajali vazifalardan o'quv predmeti sifatidagi

texnologiya ta'limi mazmuniga qo'yiladigan talablar kelib chiqadi:

1. Texnologiya ta'limi mazmunini o'quvchilarning yosh xususiyatlari hamda ta'lim jarayoniga qo'yiladigan vazifalarni hisobga olgan holda bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiq.

2. O'quv dasturlarining mazmunida o'qitish bosqichlari orasidagi izchillik nazarda tutilishi kerak. Buning uchun hamma sinflar uchun dasturlarni yagona tuzilma bo'yicha tuzish lozim. Maktablarning ish tajribasi bunday tuzilma quyidagilarni o'z ichiga olishi zarurligini ko'rsatmoqda: materiallarning xossalari haqidagi nazariy ma'lumotlarni tajribalar jarayonida ularni o'rganishni; materiallarga ishlov berish va unda ishlatiladigan mehnat qurollarini; ishlab chiqarish jarayoni va sharoitida materiallarga ishlov berishni; mazkur materiallarga ishlov berish bilan bog'liq bo'lgan asosiy kasblarning tavsiflarini...

3. Texnologiya ta'limi mazmunini tabaqalashtirishni ta'minlash uchun uni har xil variantlarda berish. Texnologiya ta'limining qaysi bosqichlarida uning mazmunini tabaqalashtirish maqsadga muvofiqdigi va uni amalga oshirishda nimalarga amal qilish kerakligini aniqlash zarur.

4. O'quvchilar har xil dasturlar bo'yicha o'qitilishi mumkin, ammo ularning hozirgi zamon ishlab chiqarishi asoslari haqidagi tasavvurlari hajmi bir xil bo'lishi, buning uchun barcha dasturlarga bilim va malakalarning ba'zi stabil hajmi kiritilishi zarur. Bu o'z navbatida o'quvchilarning politexnik tayyorgarligi bir xil saviyada bo'lishini ta'minlashga imkon beradi.

Bugungi kunda texnologiya ta'limi o'zining ilmiy, nazariy va amaliy, moddiy-texnik, ijtimoiy-pedagogik muammolarini hal etishda, uning an'anaviy mazmunini isloh qilishda quyidagi nomutanosibliklar va ziddiyatlar mavjudligi ko'zga tashlanmoqda:

- Ijtimoiy-iqtisodiy siyosiy va ma'naviy sohada ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan umumiy o'rta ta'lim maktablarida olib borilayotgan mehnat ta'limining ilmiy-uslubiy, pedagogik va moddiy-texnik jihatdan istiqbol talablari darajasida majmuaviy ta'minlanishining nomutanosibligi;

- ilmiy-texnik to'garaklar, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari zamonaviy iqtisodiyot va xo'jalik yuritishning yangi shakllari va mehnat ta'limining mazmuni vositalari va uslublarida yetarli darajada o'z aksini topmaganligi;

- mehnat ta'limining hozirgi kundagi an'anaviy mazmuni, maqsadi shakli vositalari va uslublarida Respublikamizning milliy etnik, hududiy-tarixiy xususiyatlari va sharqona tafakkur mezonlarining aks etmaganligi;

- mehnat ta'limining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini

Adabiyotlar

1. Abdullayeva Q.M. Maxsus fanlarni o'qitishda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari: Dis. ... ped. fan. nom. -T.: 2006. 182-b.
2. Ahmadaliyev S.Y. Bo'lajak mehnat ta'limi o'qituvchilarini kasbiy- pedagogik faoliyatga moslashishining ilmiy-metodik asoslari: Dis. ped. fan. nom. - T.: TDPU. 2008. 187-b.
3. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. - Toshkent: «Fan», 2007.
4. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. -T.: TDPU, 2012.
5. To'raqulov X.A., To'raqulova I.X., Kuttibekova G.T. Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar. Darslik. -Toshkent: "LESSON PRESS" MCHJ nashriyoti. 2021.
6. Kuttibekova G.T., Kulboeva D.A. Texnologiya va uni o'qitish metodikasi. Metodik qo'llanma. JDPU, 2023, 75-b.
7. Kuttibekova G.T., Kulboeva D.A. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirishning nazariyasi va amaliyoti. T.:O'zbekiston 2020 yil.

REZYUME. Bo'lajak o'qituvchilarni axborot olish kompetentligini rivojlantirish bo'yicha ilmiy-metodik ishlar umumkasbiy fanlar bilan axborotga oid fanlar integratsiyasini ta'minlash, integrativ dastur va o'quv qo'llanmalar yaratishdan iborat.

РЕЗЮМЕ. Научно-методическая работа по развитию информационно-воспринимающей компетентности будущих учителей заключается в обеспечении интеграции общепрофессиональных предметов и предметов информационного характера, получении интеграционных программ и учебных пособий.

SUMMARY. Scientific-methodical work on the development of information-receiving competence of future teachers consists in ensuring the integration of general professional subjects and information-related subjects, creating integrative programs and training manuals.

hisobga olib, uni amalga oshirish mexanizmlarining pedagogik, psixologik, fiziologik va didaktik asoslarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi;

- umumiy o'rta ta'lim maktablarida amalga oshirilmagan mehnat ta'limining istiqbolli yo'nalishlari bilan oliy pedagogik ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan pedagog kadrlar kasbiy malaka darajalarining nomutanosibligi.

Yuqorida qayd etilgan kamchiliklar va ziddiyatlar mehnat ta'limini tubdan yangilashga, isloh qilishga zaruriyat tug'dirgan asosiy sabablar bo'lib hisoblanadi.

Olib borilgan kuzatuvlar hozirgi kunda respublikamiz umumiy o'rta ta'lim maktablari tizimida o'quvchilarning texnologik ta'limiga e'tibor yetarli emasligini ko'rsatdi. Buning asosiy sababi bo'lib o'quvchilarni mehnatga tayyorlashning mavjud dasturlari hozirgi ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlarda o'sib borayotgan yosh avlodning talab va qiziqishlarini qondira olmasligidir.

Fan - texnika va texnologiyalar jadal suratlar bilan rivojlanayotgan bugungi sharoitda maktab o'quvchilarini hayotga va mehnatga tayyorlash tizimi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha takomillashtirilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchisi:

- dunyoqarash tavsifidagi tizimli bilimlarga ega bo'lish, gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar asoslarini, davlat siyosatining joriy dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olishi;

- vatan tarixini bilishi, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalalari yuzasidan o'z fikrini bayon qila olishi va ilmiy asoslay bilishi, milliy g'oyaga asoslangan faol hayotiy nuqtayi nazarga ega bo'lishi;

- tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, milliy istiqloq g'oyasiga asoslangan faol hayotiy nuqtayi nazarga ega bo'lishi;

- insonning boshqa insonga, jamiyatga, atrof-muhitga munosabatini belgilovchi huquqiy va ma'naviy mezonlarni bilishi, kasb faoliyatida ularni hisobga ola bilishi;

- axborot yig'ish, saqlash, qayta ishlash va undan foydalanish usullarini egallagan bo'lishi, o'z kasbiy faoliyatida asosli mustaqil qarorlarni qabul qila olishi;

- yangi bilimlarni mustaqil egallay olishi, o'z ustida ishlash o'z mehnatini ilmiy asosda tashkil qila olishi lozim.

Demak, texnologiya ta'limi o'qituvchisi umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilariga yangi texnika va texnologiya, axborot beruvchi shaxs hisoblanadi. U har tomonlama bilimdon, o'z kasbiga nisbatan iqtidorli inson bo'lishi kerak. Buning uchun esa u oliy pedagogik ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlardan chuqur bilimlarni egallashi, ularni o'z faoliyatida qo'llay bilishi kerak.

БОЛАЛАР СПОРТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ, ИЛМИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

П.Қалжанов – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: болалар спорти, жисмоний тайёргарлик, ривожланиш, кўникма, тарбиялаш.

Ключевые слова: детский спорт, физическая подготовка, развитие, умения, воспитание.

Key words: children's sports, physical training, development, skills, education.

Болалар спортини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, жисмоний тайёргарлигига қараб танлов ўтказиш ва уларнинг жисмонан ривожланишига эътибор қаратишдир.

Бугунги кунда назарий, амалий ва услубий томондан ўқувчиларни, бўлажак спорт мутахассисларини ҳар томонлама тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Бундай ёндашув ўқувчиларнинг ҳар томонлама гармоник ривожланиши ва бир вақтнинг ўзида спорт турлари бўйича спорт маҳоратининг ошишига туртки бўлади. Ушбу мақола айнан шу масалалар таҳлиliga бағишланган бўлиб, унда болалар спортини ривожлантиришнинг турли йўналишдаги илмий-назарий ва услубий жиҳатлари тадрижий тарзда ёритиб борилади. Мақолада келтирилган фактлар кунлик, ҳафталик, ойлик ва йиллик тажрибалар асосида юзага келган бўлиб, унда янги миллий шароитдан келиб чиққан ҳолда янгича усулларни ишлаб чиқишга, гуруҳ тизимини шакллантириш ва такомиллаштиришга эътибор қаратилган. Бу эса болалар спортини ривожлантириш йўлидаги муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Болалар спортини ривожлантиришда бир қатор иқтисодий, ижтимоий муаммолар ҳам учраб туриши табиий. Чунки бозор иқтисодиёти жараёнида спорт жиҳозлари тан нархининг ортганлиги, номунтазамлиги, уларни пул кўчириш йўли билан сотиб олишдаги бир қатор муаммоларни ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Болалар билан ўтказилган сўров ва суҳбатлар шуни кўрсатадики, улар атрофда содир бўлаётган ҳар қандай ўзгаришларга, шу жумладан, жисмоний маданият ва спорт соҳасидаги ҳодисаларга ўз муносабатларини билдирадилар. Ҳоҳ ижобий ҳоҳ салбий ҳолатлар бўлсин, болаларда бу каби ўзгаришларга тезда кўникиб кетиш хусусиятлари мавжуд. Болаларни ҳар томонлама баркамол шахс қилиб тарбиялашда кўзланган тамойилларга амал қилиш яхши натижа беради.

Болалар тарбияси деганда, биз аввало, кўз олдимизга ёш ўсмирларни келтиришимиз керак. Ёш болаларни педагогик нуктаи назаридан қонуний тарбиялаш қийин, чунки уларни қандай тарбияласак ва ундасак, улар шу ишларни қилишади. Чунки уларда қабул қилиш малакалари, тезда табиий ҳолатларга мослашуви юқори даражада ривожланганлигини тарихий ва замонавий педагогика ҳам тасдиқлайди. Болаларни оммавий спорт турларига жалб қилиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир. Негаки машғулотлар спорт турлари билан шуғулланадиган болаларнинг ёши, жинси, жисмоний ривожланганлигини эътиборга олиб ташкил қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади. 11-12 ёшга етган болаларни спорт турларига йўналтириш мақсадли ва мазмунли бўлиши керак. Айниқса, болалар шу ёшга етгандан кейин уларни анатомик-физиологик тузилишлари, улғайиши ва иш қобилияти ривожланиб боради. Бу ёшдаги болаларнинг ҳаракат фаолиятидаги ривожланишини олиб қарайдиган бўлсак, бунда болалар ҳаракати бир кунда 40-45 минг кадамни ташкил қилмоқда. Шундай экан, болаларни қобилиятига қараб ва спорт турларининг мураккаблиги инobatга олинган ҳолда спорт турларига жалб қилиш ва машғулотларни ташкил қилиш яхши натижа бериши,

шубҳасиз.

Мақтаб ёшидаги болалар билан олиб бориладиган спорт машғулоти ва мусобақалар жараёнида қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш мақсад қилиб олинади;

- болаларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш;
- мактаб ўқувчиларини ҳар томонлама гармоник ривожлантириш, ўқувчиларнинг жисмоний ва спорт маҳоратини ошириш;
- жисмоний сифатларни тарбиялаш ва ҳаракат кўникма-малакаларини ривожлантириш;
- кундалик меҳнат фаолиятини яхшилаш,
- болаларда миллий истиклол ғояларини шакллантириш, маънавий-маърифий тамойиллар асосида, жамоатчилик руҳида тарбиялаш;
- умумтаълим мактаб жамоаси учун захирадаги спортчиларни тайёрлаш.

Бу мақсадларни амалга оширишда умумтаълим мактабларининг фаолияти турли синфларда, дарсда ва дарсдан, мактабдан ташқари вақтларда ўқув спорт машғулотларини мақсадли, замонавий илғор педагогик технологиялар асосида ташкил қилишга қаратилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши шарофати билан болалар ўртасидаги жисмоний маданият ва спортга эътибор сезиларли даражада кучайди. «Жисмоний тарбия ва спорт ҳақидаги қонун» (1992 й., 14 январь), «Ўзбекистон футболни ривожлантиришнинг чора-тадбирлари ҳақида» (1996 й., 16-март), «Халқаро кураш ассоциациясини қўллаб-қувватлаш ҳақида» (1999 й., февраль) каби қонун ва қарорлар, Миллий Олимпиа Кўмитаси (1992 й., январь), «Соғлом авлод фонди» (1993 й.) каби инфратузилмаларнинг тузилиши қабилар бунинг ёрқин мисолдир. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси футболни ривожлантириш ташкилий ассоциацияси ва тамойилларини тубдан ўзгартириш ва қайта ташкил қилиш, «Ал-помиш» ва «Барчиной» махсус тестлари (1999 йил 27 май 271-сонли), «Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари», «Соғлом авлод» давлат дастури (2000 й., 15 февраль), «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида» ги қонуннинг янги таҳрири (2000 й., 26 май), «Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини ташкил қилиш» (2002 й., 24 октябрь) каби қонуний ҳужжатлар ва уларнинг амалиётга жорий этилиши Ўзбекистонда бу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигидан дарак беради. Бу қарор ва қонунлар жисмоний маданият ва спортни ривожлантиришга қаратилган, албатта.

Хозирги жараёнда болалар спортини ривожлантириш муносабати билан умумтаълим мактабларида спорт турлари бўйича махсус спорт синфлари ташкил қилиниб, болалар ва ўсмирлар спорт мактабларининг фаолиятини янада яхшилаш масаласи кўриб чиқилмоқда. Шаҳар, туман ва вилоят марказларида ҳокимликлар ҳузуридаги болалар спортини ривожлантириш жамғармалари томонидан махсус битимлар асосида болалар спортини янги, юқори босқичга кўтариш бўйича имкониятлар яратиб берилган.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан «Талаба» спорт уюшмаси ташаббуси билан уч босқичли спорт мусобақаси тизими ташкил қилинди. Мазкур «Уч босқичли» спорт мусобақалари тизимидан ўрин олган «Умид ниҳоллари» мусобақалари, болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари ўртасида «Қувноқ стартлар» каби

мусобақалар ва ҳаракатли ўйинлар ўтказилиши спортни янада ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Охирги пайтларда умумтаълим мактабларида ўтказиладиган «Умид ниҳоллари» мусобақалари таркибига кирувчи спорт турларидан I-II-III босқич мусобақаларида ҳар бир мактабдан 40-50% ўқувчилар қатнашиб, ўзларининг спорт маҳоратларини ошириб келмоқдалар.

Болаларнинг спорт тайёргарлигини, жисмоний ривожланганлигини аниқлашнинг назарий асос ва тамойиллари илмий-тадқиқот йўналишларида бош омил бўлмоқда. Бу борада Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт институтининг вилоятлардаги филиалларининг жисмоний маданият факультетлари, Олимпия академияси томонидан илмий-тадқиқот

ишлари олиб борилиши натижасида умумтаълим мактабларида «Жисмоний маданият ва спорт назарияси, услубияти» фани юзага келди. Бу, ўз навбатида, болалар спортини ривожлантириш борасида ҳам янги усуллар, спорт машқ тизимлари, спортчиларнинг умумий, ҳар томонлама ривожланишини таъминловчи ва назорат қилиб боровчи педагогик технологиялар юзага келиши учун замин ҳозирламоқда. Болалар спорт тарбияси тушунчаси янги тушунча сифатида ўртага ташланмоқда. Бу ҳам янги, яъни спорт тарбияси педагогик жараёнларининг таркибий қисмидир. Чунки ҳар бир спортнинг ўзига хос бўлган тарбия йўналиши мавжуд. Бу эса тарбия соҳаларининг мақсад ва вазифалари шаклига қараб ташкил этилади.

Адабиётлар

1. Ярашев Қ.Д. Жисмоний тарбия ва спортни бошқариш. –Т: Абу Али Ибн Сино, 2002.

2. Болалар спортини ривожлантиришга бағишланган Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона: 2003.

РЕЗЮМЕ. Мақолада болалар спортини ривожлантиришнинг ташкилий, илмий-услубий асоси сифатида жисмоний тарбия бўйича турли илмий манбалардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилган. Машғулотлар спорт билан шуғулланувчи болаларнинг ёши, жинси ва жисмоний ривожланишини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилса мақсадга мувофиқ бўлади, деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ. В статье акцентируется внимание на использовании различных научных источников по физическому воспитанию как организационной, научной и методической основе развития детского спорта. Сделан вывод, что тренировка целесообразна, если она организована с учетом возраста, пола и физического развития детей, занимающихся спортом.

SUMMARY. The article focuses on the use of various scientific sources on physical education as an organizational, scientific and methodical basis for the development of children's sports. It is concluded that the training is appropriate if it is organized taking into account the age, gender and physical development of the children involved in sports.

KURASH MASHG'ULOTLARIDA KURASHCHILARNING MA'NAVIY MADANIYATINI TARBİYALASH MASALALARI

P.Sh.Mirzambetov – katta o'qituvchi

R.D.Urazov – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kurash mashg'ulotlari, ma'naviy borlik, axloqiy ideal, intellektual rivojlangan, yuksak ma'naviyat, salohiyat, qadriyat, yuksak axloqiy tarbiya.

Ключевые слова: тренировка борьбы кураш, духовное воспитание, процесс воспитания, духовный идеал, интеллектуальное развитие, высокое моральное воспитание, гармоничное развитие молодёжи, моральный статус.

Key word: free-style wrestling training, spiritual education, process of upbringing, spiritual idol, intellectual education, high moral education, harmoniously developed youth, moral status.

Insonning jismonan, qalban va ruhan salomatligi jamiyat taraqqiyotining asosiy negizini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kurash" milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarorini (2017-yil 2-oktabr) amalga oshirish "Kurash" milliy sportini butun dunyoda yanada rivojlantirish va ommalashtirish, jamiyatda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, yoshlarni vatanparvarlik, milliy g'urur va Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, o'sib kelayotgan avlodda mardlik, kuchli iroda, olijanoblik va raqibga hurmat kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ma'naviy yetuk inson deganda, jismonan baquvvat, irodali, sabrli, g'alabalar uchun kurashuvchi va intiluvchan insonlarga berilgan ta'rif sifatida tushunamiz. Ma'naviy barkamollikka berilgan bunday munosabatlardan jismoniy yetuklik ham o'z o'rnini egallashi jamiyatimizning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Kurashning ko'p ming yillik tarixini chuqur o'rganish natijasida haqiqatan ham kurash azaldan polvonlarning jismoniy va ma'naviy yetukligi namunasi sifatida sharaf topganligini, qadrlanganligini tasdiqlaydi. Shu bois, polvonlarning jismoniy baquvvatligi, navqiron qaddi-qomati yoki kurashchanlik, harakatchanlik, chaqqonlik va epchillik jihatlari bir tomonu, ularning keng davrada o'zlarini qanday tutishi, odob-axloqi, ma'naviy qiyofasi, raqibiga muomalasi, jamiyatga, tevarak-atrofga munosabati, vatanparvarligi alohida o'rin tutgan.

Kurash shunchaki sport turigina emas, balki insonning jismoniy, ma'naviy kamolotga erishish vositasidir. Ulug'

ajdodlar kurashni tarbiya maktabi deb atashgan. Ushbu maktab tarbiyalanuvchilarini, maydon ko'rganlarni esa quyidagicha ta'riflaganlar:

➤ Polvonlar qasam ichmaydilar, lekin hech qachon o'z yurtlariga xiyonat qilmaydilar.

➤ Polvonlar harom-harish, zinodan, makrdan, giyohvandlikdan nari yuradilar, bunday illatlarga qarshi kurashadilar.

➤ Polvonlar irodali odamlar, o'z maqsadi sari intiladigan, kim nima desa ergashib ketavermaydilar.

➤ Polvonlar zaiflar va nochorlarni himoya qiladilar, halol g'alabasiga berilgan sovrinning bir ulushini muhtojlarga tarqatadilar.

➤ Polvonlar oliyanoblik, insoniylik, raqibiga nisbatan chuqur hurmat tuyg'ulari bilan boshqalardan ajralib turadi.

➤ Polvonlar o'z qat'iy fikriga ega bo'ladi.

Kurashchilarga berilgan yuqoridagi ta'riflarda asrlar davomida shakllangan kurash falsafasi mujassamlashganini ko'rish mumkin. Ular quyidagilar:

❖ mustaqil dunyoqarash va erkin tafakkurni shakllantirish;

❖ hur fikrli, mutelik va jur'atsizlikdan xoli bo'lgan, o'z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan qat'iyatli insonni tarbiyalash;

❖ odamlar, ayniqsa, yoshlarning irodasini baquvvat qilish, immoni-e'tiqodini mustahkamlashga xizmat qiladigan ma'naviy muhit yaratish;

❖ inson tafakkurida o'zlikni anglash, muqaddas qadriyatlarni asrab-avaylash, mehr-oqibat kabi fazilatlarni yuksaltirish.

Ishonch bilan shuni aytish mumkinki, irodani toblaydigan, kishini halollik sari intilishga undaydigan, qiyinchiliklarni bardosh va chidam bilan yengib o'tishga o'rgatadigan, inson qalbida g'alabaga ishonch, g'urur va iltifor tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladigan kurash shiddatkor hayot talablariga javob bera oladigan shaxslarga, bunyodkor yoshlarning barkamol bo'lishida o'zining benazir hissasini qo'shadi. Polvonlikni yuqori natijalarga erishishida katta ahamiyat kasb etadi.

Kurash turli millatlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi, birlashtiruvchi, yaxshi yo'lga ergashtiruvchi ham ma'naviy, ham jismoniy sog'lomlashtiruvchi kuchdir. Bu esa shubhasiz hammamizning yutug'imizdir.

Kurashning shunchaki sport turigina emas, balki insonning u orqali jamiyatning nafaqat jismoniy, ma'naviy kamolotga erishishida ham salmoqli omil ekanligini inobatga olib, ulug' bobokalonlarimiz uni tarbiya maktabi deb ataganliklarini yuqorida qayd etgan edik.

Kurash bilan shug'ullanuvchi har bir talaba-yoshlarimiz o'z hayoti va amaliy faoliyatini muayyan ilmiy, ma'naviy, ma'rifiy odob tamoyillari asosida qurmog'i, ularga qat'iy amal etmog'i kerak bo'ladi. Boshqacha aytganda, kurashchilar – polvonlar bahsi, olishuvning o'zi shakllangan, mantiqiy izchillik, qat'iy ilmiy tizimga asoslangan, an'analar shakliga kirgan, axloqiy- odobiy sifatlarni o'zida mujassam etgan muayyan qonun- qoidalar va me'yoriy normalarni taqozo etadi.

Modomiki, kurash, kurashchilar – polvonlardan javonmardlik, jasurlik, qat'iylik, halollik, to'g'rilik, mardlik, va poklik singari yuksak fazilatlarini namoyon etishni talab etar ekan, bu o'z navbatida ularning zimmasiga katta mas'uliyat hissini ham yuklaydi. Boshqalarga ibrat- namuna ko'rsatadigan bu toifaga mansub kishilar avvalo o'z shaxsini jismonan va ruhan takomillashtirib, yetuklik va komillik sari doimiy harakatlanib borishlari zarur bo'ladi.

Kurashchilar ma'naviyatida ham boshqa sohalaridagi kabi o'z-o'zini anglash, bilimdonlik, qalbi tozalik, saxiylik, samimiylilik, xayrixohlik, imonlilik, halollik, e'tiqodlilik, diyonatlilik, poklik, mehr-shafqatlilik, vijdonlilik, rostgo'ylik, adolatparvarlik, ota-onaga hurmat, oilaga sadoqat, vafodorlik, to'g'rilik va boshqalar, millatning

vakili sifatida o'zini anglash, milliy g'urur, millatparvarlik, vatanparvarlik, millat taqdiriga nisbatan mas'uliyatni, milliy manfaat ustuvorligini his etish, milliy til, milliy tarix, adabiyot, san'at, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar, davlat tizimiga hurmat, qonunlaraga hurmat va itoatkorlik, vazminlik, o'z kasbining mohir ustasi bo'lish, mamlakat ichki va tashqi faoliyatidan xabardor bo'lish va uni qo'llab-quvvatlash, mamlakat ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotida faollik kabi tushunchalar, fazilatlar, millatlar, davlatlar, halqlar tarixi, madaniyat, sport turlarining rivojlanishi va jismoniy madaniyatining milliy, an'anaviy madaniyatning rivojlanishdagi o'rniga alohida e'tibor beriladi.

Xulosa qilib aytganda, kurash mashg'ulotlari jarayonida talaba-yoshlarni ma'naviy va jismoniy barkamoliligi, insonning dunyoqarashi, e'tiqodi, ruhiyati, xulq-atvori, axloq-odobi bilan bevosita aloqadorligi bilan ajralib turadi. Ma'naviy va jismoniy barkamol talaba-yoshlar xalq taqdiri va farovonligi, Vatan taqdiri va uning ravnaqini o'ylaydilar. Boshqacha aytganda, ma'naviy barkamol insonlarga buyuk kelajakni yarata oladi. Jismoniy yetuk insondagi ma'naviyat atrofdagi insonlarning e'tiborida bo'lish bilan bir qatorda, yoshlarimiz tomonidan ham doimiy kuzatib boriladi va bunday ma'naviyatni ular o'z turmush tarzlariga aylantirib olishlari mumkin. Agar jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanuvchi insonlarning ma'naviyati milliy ma'naviyatimizdagi olijanoblik, mehribonlik tuyg'ularini olgan bo'lsa, ularning yo'llarini davom ettiruvchi yoshlarda ham bu tuyg'ular shakllanib boradi. Jismoniy barkamollikka erishgan insonlar qanday yoshda bo'lishidan qat'i nazar, jamiyatdagi har qanday keraksiz, yot, jirkanch illatlardan uzoq bo'la olish holatini o'zlarida shakllantirgan bo'ladi. Kurashchilar o'zlaridagi har bir harakatini nazorat ostiga olish hissiyatini o'zlarida tarbiyalab boradi, bu esa bunday insonlarga musobaqalarda yaxshi natija ko'rsatish imkoniyatini beradi. Kurash bilan shug'ullanuvchi yoshlarimizning ma'naviyatini o'rganishda oila, murabbiylar, atrofdagi do'stlarining ma'naviyatini o'rganish orqali olib borishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham ma'naviy barkamol insonni, sog'lom avlodni tarbiyalash muhim va dolzarb masala bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar

1. Atoev A.Q. Kurash o'smir va yoshlarni kurashga o'rgatishning vositalari. - T.: 1987, 15-b.
2. Atoev A.Q. O'quvchi yoshlarni o'zbek kurashiga o'rgatish uslubi. - T.: 2005, 56-b.
3. Kerimov A.F. Kurash tushamani. - T.: 1990, 110-b.
4. Kerimov A.F. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. - T.: 2001, 15-b.
5. Yusupov K. Kurash xalqaro qoidalar, texnikasi va taktikasi. - T.: 2005, 20-b.
6. Ochilov S. Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari. - T.: 1997, 56-b.
7. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. - T.: 1998, 24-b.
8. Xo'jamurodov N. Ma'naviyat qadriyatlar va milliy o'zligini anglash. - T.: 1991, 35-b.

REZYUME. Ushbu maqolada kurash mashg'ulotlari jarayonida iqtidorli-yoshlarning barkamol inson bo'lib tarbiyalanishida yuksak ma'naviy qadriyatlarning o'rni va roli ko'rsatib berilgan. Yurtimizning bugungi kunda kurash mashg'ulotlari orqali yoshlarning kelajagi barkamol va salohiyatli avlodni tarbiyalashga bog'liq bo'lgan holatlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается нравственное воспитание молодежи и роль кураша (борьбы) во время тренировок также формирование высокой духовности спортсменов. В современном государстве большое внимание уделяется спортивному воспитанию в особенности национальной борьбе кураш и гармонично развитой молодежи.

SUMMARY. In this article is described the role of the ideal moral mentality of the youth in educating as an intellectual person while training wrestling of sportsmen. In present some cases which are related to educate ideal and intellectual generation are enlightened in our country.

BASLAWISH BILIMLENDIRIWDI MODERNIZACIYALAWDIN DASTURIY TAMIYNATLARIN JETILISTIRIWDI PEDAGOGIKALIQ PRINCIPLERGE SUYENIWDIN AHMIYETI

A.S.Nauruzbaeva – pedagogika ilimlerini kandidati, professor

Ajiniyaz atundagi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, modernizatsiya, tamoyil, dasturiy ta'minot, til, maktab, o'rganish, o'qitish.

Ключевые слова: образование, модернизация, принцип, программное обеспечение, язык, школа, обучение, преподавание.

Key words: education, modernization, principle, supply, language, school, learning, teaching.

Hár bir xalıqtın tili óz tariyxına iye bolıp, sol xalıqtın mádeniyatı, ilimi, texnikası rawajlanıwın fundamenti xızmetin atqaradı. Tildi úyreniw arqalı oqıwshı qaraqalpaq

xalqı mádeniyatınıń, milliy ruwxıylıgınıń rawajlanıwı menen tanısadı. Usı orında oqıtıw basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerdiń Qaraqalpaq tili pánı ayırıqsha

xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, qaraqalpaq tili pání boyınsha baǵdarlama hám sabaqlıqlarınıń jańa awladın jaratıwda pedagogikalıq principlerge suyeniw arqalı oqıtıw jumslarınıń sapalıǵın artırıwǵa erisemiz.

Qaraqalpaq tilin úyreniwde oqıtıwdıń tárbıya, rawajlanıw menen birliǵi principin basshılıqqa alıw oǵada áhmiyetli sanaladı. Bul iste shıǵıs oyshıllarınıń pikirlerine suyeniwdiń zárurlıǵı sezilip turadı. Yusuf Xas Xajib Balasuguniy [1:11] dıń túsindiriwinshe bilim - bul shaxstıń rawajlanıwı hám ádep-ikramlıq jaqtan qalıplesiwı ushın fundament kórinisine iye bolsa, al onı bahalawshı kriteriya adamlardıń sózleri yamasa qıyın jaǵdayǵa túsken waqıtları is-háreketi arqalı bilinedi. Sonıń ushında ol sóylew mádeniyatına ayırıqsha itibar qaratadı. Sóylew mádeniyatı (onıń mazmunı, sulıwlıǵı) insannıń sana hám ádep-ikramlılıq jaqtan jetiskenligin kórsetedi.

Shıǵıstıń ullı oyshılı, Aristotelden keyingi ekinshi muǵallım ataǵın alǵan Farabiy bir qatar oqıtıw principlerin islep shıǵıwda tınımsız miynet etkenlerden sanaladı. Ol didaktikalıq principlerden oqıtıw menen tárbıyanıń birliǵi principin, olardıń bir-biri menen baylanısın hám ózgesheliklerin ashıp berdi. Sonday-aq, ilim-pánde úyretiw sistemasın, tálim-tárbıyanıń insaniylik sipatin, ózgesheliklerin, zárurlıǵın túsindiriwge háreket etti. Nátiyjede, adamlardıń jeke ózgesheliklerin aniqlap tálim-tárbıya tájiriye ustaz tárepinen shólkemlestirilip, basqarılǵan jaǵdaylarda maqsetlerge erisiledi degen juwmaqqa keldi.

Beruniy babamız bolsa sistemalıq, kórgizbelilik, izbe-izlik, ilimiylik principlerine artıqsha kewil bóldi. Tálim menen tárbıyanıń birliǵi principine úlken itibar qaratı. Adamdı tábiyattıń bir bóligi dep esapladı. Kórsetpeli oqıtıw, oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheligin esapqa alıw, bilimdi bekkem hám puxta ózlestiriw principlerin ilgeri súrdi. Bilimdi ápiwayıdan quramalıǵa, belgiliden belgisizge, jaqınnan uzaqqa, ańsattan qıyınǵa, dálillewden juwmaq shıǵarıwǵa qaǵıydalarına muwapıq alıp barıwdıń táreptari boldı. Oqıtıwdıń sistemalılıǵına kelgende, pánlerdi ótiw izbe-izliginde oqıtıwdı alıpbeden baslawǵa másláhát berdi. Al, Ibn-Sino bolsa tálim-tárbıyanı baslawdan aldın balanı hár tárepleme úyreniwdi zárúr dep esapladı. Mırza Ulǵbek óz nábwetinde teoriyanıń ámeliyat penen baylanısı, sistemalıq principlerin maqulladı. Sabaqlıqlardıń haqıyqıylıǵına, ilimiyligine, túsiniqli, ápiwayı bolıwına bir qatar talaplar qoydı.

Oqıtıw da ilimiylik principiniń talabı oqıwshılardı haqıyqıy ilimiy bilimler menen qurallandırwıdan, sonıń negizinde dúnya qubılıslarına, tábiyat hádiyselerine, adam psixikasına ilimiy kóz- qarastı qalıplestiriwden ibarat. Sonıń ushında bul princip baslawshı klass oqıwshılarna ilimiy bilimniń hám ilimiy kóz-qarastıń baslamaların payda etiwdi názerde tutadı.

Bul princip baslawshı klassta oqıtılauǵın pánlerge, pánler boyınsha beriletuǵın bilim mazmunı hám oqıtıw metodlarına qatar talaplar qoyadı. Ilimiylik principin ámelge asırıw oqıwshılardı tek ǵana ilimiy bilimler, pán tiykarları menen qurallandırdıwı emes, sonday-aq ilimiy bilim metodları menen qurallandırdıwı da maqset etedi. Bul oqıwshılardı ilimiy bilimlerdi sapalı ózlestiriwge hám olardı ilim- izertlew jumsların alıp barıwǵa úyretedi.

Oqıtıw da sistemalıq hám izbe-izlik principini oqıwshılardıń bilim, eplilik, kónikpelerdi belgili bir tártipte ózlestiriw talap etedi. Oqıtıw da bul prinsip keyingi bólimlerdiń aldınǵı bólimlerden keyin úyreniliwiniń logikalıq tiykarların, keyingi bilimlerdegi bilimlerdiń aldınǵı bilimlerden kelip shıǵıwın, oǵan tiykarlanıwın talap etedi. Sonıń ushında baslawshı hám orta mekteplerde úyreniletuǵın pánler oqıw jobasında logikalıq tártipte jayǵastırıladı. Oqıw baǵdarlamaları usı prinsipke tiykarlanıp hám hár bir pánge bólek-bólek dúziledi.

Bul principke tiykarlanıp muǵallım sabaqtı shólkemlestirgende, bilimdi bayan etkende, tákirarlap

bekkemlegende, oqıwshılardıń bilimin teksergende qatan sistemalıq hám izbe-izlik talap etiledi. Sebebi, bul principini oqıwshılardıń ulıwmalastırıw usılların jetilistiredi, zat, qubılıs hám túsiniqlerdiń ishki baylanısların sanalı ózlestiriwne járdem beredi. Oqıtıwdıń pánlik sisteması oqıwshılardıń ilimiy hám sistemalasqan bilimlerde ózlestirip alıwın támiyinleydi. Sonıń menen birge sistemalıq hám izbe-izlik bilimlerde iyelewde miyraslılıqtı talap etedi. Hár bir sabaqta, tema hám bólimlerde úyreniwde, bir klasstan ekinshi klassqa ótiwde, bir basqıstan ekinshi basqıshqa ótiwde miyraslıqtıń kúta zárurlıǵı sezilip turadı.

IX-X ásirlerde ullı oyshılardan Farabiy, Ibn Sino, Beruniylar oqıtıwda kórsetpeli principiniń áhmiyeti haqqında pikirlerin bildiredi. XIII ásirge kelip olardıń kórsetpeli oqıtıw haqqındaǵı pikirlerin chex pedagogı Ya.A.Komenskiy jáne de rawajlandıradı. Ol óziniń «Altın qaǵıydasında» kórinetuǵındı kórsetiw, esitetuǵındı-esittiriw, iysti-iysketiw, mazalı-dámdı tattırıw, uslawǵa bolatuǵındı uslap kórsetiw lazım dep esaplaydı.

Burınları kórsetpeli oqıtıw, oqıwshılardıń zat hám qubılıslardı tikkeley qabil etiw arqalı olardı elesletiwdi, túsinikti payda etiw názerde tutılau edı. Keyninen orıs psixologi L.V.Zankov kórsetpeli qurallardı muǵallımniń ulıwma sózi menen sabaq ótiwdiń artıqmashlıǵın ilimiy jaqtan dálilledi. Máselen sóz benen oqıtıwshılardıń túsibegenlerin túsindiriw, sóz benen kórsetpeli qurallardı paydalanıp bilim beriw, t.b. Bunda L.V.Zankov adamnıń joqarı nerv xızmetindegi ekinshi signal sistemasınıń birliǵi táliymatı talaplarına súyenedi.

Kórsetpeli anıq penen - abstrakt arasındǵı baylanıstı táminleydi, abstrakt oylawdıń rawajlanıwına kúshli tásir jasaydı, onıń súyenishi bolıp xızmet etedi. Kórsetpeli qurallardıń sapası menen olardı qollaw dárejesi oqıtıw basqıshlarında hár turli boladı. Baslawshı klasslarda kórsetpeli qurallar tolıǵıraq al joqarı klasslarda oǵan qaraǵanda kemirek, eń zárurli jerlerde qollanıladı.

Tájiriye hám izertlew jumsları kórsetpeli qurallardı qollanıw payda da, zıyanda keltiretuǵın kórsetedi. Kórsetpeli qurallardı hádden tis orınsız hám naduris qollanıw bilimlerde iyelewde qıyınlastıradı, oqıwshılardıń dıqqatın ekinshi bir áhmiyetsiz máselelerge awdaradı. Sol sebepli muǵallım barlıq waqıtta kórsetpeli qurallardı qollaw maqset emes, al kórsetpeli qural hám texnikalıq qurallardan paydalanıw arqalı oqıtıwdıń sapasın jaqsılawdıń quralı ekenligin esten shıǵarmawız zárúr. Oqıtıw da kórsetpeli principini bilimdi sapalı ózlestiriwge, bekkem este saqlawǵa, ılayıqlı oqıtıwǵa, oqıwshılardıń biliw kúshleri menen biliw jedelligin rawajlandırıwǵa, teoriya menen ámeliyattı baylanıstırıwǵa úlken járdem beredi.

Sanalıq principini oqıwshılarda ózlestirilip atırǵan bilim, eplilik, kónikpeniń hasıl mánisin, oqıw xızmetiniń maqsetin, wazıypaların anıq túsiniwde talap etedi. Oqıw usılların, iyelegen bilimlerde jańa jaǵdayda qollaw usılların, bilimniń qádirine jetiwde, oqıwshılarda bekkem isenimdi, ózin-ózi tekseriw jolların hár tárepleme biliwde názerde tutadı. Bilimdi sanalı ózlestiriw oqıw materialın durıs túsiniwden baslanadı. Túsiniw pikirlew, oylaw oqıtıw protsessinde úlken áhmiyetke iye bolıp, onıń negizinde ilimiy túsiniqler qalıplese, faktlerde tallawda nızamlılıqlardı ózlestiredi.

Bilimdi sanalı ózlestiriwdiń belgileri: úyrenilgen bilimdi óz sózi menen durıs aytıp beriw, sanalı ózlestirgen bilim negizinde isenim hasıl etiwden ibarat. Bilim oqıwshılar sanasında qayta islenip shıǵıwı menen bekkem isenimge aylanadı. Sanalı ózlestirilgen bilim ámelde de tabıslı qollanıladı. Qurı yadlap alınǵan, mexanikalıq turde ózlestirilgen bilimlerde ámeliyatta áhmiyeti joq, belgili xızmetti orınlawda jol kórsete almaydı. Oндаy bilimler júzeki bilim dep ataladı. Júzeki bilim menen oqıwshılardıń oylawın toltırıwdıń qajeti joq. Sebebi, júzeki bilim isenimge aylanbaydı, ilimiy kóz-qarastıń qalıplesiwne tiykar bola almaydı.

Juwmaqlap aytqanda baslawish bilimlendiriwdi ahmiyeti joqarı bolıp, onı is júzinde paydalanıw tálim hám modernizaciyalawdıń dástúriy támiynatların jetilistiriwde tárbiya islerinde unamlı nátiyjelerge erisiw imkánıyatın pedagogikalıq principlerdi basshılıqqa alıwdıń beredi.

Ádebiyatlar

1. Ахметова А. Педагогические воззрения ИЮсуфа Хас Хаджиба Баласагунского: Автореф. дисс. канд. пед. наук. -Т.: 1990. –С. 24.
2. Беруний А.Р. Избранные произведения. –Т.: Изд-во Акад. наук Узбекистана, 1987. –С. 727.
3. Заньков Л.В. Обучение и развитие. –М.: Педагогика, 1975. –С. 175.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich ta'limni modernizatsiyalash uchun dasturiy ta'minotni takomillashtirishda pedagogik tamoyillarga tayanish muhimligi bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается важность опоры на педагогические принципы при совершенствовании программного обеспечения модернизации начального образования.

SUMMARY. The article describes the importance of relying on pedagogical principles when improving software for modernizing primary education.

ILMIY TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI

S.S.Otayeva – o'qituvchi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: ilmiy tadqiqot, ilm-fan, refleks, reaksiya, gipoteza, tajriba, pedagogik qobiliyat, ijodiy qobiliyat.

Ключевые слова: научное исследование, наука, рефлекс, реакция, гипотеза, опыт, педагогические способности, творческие способности.

Key words: scientific research, science, reflex, reaction, hypothesis, competence approach, experience, pedagogical ability, creative ability.

Hozirgi paytda ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati nafaqat tor mutaxassislik doirasi sifatida, har qanday faoliyatning ajralmas qismi sifatida ta'riflanadi.

Doimo yangilikka intilib yashaydigan, o'z kasbiy salohiyatini oshirish uchun intiladigan, zamon bilan hamnafas bo'lib yashaydigan, jahon ilg'or tajribalaridan keng foydalanadigan, millat, xalq, o'z jamoasi manfaatlarini har tomonlama muhofaza eta oladigan kadrlar, jamiyat ravnaqini ta'minlashga qodirdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqlarida - "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda "Uchinchi Renesans" poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Mirzo Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak.

Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib, xizmat qilishi lozim"ligini ta'kidlagan [1].

"O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish" Konsepsiyasining 3- bobida "Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot ishlari natijadorligini oshirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ilm-fanning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish"ga alohida ahamiyat berishga e'tibor qaratilishi ko'zda tutilgan [2].

Haqiqatan ham, ta'lim tizimida kadrlarni kasbiy va ilmiy faoliyatini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy tadqiqotchilik faoliyati uchun tegishli layohat, chuqur bilimga egalik o'quv-bilish jarayonida ilm olishga moyilliklardan biri sifatida har bir ta'lim olivchida shakllanishi mumkin.

Intellektual bilish, turli aqliy faoliyatga oid jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. "Tadqiqot olib boruvchilar chuqur bilimga egalik qilish" tushunchasini shakllantirish, uning mazmunini aniqlash uchun, nazarimizda, tadqiqot olib borish faoliyatining mohiyatini ko'rib chiqish zarurdir.

Tadqiqotchilik faoliyati filogenetik (organik dunyoning rivojlanish jarayoni) nuqtayi nazardan faqat insonga xos. Ba'zi psixologlar, tadqiqotchilik faoliyatini yuzaga kelishining ikki asosiy sababini ko'rsatishadi: bu insonga hayvondan meros qoldirilgan taxminiy refleks va tadqiqotchilik reaksiyasi.

V.S.Muxina, S.L.Rubinshteynlar taxminiy refleks – tadqiqotchilik faoliyatining birinchi galda yuzaga kelishi mumkinligini ta'kidlaydilar [3:19].

L.S.Rubinshteyn "inson faoliyati va ishida, uning amaliy, nazariy, psixologik va ma'naviy rivoji nafaqat namoyon bo'ladi, balki takomillashadi", degan g'oyani ilgari surgan [7:19].

K.Obuxov taxminiy refleksni inson faoliyatining galdagi bilishida tashabbus ko'rsatadigan dalillar hisoblanadi deb ta'kidlaydi va, o'z navbatida, u yoki bu vaziyatda qiziqirgan hodisa yoki predmetni bilishda yuzaga keladigan "oddiy taxminiy reaksiya" va "murakkab taxminiy reaksiya" tarzida ajratadi. O'rganilayotgan obyekt qanchalik ko'p imkoniyatlarni tashkil qilsa, tadqiqotchilik reaksiyasining kuchi ham shunchalik ko'p bo'ladi va bu yerda tadqiqot uchun o'ziga xos motiv yuzaga keladi.

Insonning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadigan muhim ikki dalillardan biri sifatida qator olimlar-psixologlar (A.G.Allaxverdyan, A.N.Luk, A.A.Melik-Pashaev va b.) stereotiplarni yengib o'tish tashabbuskorligi va erkinligi shakllanishi kerakligini ta'kidlashadi. Tadqiqotchilik faoliyati uchun o'rab turgan obyekt va hodisalarni o'zi tushunib oladigan, psixologik erkinlik lozim. Bu o'rinda inson tashqarida kutmasdan, o'zining g'oyasini o'zi asoslaydigan, o'z-o'zini baholashning yuqori darajasi zarurligini ta'kidlashi kerak. U o'zining ijodiy potensialini (imkoniyati, darajasi) yaxshi anglashi lozim.

Dj.Gilford bevosita tadqiqotchilik faoliyatiga kiradigan obyektini takomillashtirib bilish, vaziyatni baholash qobiliyati, fikrlarning originalligi, yangi g'oyalar miqdorining asoslashi, muammolar izlab topish qobiliyati kabi yana bir guruh tushunchalarni ajratadi [4:246-279]. O'rganish jarayonida, qayerda kamroq tajribali bilan ko'proq tajribali insonlar hamkorligi yuzaga kelsa, tadqiqotchilik faoliyatiga quyidagi aniqliklarni beradi: noma'lum yechimni izlash bo'yicha ikki subyektning ijodiy hamkorligi faoliyati oshadi, uning natijasida madaniy boyliklarning namoyishi amalga oshiriladi va bu dunyoqarashning shakllanishi hisoblanadi.

M.N.Arsev tadqiqotchilik faoliyatiga ta'rif berib, uning natijalarini oldindan ko'rib bilmasligini aytadi. Bu degani, ushbu faoliyat noma'lum muammoning yechimini oldindan izlash bilan bog'liq. Bunday ta'rif kompetensiya tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, noma'lumlik vaziyatining muhimligiga diqqatini qaratadi va uning yechimini inson topishi kerakligini ta'kidlaydi [5:4-29].

Oliy ta'lim tizimida talabalarda ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish masalalari O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni, "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-

yilgacha rivojlantirish” Konsepsiyasida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari va nuqtalarida bayon etilgan.

Ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini samarali tashkil qilish va amalga oshirish borasida ko‘pchilik olimlar o‘zlarining g‘oyalari ilgari surganlar. Xususan, V.S.Muxina, S.L.Rubinshteyn, K.Obuxov kabilar refleks tadqiqotchilik faoliyatini yuzaga kelishi uchun muhimligini o‘rgangan bo‘lsalar, Dj.Gilford, M.N.Arsev kabi olimlar muammoning yechimini oldindan izlab topish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Talabalarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarni shakllantirish ularni yangi bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishga o‘rgatish va kasbiy kompetensiyalarni hosil qilish uchun birinchi navbatda ular o‘z-o‘zini rivojlantirish va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish zarur.

Tadqiqotchilik ko‘nikmalarining shakllanishi va rivojlanishi asosini ta‘lim oluvchilarning ko‘pincha odatdagi masalalar va topshiriqlarni yechimini topish bilan birga tadqiqotchilik masalalari va topshiriqlarini ham bajarishlarini tashkil etadi. “Ammo bajarilishi jarayonida faqat muammoli vaziyatlarga emas, balki talabalar muammoni hal etishning yangi usulini mustaqil topadigan topshiriqlarni ham tadqiqotchilik topshirilari deb hisoblash mumkin”.

Tadqiqotchilik topshiriqlari - tadqiqotchilik jarayonining barcha yoki ko‘pchilik bosqichlarini bosib o‘tilishini talab etuvchi topshiriqlar bo‘lishi kerak. Bunday topshiriqlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Dalillar va xodisalarini kuzatish hamda o‘rganish.
 2. Tadqiq etilishi lozim bo‘lgan noma‘lum hodisalarni aniqlashtirish (muammoni qo‘yish).
 3. Gipotezani (farazni) ilgari surish.
 4. Tadqiqot rejasini tuzish.
 5. O‘rganilayotgan jarayonlar boshqa hodisalar bilan aloqalarini aniqlashdan iborat rejani amalga oshirish.
 6. Yechimni tekshirish.
 7. Olingan bilimlarning qo‘llanilishi mumkinligi va zarurligi to‘g‘risida amaliy xulosalarni shakllantirish.
- Tadqiqotchilik savollari va topshiriqlariga oid muammolarni hal etishga, mustaqil holda ixtiro va kashfiyotlarni topishga yo‘naltirilgan faol izlanuvchan faoliyatni vujudga keltiradi.

Tadqiqotchilik topshiriqlarni bajarishning quyidagi bosqichlarini ajratish mumkin:

- taklif etilgan tadqiqotchilik masalasini tushunish yoki uni mustaqil ifodalash;
- mavjud bilim, ko‘nikma va malakalarni dolzarblashtirish;
- bilimlar yetishmasligini anglash;
- bilimlarni kuzatishlar, kitoblarni o‘qish, tajribalar o‘tkazish, o‘qituvchi bilan suhbat qurish va hokazo yo‘li bilan to‘ldirish;
- farazni ilgari surish;
- ilgari surilgan farazni asoslash;
- xulosani ifodalash yoki umumlashtirish [6:26].

Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati ko‘p holda pedagogik qobiliyatga bog‘liq bo‘ladi.

Pedagogik qobiliyat asosini aqliy mehnat, ilmiy va metodik faoliyat tashkil qiladi. Bularga g‘oyalarni tushunish, o‘zining mustaqil fikrini bayon etish, yuzaga keladigan muammoni mustaqil hal qilish, amaliy harakatlarni tez va to‘g‘ri bajarish, tasavvurlar, predmet, obyekt, hodisa va jarayonlarni farqlash kabi qobiliyatlar kiradi. Bu sifatlarning shakllanishi orqali intellektual qobiliyat hosil qilishadi.

Tadqiqotchilik faoliyatining tashkil qiladigan asosiy bosqichlardan va shartlardan biri - bu ichki motivatsiyasi hisoblanadi, ya‘ni o‘rganilayotgan mavzu doirasida uning uchun muammolar muhimligining namoyon bo‘lishidir. Tadqiqotchilik faoliyati jarayonida ta‘lim olayotganlarda faoliyatning ushbu ko‘rinishi mohiyatini aniqlaydigan

maxsus qobiliyat rivojlanishi kerak, ya‘ni muammoni ko‘rish, ilmiy vazifani tuzib bilishi, gipotezaning harakatlanishi, ma‘lum tushunchalarning shakllanishi, tasniflash qobiliyati, kuzatish, tajriba o‘tkazishda ko‘nikmalarga ega bo‘lishi, materialni tuzib bilishi, xulosa va natijalarning shakllanishi, tushuntirish, xususiy g‘oyalarni himoya qilishi va asoslab berishi. Nazarimizda, mazkur maxsus qobiliyatlarining ketma-ketligini yana “adabiy manbalarni tahlil qilib bilish” degan element bilan to‘ldirish mumkin.

Tadqiqotchilik faoliyati ta‘lim oluvchining ichki rivojlanishiga mos kelishi lozim. Ularning ushbu mezonlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: 1) intellektual va ijodiy qobiliyati; 2) motivatsion-shaxsiy harakatlari xususiyati.

Intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalalarida qator mualliflar quyidagi mavjud vaziyatlarga ajratishadi:

- o‘quv ko‘nikmalari (harakatdagi rivojlanishi va umumiylik darajalari) va bilish jarayonining rivojlanishi;
- iqtidorlik qobiliyati;
- tajribaviy (eksperimental) fikrlashi;
- insonning refleksiv qobiliyati;
- umumiy kreativlik darajasi;
- muammoli vaziyatlarda kreativlikning yuzaga kelishi.

Ko‘rsatilgan vaziyatlar ichidan biz ta‘lim oluvchilarning tadqiqotchilik faoliyatining umumiy natijasini aniqlaydigan kreativlik darajasi, refleksiv qobiliyati va o‘quv ko‘nikmalariga rivojlanishiga asoslangan sifatni ajratardik.

Ta‘lim oluvchilarning motivatsion-shaxsiy rivojlanishini ko‘rib chiqib, o‘quv-bilish faoliyatida tadqiqotchilik jarayoni sifati va nisbatan faol parametrlarni ajratishimiz mumkin:

- bilish faolligi va asoslanishi (motivatsiya);
- bilish (kognitiv) qiyinchiliklarni yengish qobiliyati;
- ularning baholashda qarorlarni qabul qilish va anglash jarayonidagi erkinlik;
- tadqiqotchilik faoliyati, o‘qishga hissiy munosabat.

Tadqiqotchilik faoliyati jarayonida ilmiy izlanuvchida quyidagi kompetensiyalar shakllanadi.

Qiyimatli-mazmuniy kompetensiyada ta‘lim subyekti qaror qabul qilish, o‘zining xatti-harakatlarining maqsadli va mazmunli tuzilmasining tanlashni bilish, unda mo‘ljall olish, o‘zini o‘rab turgan olamni tushunish va ko‘rish qobiliyatlarini o‘zida mujassam ettirishi kerak.

Umumadaniy kompetensiya muammolar doirasida aniqlanadi, ta‘lim oluvchi u bilan yaxshi tanishgan, shuningdek, tajriba faoliyatiga ega bo‘lishi kerak. Shu yerning o‘zida u dunyoning ilmiy kartasi o‘zlashtirish tajribasini ham bilishi lozim.

Bilish kompetensiyasi – ta‘lim oluvchining mustaqil bilish faoliyati doirasidagi, bilish obyektlariga tegishli umumiy o‘quv faoliyati, metodologik, mantiqiy elementlarni tashkil qiladigan kompetensiyalar jamlanmasi. Shu yerning o‘zida tadqiqotchilik faoliyatida o‘z-o‘zini baholash, refleksiya, tahlil, rejalashtirish, maqsadli tashkil-lashtirishni bilish va bilim darajasi aniqlanadi.

Axborot kompetensiyasida mustaqil izlashni bilish, tahlil qilish, zaruriy ma‘lumotni tanlab olish, tashkil-lashtirish, qayta tashkillashtirish, saqlash va uni yetkazib berish kabilar aniqlanadi.

Kommunikativ kompetensiyada turli ijtimoiy rollarda jamoaviy ishlar ko‘nikmalari, o‘zini o‘rab turganlar bilan o‘zaro munosabatlar usullari va zaruriy tillarni bilish kabi xususiyatlar yotadi.

Ijtimoiy-mehnat kompetensiyasi ijtimoiy va jamoat sohalarida faoliyat tajribasi, bilimga egaligini ifodalaydi.

O‘zini-o‘zi takomillashtirish kompetensiyasi xususiy qiziqish va faoliyatning egallash usullariga yo‘naltirilgan, unda zamonaviy insonda zaruriy shaxsiy sifatlari va uzluksiz o‘z-o‘zini anglash kabi xususiyatlar ifodalanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, ma‘lum sohalaridagi bilimlar jamlanmasi, tadqiqotchilik

bilimlarining miqdori, tadqiqot natijalarini tashkil qilish, tajribalarni bajarish, qulayroq metodlarni tanlash, zaruriy ma'lumotlar tahlilini amalga oshirish, faoliyatni rejalashtirish va maqsadni qo'yish, gipotezani asoslash va xatti-harakatlar asosida muammolarni yechish, ko'rish hamda aniq faoliyatlarda bu bilimlar va ilmlarni qo'llashning miqdoridir.

SHuningdek, ilmiy ijodiy faoliyatini tashkil etish va boshqarish tadqiqotchidan yo'nalishidagi tushunchalarni darajasini bilish, tashkilotchilik, tadqiqotchilik, boshqaruvchilik, pedagogik qobiliyat, o'zini-o'zi rivojlantirishga va uzluksiz mustaqil ta'lim olishga bo'lgan moyilligi, intilishlari, shuningdek, zamonaviy talablar asosida ilmiy izlanishda bo'lish davr talabi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi / president.uz. 2020.
2. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish" Konsepsiyasi. PF-5847-son. 8.10.2019.
3. Мухина В.С. Психологический смысл исследовательской деятельности для развития личности. // Школьные технологии, 2006.
4. Renzulli J.S.. The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative Productivity. In R.J. Sternberg, & J.E. Davidson (Eds.). *Conceptions of Giftedness*. New York: Cambridge University Press, 2015.
5. Арцев М.Н. Учебно-исследовательская работа учащихся (методические рекомендации для учащихся и педагогов). //Завуч, 2005. № 6.
6. Roziqova L.T. Talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning ilmiy- pedagogik asoslari. -Toshkent: 2021.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -Т.: "Учпедгиз", 1996.

REZYUME. Ushbu maqolada ilmiy tadqiqotchilik faoliyatining mazmuni va uning tarkibiga qo'yiladigan zamonaviy talablar hamda ularning ilmiy faoliyat jarayonida samaradorligiga erishish yo'llari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется содержание научно-исследовательской деятельности и современные требования к её компонентам, а также пути достижения их эффективности в процессе научной деятельности.

SUMMARY. The article analyzes the content of scientific research activity and modern requirements for its component, as well as ways to achieve their effectiveness in the process of scientific activity.

IXTISOSLASHTIRILGAN TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING IQTIDORINI RIVOJLANTIRISHGA OID JAHON TAJRIBALARI TAHLILI

M.A.Pazilov – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, kashfiyot, ixtiro, Yaponiya, turniket, Yevropa, assambleya, Eurotalant, Parij, ixtisoslashtirilgan ta'lim, iqtidorli o'quvchi.

Ключевые слова: образование, открытие, изобретение, Япония, турникет, Европа, ассамблея, евроталант, Париж, специализированное образование, одаренные дети.

Key words: Education, discovery, invention, Japan, turnstile, Europe, assembly, eurotalant, Paris, specialized education, gifted children.

«Insoniyat tarixidagi eng buyuk kashfiyot nima?» - degan savol bilan yaponiyalik olimlar maktablarda so'rovnoma o'tkazganda o'quvchilar bugungi kunda insoniyat uchun zarur bo'lgan va taraqqiy etib borayotgan dvigatel, mashina, telefon, televizor, atom bombasi, elektronika va boshqa ixtiro va kashfiyot turlarini e'tirof etishgan. Lekin 6-sinf o'quvchisining «Eng zo'r kashfiyot bu-kitob» - degan javobi ularni hayratlandirgan va undan nima uchun «kitob» deb so'raganida o'quvchi «agar kitob bo'lmaganida boshqalar aytgan ixtiro va kashfiyotlar bo'lmas edi» - deb javob bergan ekan.

Albatta, o'qish, o'rganish, bilish, tushunish bularning barchasi insoniyat tomonidan egallanishi zarur bo'lgan aqliy faoliyat turlaridan hisoblanadi. Ayniqsa, insondagi qiziquvchanlik, yangilikka intiluvchanlik bilimning chuqur egallanishiga va egallangan bilimni amaliyotga tatbiq etishga asos bo'luvchi omil vazifasini bajaradi. Bu esa insondagi iqtidor deb nomlanuvchi hislatning paydo bo'lishga va iqtidorning insoniyat uchun foydali buyuk kashfiyotlarni o'ylab topishiga zamin yaratadi. «Ta'lim sohasining yana bir eng asosiy vazifasi bugungi kun uchun zarur bo'lgan yangi avlodni, ilm-fan va o'z ixtisosligi asoslarini puxta egallagan, bilimli yoshlarni tarbiyalashdan iboratligi shubhasiz» [1].

Jahonda o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda standart ta'lim tizimi qanoatlantiradigan emasligini, bu bo'yicha ko'plab talab va istaklarning mavjudligini inobatga olib iqtidorli bolalar bilan ishlashning alohida dasturlari yaratila boshladi. Jumladan, 1988-yilda yevropa Kengashi qoshida umumevropa makonida iqtidorli bolalar bilan ishlashni muvofiqlashtirish maqsadida xalqaro nodavlat tashkilot Eurotalant (Parij) tashkil etilgani, 1992-yilda Eurotalant maslahatchi maqomini olgani va ikki yildan so'ng (1994)

yevropa Kengashi Parlament Assambleyasi iqtidorli bolalarni tarbiyalash bo'yicha tavsiyalarni tasdiqlagani ma'lum» [3]. 1989-yil BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Bola huquqlari to'g'risida" konvensiyada "Bolaning shaxsiyati, iste'dodi, aqliy va jismoniy qobiliyatlarini to'liq hajmda rivojlantirish" [2] lozimligi aytiladi. Bu konvensiyadan keyin jahon hamjamiyati rivojlangan davlatlarning ta'lim tizimiga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir etishi tabiiy. Sababi ta'limda raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun tizimda bir xillik bo'lish lozimligi barchaga ma'lum. Lekin har bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitidan kelib chiqib o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda zarur choralarni, ilmiy farazlarni ilgari suradi.

O'quvchilarning iqtidorini rivojlantirish va ularni o'qitishning dolzarbligi dunyoning rivojlangan mamlakatlariga, ya'ni AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Isroil, Yaponiyalarga o'z ta'sirini ko'rsatdi. "O'z navbatida, iqtidorli o'quvchilarni o'qitish nuqtayi nazarini o'zgartirdi va iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, o'qitish va rivojlantirish bilan bog'liq muammolarni keng muhokama qilishni dolzarb va zarur qildi" [4]. Bu esa o'z navbatida jamiyatning ijtimoiy rivojlanish dinamikasi, zamonaviy texnologiyalarning intensiv shakllanishi, mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan izohlanadi. Shuning uchun o'quvchilardagi iqtidorni aniqlash va ularni rivojlantirish bo'yicha chet el tajribalari amaliy ahamiyatga boy hisoblanadi. Sababi, chet ellarda bolaning iqtidori, har xil ijodiy ishlarga moyilligi maktabgacha ta'lim davridan boshlab nazoratga olina boshlaydi.

Bu borada dunyoning rivojlangan mamlakatlardan biri AQSh davlatining tashabbusli harakatlarini ko'rishimiz mumkin. Chunki AQSh keyingi "90 yil ichida iqtidorli

bolalar bilan ishlashning ko‘plab modellarini ishlab chiqdilar” [5]. Qo‘shma Shtatlarda iqtidorni aniqlash tizimiga zamonaviy yondashuvlardan biri, kompleks yondashuvdan foydalandi. O‘quvchilarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini aniqladi. Iqtidorlilarni izlashning asosiy yondashuvi bolalarni oldindan tanlashning turli usullaridan foydalanish va bolalar bog‘chasi yoki maktab guruhiga qabul qilingan paytdan boshlab ularning rivojlanishini doimiy ravishda nazorat qilishdan iborat bo‘ldi. Florida, Kaliforniya kabi ba‘zi Shtatlarda doimiy kuzatuvni o‘z ichiga olgan yondashuv (“turniket” prinsipi) qo‘llanildi. Ushbu yondashuv bilan nazorat o‘z qiziqishlari va yutuqlariga qarab yil davomida turli vaqtlarda dasturga kiradigan yoki chiqadigan talabalar keng doirasini qamrab oldi. Aqlni o‘lchashning standartlashtirilgan usullari, yutuqlar, idrok va motorni rivojlantirish uchun standartlashtirilgan testlar va ijtimoiy rivojlanishni baholash testlari keng qo‘llanildi.

AQShda murabbiylik dasturlaridan foydalanish bugungi kunda iqtidorli o‘quvchilarning ta‘lim-tarbiyasini yaxshilashning eng samarali shartlaridan biri bo‘lib qoldi [4]. Demak ustoz shogird munosabatlari iqtidorli o‘quvchilarning kelajak ishlarini rejalashtirishda, ma‘lum bir ustuvor yo‘nalishlarni aniqlashda, muddatli aniq maqsadlarni belgilashda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal qilishda imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Ya‘ni hamjihatlik, birdamlik o‘quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda Amerika ta‘limining asosiy tartib-qoidasiga aylangan.

Angliya ta‘lim tizimida o‘quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda yangicha yondashuv iqtidorli bolalar uchun ta‘limda aks etadigan ilmiy jarayonda evolyutsion o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun samarali shart-sharoitlarni yaratishni ta‘minlashi bilan farq qildi. Bunda turli omillar, raqobatbardosh kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj, global iqtisodiy jarayonlar hisobga olindi. Ingliz modeli iste‘dodli va iqtidorli bolalarni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha samarali g‘oyalarni hal qilish orqali beqarorlikdan qochishning mumkin bo‘lgan usullarini taqdim etdi. Bunday ijobiy yondashuv yordamida iqtidorli shaxslar ilm-fan, biznes va madaniyat dunyosida o‘zlarini muvaffaqiyatli ko‘rsata oldi. Ushbu yondashuv iste‘dodli va iqtidorli bolalarning ta‘lim maqomini sezilarli darajada oshirdi.

Angliyada bolalarning iqtidorini rivojlantirishda eng yaxshi deb topilganlarni tanlash imkoniyatini beruvchi, o‘qish jarayonidan tashqarida qo‘shimcha o‘qish jarayonlarini tashkil etish yo‘lga qo‘yildi. Ukraina iqtidorli bolalar instituti milliy akademiyasi mutaxassisi V.N.Madzigon o‘z maqolasida bolalar iqtidorini aniqlashga bo‘lgan didaktik yondashuvlarning afzalliklari haqida aytganida tanlangan o‘quvchilarning aql-idrokining bir xilligiga alohida e‘tibor qaratdi. Uning ko‘rsatishicha “Bunday muhitda iste‘dodli va iqtidorli bolalar o‘zlarini erkin va ochiq his qilishadi. Bu ularga o‘z qadr-qimmatini shakllantirishga va tengdoshlariga hurmatsizlik bilan munosabatda bo‘lish xavfini yo‘q qilishga imkon beradi” [6].

Angliyada o‘quvchilarning iqtidorini rivojlantirish o‘qish jarayonida, maktab sinflarida amalga oshiriladi. Bunda o‘qituvchining pedagogik mahorati asosiy rol‘ni bajaradi. “Ingliz pedagogikasida iqtidorning ijodiy qobiliyat (yoki ijodiy samarali fikrlash) kabi bir turi alohida ta’kidlangan. Britaniyalik ekspertlar “ijodkorlik (yaratuvchanlik) iqtidorning barcha turlarining muhim elementi bo‘lib, ularni ijodiy komponentdan alohida ko‘rsatish mumkin emas”, deb hisoblaydilar [7]. Sababi, asosan o‘quv materiallari, ta‘lim metodlarini qo‘llash orqali o‘quvchiga ma‘lum bir miqdorda yetkazilishi mumkin. Ammo, tarozining ikki pallasi bir hil bo‘lishini ta‘minlash, ya‘ni o‘quvchi ma‘lumotni qanday qabul qildi va amaliyotda qanday amalga oshiradi? Mana shu jihatlari ingliz olimlarining e‘tibor markazida ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

1987-2000-yillarda Germaniya Malburg universiteti tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan tadqiqotning asosiy maqsadi nokognitiv (kognitiv bo‘lmagan) parametrlar, o‘quvchining maktabga moslashishi, o‘quvchi shaxsiyatini rivojlantirish, ularning ijtimoiy xulq-atvori, unga beriladigan motivatsiya, mehnat munosabatlari, shaxsiy qiziqishlari, o‘zini-o‘zi boshqarish kabi jihatlarni iqtidorli o‘quvchilarning rivojlanishiga solishtirish edi.

1997-2004-yillarda Xildesxeym va Drezden shaharlaridagi universitetlar, maktablar asosida integral eksperimentni ilmiy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi. Professor O.Graumann: “Asosiy e‘tibor didaktik tushunchalarni o‘quvchilarning “normal” iqtidorli sinfdoshlari orasida maqbul rivojlanishni kafolatlaydi. Shu bilan birga, katta yoshdagi bolalarning ta‘lim va ijtimoiy xulq-atvori, ularning intellektual va ijtimoiy-emotsional qobiliyatlari, shuningdek individual moyillik va qobiliyatlari hisobga olindi” [8] – deb o‘z ilmiy maqolasida ta’kidlab o‘tadi.

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng iqtidorli yoshlarni tarbiyalash Vengriya ta‘limida ustuvor vazifaga aylandi. Vengriya qonunchiligi iqtidorli o‘quvchilarni maxsus ta‘lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar sifatida tan oldi. U yerda o‘quvchilarning iqtidorini rivojlantirish prinsiplari tezlantirish formati hisoblanadi. Ya‘ni bunda sinfdan-sinfga o‘tish va yuqori sinflarning darslarida ishtirok etishi va o‘qishi tashkillashtiriladi. Iqtidorli o‘quvchilarga maxsus o‘quv dasturi, maxsus darslar, ustaxonalar va darsdan tashqari mashg‘ulotlar taklif qilinishi mumkin.

Maxsus o‘quv dasturida iqtidorli o‘quvchilarning ta‘limini tezlashtirish va boyitishga alohida e‘tibor qaratiladi. «Umumta‘lim tizimida matematika alohida, ketma – ket kurslarga ajratilmagan-barchasi bitta mavzu deb hisoblanadi (tarixiy ravishda rasm va san‘at bilan bog‘liq mahorat sifatida o‘qitilgan va ko‘pincha matematikadan o‘quv dasturlari bo‘yicha ajratilgan jadvallarda alohida sanab o‘tilgan geometriya bundan mustasno). Xuddi shu tarzda, maxsus maktablarda talabalar matematika kurslari ketma-ketligini o‘rtacha darajadan tezroq bosib o‘tmaydi, aksincha ular yanada chuqurroq va mavzular o‘rtasida yanada murakkab aloqalarni o‘rnatishga intiladi» [9].

Vengriyada keyingi 22 yilda 2006 ta o‘rta maktab iqtidorli o‘quvchilar uchun besh yillik ta‘lim dasturni amalga oshirdi. Ushbu kurslar o‘quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda yondashuvning maqbul yo‘lini ta‘minlash uchun tez-tez baholandi. Venger ta‘lim tizimining yana bir ahamiyatli jihati shundaki «Hukumat qoidalar iqtidorli shaxslar uchun ta‘limning asosiy o‘qituvchilarini tayyorlashga kiritishni majburiy qildi. Har bir o‘quvchi mashg‘ulot davomida 20-30 uzluksiz darslarga ega bo‘ladi, bunda mavzularning identifikatsiyasi, iqtidorli o‘quvchining yosh xususiyatlari, ijodkorlik qobiliyati, maktab dasturlari, oila va maktab hamkorligi, bularning barchasi ta‘limning maxsus yo‘nalishlari hisoblanadi» [10].

1978-yili Xitoy Xalq Respublikasida modernizatsiya ishlarning olib borilishi jarayonida iqtidorli bolalar uchun tizimli dasturlar ishlab chiqila boshladi. Ushbu jarayon Xitoyni qishloq xo‘jaligi, sanoat, texnologik va savdo sohalarida dunyoning qolgan qismi bilan tenglashtirishga qaratilgan bo‘lib, bu iqtidorli o‘quvchilarni o‘qitish usullarida sezilarli o‘zgarishlarga olib keldi. O‘quvchilarning iqtidorini shakllantirishda Xitoyliklar birinchidan, iqtidorli bolalarni, ayniqsa qishloq joylaridagi bolalarni aniqlashning takomillashtirilgan va oqilona usullarini qabul qilishga, ikkinchidan, iqtidorli bolalarga yordam berish va ularning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqishga [11] e‘tibor qaratdi.

Maktablar faoliyatini kuzatish va nazorat qilish orqali, matematika, texnologiya, muhandislik sohalar bo‘yicha iqtidorli o‘quvchilarni aniqlashga bel bog‘lagan Xitoy Xalq Respublikasi bu kabi o‘quvchilarning ong u-tafakkuridagi ilmiy-g‘oyaviy yangiliklarining natijasini, iqtidorni rivojlantirish dasturining asosiy regulyatoriga aylantirdi. Bu

esa ma'lum bir darajada aholining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga olib keldi.

Xitoyda iqtidorli o'quvchilarni o'qitishda har hil ta'lim strategiyalaridan foydalanadi. Bular, «maktabga erta kirish; sinf bo'ylab harakatlanish imkoniyati; ixtisoslashgan sinflar; ixtisoslashgan maktablar; maktab qoidalari bo'yicha maxsus harakatlar; shanba va / yoki yozgi dasturlar; individual o'quv rejalari. Ushbu ta'lim shakllari juda samarali ekanligini isbotladi va ushbu dasturlar bo'yicha o'qigan o'quvchilar bunday imkoniyatlarni olmagan iqtidorli tengdoshlariga qaraganda ancha katta daromad keltirdi» [12] degan fikrlar olimlar tomonidan e'tirof etiladi.

Xitoyda iqtidorli o'quvchilar uchun maxsus maktablar tashkillashtirilmagan. Manbalarda ko'rsatilishicha Xitoyning iqtidorli bolalari uchun ta'lim tizimi shahar darajasida xususiy ishlab chiqilgan turli xil maxsus va keng qamrovli dasturlarni o'z ichiga oladi. Maxsus dasturlarning maqsadi iqtidorli o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, qiziqishlarini chuqurlashtirish va intellektual salohiyatini oshirishdan iborat. Odatda, bunday dasturlar oliy va boshqa ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlikni talab qiladi, kompleks dasturlardan maqsad o'quvchi va talabalarining ijodkorligi, qiziquvchangligi va tadqiqotchilik qobiliyatini kengaytiruvchi keng ko'lamli fanlar orqali o'qitishdan iborat [13] deb keltiriladi. Shuning uchun ham umumta'lim maktablari uchun universitet markazlarining yaqinligi taqdim etiladigan imkoniyatlardan keng foydalanishga sharoitlar yaratadi. Har bir markazda kadrlar universitetlar tomonidan ta'minlanadi va ularning yordamida ilg'or darajadagi ta'lim ta'minlanadi. Ushbu markazlarda iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash tizimiga alohida e'tibor qaratiladi.

Rossiyaning iqtidorli bolalar bilan ishlashning mahalliy ta'lim tizimida ikkita asosiy davr ajralib turadi: birinchisi – sovet davri (1920-1991); ikkinchisi-zamonaviy (1991-hozirgi kungacha). Har bir davr iqtidorli bolalarni aniqlash, rivojlantirish va o'qitishga ma'lum nazariy yondashuvlar bilan tavsiflanadi va o'ziga xos ishlash ko'rsatkichlariga ega. Buni olimlar qiyosiy tahlil qilib zamonaviy sharoitda bolalar iqtidorini rivojlantirish bo'yicha ishlarning asosiy tendensiyalari va yo'nalishlarini aniqlashga imkon beradi, deb tushuntiradi.

Hozirgi vaqtda Rossiyada iqtidorli bolalarni tarbiyalashda ixtisoslashtirilgan maktab o'qituvchilari bilan imkon darajasida ilmiy yondashuvlar amalga oshirilmoqda. Deyarli har bir ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining shaxsiy o'qitish metodikasi mavjud. Bu orqali ular boshqa ta'lim muassasalaridan ustun jihatlarni ko'rsatib kelmoqda. Rossiya pedagogika tarixida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirish ishlari uch bosqichda amalga oshirilgan:

Birinchi bosqichda iqtidorni qo'llab-quvvatlashning mikro darajasi shakllanadi, ya'ni iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash uchun dasturlar ishlab chiqiladi, maxsus maktablar, oddiy maktablarni mezon darajasida differentsiyalagan holda iqtidorli subyektlarning ehtiyojlarini inobatga oladi. Biz bu bosqichni iqtidorni shakllantirish bosqichi deb olishimiz mumkin.

Ikkinchi bosqichda iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha makro-darajadagi ish shakllanadi, ya'ni mezon-darajasidagi faoliyatni mamlakatda iqtidorni qo'llab-quvvatlashning yaxlit vazifasini hal qilishga qaratilgan tizimga birlashtiradi. "Makro-daraja"ning shakllanishi" mezo-daraja" faoliyatining butun majmuini qayta qurishga va umuman bu yo'nalishdagi faoliyatni jadallashtirishga olib keladi. Bu iqtidorni rivojlantirish bosqichida iqtidorli o'quvchilarni erishgan yutuqlari va natijalariga qarab aniqlash, zamonaviy sharoitda o'qish imkoniyatini berish orqali amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqichda o'qitishda iqtidorli talabalarining shaxsiy xususiyatlarini hisobga oladigan usullardan foydalaniladi [14]. Bunda o'quvchilarning iqtidori erishgan yutuqlari orqali baholanmasdan, balki ularning qobiliyat va salohiyatini tashxishlashda har xil usullar qo'llaniladi. Bizning fikrimizcha bu o'quvchilarning iqtidorini takomillashtirish bosqichi bo'lishi mumkin.

So'nggi so'z o'rnida ta'kidlash joyizki, insondagi qiziquvchanglik bilmaganni o'rganishga asos bo'ladi va buning natijasida bilimlar o'zlashtiriladi, insoniyatning qobiliyat va iqtidorlarini kashf etish va uni yuzaga chiqarishda dunyoviy bilimlardan xabardor bo'lmoq va inson haqidagi tushunchalarni boyitib bormoq lozim. Demak ta'limni tashkil etishda o'quvchilarning individual farqlarini, psixologik va fiziologik xususiyatlari bilan birga iqtidor va qobiliyatlarini ham hisobga olish zarur. Chunki bular orqali o'quvchining nafaqat aqliy va jismoniy rivojlanishlari, qiziqishlari ham aniqlanishi kerak.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. «Янги Ўзбекистон стратегияси». –Тошкент: 2021. 230-б.
2. Алиева. С.Д. «Одаренные дети – ресурс человеческого потенциала современной России» <https://infourok.ru/>
3. Конвенция о правах ребёнка (Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года). <https://yurist-online.org/>
4. Гали Г.Ф. «Педагогические стратегии и условия деятельности педагогов с одарёнными учащимися за рубежом» Автореферат. –Казань: 2011. –С.10.
5. Габдулхаков В.Ф. «Одарённость и её развитие». -Казань: 2012. –С.4.
6. Мадзигон В.Н. «Современная система развития одарённых и талантливых детей в Англии». «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири» Научный журнал №2. 2017. –С.32.
7. «Педагогическое сопровождение одарённости» cptd.onedu.ru
8. Грауманн О. «Исследование проблем детской одарённости в Германии» Непрерывное образование: XXI век. выпуск 3. 2014. –С. 5. <http://petrsu.ru>
9. Stockton J.C. «Hungary and the United States: A Comparison of Gifted Education» AHEA Conference 2009. 6-6.
10. Reid E. – Boettger H. «Gifted education in various countries of Europe» 24.09.2015 <https://www.researchgate.net/publication> 164-6.
11. Стивен Т.Шрот, Джейсон А.Хелфер, Диана Л.Бек, Кэтрин М.Латсхау, Захарий А.Бар. «Образование одарённых учеников в Китае: переход к центрированным на учениках методам обучения» Психологическая наука и образование. 2011, № 4. –С. 81.
12. Стивен Т. Шрот, Джейсон А. Хелфер, Диана Л. Бек, Кэтрин М. Латсхау, Захарий А. Бар. «Образование одаренных учеников в Китае: переход к центрированным на учениках методам обучения» Психологическая наука и образование. 2011, № 4, -С.82.
13. Сафронова М.А. «Система обучения одаренных детей в Китае» <http://ippo.selfip.com/>
14. Ушакова Д.В., Шепелева А.Е. «Системы работы с одарённой молодёжью в России и за рубежом» <https://cyberleninka.ru/> –С.6.

REZYUME. Maqolada ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishga oid jahon tajribalari tahlili hususida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается анализ мирового опыта развития одарённости учащихся в процессе профильного образования.

SUMMARY. The article reflects on the analysis of world experiences on the development of students' talents in the process of specialized education.

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING MA'NAVİY-MA'RIFIY FAOLIYATI

M.A.Raxmedova – *tayanch doktorant*

Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: ilm olish, ilmiy munozaralar, dunyoqarash, tavoze va odob, matonat va sabr, zavq-shavq, tafsir ilmi, ta'lim, ilm-fan, nodonlik, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayot, siyosat subyekti, diniy, siyosiy ixtiloflar, davlat amaldorlari.

Ключевые слова: обучение, научные дискуссии, мировоззрение, смирение и манеры, настойчивость и терпение, удовольствие, наука толкования, образование, наука, невежество, духовно-просветительская, культурная жизнь, политический субъект, религиозные, политические разногласия, государственные чиновники.

Key words: learning, scientific discussions, worldview, humility and manners, perseverance and patience, pleasure, science of interpretation, education, science, ignorant, spiritual and educational, cultural life, political subject, religious, political conflicts, public officials.

Mamlakatimizda ma'rifatparvar allomalarning ma'naviy merosini chuqur tadqiq etish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, yoshlarning ongu tafakkuri hamda dunyoqarashini yuksaltirish, barkamol avlodni tarbiyalashga oid islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. "Davriy farzandlarini yuksak fazilatli insonlar etib tarbiyalash o'sha zamon ma'rifatparvarlarining hayotiy va fuqarolik e'tiqodiga aylandi. Bu orzu Mashrab va Komil Xorazmiy, Munis va Ogahiy, Berdaq va Ajiniyoz, Ahmad Donish singari ma'rifatparvarlarni uyg'otdi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Nodira va Dilshodi Barno, Anbar Otin asarlarida o'z ifodasini topgan bilim va ma'rifatga intilish g'oyalarida mujassam bo'ldi" [1]. Shu bois, az-Zamaxshariyning zamonaviy yoshlarni axloqiy tarbiyasiga oid qarashlari, jamiyat boshqaruvi, davlatchilik tuzumiga oid g'oyalarining fuqarolarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga mos yuksak ma'naviyatli qilib tarbiyalashdagi o'rni pedagogik tahlil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, Abul-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy ta'limotidagi yoshlarni yuksak ma'naviy-axloqiy g'oyalar asosida tarbiyalash, ularni halol va adolatli qilib tarbiyalashga doir qarashlari yurtimizda barqaror taraqqiyotni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Mutafakkirning hayoti va ijodiga murojaat qiladigan bo'lsak allomaning to'liq ismi Abul-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad ibn Ahmad bo'lib u hijriy 467-yilda rajab oyining yigirma yettinchisida chorsanba kuni (milodiy hisobda 1075 yilning 19-martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamaxsharda tavallud topgan [5]. Ya'ni, uning o'zi ham shunday yozadi: «Faqir, Xorazm qishloqlaridan biri Zamaxsharda tavallud topganman» [6]. Ba'zi bir tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra va az-Zamaxshariyning g'azal va qasidalariga asoslanib, uning yoshligi va oilasi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish mumkin. Uning oilasi qishloqda taqvo va halollik bilan o'rnatilgan bo'la oladigan darajada edi. Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat bo'lmasada, lekin o'z davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi bo'lgan. U aksar vaqtini Qur'oni Karim tilovati bilan o'tkazardi. Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. U xulq-atvori yaxshi, shirinsuxan va g'oyatda muruvvatli kishi bo'lib, bu fazilati bilan el orasida katta hurmat e'tibor qozongan. O'z oilasi a'zolarini ham shu yaxshi xislatlar bilan tarbiyalashga harakat qilardi. Shu sababli ham uning oilasi jamoat oldida aytib o'tganimizdek barcha kishilarga o'rnatilgan bo'lgan.

U shahardan-shaharga, mamlakatdan mamlakatga o'tib, ilm izladi. Zamonasining eng oldi olimlari qo'lida tahsil ko'rdi. Ilm istagida Nishopurga keldi va shu yerda anchagacha qo'nim topdi. Shu yerda ad-Domg'oni bilan uchrashdi [3]. So'ng yana Buxoro va Xurosonga qaytdi [7].

Az-Zamaxshariy Xurosonni, undagi siyosiy hokimiyat subyektlari-davlat arboblari madh qildi, ularga atab qasidalar bitdi. Bu arboblardan ba'zilar bilan yaqindan tanishdi. Ulardan biri saljuqiylar Toj-ud-Davlaning noibi

Mujiyr-ud-Davla Abul-Fath Ali ibn al-Urdustoni edi. U o'z davrining mashhur kotiblaridan hisoblangan. Az-Zamaxshariy o'zining eng yaxshi asarlaridan biri bo'lgan «Sharhu abyati Sibavayh» («Sibavayh baytlarining sharhi») va «Al-Anmuzaj fi-n-Nahv» («Grammatikadan namunalar») nomli asarlarini unga bag'ishlab yozdi. Xurosondan chiqib Isfahonga – saljuqiylar podshohi Abul-Fath Malikshoh huzuriga yo'l oldi. Unga atab avvalroq keltirib o'tilgan qasidani bitadi. Bundan tashqari o'sha davrning mashhur shaharlaridan biri Marvga boradi [2]. U Xurosonning ko'plab shaharlarida bo'ldi. Ilm olish bilan birga ko'plab ilmiy munozaralarda qatnashgan. Balog'at yoshiga yetgungachalik bo'lgan umri uning dunyoqarashini shakllantirdi. U o'n yoshidan yigirma besh yoshigacha bo'lgan umrini to'liq ilm olish uchun sarfladi. Barcha imkoniyati va quvvatini bu yo'lga baxshida etdi. Az-Zamaxshariy ilm istab bir joyda muqim bo'lib qolmadi. U tinimsiz shahar-madina, yurtma-yurt yurib, zamona shayxlari, olimlari bilan suhbat qurdi, kerakli joylarini yodlab, ayrimlarini yozib oldi. U zamona yagonalari oldida tavoze va odob bilan o'tirar, ularning hurmatini joyiga qo'yar, o'zi bilmagan narsalarni bilib olishga intilar va bu ishda katta matonat va sabr ko'rsatar edi. O'ziga keraklisini olardi-yu, boshqasiga ketardi. Ilmga bo'lgan zavq-shavq shunchalik ulkan ediki, hatto bu zavq uni keksaligida ham tark etmagandi. Keksayganida ham misrlik Abu Mansur Nasrdan adabiyotni o'rganib, unga tafsir ilmidan ta'lim bergan edi [4].

Alloma ilmning jamiyatdagi o'rni, barkamol va komil insonlarni tarbiyalashdagi ahamiyatini tushunib yetdi. Uning ta'kidlashicha, ilgari zamonlarda ilm-fan qadrlangan, olimlar «podshohlardan o'z og'irliklari barobar oltin hadya» olganlar, keyingi davrlarda ilmning qiymati kamayib, «nodonlar olimlardan ortiq ko'riladigan bo'lib qoldi».

Az-Zamaxshariy pedagogik qarashlarida nodonlik, johillik va savodsizlikni qattiq tanqid qiladi, ularni insonning eng tuban illatlaridan hisoblaydi. «Ilmli bo'lish bir baland toqqa chiqish kabi ko'p mashaqqatlidir, deydi u, lekin undan tushish osondir, johilligini nodonlik bulog'i chuqur chashma misoli bo'lsa-da, biroq u ko'p qiyinchiligi azoblarga giriftor qiladi».

Allomaning ma'naviy merosini kuzatar ekanmiz o'z ustozlari haqida ko'p ma'lumot qoldirmagan. Negaki, aynan ular o'sha davr ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayotining elitalari hisoblanib, siyosat subyektlari, boshqaruv apparati xodimlari faoliyatini muvofiqlashtirish turli diniy, siyosiy ixtiloflarning oldini olishda davlat amaldorlari oldida muayyan mavqega ega edilar. Bundan tashqari, ular nafaqat o'z davrlari balki keyingi davr insoniyat tafakkuri rivojiga munosib hissa qo'shgan allomalardan hisoblanishadi. Az-Zamaxshariy qayerda va qaysi shaharda bo'lmasin o'sha yerning yirik olimlari bilan uchrashar, qizg'in munozaralar olib borar, ular bilan do'stona munosabatda bo'lardi. Bu bahslar va munozaralar paytida az-Zamaxshariy insof va adolat yuzasidan ish tutardi.

Shubhasiz, alloma dunyoqarashida zamon voqea-hodisalariga, undagi siyosiy hokimiyat subyektlari faoliyatiga nisbatan baho berishda o'z ustozlari tafakkur tarzidan iqtibos olib ularga ergashganligi sezilib turadi. Az-Zamaxshariyning ustozlaridan biri – o'z davrining mashhur faqih, mu'taziliy-mutakallimlarning diniy-g'oyaviy rahbarlaridan hisoblangan Abu Sa'd al-Jashamiy al-Bayhaqi (1022-1073) bo'lgan. U zaydiy mu'taziliylardan bo'lib, az-Zamaxshariy uni o'ziga ma'naviy ustoz deb bilgan. Uning asarlarini qunt bilan o'rgangan va o'z e'tiqodini uning g'oyaviy tamoyillari bilan shakllantirgan. U mazkur shaxsga nisbatan o'z ehtiromini o'zining «Al-Kashshof» nomli tavsirini uning «At-Tahzib» nomli tavsirining uslubiga monand tarzda yozish bilan tasdiqladi [5]. U umrining oxirgi o'n yilligida mashhur tavsiri «Al-Kashshof»ni yozishga kirishdi va juda qisqa davrda 1133-1135-yillarda tamomladi. «Tavsirni nihoyasiga yetkazishi bilan «Rabi' ul-abror» («Yaxshilar bahori»)ni, undan so'ng «Asos ul-balog'a» («So'z san'ati asosi»)ni, so'ngra «A'jabul ajab fi sharhi lomiyati-l-arab» («Arabcha lom harfini sharhlashdagi ajoyibotlar») nomli kitoblarini ta'lif etadi.

Makka amirining az-Zamaxshariyga nisbatan tutgan pozitsiyasi shu narsani anglatadiki, ijtimoiy subyektga ko'rsatiladigan alohida e'tibor shu subyektning ijtimoiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy barakali ijodidan so'ng yana vatani Xorazmga qaytishni xohladi, biroq uning qaysi yilda Xorazmga qaytgani noma'lum. Bir narsa aniqki, u Makkadan qaytayotganida Bag'dodda 533 hijriy (milodiy 1139) yilda bo'ldi.

Uning «Navobig' ul-kalim» risolasida ilm hunar egallash, go'zal fazilatli xulq-odobli, barkamol insonni tarbiyalash to'g'risidagi fikrlari ko'p. U insondagi salbiy illatlarni qoraladi. Olimning fikricha, odamning botiniyu zohiri, diliyu tili bir bo'lishi kerak, shundagina

u saxiy va salim bo'ladi. «Odamlar ichidagi eng yaramasi xasisidir, ularning ichidagi eng yalqovi-pastkashidir», «Takabburlik hech bir kimsaning qadr-qimmatini va ulug'vorligini ziyoda qilmaydi, u bor-yo'g'i dovul ichidagi shamoldan boshqa narsa emas», deydi mutafakkir. Ayniqsa, az-Zamaxshariy nopok, gerdaygan, bilimsiz takabbur odamlarni tanqid ostiga oladi. «Ezgulik, xayrli ishlarga astoydil kirish, ularni paysalga solib, keyin qilarman, degan o'ylardan voz kech, shayton yo'ldan uradigan shoshma-shosharlik bilan emas, tafakkur va idrok bilan ish tut», - deb ularni savob va solih ishlarni qilishga undaydi.

Az-Zamaxshariy ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan uzoqlashgan shaxs sifatida vataniga qaytdi. Biroq, u olim sifatida beqiyos shuhratga, cheksiz hurmat-e'tiborga burkandi. Xorazm faxriga aylandi. U umrining oxirigacha shu yerda yashab, 1144-yilda Urganchda vafot etdi [3]. Vatandoshimiz umri davomida, mazmun va mohiyati jihatidan samarali ijod qildi. U o'zining asarlari bilan nafaqat Islom olami uchun kerakli, balki umumjahon ahamiyatga molik qimmatli ma'naviy gavharlarini yaratdi. Kelgusi avlodlar uchun munosib ilmiy meros qoldirdi.

Xullas, alloma, o'z davrining insonparvar mutafakkiri bo'lgan, axloqiy qarashlarida inson shaxsi va uning fazilatlarini yuksaklikka ko'targan, insoniy qadriyatlarga katta o'rin bergan. Uning ta'lim-tarbiya, xulq-odob to'g'risidagi ibratomuz so'zlari, pand-nasihatlar, o'g'itlari mamlaktimizda barkamol va yetuk insonni tarbiyalashga yordam berishi shubhasizdir. Allomani ma'naviy merosi nafaqat yoshlarni u har bir kattayu-kichik auditoriya o'quvchisini o'ziga jalb etadi. Aynan shuning uchun mutafakkirlarimizning ma'naviy merosini bugungi kunda yosh avlodga yetkazishda turli xil innovatsion va pedagogik texnologiyalar qo'llash orqali ularda vatanparvarlik, gumanizm hamda axloqiylik xususiyatlarini shakllantirishimiz bugungi kunning dolzarb talablaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. - Тошкент: "О'zbekiston", 2021. 18-б.
2. Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). – «Бухоро» нашриёти, 2003. 131-б.
3. Ас-Суютий. Бағъату-л-вуъат. – Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1982. 1. 388-б.
4. Ибн Халликон. Вафаяту-л-аъян. - Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1978. 2. 107-б.
5. Муртазо Оятуллозода аш-Шерозий. Аз-Замахшарий луғавийян ва муфассиран. – Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1977. 82-90-б.
6. Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжаму-л-булдон. – Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1980. 400-б.
7. Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжаму-л-удаба. - Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1980. 152-б.

REZYUME. Mazkur maqolada az-Zamaxshariyning hayoti va uni ma'naviy merosi pedagogik jihatdan tahlil etilib, unda allomani yoshlik davrida bilim va ilmni egallashda tinimsiz shaharma-shahar, yurtma-yurt yurib, zamona shayxlari, olimlar bilan suhbat qurganligi, kerakli joylarini yodlab, ayrimlarini yozib olganligi hamda pedagogik qarashlarida nodonlik, johillik va savodsizlikni qattiq tanqid qilganligi borasida fikrlar bayon etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется жизнь и деятельность аз-Замахшари с точки зрения педагогического содержания духовного наследия, который в юности непрестанно путешествовал из города в город, из страны в страну с целью приобретения знаний и науки, беседовал с современными ему шейхами и учёными, резко критиковал невежество и неграмотность.

SUMMARY. This article analyzes the life and work of az-Zamakhshari from the point of view of the pedagogical content of the spiritual heritage, who in his youth constantly traveled from city to city, from country to country in order to acquire knowledge and science, talked with contemporary sheikhs and scientists, sharply criticized ignorance and illiteracy.

MUSIQA O'QITUVCHISINING HAR TOMONLAMA KOMPETENTLIK TALABLARI

S.E.Romanova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: mahorat, musiqiy faoliyat, san'at, istedod, musiqa asbobi, musiqiy did, musiqiy-tarixiy bilimlar, nazariya, ijodiy qobiliyat, dunyoqarash, nutqiy ravonlik.

Ключевые слова: мастерство, музыкальная деятельность, искусство, талант, музыкальный инструмент, музыкальный вкус, музыкально-исторические знания, теория, творческие способности, мировоззрение, беглость речи.

Key words: mastery, musical activity, art, talent, musical instrument, musical taste, musical-historical knowledge, theory, creativity, worldview, fluency.

Mamlakat ta'lim sohasi rivojida pedagogik kadrlarni har tomonlama salohiyatli, bilimli, zamon talablariga mos

tarzda tayyorlash muhim ahamiyatga ega. Yangi O'zbekiston, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishda o'z yo'lini

tanlashida kadrlar tayyorlash masalasini ham dolzarb vazifalardan biri qilib qo'ydi. Bu vazifani amalga oshirishda uzluksiz ta'limning muhim bosqichi bo'lgan oliy ta'lim muassasalari alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida oliy ta'lim muassasalari rivoji, pedagogik kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratilib, qonunning 14-moddasida: "Oliy ta'lim yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi..." [1] deb belgilab berilgan. Zero, bo'lajak pedagoglarning o'z faoliyatlarida ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashi, olingan bilim, ko'nikma, malakalarini amalda tadbir eta olishi har tomonlama komil inson tarbiyasida muhimdir.

Bu muammo bugungi kunga qadar G'arb mamlakatlarida atroflicha o'rganilgan, xususan, bo'lajak pedagoglar shaxsini rivojlantirishning uslubiy tamoyillari bilan B.G.Anan'ev, L.I.Boioovich, L.S.Vigotskiy, M.S.Kagan, A.N.Leontyev, A.V.Petrovskiy, K.K.Platonov, S.L.Pubinshteyn va boshqalar ilmiy ishlarida to'xtalib o'tgan. Musiqqa ta'limi maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'limdagi bola ma'naviyati, madaniyati, estetik didi, dunyoqarashini shakllantirishdagi muhim fan bo'lib, pedagoglarga alohida mas'uliyat yuklaydi. Yuqori tajribali pedagoglar esa o'z-o'zidan oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanishini hisobga olsak, bo'lajak musiqqa o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini oshirish muhim masala bo'lib qoladi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – vengilmas kuch" asarida "...kelajagimiz povdevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha qilib aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishini farzandlarimizning bugun qanday ta'lim va tarbiya olishiga bog'liq" - deb ta'kidlagan edi.

Pedagogika oliy dargohlarining fan dasturlari mazmuni bo'lajak o'qituvchilarga kasb bo'yicha bilimlar berish, pedagogik faoliyat sirlarini o'rgatish va talabalarda ko'nikma hosil qilishga qaratilgan. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishda bo'lajak musiqqa o'qituvchilarining kasbiy va pedagogik mahoratini shakllantirishga ahamiyat berish zarur.

Mahorat - bu "ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan shaxsning shaxsiy xususiyatlari kombinatsiyasidir" [2]. Zero o'qituvchi "pedagogik kasbiga doir bilimlarni, va'ni psixologik, pedagogik malaka va mahoratni, ilmiy-nazariy va amaliy bilimlarni puxta egallagan bo'lishi" maqsadga muvofiq.

O'qituvchining kasbiy va pedagogik mahorati deganda ustuvor ijtimoiy-sivosiy, umummilliy, maxsus, psixologik-pedagogik va kasbiy-metodik bilim va ko'nikmalar tizimi asosida olingan kasbiy faoliyatini amalga oshirish qobiliyati tushuniladi.

Bugungi jadal rivojlanayotgan davrda ta'limni yanada takomillashtirishni dars jarayonida innovatsiyalarning turli shakllarini tadbir etmasdan turib amalga oshirishning imkoni yo'q. Bu esa ta'lim va tarbiyani o'rganuvchi pedagogika sohasiga "kompetensiya", "kompetentlik", "kasbiy kompetensiya" kabi tushunchalar kirib kelishiga asos bo'layotgani ma'lum.

Hozirgi zamonda har bir mutaxassisning o'z sohasida ustuvor o'rin egallashida, har tomonlama kasbiy raqobatga bardoshli bo'lishida pedagogdan pedagogik mahorat asosi bo'lmish - kasbiy kompetentlikka egalik va uni izchil ravishda oshirib borishni talab etmoqda.

Inglizcha "competence" tushunchasi "qobiliyat" ma'nosini ifodalaydi. Mazmunan "faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish" ni yoritishga xizmat qiladi.

Kompetensiya ta'lim jarayonidagi psixologik izlanishlar natijasida vuzaga kelib, kompetensiyani rivojlantirib borishda o'z mutaxassisligi bo'yicha olingan bilimlarni doimo boyitib borish, yangi axborotlarni o'rganish, zamon

talablarini anglash va talablarga mos faoliyat vuritish, soha bo'yicha yangiliklarni izlash, o'rganish, amaliyotga tadbir etish kabilar muhim omillardan.

"Kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi vo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" ni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llav olinishidir".

Inson o'z sohasida professional tarzda bo'lishi mumkin, lekin masalalarni hal etishda kasbiy kompetensiyaga ega bo'lish qiyin masala. Bir qancha ilmiy izlanishlarda tadqiqotchilar pedagogik va psixologik nuqtaviy nazardan "kasbiy kompetensiya" tushunchalariga to'xtalib o'tgan. Jumladan, o'z tadqiqotlarida A.K.Markova pedagogning kasbiy kompetentligi 4 ta tarkibiy asoslardan iborat deb aytib o'tadi.

- Ijtimoiy kompetentlik;
- Shaxsiy kompetentlik;
- Individual kompetentlik;
- Maxsus kompetentlik.

Bo'lajak pedagoglar yuqorida sanab o'tilgan kompetensiyalarga ega bo'lishi uning faoliyatida yuqori malakali pedagog bo'lib shakllanishida ahamiyatli ihatlardandir. Bu kompetensiyalarning har birini avnan bo'lajak musiqqa o'qituvchilar uchun bog'liqlik tomonidan ko'rib o'tish ularni kasbiy kompetensiyasini oshirish ahamiyatini anglashga vordam beradi.

Ijtimoiy kompetentlik - ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish, turli malakalarga egaligi, muloqotga kirisha olishi, kasbining etika qoidalarini bilishi, raqobatbardoshlik, o'z mutaxassisligiga ijtimoiy qiziqishni uyg'ota bilish, jamoada o'zining shaxsiy kasbiy sifatleri bilan airalib turishni anglatadi. Musiqqa o'qituvchilari boshqa pedagogik sohalar singari dars jarayonida sinf muhitini varata olishi, o'quvchilar bilan bevosita muloqotni vo'lga qo'yishi dars mazmuni, samaradorligini belgilashi ma'lum. Bo'lajak musiqqa o'qituvchilarida ham bu kompetensiyani shakllantirish o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqotni vo'lga qo'yishga, bu orqali o'qituvchi tomonidan amaliy fanni o'quvchilarga to'g'ri va tushunarli tarzda yetkazib berishga vordam beradi.

Shaxsiy kompetensiya - kasbiy ihatdan o'sishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyat davomida o'z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish, universallik, ijodiy vo'nalganlikdir. Bo'lajak musiqqa o'qituvchilari ijodkorlik ihatiga ega bo'lgan, musiqqa olami vakili hisoblanib, darsning har qanday faoliyat turlarida ham o'z qobiliyatlarini, iste'dodini namoyon qilishi bu sinfning fanga qiziqishlarini oshirib, o'zlashtirish darajasi yuqoriligini ta'minlaydi.

Individual kompetentlik - o'z-o'zini boshqarish, kasbiy rivojlanish, o'zini professional tarzda qabul qila olish, tashkilotchilik, turli tajribalar orqali o'zini rivojlantirish, professional o'sishda o'z shaxsiy vo'lini belgilash va yangiliklar varatish. Har bir mavzu o'ziga xosligi, mazmuni bilan farqlidir, bu esa pedagogning darslarga alohida vondashuvini talab etadi. Bo'lajak musiqqa o'qituvchilarining bu kompetensiyaga egaligi, rivojlantirib borishi dars mazmuni, yangiliklarga boyligi va natijada mazmundorlikni ta'minlashi tabiiy.

Maxsus kompetensiya - o'z kasbining mohiyatini anglab yetish, yuqori natijalarga erishish, kasbiy-pedagogik faoliyatini tashkil etishga tayyorlanish, vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyatdagi natijalarni real baholash bo'lib, maxsus kompetensiya o'z ichiga yana bir qancha kompetensiya sifatlarini qamrab oladi: psixologik, metodik, in-

formation, kreativ, innovatsion, kommunikativ kompetentlik. Talaba Markova nazariyasi bo'yicha biz yuqorida to'xtalib o'tgan kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lish bilan bir qatorda, avni musiqaga oid bo'lgan bir nechta qobiliyatlar egasi bo'lishi lozim. Bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi - bu kasbiy va pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradigan kasbiy va shaxsiy xususiyatlar majmuidir. Musiqa o'qituvchisi faoliyati turli tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishini hisobga olsak, bo'lajak musiqa o'qituvchilarida pedagogik mahorat, xormevsterlik, musiqashunoslik, ijrochilik, vokal imkoniyatlar, ma'ruzachilik kabi qobiliyatlar shakllangan bo'lishi kerak. Musiqa madaniyati fani boshqa fanlar bilan bog'liq bo'lib, har bir fanlar musiqani havotga bog'lashga, darslarni mazmunli bo'lishida ahamiyatlidir. Maktablarda musiqa darslari boshlang'ich va o'rta sinflar kesimida olib borilib, "boshlang'ich sinflarda musiqa darsi beshta faoliyat turidan tuziladi:

1. Xor bo'lib kuylash.
2. Musiqa savodi.
3. Musiqa tinglash.
4. Musiqaga mos harakatlarni bajarish.

5. Bolalar cholg'u asboblari bilan jo'r bo'lishdan iborat" ushbu ko'nikmalarga ega bo'lishi va ijodiy jarayonlarni qiyinchiliklarsiz bolalarga yetkazib bera olishi zarur. Pedagog o'z talabalik yillaridanoq faoliyat turlarida qobiliyatlarga ega bo'lib boradi. Demak, biz yuqorida sanab o'tgan shaxslararo munosabatlar, badiiy fikrlash, o'zaki tushuntirish, kasbiy-dagnostik kompetensiyalar qatorida eng muhim musiqaga oid bo'lajak musiqa o'qituvchilari ega bo'lishi talab etiladigan kompetensiyalar quyidagilar:

Kuylash kompetensiyasi - darslarda o'quvchilar musiqani amaliy tarzda o'zlashtirar ekan, vokal, xor bunda ahamiyatlidir. Xor bo'lib kuylash musiqa madaniyati darsining faoliyat turlaridan sanalar ekan, o'qituvchi chirovli, yoqimli ovoz sohibi bo'lishi, sof intonatsiya bilan vokal asarni avvalo, o'zi kuylab berishi talab etiladi. Chunki bolalar o'qituvchiga qarab taqlidan kuylaydilar. Nafaqat yaxshi, toza kuylash, bundan tashqari, o'quvchilar ovoz diapazonini bilish, qo'shiq o'rgatishga bunga alohida e'tibor qaratish kerak. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ovoz diapazoni birinchi oktava do tovushidan ikkinchi oktava dogacha bo'lib, kuylash uchun qulay bo'lgan notalarga aniq tushib, o'quvchiga to'g'ri va aniq tarzda yetkazishi lozim.

"Musiqa madaniyati darslarida qo'shiq o'rgatish bir necha bosqich jarayonida amalga oshiriladi:

1. Bolalar diqqatini qo'shiqqa jalb qilish.
2. Qo'shiq haqida o'qituvchining kirish so'zi (qo'shiq mualliflari, asarining mazmuni, tarixiy xususiyatlari haqida qisqacha hikoya qilish).

Qo'shiqni tahlil qilinishi (musiqa ifoda vositalari, xarakteri mazmunini suhbat vo'li bilan belgilash

3. Qo'shiqni musiqiy jumalarga bo'lib o'rgatish (to'g'ri nafas olib, jumlaning oxirigacha tejab yetkazish, ijrochilik sifatleri ustida ishlash).
4. Qo'shiqning badiiy ijrosiga erishish (qo'shiq haqidagi bolalar taassurotlari yuzasidan qisqa suhbat o'tkazish va'ni umumlashtirish)"

O'qituvchi kuylash kompetensiyasiga ega bo'lsa, bu jarayonlar ketma-ketligiga amal qilgan tarzda pedagog bolalarda xor bo'lib kuylash malakasini shakllantiradi.

Musiqiy savodxonlik kompetensiyasi - o'quvchilarga kuylash, cholg'uda ijro etishni o'rgatishda avvalambor musiqa savodxonligi muhimdir. Chorak mavzularini o'zlashtirishda umuman musiqa haqida bilimlar olishda bolalar o'zlari buni savodli ravishda anglay olishi pedagog yordamida voki mustaqil tarzda vazifalarni bajarishi kerak. Bularning barchasini esa o'qituvchi musiqaning nazariy ma'lumotlari bilangina shakllantiradi. Bo'lajak o'qituvchining musiqiy atamalarini yaxshi bilishi, ularni

tushunarli tarzda o'rgata olishi, iiro jarayonlarida foydalana olishi o'qituvchining musiqiy savodxonlik kompetensiyasiga ega ekanligini anglatadi.

Musiqa tinglash kompetensiyasi - musiqa madaniyati darslarida musiqa tinglash faoliyati eng muhim jarayon. Avnan musiqa tinglash orqali o'quvchi uning mazmuni, xarakterini o'zining fikr - mulohazali orqali ham tushunib boradi. Bu esa o'quvchining dunyoqarashi, tasavvur, taassurot bovliligini oshirishda, his-tuyg'u, go'zallik kabilarni teranroq anglashga xizmat qiladi.

"Musiqa tinglash bir necha bosqichlar orqali amalga oshiriladi:

1. o'quvchilar e'tiborini musiqiy asarga jalb qilish va o'qituvchining kirish so'zi.

2. o'qituvchi ijrosida yoki magnit yozuvda asarni tinglash.

3. asarni suhbat vo'li bilan musiqiy va badiiy-g'oyaviy iihatdan oddiy tahlil qilish.

4. asarni bir butunligicha qayta tinglash va asar haqida o'quvchilarning umumiy taassurotlari yuzasidan yakuniy suhbat o'tkazish"

O'qituvchi, aniqroq avtganda, bo'lajak musiqa o'qituvchisi shu jarayonlar orqali o'quvchining musiqa tinglash ko'nikmasini hosil qilishda musiqiy did, axloqiy-estetik qarashlar, musiqiy- nazariy, musiqiy-tarixiy bilimlar, keng dunyoqarash, nutqiy ravonlik qobiliyatlarini o'zida shakllantirib borishi maqsadga muvofiq. Bundan anglashiladiki, musiqa tinglash biz yuqorida sanab o'tgan bo'lajak musiqa o'qituvchisi ega bo'lishi zarur bo'lgan bir necha kompetensiyalarni o'zida mujassamlashtirgan kompetensiyadir.

Kasbiy-texnik (*cholg'uda ijrochilik*) kompetensiyasi - bolalar cholg'u asboblari bilan jo'r bo'lish faoliyati o'quvchilar uchun eng qiziqarli faoliyatlardan biri. Bu faoliyatni amalga oshirishda albatta o'qituvchining o'zi namuna ko'rsatadi, chunki musiqa o'qituvchisi bu avvalo, ijrochi. Har qanday sinf xoh u boshlang'ich xoh yuqori bo'lsin, o'quvchi musiqa o'qituvchisini haqiqiy ijrochi sifatida ko'z oldida gavdalantiradi. Darsda vokal ijrochiligi, cholg'u ijrochiligi, xor dirijorligimi qisqacha avtganda har qanday ijrochilik mahoratiga ega bo'lish bu o'qituvchining kasbiy qiyofasidir. Asar mazmuni, uning tahlili bularning barchasi so'ngida o'qituvchi tomonidan iiro bolalar uchun eng keraklisi, kutilgani bo'ladi. Bunday qobiliyatlar Oliv ta'limda vo'lga qo'yilishi, bo'lajak musiqa o'qituvchisini "ijrochi" sifatida ham tarbiyalash yetakchi vazifalardan.

Musiqa tahlili kompetensiyasi - musiqa tarixi bir necha asrlarga borib taqalib, uning rivojlanishida tarixiy davrlar, oqimlar, ijodiy uslub va janrlar paydo bo'lgani ma'lum. Musiqa asari tahlili avvalo, muallif, u vashagan davr, uning o'zigagina tegishli bo'lgan uslub haqida boshlanib, ijod mahsulini nazariy va amaliy tushunishda yanada ahamiyatlidir. Nafaqat musiqa asari balki, bo'lajak musiqa o'qituvchisi o'z fanining, ijro etayotgan cholg'u asbobining tarixi, undagi ijro uslublari bilan yaqindan tanish bo'lishi talab etiladi.

Musiqaning tarixiy taraqqiyot bosqichlari haqida tushunchaga ega bo'lish, davrdan - davrni, vo'nalishlar mohivatini, kompozitorlar ijodiy oqimlarini va ularga xos bo'lgan alohida janrlarni bilish bilan bir qatorda musiqa tahlili kompetensiyasida musiqiy savodxonlik qobiliyati ham hamohanglikda zarur bo'ladi.

Musiqa o'qituvchisi har tomonlama qobiliyatli, zamon bilan hamnafas bo'lishi bugungi kun talabi.

-U nafaqat oddiy musiqa madaniyati fani o'qituvchisi, balki, bir vaqtning o'zida, bolalar bilan muloqot qiluvchi, ularning ruhiyati, kavfiyati, dunyoqarashi, qiziqishlarini bilib, shu asosida ish olib boruvchi psixolog;

-sinfda bolalar bilan suhbat qurib, doska oldida musiqa olami haqida tasavvur paydo qilish uchun uning sirlarini so'zlayotgan tili ravon notiq; o'z fanining hayotiyiligi, ax-

loqiv-estetik tarbivadagi, estetik didni oshirishdagi o'rmini ta'minlaydigan estetika bilimdoni; tovushlar, ularning paydo bo'lishi, xususiyati, musiqa sanoqlar, raqamlar haqida bilimlarga ega fizik, matematik;

-darsning vanada mazmunli, samarali, zamonaviv tarzda tashkil etilishi uchun eng so'nggi axborot texnologiyalarida ham bemalol ish vurita oladigan IT mutaxassis; musiqaning varatilishi, uning tarixiv bosqichlari, tarixiv davrlar haqida o'quvchilarga ma'lumot vetkazuvchi tarixchi;

-kuv-qo'shiq matnini ifodali qilib avtib bera oladigan, har bir so'z sehrini anglaydigan tilshunos, adabivotshunos; musiqaning nazariy-tarixiy bilimlarini mukammal egallag-

an musiqashunos; cholg'u iiro etish uchun sozanda, kuylash uchun xonanda, o'quvchilar jamoa bo'lib kuylaganda xor diriori rollarini bajaruvchi pedagogdir. Bundav sifatlariga ega pedagog bo'lish nafaqat hozirgi zamon musiqa madaniyati fani o'qituvchilari, balki, bo'lajak musiqa o'qituvchilari oldiga ham bir qator dolzarb masalalarni qo'yishi tabiiiv.

Ko'p qirrali vetuk mutaxassis kadr sifatida shakllanish uchun esa talabalik villaridanoo o'z ustida tinimsiz ishlash, pedagogik mahoratni, kasbiv kompetensiyani rivoilantirib borish bo'lajak musiqa o'qituvchilarining asosiy vazifalaridir [2].

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". –Toshkent: «Ma'naviyat» 2008. 61-b.

2. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: «Знание», 1996. 26-37-b.

REZYUME. Maqola mazmuni musiqiy ta'limda o'qituvchilarda har tomonlama kompetentlikni oshirish talablari va o'quvchilarini shuningdek, bo'lajak musiqa o'qituvchilari musiqiy kompetentlik jarayonlari orqali o'quvchining musiqa tinglash ko'nikmasini hosil qilishida musiqiy did, axloqiy-estetik qarashlar, musiqiy-nazariy, musiqiy-tarixiy bilimlar, keng dunyoqarash, nutqiy ravonlik qobiliyatlarini o'zida shakllantirishda bir nechta kompetensiyalarni o'zida mujassamlashtirgan jarayon haqida yozilgan.

РЕЗЮМЕ. Содержание статьи касается требований к повышению всесторонней компетентности преподавателей музыкального образования и учащихся, а также будущих учителей музыки в формировании у учащихся умения слушать музыку через процессы музыкальной компетентности, музыкального вкуса, морально-нравственных качеств, эстетических взглядов, написано о процессе объединения нескольких компетенций в формировании музыкально-теоретических, музыкально-исторических знаний, широкого мировоззрения, навыков беглой речи.

SUMMARY. The content of the article concerns the requirements for increasing the comprehensive competence of music education teachers and students, as well as future music teachers, in developing students' ability to listen to music through the processes of musical competence, musical taste, and moral qualities. aesthetic views, it is written about the process of combining several competencies in the formation of musical-theoretical, musical-historical knowledge, a broad worldview, and fluent speech skills.

ЎЗБЕКСТАННИҢ ТУНҒЫШ ПРОФЕССОРЫ

Қ.Сейтмуратов – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жадидчилик, маърифат, мактаб, мадраса, ислохот, мустақиллик.

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, школа, медресе, реформа, независимость.

Key words: jadidism, enlightenment, school, madrasah, reform, independence.

Жәдидчилик ҳәрәкетиниң Бухара хәм Түркистандағы үлкен ўәкиллериниң бири Абдирауф Фитрат болып есапланады. Мәмлекетлик хәм жәмийетлик ғайраткерлердиң бири болған Абдирауф Фитрат илим хәм мәдениятымыз тарийхында жетекши илимпаз, Ўзбекстанның тунғыш профессоры, шайыр, драматург, философ хәм белгили педагог сыпатында танылған. Фитраттың хызмети Бухара хәм Түркистанның ағартыўшылық хәм мәдений, социаллық хәм сиясий турмысында өзине тән орнына ийе.

Абдирауф Абдурахим улы Фитрат 1884-жылы (С.Аинийдиң көрсетиўинше-1886) Бухара қаласында туўылған. «Фитрат» оның әдебий лақабы болып, бул сөз туўма тәбият, туўма талант деген мәнилерди билдиреди. Әкеси Абдирахимбай оқымыслы, дүньюдағы хәдийселерден хабардар инсан болып, саўда-сатық ислери менен шуғылланған. Ол 1903-жылы саўда ислери менен Қашқарға барып, ол жерде 1918-жылға шекем жасап қалады. Нәтийжеде шаңарақтың аўырманшылығы Фитратқа хәм анасы Мустафбийбиниң (шаңарақта оны Бийбижан деп атаған) шегине түседи. Фитраттың анасы Мустафбийби нәзик тәбиятлы, саўатлы хаял болып, перзентлер тәрбиясы менен тийкарынан өзи шуғылланған. Анасының тәсиринде Фитратта да қосық жазыў қәбилетлери хәм көркем сөзге қызығыўшылық ояна баслаған. А.Наўайы, Увайсий, Зебинисо, Бедил, Физулий киби шайырладың ғәззеллерин биринши мәрте анасынан тыңлап үйренген. Дәслепки билимди ески мектепте алғаннан кейин Мир араб медресесинде оқыйды. Араб, парсы, түрк тиллерин терең үйренеди [1:256].

XX әсир басларында пүткил Шығыс мәмлекетлериндеги сыяклы Бухарада да социаллық пикир раўажланыўында айтарлықтай ояныўлар жүз берип, жәдидчилик ҳәрәкети кеңнен таралды. Дәслебинде жәдидизм тек ағартыўшылық ислери менен шуғылланады. Лекин Бухарада социаллық турмыстың шыдап болмаслық дәрежеде аўырласып кетиўи, ақ патша хәм Бухара әмириниң еки тәреплеме езиўшылик сиясаты жадидизмниң тек мәденият тарқатыў ислерин сиясий жолға бурып жиберди. Нәтийжеде 1908-жылға келип «Жас бухаралықлар» ҳәрәкети шөлкемлестирилди. Олар жергиликли балаларды жаңа усылдағы мектеплер ашып, билим бериў менен бирге талантлы оқыўшыларды таңлап алып, шет еллерге оқыўға жибериўди максет етеди. Усы максетти әмелге асырыў ушын «Хайрия жәмийет»лерин дүзип қаржы топлай баслайды. Абдирауф Фитрат усы «Жас бухаралықлар» ҳәрәкети басшыларының бири болды.

Абдирауф Фитрат 1909-жылы 25 жасында бир қатар жаслар менен биргеликте Бухара зиялыларының қайыркымлық жәрдеми менен Стамбулға оқыўға барады хәм ол жерде университетте төрт жыл тәлим алады. Ол жерде түрк ағартыўшыларының идеялары, шайыр хәм жазыўшыларының дәрәтпелери менен танысады. Ол жерде парсы тилинде «Мунозара» (1911), «Сайха» (1911), «Сайёх хинди» (1912) шығармаларын жазады.

1913-жылы ол Бухараға қайтып келеди. «Рахбари нажот» (1915), «Ойна» (1916), «Бегижон», «Мавдуди шариф», «Або Муслим» шығармаларын жазады хәм басып шығарыўға ериседи. Сондай ақ ол Түркистанда жаңа мектеплер ашып, оларды жаңа бағдарлама хәм сабақлықлар менен тәмийинлеў мәселелери үстинде бас қатыра баслайды, жәдидчилик ҳәрәкети жетекшилерин

ниң бирине айланады. Бир ўақыттың өзінде қызғын дәретиўшилиқ пенен де шугылланады, өз халқына илим-мағрып пат таратыў ислери менен айланысады. Ол Түркистан халықларының бахыт-саадатқа ерисиў жолын илим-мағрып пат хэм мектеп-ағартыўшылықта деп биледи. Өзи редакторлық еткен «Хүррият» газетасында «Өмир жолында биринши мәселе – мектеп мәселесидур», - деп жазады.

1916-жылы досты Муса Сайиджановқа жоллаған хатында «Әдиўлим, мен саған бәрқулла қалыс нийетте болып келгенмен, соның менен бирге сизлердиң айдын келешегиниң жолында гүресий мениң ўазыйпам есапланады», - деп жазады.

1917-жылы балалар ушын «Оқыў» китабын Баку қаласында басып шығарады. Ески мектеплердиң үлкен класслары ушын гөзленген бул китап сол дәуирде тек Бухарада ғана емес, ал Самарқанд, Ташкенттиң жаңа усылдағы мектеплери ушын пайдалы оқыў қуралы болды.

1918-жылы Фитрат әмир жансызларының куўдалаўынан қашып Ташкент қаласына келеди хэм муғаллим болып ислей баслайды. 1918- жылдың апрель-май айларында Ташкентте Мунаввар қары басшылығында шөлкемлестирилген Түркистан халық университетиниң оқытыўшылар таярлаў бөлиминде, Ташкент мәмлекетлик педагогика институтында, Илимлер комитети жанында шөлкемлестирилген илим-изертлеў институтында Шығыс классикалық әдебияты хэм ана тилинен сабақ береді. 1918-жылы Қаном Рамазан, Шокиржон Рахмий менен бирликте «Ана тили» сабақлығын, 1926-жылы «Әдебият қағыйдалары» оқыў қолланбаларын жазады.

Фитрат аўдармашылық пенен де шугылланып, 1914-жылы И.Гаспиралиниң «Мусулмон дорур рохат», 1920-жылы Камал Шамстың «Илми хандаси» шығармаларын жергиликли тилге аўдарады. 1921-жылы оның «Ушкын» қосықлар топламы жарық көрди.

Фитрат 1922- жылы Бухара халық республикасының билимлендирий комиссары лаўазымында ислеп, өзбек хэм тәжик, түркмен, жергиликли еврей балалары ушын мектеплер ашыў, муғаллимлер ушын қолланбалар жазыў ислери менен шугылланады. 1922-1923-жыллары Бухара халық Республикасынан Германияға, Түркияға талантлы жасларды таңлап, оқыўға жиберийдиң басламашысы хэм таңлаў топары ағзасы болды [3:309].

1923-1924-жыллары Фитрат Москвадағы Шығыс тиллери институтында ислеп, илимий ислер менен айланысады. 1924-1926- жыллары оның «Абулфайзхан», «Шайтанның тәңриге қарсы бас көтериўи», «Арыслан», «Қан», «Уғузхон» атлы драмалық хэм көркем шығармалары жарық көрди. 1924-жылы Ленинград мәмлекетлик университети илимий хызметлерин есапка алып, оған профессор илимий атағын берди [4:303]. Усының менен Фитрат Өзбекстаннан расмий түрде профессор илимий атағына ерискен биринши зиялы инсан есапланады.

Әдебиятлар

1. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараккиётидан лавҳалар. –Т.: «Фан», 1996. 352-б.
2. Эргашев Б., Хужаев Л. Фитратнинг янги топилаған мактуби. // Ўзбекистон овози, 1993 йил 4 апрель.
3. Хошимов К. ва б. Педагогика тарихи. –Т.: «Ўқитувчи», 1996, 448-б.
4. Выдающиеся просветители Евразий. Башкирский ГУ им. М.Акумлы. –Уфа: 2020.

РЕЗЮМЕ. Мақолада атоқли ўзбек педагоги ва шоири Абдурауф Фитратнинг жадидчилик маърифий фаолияти ва таълим-тарбиявий қарашлари ҳақида атрофлича сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы джадидско-просветительской деятельности и педагогические мысли видного узбекского педагога и поэта Абдирауфа Фитрата.

SUMMARY. The article deals with the issues of Jadid and educational activities and pedagogical thoughts of the prominent Uzbek teacher and poet Abdirauf Fitrat.

Фитрат 1925-жылдан баслап түрли мәдений-ағартыў, билимлендирий мәкемелеринде, илим-изертлеў институтларында ислейди. Өзбекстанда биринши шөлкемлестирилген Самарқанд Педакадемиясында, Илимлер академиясы жанындағы Тил хэм әдебият институтында, кейиншелик Ташкент мәмлекетлик педагогикалық институтында шығыс әдебияты хэм тили бойынша сабақлар береді.

Фитрат өз дәретиўшилигинде хэм педагогикалық хызметлеринде, жаратқан илимий хэм көркем шығармаларында Ўатан, халық, миллет еркинлиги, абданлығы ҳаққындағы арзыў-үмитлерин, таълим-тарбия ҳаққындағы көзқарасларын баянлады.

Абдирауф Фитрат миллетшиликте айыпланып, 1938-жылы 4-октябрь күни атылды.

Фитрат илим-ағартыўшылықтың жәмийет раўажланыўы, инсан камалаты, мәденияттың раўажланыўында үлкен әҳмийетке ийе екенлигин жоқары баҳалады. Әсиресе, жас әўладтың дүньялық билимлерди ийелеўине айрықша дыққат аўдарып, оның өзи де буны әмелге асырыўда үлги болып келгенлигин көремиз. Оның пикиринше ҳәр бир инсан өмирде өз орнына ийе болмағы, буның ушын биринши нәўбетте адам саламат болмағы, жаманнан жақсыны ажырата алмағы, ең дәслеп әдеп-икрамлы болмағы керек деп көрсетеди. Ҳәр бир миллет өз келешегин ойлар екен, жасларға итибар қаратыўы, оларды жаслығынан ақ физикалық жақтан раўажланған, ақыллы, руўхый тәрәптен шыныққан етип тарбиялаўы лазым деп көрсетеди.

Әсиресе, педагог әдеп-икрамлылық тарбиясына итибар қаратып, әдеп-икрамлық тарбиясының ўазыйпасы инсаний әдеплилик камалатына жеткерий хэм оны пүтин адамзат жәмийетине пайдалы инсан етип тарбиялаўдан ибарат деп көрсетеди. Соның менен бирге бала тарбияны биринши гезекте шаңарақтан, этирапындағы бирге ойнайтуғын досларынан алатуғынлығын умытпаўымыз тийис деп жазады.

Фитрат мектептеги тарбиясы қыйын балалар ҳаққында да сөз қозғап, егерде оларды мектепте тарбиялаўдың ҳеш имканы болмаса, оларды мектептен шығарий керек, егерде солай исленбесе олардың жаман қылықлары мектептеги басқа балаларға өтиўи мүмкин деп көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда Фитрат өз шығармаларында билим-илимди, мағрып патты хэм мәдениятты шыңларға көтереди. Жасларды жаңа усылдағы жадид мектеплеринде таълим алыўға, заманның раўажланған илим хэм техника сырларынан хабардар болыўға шақырады. Бул оның максети, шын исеними хэм өмир жолы еди. Фитрат «Мунозара», «Ҳинд саяхатшысының қыссасы», «Рахбари нажот» шығармаларында социаллық-сиясий, философиялық хэм әдеп-икрамлылық көзқарасларын көрсетий арқалы ХХ әсир басларындағы педагогикалық пикирлердиң раўажланыўына үлкен үлес қосты.

PEDAGOGIK JARAYONDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

D.S.Sobirov – *tadqiqotchi*

Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: auditoriya, boʻr, doska, qogʻoz va qalam, professor-oʻqituvchi, talaba, zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalanish, zamonaviy AKTning ilgʻor didaktik imkoniyatlari, Internet tarmogʻi, axborot resurslari, individual axborot-taʼlim, yangi texnologik asos.

Ключевые слова: аудитория, мел, доска, бумага и карандаш, профессор-преподаватель, студент, использование современных компьютерных средств, передовые дидактические возможности современных ИКТ, сеть Интернет, информационные ресурсы, индивидуальное информационное обучение, основа новых технологий.

Key words: auditorium, chalk, blackboard, paper and pencil, professor-teacher, student, use of modern computer tools, advanced didactic possibilities of modern ICT, Internet network, information resources, individual information -education, new technological basis.

XXI asr axborot-texnologiyalar asri ekanligi barcha sohalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishni taqozo etmoqda. Taʼlimda innovatsion texnologiyalar sifatini oshirishga alohida oʻrin berilganligi sababli mamlakatimizda taʼlimni axborotlashtirishning huquqiy asoslari yaratildi. Ayni paytda maktablarimizning aksariyati kompyuter va elektron doskalar bilan taʼminlangan. Biroq qishloqlardagi maktablarda oʻqituvchining elektron doska imkoniyatlaridan keng foydalana olmasligi, kompyuter dasturlarini qoʻllashning zaifligi muqarrar ravishda avvalgi anʼanaviy usullarga murojaat qilishni taʼminlaydi va oʻqitish jarayonida texnologiyaning amaliy koʻrinishligini pasaytiradi. Bulardan maktab chetda qolsa, dars jarayonida AKTdan foydalanilmasa, mashgʻulotning texnologik bazasidan foydalaniladi, turli yoshdagi oʻquvchilarni oʻqitish eski usullar bilan amalga oshiriladi. “Bunda asosan, “internetlashtirish” va kompyuterlashtirishga asoslangan, taʼlim muassasalarini zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan texnik jihozlashdan tashqari, barcha zamonaviy talabalar javob beradigan taʼlim tizimi tashkilotchilari va pedagog kadrlarni tayyorlash talab etiladi” [1].

Oʻzbekiston sharoitida taʼlim tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy tendensiyalarini joriy etilishini bu sohada amalga oshirilgan ishlarning eng yuqori choʻqqisi deb hisoblash mumkin. Ayni shu strategik maqsad doirasida mamlakatimizda elektron resurslarni yaratish boʻyicha yangi loyiha va chora-tadbirlar amalga oshirildi. Respublikamizda taʼlimning barcha bosqichlari uchun AKT dasturlari allaqachon ishlab chiqilgan va tasdiqlangan, masofaviy taʼlim boʻyicha ilk tajribalar boshlangan. Ayni paytda milliy taʼlim portalining axborot resurslari shakllantirilmoqda, ayrim taʼlim muassasalarining veb-saytlari yaratilib, faol saqlanmoqda. Shuningdek, oliy taʼlimni boshqarishning axborot tizimlarini yaratish, umumtaʼlim maktablarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini oʻz sohasida malakali pedagogikani qoʻllashga alohida eʼtibor berilayotganligi maqsadga muvofiq.

Bizga maʼlumki, taʼlim tizimini axborotlashtirish jarayonida professor-oʻqituvchi asosiy rol oʻynaydi. Taʼlimni axborotlashtirishning muvaffaqiyati bevosita professor-oʻqituvchining AKT sohasidagi bilim darajasiga va uning ushbu sohada koʻnikmalarini oʻqitishda qoʻllashga bogʻliq. Elektron taʼlim va taʼlimni boshqarish, elektron darsliklar yaratish texnologiyalarini, ushbu sohada xalqaro standartlarni tadqiq etish, elektron darsliklardan foydalanish, ekspertizadan oʻtkazish va baholash boʻyicha taklif va tavsiyalar tayyorlash, taʼlim muassasalarida kadrlar tayyorlashning axborot texnologiyalarini qoʻllash, bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyatga ega. Bizning nazarimizda bugungi auditoriyada boʻr, doska, qogʻoz va qalam emas, balki professor-oʻqituvchi va talaba oʻrtasida zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalanish tajribasi ustuvor boʻlishi zarur. “Zamonaviy AKTning ilgʻor didaktik imkoniyatlari va Internet tarmogʻining tarqatilgan axborot resurslaridan foydalangan holda tashkil etilgan individual

axborot-taʼlim muhitini yaratish tizimini yaratishning yangi texnologik asosi oliy taʼlim tizimini takomillashtirishning yangi istiqbollari ochmoqda. Bundan tashqari, pedagogika oliy oʻquv yurtida oʻquv-tarbiya ishlarini texnik vositalardan foydalangan holda yangi bosqichga oʻtishning ahamiyati talabaga yoʻnaltirilgan taʼlimni joriy etish zarurati bilan bogʻliq. Bu oʻqituvchi va talabalar oʻrtasidagi hamkorlikni oʻz ichiga oladi” [2].

Jahon tajribasi shuni koʻrsatadiki, AKT vositalari oʻquv jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi, uni dinamik va moslashuvchan qiladi. “Oʻqituvchi-shogird-darslik” taʼlim modeliga kompyuter qoʻshilishi oʻquv jarayonini individual dastur boʻyicha tashkil etish, oʻquvchining darsga boʻlgan qiziqishi va ishtiyoqini uygʻotish imkonini beradi. Kompyuterga asoslangan darslar juda qiziqarli va esda qolarli darajada boʻladi. Multimedia vositalari, avtomatlashtirilgan taʼlim tizimlari, kompyuter oʻquv dasturlari, animatsion grafikalar, rang-barang illyustratsiyalar talaba-yoshlarning bilish faolligiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. “Taʼlimning axborot texnologiyalarini taʼlim jarayoniga joriy etish uziksiz taʼlimning tubdan yangi shaklini shakllantirish uchun asos boʻlishi mumkin; texnik vositalar bilan quvvatlanadigan va shaxsning oʻz-oʻzini tarbiyalash faoliyatini oʻz-oʻzini baholash natijalari bilan ragʻbatlantiriladigan faol oʻz-oʻzini baholashga asoslangan” [3]. “Biroq, oʻqituvchi ishtirokida amaliy darsda boʻlgani kabi talabalar mustaqil ravishda bilimlarni oʻrgana olmaydi va mustahkamlay olmaydi. Kompyuter muayyan mavzuni oʻrganish uchun tegishli dasturiy taʼminot va uslubiy yordam mavjud boʻlgandagina foydalanuvchi ishiga rahbarlik qilishi mumkin va shu asosida oʻqituvchi rolini oʻynaydi” [4].

Dars jarayonida interfaol doskadan foydalanish darsning asosiy tamoyillaridan biri – uning koʻrgazmaliligini taʼminlaydi. Elektron doskaning sezgir yuzasiga maxsus qalam yoki barmoq bilan yumshoq teginish orqali kompyuterda mumkin boʻlgan barcha operatsiyalarni interaktiv rejimda bajarish mumkin.

“Aqli doska proyektor orqali kompyuterga ulangan mikroskop, skaner, raqamli kamera, videokamera va hokazolardan tasvirlarni ham qabul qilishi mumkin. Bu taʼlim muassasalarida virtual laboratoriyalar tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Oʻquvchilar kimyoviy reaksiyalar, fizik, biologik, geografik jarayonlarni ekranda tushuntirish va videolavhalar, turli qurilmalar va texnik vositalarning ishlash tamoyillarini tomosha qilishlari mumkin. Bundan maʼlum boʻladiki, amaliy koʻnikma va tajribalarni oʻzida mujassamlashtirgan holda oʻqitishni ancha jonlantiradi, talaba-yoshlarning ijodiy yondashuvini, tafakkurini, tashabbusini, oʻquv materialini chuqur anglashini oshiradi.

“Aqli” doskaning afzalliklaridan biri shundaki, unda bajariladigan barcha amallar, darsning borishi, tayyorlangan shablonlar, modellar kompyuterning doimiy xotirasida saqlanishi va undan koʻp marta foydalanish mumkinligini alohida taʼkidlash lozim. Bunday imkoniyatlar, ayniqsa, turli sabablarga koʻra darslarni oʻtkazib yuborgan yoki mashgʻulotlarda ortda qolayotganlar uchun juda muhimdir. Demak, talaba oʻzi qatnasha olmagandarsning elektron varianti bilan keyinroq tanishishi yoki mashgʻulotlarda

qoloq bo'lganlar materialni to'liq tushunmaguncha kompyuterda qayta-qayta tomosha qilishi mumkin. "Ta'lim tizimining ochiqqligi yangi axborot texnologiyalarining barcha elementlarini yagona ta'lim axborot muhitiga (EISE) birlashtirishni nazarda tutadi" [5].

O'qitishda AKT imkoniyatlaridan muvaffaqiyatli foydalangan o'qituvchilar interfaol rejimda o'tkaziladigan darslarda talabalar markaziy figura ekanligini ta'kidlaydilar. O'qituvchi, asosan, talaba maslahatchisi vazifasini bajaradi, uning aql-zakovati va o'ziga xos mahoratini baholaydi, uni faol, mustaqil, tashabbuskor bo'lishga undaydi.

Elektron ta'limda barcha bolalar doskaga kelib, o'qituvchining barcha topshiriqlarini bajarishga intiladilar. Interaktiv rejimda o'tkaziladigan darslar barcha bolalarga, shu jumladan passiv, uyatchan, ma'lum jismoniy yoki psixologik nuqsonlari bo'lgan o'quvchilarga o'quv jarayonida faol ishtirok etish imkonini beradi.

"O'quv jarayonida kompyuterlardan foydalanishning dastlabki natijalari kompyuterdan o'qitish vositasi sifatida foydalanish g'oyasiga qarama-qarshi munosabatni shakllantirdi. O'quv jarayonida turli kompyuter vositalaridan foydalanish samaradorligi texnologiya imkoniyatlariga bog'liq. Lekin kompyuterda o'qitish vositalarini ishlab chiqish va qo'llash asosidagi pedagogik yondashuvlar, tamoyillar va talablar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, zamonaviy AKT ning ilg'or didaktik imkoniyatlaridan foydalanadigan yangi o'qitish texnologiyalarini doimiy ravishda izlash zarur" [6].

Umuman olganda, mamlakatimizda ta'limning barcha bosqichlari uchun AKT dasturlari ishlab chiqildi va tasdiqlandi, masofaviy ta'lim bo'yicha ilk tajribalar boshlandi. Ayni paytda ta'lim portalining axborot resurslari shakllantirilmoqda, ayrim ta'lim muassasalarining veb-saytlari yaratilib, faol saqlanmoqda. Ta'limni boshqarishning axborot tizimlarini yaratish, umumta'lim maktablarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash, umumta'lim maktablari uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida malakali pedagogik va yordamchi kadrlar (laborantlar) tayyorlash yo'lga qo'yildi. Biroq, afsuski, jadal rivojlanayotgan

iqtisodiyotimizning mavjud imkoniyatlari nuqtayi nazaridan ham, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini mamlakatimiz ta'lim tizimiga joriy etishning bugungi darajasini ham qoniqarli deb bo'lmaydi.

Mamlakatimizda ta'lim muassasalarini kompyuter texnikasi bilan ta'minlash borasidagi yutuqlarga qaramay, umuman ta'lim tizimining axborot infratuzilmasi darajasi hamon bugungi kun talablari darajasida emas.

"Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarining kasbiy kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, xorijiy tillarni o'rganish jarayonida nazariy metodologik asoslarini rivojlantirish, yangi ta'lim standartlarini ta'lim jarayoniga tadbig'i samaradorligini oshirish, talabalarining til qobiliyatlarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birgalikda, Germaniya, Yaponiya, Niderlandiya va Shimoliy Irlandiyada o'quv fanlarining o'qitilishida kasbiy kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, bo'lajak agronomlarda xorijiy tillarni o'qitish va kasbga tayyorlashni umumevropa CEFR malaka talablari asosida takomillashtirish, ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish, modulli ta'limni yo'lga qo'yish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda" [7].

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llash, eng avvalo, ta'lim muassasalarini kompyuter texnikasi bilan ta'minlashni tubdan yaxshilashni nazarda tutadi. Mamlakat bo'ylab, ayniqsa, viloyatlar va qishloq joylarda talaba - kompyuter nisbatini optimallashtirish oldinda turgan eng muhim vazifalardan biridir. Biroq, bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida kompyuterlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarurati bilan bir qatorda, AKT uskunalaridan yanada samarali foydalanish, jumladan, texnik nazorat va qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish dolzarbligi yaqqol sezilmoqda. Xususan, tuman miqyosida texnik nazorat va qo'llab-quvvatlash tizimining yo'qligi yoki uning bugungi kun talablari darajasida yo'lga qo'yilmagani, o'rnatilgan kompyuter texnikasidan samarali foydalanilmayotganligi jiddiy muammolardan sanaladi.

Adabiyotlar

1. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003.
2. Мавлоназаров С.С. Воспитательный процесс в педагогическом вузе с использованием компьютерных технологий // Вестник Института языков. 2012. Т.1 № 5-1. - С. 78-80.
3. Кодиров К.Б. Дидактические аспекты применения информационных технологий обучения в вузе. /К.Б.Кодиров, А.Мирзоев. – Душанбе: 2006.
4. Склорова Е.А. Информационно-коммуникационные технологии в вузе и школе. / Е.А.Склорова, Г.В.Ерофеева, Е.С.Пескова// Вестник Томского государственного педагогического университета. 2009. № 11. - С. 74-77.
5. Афремов Л.Л. Единая образовательная информационная среда – основа модернизации системы образования. // Проблемы современного образования. Информационные технологии в средней школе: Сб. матер. Конф. 3-й Всероссийской конференции. – Владивосток: 5-6ноября, 2002. - С.5-9.
6. Красильникова В.А. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: учебное пособие. -М.: ООО «Дом педагогики», 2006.
7. Низамов Г.М. Ахборот-коммуникация технологиялари воситасида талабаларининг касбий коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Автореферати. – Тошкент: 2023. 5-б.

REZYUME. Mazkur maqolada, ta'lim tizimini axborotlashtirish jarayonida professor-o'qituvchi asosiy rol o'ynashi, ta'limni axborotlashtirishning muvaffaqiyati bevosita professor-o'qituvchining AKT sohasidagi bilim darajasiga va uning ushbu sohadagi ko'nikmalarini o'qitishda qo'llashiga bog'liqligi hamda elektron ta'lim va ta'limni boshqarish, ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlashning axborot texnologiyalarini qo'llash, bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borish kabi masalalar pedagogik jihatdan tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье отмечается, что основную роль в процессе информатизации системы образования играет профессор-преподаватель. Успех информатизации системы образования зависит от уровня знаний профессора-преподавателя в области ИКТ и применения соответствующих навыков в процессе обучения. С педагогической точки зрения анализируются такие вопросы, как электронное обучение и управление образованием, использование информационных технологий для подготовки кадров в образовательных учреждениях, проведение научных исследований в этом направлении.

SUMMARY. In this article, the professor-teacher plays the main role in the process of informatization of the educational system, the success of education informatization directly depends on the level of knowledge of the professor-teacher in the field of ICT and the use of his skills in this field in teaching. Issues are analyzed pedagogically such as e-learning and education management, application of information technologies for personnel training in educational institutions, conducting scientific research in this regard.

DEVIAANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS AND SOCIO-PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR ITS CORRECTION

Sh.Taylakova - PhD Associate Professor

Journalism and Mass Communications University of Uzbekistan

Tayanch soʻzlar: oʻsmirlar, deviant xulq-atvor, oʻsmir psixologiyasi, yosh xususiyatlari, pedagogik muhit, tarbiya vositalari.

Ключевые слова: подростки, девиантное поведение, подростковая психология, возрастные особенности, педагогическая среда, средства воспитания.

Key words: adolescents, deviant behavior, adolescent psychology, age characteristics, pedagogical environment, educational tools.

The place of a person in social society is of special importance. As each minor child grows older, there is a need to take their place in social society in order to ensure the happiness of their lives. This position can only be possessed by a person who embodies these three moral qualities. They consist of: prudence, common sense and good morals. It is inevitable that a person who lacks even one of these three things will not be able to ensure the happiness of his life. In other words, happiness comes to a person who is physically healthy, has a sound mind and a wonderful character, and people with these qualities can adequately meet various misfortunes.

Every parent who does not want his child to be unhappy should equip him with these three moral qualities before letting him go on an independent life. The product of education is the same, that is, to educate a person means to bring him to physical, mental and behavioral perfection and make him capable of achieving happiness. Although a person has the opportunity to be educated from the cradle to the grave, it is very important to educate him from childhood.

If you pay attention to the course of the cardinal reforms carried out in our country, it is easy to understand that they are based on the education of the younger generation. Because the bright future of our country is in the hands of our growing children.

As President Shavkat Mirziyoyev noted: "We consider it our first priority to improve the activities of all links of the education and training system based on the requirements of today's times." When talking about the education of the young generation, I would very much like that each of us, especially our sons and daughters who are coming into life, follow these thoughts of our grandfather Abdurauf Fitrat. Here is what our great ancestors wrote: "It is up to the people to move towards a specific goal, to become statesmen, to be happy and to be respected, to be worldly lovers or to be humiliated by being weak, to bear the burden of misfortune, to be neglected, to be subordinated to others, and to be slaves and captives - depends on their mother's upbringing from childhood" [1].

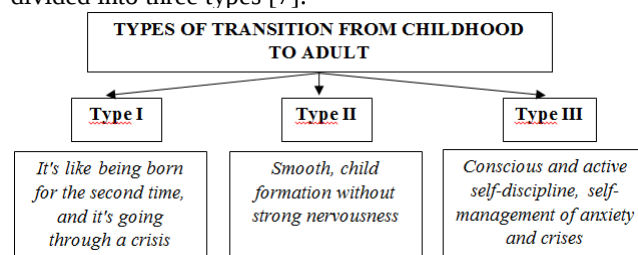
Scientists understand civil and moral education by socialization. Also, a group of scientists consider the socialization of a person as the main goal of education. However, upbringing is one of the main factors of child socialization. The fact that education is based on social action distinguishes it from socialization.

In general, socialization is a continuous process, that is, a person constantly interacts with society. Education is a continuous process. Because it is implemented in certain organizations and is limited in time and space. In particular, the following are distinguished as socio-pedagogical factors for the prevention of negative behavior in the upbringing of minors:

- social phenomenon;
- activity;
- process;
- value;
- system;
- impact;
- interaction.

Adolescence is the transition from childhood to adulthood. This period is a period of sharp acceleration of physiological development and sexualization. This period is characterized by the manifestation of negative personality traits and their alternation: sometimes they are communicative, sometimes they are opposite, sometimes they are happy, sometimes they are sad, and so on.

The main goal of a minor is self-awareness and the formation of similarity (to be like peers). The transition from childhood to adulthood is not smooth for everyone. Accordingly, the formation of a child in adolescence is divided into three types [7]:

Picture 1. Types of transition from childhood to adult

The first type is characterized by an energetic, crisis-like period, like a second birth. Its end is the emergence of a new "I". This is the eve of mental puberty, and the following special signs appear in an 11-12-year-old teenager: restlessness, belligerence, he does not find the games of teenagers interesting, and the games of older teenagers are incomprehensible.

For the second type, the period is smooth, without strong nervousness, typical for the formation of a child. After "Eve", girls aged 11-13 years and boys aged 14-16 years are replaced by a negative (negative) phase, which includes Adolescents. Rapid changes in the environment and restlessness, sensitive nature, physical and mental weakness, dissatisfaction with oneself are the main characteristics of this period.

The third type is characterized by conscious and active self-education, independent coping with anxiety and crises. In most teenagers, we can find such situations as self-hatred and the feeling of being alone, alienated, and misunderstood by others as a result. At this time, the child becomes very sensitive to contradictions, negative influences, such situations cause either aggressive self-defense or passive melancholy in the child. The end of the negative phase corresponds to the end of physical maturation.

The positive (approach) phase begins with the adolescent becoming sensitive to positive aspects of the environment. Sources of joy appear in front of him, they put the "excitement of nature" - the conscious excitement of beauty.

Art and science can be the sources of joy in conditions favorable to development. To these is added the love that "gets out of the strongest difficulties".

As a result of sexual maturation at this age, significant changes occur in the child's body and psyche. This greatly changes the child's field of interest. In this, we can see two features of the development of interests:

On the one hand, the emergence of new interests and inclinations: interest in social life, technology, reading books full of heroes and adventures, sports in many people;

On the other hand, there is the loss of the previously established system of interests: this is the reason for its negativism and inconsistency.

The combination of these two signs characterizes a fact, strange at first glance, - a decrease in interests, and sometimes their complete disappearance. During this destructive phase, the teenager ends his childhood. This phase is characterized by pessimism, a break in relations with society, a break in previously established relationships between adolescents, as well as friendships, a desire for solitude, a sharp change in attitude towards other people, and non-compliance with the rules of social behavior.

As a result, most teenagers show individualistic orientation. Together with it, the peak of individuality corresponds to middle-aged teenagers, and when it comes to older teenagers, its proportion decreases; they are only interested in the lives of those who are interested in them. The number of philanthropic girls is higher than that of boys, and at the same time, the number of self-interested - egoistic teenagers is more. These differences are related to the roles society has created for women and men. Society expects a woman to be more disciplined and submissive to independence, to empathize with the pain of others, to put others' opinions before her own. A woman should be submissive, patient, forgiving and adaptable in many ways. To a large extent, these qualities are characteristic of the humanitarian direction of the person. A man is characterized by courage, activity, independence, aggressive behavior and more independent thinking and acting. Therefore, individuality is characteristic of his actions.

In boys, negative traits begin to appear later than in girls (this is due to their physiological development later), but they persist.

Adolescents undergo very important changes in their motivational sphere, in which they become able to significantly control their moral behavior in relation to the goals and tasks they set for themselves and the demands they make on themselves. Thus, there is a transition from reactively following the demands of the external environment to actively aligning one's behavior with one's personal ideals.

Adolescents have more noticeable than before, purposefulness, a fairly developed sense of duty and responsibility. Interests now arise not because of an event, but because of the gradual accumulation of knowledge. The range is based on the strength of the motives, interests and goals set by the students. Often causes interest (hobby) in this or that business. Adolescence without interest is like childhood without play.

The teen's interest is strong and often variable, but sometimes has a constant tone; usually they are not related to the learning process. Some of these interests ensure the development of an adolescent as a person, as they satisfy the adolescent's knowledge needs and lead to the formation of useful skills in him. But in some personality traits, they lead to a developmental distortion, wasting time, violating social rules, etc. There is no need to talk about "gambling" games, drinking alcohol, drugs.

The presence of ideals, self-esteem, accepted norms and rules of behavior in society indicate a significant development of the personality of a teenager, the formation of an "internal plan", which is a significant factor in motivating and organizing one's behavior. But this "inner plan" has not become a single system, is not sufficiently generalized and will not be stable. The existing ideal is unstable and changes frequently.

The independent needs of a teenager require constant external support. Hence the instability of a number of

motives, the changeability of words and deeds. In addition, it is characteristic that the goals are incompatible with the possibilities, which indicates that high demands are placed on these age groups, which cause their failure.

The fact that older adolescents are more self-confident than the opinions of others leads them to develop motives based primarily on their own opinion, which ultimately manifests itself in their stubbornness.

Younger adolescents have new needs, such as getting out of school, joining adult life, and finding and protecting their place in the social environment. The above needs are satisfied only when changing the leading activity (study).

An enlightened family is seriously engaged in the education of their children and continuously monitors their education. They see that their prospects will be prosperous or disastrous depending on the upbringing of the younger generation. "They clearly believe that a small defect in the education of a people will gradually cause great damage."

Education is the basis for the proper development of a teenager. Parents, teachers, educators should not forget that the development of a teenager is the most difficult life process for him. As a teenager grows, his memory, speech, and emotions grow. This period of each person is related to the environment, social development, abilities and also the psyche of the child and his relatives. These reasons can fundamentally change a person.

We need to talk more to our minors, listen to their hearts, know their pain and give them practical help in solving their problems. Minors do not develop morality on their own. All of them are carried out in the learning process. In particular, in the formation of a child - acquaintance with nature, flora and fauna, the external and internal world, communication with people gives effective results.

Let us dwell on the socio-pedagogical factors of significance, system and influence in the prevention of negative behavior in the upbringing of minors.

The ideological basis of our national heritage has been the study of the factors that are responsible for personal education and spiritual needs. While the creativity of our ancestors was focused on personal interests, at the same time, it was observed that all the innovations implemented in our independent country serve the future of mankind. The ideological harmony between the modern educational system and the national heritage also means the need to rely on the spiritual and educational grounds of the national heritage during the educational process. The way to the hearts of teenagers begins with education. All good qualities are absorbed into the human heart, first of all, by the unique charm of the mother tongue, self-awareness, the expression of national consciousness and thinking, the national-spiritual connection between generations is manifested through the language [8].

In the course of our research, it became known that crimes are committed among children in our country, and the expression "street kid" is now more common. 30 years ago there were places where minors could go and where not. Now we see children in the markets, among those who drive carts and sell pistachios. In our opinion, teachers and parents should regularly look for answers to the question why a child walks on the street, what he does on the street. Besides, who do they associate with on the street and what qualities of people do they imbibe? At the new stage of development, important measures were taken to reform the education system and raise the level of personnel training to the level of modern requirements. The government of Uzbekistan sees reforms as a priority area for all levels of education. Also, serious attention was paid to the education system, an educational system recognized by the world community was created and put into practice in our country. Many educational centers fully meeting world standards and equipped with modern computer technologies

have been established. After all, in our time, in the implementation of reforms in our country, in the change of people's worldview, in the realization of our noble dream of building a great state, the training of personnel that meets the requirements of the time is of great importance.

The national basis of the education system in Uzbekistan is reflected in the following^[7]:

- a) introduction of student-centered education;
- b) orientation towards the realization of national identity;
- c) the focus of additional education on the profession;
- g) free school education;
- d) education has a democratic content, that is, it is based on choice;
- e) teaching in state languages (Uzbek, Karakalpak) and other languages (Russian, Kazakh, Tajik, Kyrgyz, Turkmen);
- j) production-related education;
- z) harmony of education with science;
- k) the fact that the student's personality is not only an object of education, but also a subject;
- l) harmony of education with spiritual and moral education;
- m) compulsory schooling for all;
- n) the content of education is based on the harmony of national and universal values;
- o) it is guaranteed that at the end of the system of continuous education, young people will enter life with at least 2-3 professions, mastering modern information technologies, learning foreign languages, ready for independent work.

Democratic reforms alone cannot ensure democracy, the individual, and freedom of thought. The new model, the chosen path of development, goals and objectives require the education of a new social thought, social consciousness, a new person. The future of Uzbekistan is largely connected with the state of continuous education, because the level of training of specialists has long determined the economic well-being, culture, spirituality and even the psyche of the

nation. A notable aspect of the national educational program is that it is oriented towards meeting the aspirations, needs and interests of our people, with special attention to the specific aspects of the mentality of our people and nation. If we look at our national education, we can see that the desire to engage in private enterprise has always been strong in the worldview, the peculiar way of thinking and the way of life of our people. Today, when social life experience, a structural link in the relationship of the educational process - education, upbringing, personal development are fully realized, an important factor is the strong introduction of pedagogical and psychological knowledge into the minds and hearts of our future young staff. A modern teacher is not only a teacher, but also a person who understands and appreciates how a child learns and develops, helps his inner world, spiritual, moral, general cultural growth.

Based on the analysis of domestic experience and achievements in the education system at the world level, a new generation of people is being formed with a high general and professional culture, creative and social activity, able to successfully act independently in social and political life, able to move forward.

The resolution of the head of the country "On improving the effectiveness of state policy towards youth and supporting the activities of the Youth Union of Uzbekistan" revealed ways to effectively use the opportunities of public education in eliminating negative moral forms in the behavior of adolescents [1]. During the years of independence in our country, large-scale work was carried out to educate young people spiritually mature and physically healthy, patriotic and selfless, to protect their rights and interests.

It should be noted that the creation of private schools in our country at a new stage of development has become a big event. Currently, the relevance of this issue is manifested in practice. Also, private kindergartens and private schools are being formed in all regions of the country.

References

1. Sh.M. Mirziyoev's decree "On improving the efficiency of state policy on youth and supporting the activities of the Youth Union of Uzbekistan. / " Xalq so'zi, July 6, 2017.
2. Turgunov A.A. The concept of improving the psychological service as a system for the development of preschool education //innovative developments and research in education. 2022. T. 1. №. 11. – P. 134-138.
3. Khusanovna K. G., Abrorovich A.A. Person-centered education and conditions for its implementation. //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022. T. 2. №. Special Issue 27. – P. 30-33.
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. (Ж.В: Илмий рисолалар). – Т.: "Маънавият", 2010. 304-б.
5. Джураев Д.У. Бўлажак педагогларнинг касбий маҳоратларини ошириш йўллари: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.013> Ибрагимова Гулсанам Нематовна, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети доценти, психология фанлари доктори //Образование и инновационные исследования международного научно-методического журнала. 2022. №. 9. – С. 84-88.
6. Джураев Д., Жураева М. "Илм, маърифат ва рақамли иктисодиётни ривожлантириш йили"да инсон капиталига киритиладиган инвестиция аҳамияти. //Научно-практическая конференция. 2020. Т. 1. №. 1.
7. Тайлаков ва бошқалар. Вояга етмаганлар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликка мойил ўқувчиларни тарбиялашнинг ижтимоий-педагогик воситалари ва технологиялари. Монография. III том. -Тошкент: "Наврўз", 2019. 320-б.
8. Маънавият юлдузлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. -Тошкент: 1999. 146-147 б.

REZYUME. Ijtimoiylashuv uzluksiz jarayondir, ya'ni inson doimo jamiyat bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Ta'lim uzluksiz jarayondir. Chunki u muayyan tashkilotlarda amalga oshiriladi vaqt va makon jihatidan cheklangan. Xususan, voyaga yetmaganlar tarbiyasida salbiy xulq-atvorining oldini olishning bir qancha ijtimoiy-pedagogik omillari mavjud bo'lib, bu omillarning har biri ta'lim jarayonida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Maqolada o'smirlar xulq-atvorining salbiy axloqiy shakllarining oldini olishning ijtimoiy-pedagogik omillari ko'rib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. Социализация представляет собой непрерывный процесс, то есть человек постоянно взаимодействует с социумом. Образование – это непрерывный процесс. Потому что он реализуется в определенных организациях и ограничен во времени и пространстве. В частности, существует ряд социально-педагогических факторов профилактики негативного поведения в воспитании несовершеннолетних, каждый из этих факторов имеет свои особенности в образовательном процессе. В статье рассматриваются социально-педагогические факторы профилактики негативных нравственных форм поведения подростков.

SUMMARY. Socialization is a continuous process, that is, a person constantly interacts with society. Education is a continuous process. Because it is implemented in certain organizations and is limited in time and space. In particular, there are a number of socio-pedagogical factors for the prevention of negative behavior in the upbringing of minors, each of these factors has its own characteristics in the educational process. The article deals with the socio-pedagogical factors in the prevention of negative moral forms of adolescent behavior.

MULTIMEDIA VOSITALARI ASOSIDA TALABALARNI MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

A.B.Tleumuratova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: texnologiyalar, innovatsion taʼlim, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya, kompetensiya.

Ключевые слова: технологии, инновационное образование, межкультурная коммуникативная компетентность, компетентность.

Key words: technologies, innovative education, intercultural communicative competence, competence.

1970-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab zamonaviy chet tillarini oʻqitishning oʻquv maqsadi "kommunikativ kompetensiya" boʻlib, chet tillarini oʻzlashtirish va amaliyotda qoʻllana olish ahamiyatli hisoblanib kelinmoqda. Chet tilini oʻzlashtirish nafaqat lingvistik bilimga ega boʻlishni, balki u doimo mavjud maqsadli madaniyat bilan uchrashish bilan bogʻliqdir. Natijada, chet tilini oʻqitishning asosiy maqsadi boshqa madaniyatni izlash va chet tilini oʻrganuvchiga boshqa madaniyatga kirish ekanligini anglash; soʻzlar, nutq faoliyati va boshqalar. Biroq maqsadli tildan uzoq mintaqalarda yashovchi chet tilini oʻrganuvchilar maqsadli madaniyatning ichki koʻrinishi qabul qilishida koʻpincha matndan boshqa variantga ega emaslar, darslik yoki videodan tashqari, suhbatlar sunʼiy ravishda yoʻnaltirilgan. Maqsadli madaniyat auditoriyalarida chet tili darslari koʻpincha faqat haqiqiyliigi boʻlmagan ommaviy axborot vositalari orqali olib boriladi. Shu sababdan ushbu maqsadga erishish uchun faqat darsliklar va oʻqituvchilarning oʻzi yetarli emas, balki raqamlashtirish asrida esa endi bu maqsadga erishish ehtimoldan yiroq emas.

Internet bilan yangi davrda madaniy taʼlimda ijtimoiy tarmoqlarning roli katta. Shunday qilib, kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishda Facebook, Instagram, Twitter kabi platformalardagi maʼlumotlar, fotosuratlar, videolar va piktogrammalardan keng foydalaniladi [1].

Tili oʻrganilayotgan mamlakat madaniyati haqida maʼlumot olishda faqat darsliklar emas, balki ijtimoiy tarmoqlar va mintaqaviy tadqiqotlar chet tili darslarida ham oʻrin egallaydi va didaktikada qoʻllanilishi mumkin [2]. Madaniyatlararo vaziyatlarda toʻgʻri va munosib muloqot qila olish uchun madaniyatlararo kompetensiya taʼlimda juda muhim rol oʻynaydi. Kommunikativ kompetensiya chiqur madaniyatlararo bilim va tajribani talab qiladi, buning uchun Interfaol taʼlim strategiyalarini ishlab chiqish zarur hisoblanadi. Shu maʼnoda, "madaniyatlararo muloqot" orqali kommunikativ kompetensiyaning oʻquv maqsadiga erishish haqida gap boʻlishi mumkin emas – yaʼni "madaniyatlararo muloqot" qisqacha "turli madaniyatli shaxslarning shaxslararo kommunikativ harakati" deb taʼriflanadi. Kompyuter texnologiyalarining yanada jadal rivojlanishi va eng avvalo, tarqalishi yuqori darajada tabaqalashtirilgan, interfaol oʻqitish va oʻqitish jarayonini yaratishga qaratilgan say-harakatlarga juda mos keladi. Zamonaviy dasturiy taʼminot barcha sohalarida asosan chet tilini oʻzlashtirishni qoʻllab-quvvatlashga: yozma va ogʻzaki muloqot uchun grammatika va lugʻatni oʻrgatish, shuningdek, matnni tushunish va tinglab tushunish uchun ommaviy auditoriyaga juda zarur hisoblanadi.

Bu juda xilma-xil oʻquvchilar guruhlar bilan oʻqitish uchun yangi didaktik imkoniyatlarini ochadi. Aynan shunday muhitda kompyuter yordamida boshqariladigan taʼlim imkoniyatlaridan foydalanish kerak. Shu nuqtayi nazardan, nafaqat mavjud boʻlgan dasturiy taʼminotning xilma-xilligiga, balki birinchi navbatda oʻquvchiga yangi multimedia dasturlari taklif qiladigan variantlarga murojaat qilish kerak. Ushbu rivojlanishning bevosita natijasi interaktiv taʼlim jarayonlarining koʻpayishidir. Zamonaviy taʼlim madaniyatlararo shaxsni tarbiyalash vazifalarini hal qilish, shuningdek, talabalarning madaniy qadriyatlar, bilimlar, faoliyat usullarini almashish jarayonida boshqa

odamlar bilan muloqot qilishga tayyorligini taʼminlash uchun moʻljallangan. Chet tili darslarida turli axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalarning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda katta rol oʻynaydi.

Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish chet tilini oʻqitishning asosiy maqsadlaridan biri deb daʼvo qilingan boʻlsa ham, oʻqitish vaqtining koʻp qismi toʻrtta til koʻnikmalarini rivojlantirishga bagʻishlangan. Chet tili darslarida madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish qiyin vazifadir, chunki madaniyatlararo muloqot chet elliklar va xorijiy madaniyatlar bilan bogʻliq va madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning eng samarali usuli bu haqiqatni sinfga olib borishdir. Bugungi axborot texnologiyalari dunyosida haqiqat va haqiqiylikni auditoriyaga olib kirish osonroq. Kompyuter va internet juda koʻp materiallarga oson va bepul kirish imkonini beradi. Multimedia yordamida madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani oʻqitish uchun ishlatilishi mumkin boʻlgan turli xil texnika va materiallar mavjud.

Multimedia bilan bogʻlangan haqiqiy materiallar boy material manbai hisoblanadi. Internet eng qulay manba boʻlib, unda haqiqiy videolar, yozuvlar, matnlar, rasmlar, belgilar va boshqa har xil zarur boʻlgan materiallarga erishish imkoni mavjud.

Mavjud haqiqiy materiallarning katta tanlovi mavjud boʻlsa-da, oʻqituvchilar chet tilini oʻqitish uchun mos madaniy tarkibni oʻz ichiga olgan materiallarni tanlashda ehtiyoj boʻlishlari lozim hisoblanadi. Oʻqituvchilar oʻquvchilarning individual guruhiga mos keladigan, ularning ehtiyojlari va qiziqishlariga javob beradigan materiallarni tanlash uchun maxsus mezonlarni belgilashlari kerak. Shuning uchun oʻqituvchilar maqsadli madaniyatdan qiziqarli jihatlarini tanlab olishlari va ularni oʻquvchilar eʼtiborini jalb qiladigan tarzda taqdim etishlari kerak [3]. Oʻqituvchilar oʻz talabalarini berilgan maʼlumotni oʻzlarining madaniyati bilan solishtirishga undashlari kerak, chunki talabalar oʻz madaniyatlarida qilayotgan ishlari boshqa madaniyatlarda ham xuddi shunday deb oʻylashadi [4].

Madaniy materiallarning qiyinchilik darajasini tanlashda talabalarning til darajasi, yoshi va boshlangʻich bilimlari hisobga olinishi kerak. Materiallar taʼlim oluvchilar uchun tushunarli boʻlishi, lekin ayni paytda ularning motivatsiyasini saqlab qolish uchun yetarlicha darajada qiyin boʻlishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun tanlangan materiallar teng qiyinchilik darajasida yoki talabalarning hozirgi darajasidan biroz yuqoriroq boʻlishi kerak. Maqsad har bir soʻzni tushunish emas, balki talabalarni tili oʻrganilayotgan mamlakat madaniyati haqida koʻproq bilishga undash va birinchi navbatda madaniyatlararo xabardorlikni oshirishdir [5]. Madaniy muvofiqlikni hisobga olish kerak, chunki asl materiallar ona tilida soʻzlashuvchilarning madaniyatiga asoslangan boʻlib, ular baʼzi til oʻrganuvchilar uchun mutlaqo begona yoki nomaqbul boʻlishi mumkin.

Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda qoʻllaniladigan materiallarni quyidagicha ajratib koʻrsatish mumkin:

- "audio materiallar": televidenie dasturlari, reklama roliklari, yangiliklar, ob-havo maʼlumotlari, filmlar, multfilmlar radio dasturlari, shu jumladan, reklamalar, mu-

siqa, internetdagi audio materiallar, audio yozuvlar va romanlar, aeroportlar, do'konlardagi e'lonlar va boshqalar,

- "vizual materiallar": fotosuratlar, rasmlar va chizmalar, ko'cha belgilari, internetdagi rasmlar, jurnallardagi rasmlar, otkritkalar, shtamplar, tangalar, so'zsiz rasmlar kitoblari va boshqalar,

- "bosma materiallar": gazetalar, shu jumladan reklamlar, jurnallar, teleko'rsatuvlar, kitoblari, kataloglar, qo'shiqlar so'zlari, restoran menyusi, mahsulot yorliqlari, ko'cha belgilari, turistik ma'lumotlar risolalari, xaritalar, xatlar, maktab e'lonlari, bilbordlar, avtobus va poezdlar jadvali, ariza blankalari, bosma materiallar, internet va boshqalar. Dars samarali natijaga erishilishi uchun yuqoridagi barcha materiallarni madaniy o'qitish uchun foydalanish mumkin.

C.Nuttall (1996) auditoriyada qo'llaniladigan haqiqiy materiallarni tanlashning uchta mezonini beradi: mazmunning mosligi, ekspluatatsiya va tushunarliklik.

- kontentning "mosligi" eng muhimi deb hisoblash mumkin. Haqiqiy materiallar qiziqarli va o'quvchilarning ehtiyojlariga mos kelishi kerak.

- "foydalanish qobiliyati" talabalarning bilim va malakalarini rivojlantirish uchun haqiqiy materiallardan qanday foydalanish mumkinligiga ishora qiladi. Faqat haqiqiy bo'lish u foydali bo'lishi mumkin degani emas.

- "tushunarliklik" grammatik va leksik qiyinchilikni anglatadi, u talabalarning til darajasiga mos kelishi kerak [6].

Madaniy ongni o'rgatish uchun G.Hughes (2001) quyidagi usullarni tavsiya qiladi. Bu usullardan turli kontekstlarda, balki multimedia yordamida ham foydalanish mumkin. "Taqqoslash usuli" mahalliy va tili organilayotgan davlat madaniyati o'rtasidagi farqlarni muhokama qilishga qaratilgan. Bu videolar, filmlar tomosha qilish, onlayn maqolalarni o'qish va hokazolarga asoslangan bo'lishi mumkin. Talabalardan xorijiy va o'zlarining madaniy jihatlarini (sarlavhalar, reklamlar, sport, komiks, ob-havo hisobotlari va boshqalar) solishtirish so'raladi [7].

B.Cullen (2000) madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani samarali rivojlanishiga hissa qo'shadigan turli xil tadbirlarni taklif qiladi. "Islohot" - bu voqeani o'z so'zlari bilan qayta hikoya qilish. Bu tinglash, o'qish yoki video tomosha qilishdan hikoya bo'lishi mumkin. Bu til va madaniyatni o'rganish uchun oddiy, ammo muvaffaqiyatli usul. "E'tibor berish" muayyan xususiyatlarga e'tibor berishdir. Masalan, videoda tasvirlangan Rojdestvo urfodatlaridagi farqlarni aniqlash. Talabalardan farqlarni ko'rishni so'rash orqali bu ularni videoni passiv ko'rishdan ko'ra ko'proq jalb qiladi. "Xazina ovi" oldindan belgilangan narsalarni, masalan, yangiliklar yoki jurnal maqolalaridagi odamlar, sanalar, voqealarni qidirishni o'z ichiga oladi [8].

Multimedia texnologiyalaridan foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

- chet tilidagi muloqot holatini to'liq taqdim etish;
- muloqot ishtirokchilarini ko'rish va eshitish (ularning yuz ifodalari va imo- ishoralarini ko'rish kommunikativ vaziyatni to'liqroq idrok etishga hissa qo'shadi);
- talaba ko'rgan narsa tufayli muloqot doirasini kengaytirish; joylashuv (joy, kun va yil vaqti), hozirgi harakatlar, kayfiyat va his-tuyg'ulardan yosh, jins, kiyim-kechak, ijtimoiy mavqei aniqlay oladi;
- muloqotning rasmiy yoki norasmiy xarakteri haqida xulosa chiqarish.

Adabiyotlar

1. Kneuer M. Richter S. (2015). *Soziale Medien in Protesbewegungen. Neue Wege für Diskurs, Organisation und Empörung?* Frankfurt: Campus Verlag.
2. Bolten Jürgen: »Vergleich als Kritik. Zum Verstehensbegriff Interkultureller Germanistik«, *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 16 (1990), 76–89.
3. Cullen B. 2000. *Practical Techniques for Teaching Culture in the EFL Classroom*. [online]. [20. 3. 2014]. Available on the internet: <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>. 2000.
4. Galloway V.B. 1981. *Public Relations: Making an Impact*. In: Philips, J.K. and American Council on Teaching of Foreign Languages. Action for the '80s: A political, Professional, and Public Program for Foreign Language Education. National Textbook Company, Sokie. 1981.
5. Cullen B. 2000. *Practical Techniques for Teaching Culture in the EFL Classroom*. [online]. [20. 3. 2014]. Available on the internet: <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>. 2000.
6. Nuttall C. 1996. *Teaching reading skills in a foreign language*. London. Heinemann. 1996. ISBN: 1405080051.
7. Hughes G. 1986. An argument for cultural analysis in the second language classroom. In: Valdes, M. (ed.) *Cultural bound*. Cambridge University Press, 1986. ISBN: 0521310458.
8. Cullen B. 2000. *Practical Techniques for Teaching Culture in the EFL Classroom*. [online]. [20. 3. 2014]. Available on the internet: <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>. 2000.

REZYUME. Ushbu maqolada talabalarni madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasini multimedia asosida rivojlantirish texnologiyalari, dars jarayonida auditoriya muhitida qo'llanilishi orqali samarali natijaga erishish usullari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о технологиях развития межкультурной коммуникативной компетенции учащихся на основе мультимедиа, методах достижения эффективных результатов за счёт их использования в учебной среде.

SUMMARY. This article describes the technologies for the development of intercultural communicative competence of students based on multimedia, methods for achieving effective results through their use in the learning environment.

DIRIJYORNING KASBIY XUSUSIYATLARI

P.K.Tnibayev – o'qituvchi

O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

Tayanch so'zlar: dirijyor, pedagog, orkestr, yetakchilik, ko'nikmalar, orkestr jamoasi.

Ключевые слова: дирижёр, педагог, оркестр, лидерство, навыки, оркестровая команда.

Key words: conductor, teacher, orchestra, leadership, skills, orchestra team.

Dirijyorlik faoliyati musiqa ijrochiligi yo'nalishidagi eng murakkab soha sanaladi. Uning tuzilishi ko'p komponentli va namoyon bo'lishi ko'p qirralidir. Shuning uchun ham dirijyorga eng yuqori professional talablar qo'yiladi. Badiiy asarni yuzaga chiqarishdagi ijodiy jarayonni belgilovchi eng muhim komponentlardan biri dirijyor va ijrochilarning muloqoti asosida yotuvchi

psixologik mexanizmlarning yirik bir jamlanmasi sanaladi. Dirijyorlik san'atining sirli jozibasi shundaki, u boshqa san'at turlaridan farqli o'laroq, o'ziga xos va originaldir. Bundan tashqari har bir dirijyorning ham alohida o'ziga xosligi mavjud bo'lib, buni bir hil asarning turli dirijyorlar rahbarligida turlicha yangrashi orqali anglash mushkul emas.

Axborotlarni qabul qilish, uni anglash, tushunish, jamoaning har bir ishtirokchisiga yetkazib berish va kerakli natijaga erishish dirijyorning asosiy vazifalari sanaladi. Bundan kelib chiqadiki, dirijyor bir nechta professional sifatlar bilan birga psixologik va pedagogik xususiyatlarga ham ega bo'lishi lozim. Professional sifatlar uning tabiiy iqtidori va maxsus ta'limi orqali rivojlantiriladi. Tabiiy iqtidor deganda uning musiqaga bo'lgan muhabbati, eshitish qobiliyatining rivojlanganligi, kuchli iroda, ritm, dinamika hamda umumiy balans hissining moslashuvchan va barqarorligi, kuchli musiqiy xotira, kuchli psixomotor xususiyatlar, tezda javob bera olish, chidamlilik, diqqatni yo'naltira olish va to'g'ri taqsimlay olish tushuniladi. Vazifani to'g'ri aniqlab olish va uning yechimini oson tushuntirish kabi xususiyatlar kasb egasini katta muvaffaqiyatlarga elta oladi.

Professional sifatlar deganda esa professional savodxonlik, keng umumestetik dunyoqarash, muhtasham texnika va talqin qila olish qobiliyati tushuniladi. Dirijyorning asosiy vazifalaridan biri talqin qila olishdir, ya'ni nota matnini tovushlarga "tarjima qilish" va tinglovchiga yetkazib berish. Buning uchun dirijyor musiqiy matnning stilistik xususiyatlarini, tovush hosil qilish, dinamika, frazirovka, artikulyatsiya kabi ifoda vositalarining jamlanmasini to'g'ri anglashi lozim.

Dirijyorning plastik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, dasturni tayyorlash uchun qat'iy belgilangan vaqt sharoitida. "Dirijyor asar muallifining matniga bo'lgan munosabatining barcha jihatlari tushuntirib bera olmaydi, chunki partiturada minglab belgilar bor, orkestrda esa yuzlab ijrochi. Aynan shu yerda dirijyorning qo'l texnikasining rivojlanish darajasi katta rol o'ynaydi" [1].

Orkestr dirijyori bir qancha pedagogik xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Gnostik ko'nikmalar, ya'ni axborotni izlash, olish va qayta ishlash, tahlil va sintez qilish, zamonaviy voqelik hodisalarini tanqidiy tushunish bilan bog'liq ko'nikmalardir;

2. Psixologik va uslubiy rejalashtirish qobiliyatlari;

3. Diagnostik ko'nikmalar;

4. Tadqiqot olib bora olish ko'nikmasi.

Ideal holatda jamoa rahbari o'zida pedagogik qobiliyatlar bilan birgalikda yuqori professionallikni va tashkilotchilik qobiliyatini birlashtira olishi kerak. Pedagogik mahorat ichida gnostik ko'nikma [2] yoki didaktik xususiyatlar birinchi o'rinni egallaydi. Bu xususiyatlar bilimlarni boshqalarga yetkazish va uni o'zlashtirilishini ta'minlash vaqtida namoyon bo'ladi. Boshqa ijrochilarning tajribasi sifatida umumlashtirilgan bilimlarni yoki o'zining bilimni boshqalarga yetkazish uchun ularni tushunishi, har bir ijrochi uchun ochiq shaklga keltirishi kerak. Bu didaktik qobiliyatlarning psixologik mohiyati sanaladi. Shu bilan birga, o'z qobiliyatini tushunish o'z ijrochilik mahoratini oshirishning sababi va kalitidir. O'z bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish, tushunish va umumlashtirish hamma uchun ham oson jarayon sanalmaydi, ya'ni ushbu texnikaning asosiy xarakteristikasini ikkinchi darajali va unchalik muhim bo'lmagan narsalardan to'g'ri ajrata olish kerak bo'ladi.

Agar o'z ijro mahorati va ulardan xabardorlik o'rtasidagi tafovut mavjud bo'lsa, bu ijrochining to'xtab qolishi va tanazzulga olib kelishi mumkin. Natijada dirijyorning pedagogik faoliyatini amalga oshirishi uchun yengib bo'lmaydigan to'siq yuzaga keladi, ya'ni bilim va ko'nikmalar ularni tushunmagan holda boshqalarga yetkazish kuzatiladi. Natijada tushuntirish jarayoni oddiy taqlidga aylanadi.

Gnostik ko'nikmalarga dirijyorning suggestiv va ekspressiv xususiyatlari ham kiradi. Ekspressiv xususiyat bu o'zining hissiyotlari va kechinmalarini nutqi, imo - ishoralari orqali aniq izohlab berishdi. Nutq jonli, obrazli, xissiyotlarga boy, aniq talaffuz va ishoralarga ega bo'lishi muhim [3]. Suggestiv xususiyat bu jamoaga hissiy va ixtiyoriy ta'sir o'tkaza olish xususiyatidir. Bu esa

dirijyorning shaxsiy xususiyatlaridan, ya'ni qat'iyat, chidamlilik, talabchanlik kabi sifatlardan, shuningdek, qo'l ostidagilar oldidagi mas'uliyat tuyg'usidan kelib chiqadi. Bu jalb qila olish, ishontirish, yetakchilik qilish qobiliyatidir. Bu yerda dirijyorning shaxsiyati, uning axloqi va kasbiy obro'si ham muhim ahamiyatga ega. Rahbarning shaxsiy fazilatlari, uning obro'si jamoa a'zolariga psixologik ta'sirning asosidir. Ishonchni uyg'otadigan va shu bilan ularning ta'siriga bo'ysunadigan fazilatlar dirijyorning har bir fikri va taklifini salobatli va ishonarli qiladi, ishlash istagini yuqtiradi [4].

Talabalar orkestri dirijyori oldida jamoaning kasbiy darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan vazifalar mavjud. Bular:

- orkestr a'zolarini mustaqil kognitiv faoliyatga undash - talabalarni mashg'ulot paytida fikrlashga o'rgatish;

- talabalarda ijodiy tasavvurni rivojlantirish, ularning fanga qiziqishni kuchaytirish.

Psixologik va uslubiy rejalashtirish ko'nikmalariga quyidagilar kiradi:

1. Oldinda turgan vazifalarning jamlanmasini belgilash;

2. Ish tizimini aniqlash. Alohida orkestr a'zolari va butun jamoa bilan ishlash usullarini tanlashda moslashuvchanlik;

3. Individual ish uslubi. Murakkablik darajasini aniqlash, ketma ketlikni belgilash.

Diagnostik ko'nikmalar, bular:

1. Dastlabki darajani aniqlash (differensial yondashuv);

2. Jamoaning umumiy xususiyatlari va ishchanligini aniqlash;

3. Natijalarni oldindan ko'ra olish.

Tadqiqotchilik ko'nikmasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Kuzatish;

2. Tajriba;

3. Umumlashtirish [2].

Ko'rinib turibdiki, pedagogik vazifalarni hal qilishning muvaffaqiyati dirijyor shaxsining xususiyatlariga bog'liq. Shaxsiy fazilatlariga quyidagi qobiliyatlar kiradi:

1. Tashkilotchilik qobiliyati: tashabbuskorlik, talabchanlik, topqirlik, turli xil vazifalarni birlashtira olish qobiliyati, har bir ijrochining ko'ngliga yo'l topish qobiliyati, tanqidiy fikrlash, psixologik xushmuomalalik, so'zlari yoki harakatlari oqibatlarini oldindan ko'ra olish qobiliyati, mustaqillik (ko'r ko'rona taqliddan farqli o'laroq), kuzatuvchanlik, o'z-o'zini nazorat qilish va sabrliklik, chaqqon harakat qilish qobiliyati, samaradorlik, o'zini o'nglab olganlik. Dirijyorning tashkilotchilik qobiliyati mashg'ulotlar vaqtini tashkil qilish va to'g'ri taqsimlash jarayonida qobiliyatida namoyon bo'ladi. Tashkilotchilik qobiliyatining muhim jihati bu ishni butun jamoaning hayoti bilan muvofiqlashtira olishdir, bu esa anchayin qiyin vazifadir.

2. Kommunikativ qobiliyati - bu muloqot qila olish qobiliyatidir. Pedagogik jarayon ikki tomonlama amalga oshadi, shuning uchun uning mahsuldorligi bevosita dirijyor va orkestr jamoasi o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirishda dirijyorning psixologik fazilatlarini ham, xarakterning ayrim xususiyatlarini ham hal qiluvchi ahamiyatga ega: xayrixohlik, rostgo'ylik, samimiylik, qarashlar va harakatlardagi yaxlitlik, sezgirlik.

Shunday qilib, dirijyor shaxsining tuzilishi ba'zan pedagogik iroda va muvofiqlik, talabchanlik va ishonch, qat'iylilik va pedagogik xushmuomalalik kabi qarama-qarshi xarakterologik fazilatlarini o'z ichiga oladi. Pedagogik iroda dirijyorlik sohasida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan asosiy fazilatlaridan biri bo'lib, ularning rejalari va niyatlarini amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Pedagogik iroda bo'lmasa, eng iste'dodli g'oyalar amalga oshmay qoladi. O'z-o'zini nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'ziga ishonch ham ularni amalga oshirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Kondrashin K. P. Mir dirijera. -Leningrad: "Muzika", 1976.
2. Basova N.V. Pedagogika i prakticheskaya psixologiya. -Rostov na Donu: "Feniks", 2000.
3. <http://vashpsixolog.ru/lectures-on-the-psychology/103-educational-psychology/538-workshop-on-educational-psychology-teaching-abilities-their-content-and-structure>
4. Gotsdiner A. L. Muzikalnaya psixologiya. -M.: "Magistr". 1993.
5. Камалова Л.Е. Роль художественной детали в композиции произведения (на примере каракалпакской литературы). // Леноские чтения 2022: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности: Материалы VII Международной научной конференции. -Ленинград: «Ланн»». 2022. -С.194. 197. http://science.donnu.ru/wp-content/uploads/2022/10/dch_2022-tom-4-filologicheskie-nauki-chast-2.pdf.
6. Kamalova D. Shoir Tolibay Qabulov she'rlariga yozilgan musiqalar. // Research and Innovation. 2023. T. 1. №. 7. 53-58-b.

РЕЗЮМЕ. Dirijyorni sozandaga qiyoslasak, orkestr jamoasi uning musiqiy cholg'usi kabidir. Bu jamoani boshqara olish, har bir ijrochini bir maqsad yo'lida jamlash, asarni mahorat bilan ijro etib tinglovchilar e'tiboriga havola etish dirijyor uchun mashaqqatli mehnatni talab etadi. Bu jarayonni bosib o'tishi uchun esa dirijyorga bir qancha xususiyatlar kerak bo'ladi. Ushbu maqolada dirijyorning pedagogik xususiyatlari nimalardan iborat va ular orqali nimalarga erishish mumkinligi haqida ma'lumot beriladi.

РЕЗЮМЕ. Сравняя дирижера с исполнителем, оркестровая команда подобна его музыкальному инструменту. Умение управлять этим коллективом, концентрировать каждого исполнителя на пути к одной цели, уметь исполнять произведение и привлекать внимание слушателей, требует от дирижера кропотливой работы. Однако для прохождения этого процесса дирижеру потребуется несколько функций. В этой статье будет представлена информация о том, каковы педагогические особенности дирижера и чего можно достичь с помощью них.

SUMMARY. Comparing a bandleader with a performer, an orchestral team is like his musical instrument. The ability to manage this collective, to concentrate each performer on the way to one goal, to skillfully perform a work and attract the attention of listeners, requires painstaking work from the bandleader. However, to go through this process, the bandleader will need several functions. This article will provide information about what the pedagogical characteristics of the bandleader are and what can be achieved with the help of them.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI ASOSIY GIMNASTIKA VOSITALARI ORQALI KOORDINATSION RIVOJLANTIRISH

S.M.Toylibaev – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

R.D.Allamberganova – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: maktabgacha yoshdagi bolalar, asosiy gimnastika vositalari, koordinatsion rivojlantirish, jismoniy rivojlanish darajasi, yosh davrlari.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, средства основной гимнастики, координационное развитие, степень физического развития, возрастные стадии.

Key words: preschool children, facilities basic gymnastics, coordination development, degree of physical development, age stages.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasi zamonaviy dunyo jamiyatida rivojlangan ta'lim maydonining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'shimcha ta'lim berish tizimida jismoniy tarbiya, sog'lomlashtirish va sport ishlari aynan maktabgacha yoshdagi bolalar sportining ommaviyligini oshirish, ularning sog'lom turmush tarziga intilishini, barkamol jismoniy kamolotga erishishini, shuningdek, milliy sport xazinasini tarbiyalashga qaratilgan. Ushbu maqolada nafaqat sport maktablari sonini ko'paytirish va ularda tarbiyalanayotgan jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari turlarini kengaytirish, balki maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'quv-tarbiyaviy ishlardan tashqari turli jismoniy tarbiya, sport va sport-sog'lomlashtirish ishlarini rivojlantirish, sport to'garaklari faoliyatini tashkil etish orqali ham amalga oshirishning haqida so'z yuritiladi.

Aynan boshlang'ich mashg'ulotlarning "birinchi qadamlari" bolaning keyingi tizimli sport mashg'ulotlariga moslashishi muvaffaqiyatini ko'p jihatdan belgilaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalik davridagi shaxsning jismoniy tarbiyasining eng muhim vazifalaridan biri bu keyinchalik boshlang'ich maktab ta'limi bosqichida tanlangan sport mashg'ulotlarida amalga oshiriladigan tizimli harakat faoliyati uchun barqaror odatni shakllantirishdir [1]. Biroq sport amaliyoti shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasida mashg'ulotlarni to'xtatishning eng ko'p uchraydigan sabablari: individual vosita tajribasining yetarsizligi, yangi vosita materialini tez va mustahkam o'rgana olmaslik va tizimli vosita faoliyatiga qiziqishning yo'qligi.

Bu muammo tobora kuchayib borayotgan sport musobaqalari, murabbiylarni bolalarni ilk va maktabgacha yoshdan boshlab sport seksiyalariga jalb qilishga majburlash, normativ hujjatlarda belgilangan yosh chegaralarini buzish, keyinchalik ularni ushbu sport turiga xos bo'lgan juda cheklangan harakatlar uchun "murabbiylik qilish" bilan yanada kuchaymoqda. Shu bilan birga, bolalar salomatligini mustahkamlash, ularning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini bosqichma-bosqich oshirib borish, harakat funksional tizimini har tomonlama va uyg'un rivojlantirish vazifalari orqada qolmoqda [2].

Keyingi zamonaviy tadqiqot natijalariga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy tarbiyalashning eng samarali vositasi bu asosiy gimnastika vositalari hisoblanib, ular bolalarga turli xil umumiy jismoniy va maxsus tayyorgarlik ko'rishga imkon beradi, harakatlar dunyosiga doimiy qiziqish uyg'otadi, juda ko'p turli mashqlar bilan tizimli harakat faoliyatiga bo'lgan ehtiyojni shakllantiradi,

Harakat ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayoni, ayniqsa, maktabgacha yoshda, bolaning harakatini boshqarish mexanizmlari faol shakllantirilganda, harakat sohasining poydevori qo'yilganda, kelajakda bolaning tanlangan sport turi bilan faol shug'ullanishga tayyor bo'lishiga imkon beradi. Biroq hozirgi kunda 4-7 yoshli bolalarning har tomonlama barkamol rivojlanishini amalga oshirish uchun dasturiy va uslubiy ta'minotning keskin yetishmasligi mavjud [3]. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ko'pgina maktabgacha jismoniy tarbiya muassasalarida maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etish metodikasini ishlab chiqish nuqtayi nazaridan ham

ularni sportning ayrim turlari bo'yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish nuqtayi nazaridan ham bolalar bilan zamonaviy talablarga javob beradigan mashg'ulotlar uchun maxsus dasturlar mavjud emas.

Shu munosabat bilan qo'shimcha jismoniy tarbiya tizimida 4-7 yoshli bolalarni boshlang'ich maktabgacha yoshida bolalar bog'chasida yoki jismoniy tarbiyaning boshqa shakllarida tizimli sport bilan shug'ullanishga tayyorlash imkonini beradigan usullarni izlash va ilmiy asoslash dolzarbdir.

Bolalarning harakat qobiliyatlari doimiy ravishda yosh rivojlanish xususiyatlari bilan va jismoniy tarbiya sohasidagi taraqqiyot asosan bolalarning yosh xususiyatlarini chuqur bilish bilan bog'liq.

Ta'lim va tarbiya jarayonini oqilona boshqarish, optimal tarzda qurish faqat maktabgacha yoshdagi bolalarning ontogenez davrlarini hisobga olgan holda yuz berishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning organizmida eng jadal morfofunksional qayta tuzilish sodir bo'ladi, bola unga qarshi hayotiy vosita qobiliyatlari majmuasini tezda to'playdi va 5-6 yoshga kelib bolalar "maktab yetukligi" deb ataladigan funksional va morfologik rivojlanish darajasiga yetadi.

5-7 yoshli bolalar tez o'sadi, asta-sekin erta yoshga xos bo'lgan egiluvchanlikni yo'qotadi. Bu yoshda tananing tuzilishida zaif ifodalangan gender farqlari paydo bo'ladi, masalan tananing uzunligi bo'yicha o'sish tezligining oshishi va oyoq-qo'llar tanadan tezroq o'sishi kuzatiladi.

Bolalikning butun davri davomida skeletning suyaklanishi sodir bo'ladi; hayotning birinchi yilida, yurish boshlanishi bilan, oyoq va umurtqa pog'onasining fiziologik shakllanishi boshlanadi va keyin maktabgacha davom etadi. 6-7 yoshda tayanch-harakat tizimining rivojlanishi tugallanmagan bo'ladi. 206 ta suyakning deyarli har biri sezilarli darajada o'zgarishlarga uchraydi.

Mushaklar tizimi harakat faoliyatida yetakchi rol o'ynaydi. 4-7 yoshli bolalarda o'rtacha tana vaznining 27% mushak massasi hosil qiladi. Oyoq-qo'llarning mushaklari faqat 5-6 yoshda rivojlanishini tezlashtiradi. Qorin bo'shlig'i mushaklari kam darajada rivojlangan. Yuqori tonusga ega bo'lgan bukuvchi mushaklarning morfologik rivojlanishi yoyuvchi mushaklarga nisbatan rivojlanishidan orqada qoladi, bu esa yangi harakatlarni o'zlashtirishda ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda mushak to'qimalarining tuzilishi kattalarnikidan farq qiladi. Mushaklardagi kapillyar tarmoq zichroq va kengroq bo'lganligi sababli, bolalarda qon ta'minoti yaxshilanadi, metabolizm yanada kuchliroq bo'ladi. Shu bilan birga, maksimal kuchlanish bilan mashqlar va ayniqsa, nafasni ushlab turish bilan bog'liq bo'lgan mashqlar ushbu davrdagi bolalar uchun sezilarli qiyinchilik tug'diradi.

Dam bo'lgan mushaklar bilan solishtirganda, ishlaydigan mushaklar ko'proq intensiv ovqatlanishni talab qiladi.

6- yoshli bola voqealar ketma-ketligini tahlil qila oladi. Mantiqiy tafakkur majoziy fikrdan ustun kela boshlaydi. O'rganilayotgan harakatlarni analitik idrok etish taqlid-tanqid qobiliyati bilan almashtiriladi.

5- yoshdan boshlab ko'plab bolalar allaqachon parallel ravishda ikki turdagi harakatlarni bajarishga qodir boladi. 4

yoshli bolalarda assotsiativ fikrlashdan farqli o'laroq, mavhum, kontseptual fikrlash asoslari, ichki nutqni shakllantirish imkoniyati tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Shu bilan birga, maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkurida tabiiy xususiyatlar saqlanib qoladi [4]. Bola hayotida o'yin asosiy o'rinni egallashda davom etmoqda va uning bolalar hayotidagi ahamiyati juda katta. Bu o'yinni boshqa faoliyat turlari (yozish, arifmetika, o'qish va boshqalar) bilan almashtirishga urinishlar bolaning o'zini va uning atrofidagi dunyoni bilish jarayonlarini sezilarli darajada sekinlashtirishiga olib keladi. O'yin holatlarida harakatlar madaniyati oshadi, ilgari o'rganilganlarning yangi kombinatsiyalari ishlab chiqiladi va o'zboshimchalik bilan harakatlar o'zlashtiriladi. Harakatli o'yinlarda o'zini ortiqcha yuklanishdan himoya qilgan holda, bola mikropauzalar orqali yukni tartibga solishga qodir. O'yin hissiy rivojlanish uchun muhimdir, travmatik vaziyatlardan kelib chiqqan qo'rquvni yengishga yordam beradi, ijtimoiy normalarni yaxshiroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, maktab yoshi boshlanishidan oldin, e'tibor hali ham qiyinchilik bilan ushlab turiladi, uning hajmi va barqarorligi biroz oshadi. 6 yoshda bolalar 15-20 daqiqaga e'tibor qaratishlari mumkin, bu esa aqliy faoliyatini tiklash uchun o'z mashg'ulotlarini pauza bilan rejalashtirishni talab qiladi [5].

6-7 yoshdagi bola psixikasi rivojlanishining muhim natijasi shundaki, bu yerda harakat harakatlarini taqlid qilish qobiliyatidan turli xil o'zgaruvchan motorli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga o'tish sodir bo'ladi. Bola hayotining bu davrini bolaga qaramlikdan bola mustaqilligiga o'tish deb ta'riflash mumkin. Bola boshqa bolalar bilan birga harakat qilishni xohlaydi va ular bilan birga harakat qilishi mumkin, u jamiyatda o'z o'rnini egallash uchun oiladan ozod qilinadi, u o'z istaklari va manfaatlarini ijtimoiy maqbul doiraga olib kelishiga yordam beradigan boshqa xatti-harakatlar shakllarini imkon qadar tezroq egalashga intiladi.

Bu ehtiyojni ro'yobga chiqarish shartlaridan biri jismoniy faoliyatning o'z-o'zidan va tashkiliy shakllarida ishtirok etishdir. O'qituvchining tashkiliy ta'siri bilan ajralib turadigan ikkinchisi, bolaning jismoniy rivojlanishi jarayonida yetakchilik qiladiganligi ko'rinadi.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi davr bolaning jismoniy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega, bunda individual harakat tajribasini intensiv to'plash uchun sharoit faol shakllanadi. Mushak-skelet tizimiga va bola tanasining funksional tizimlariga yuk (og'irlik) bilan bog'liq bo'lgan jismoniy mashqlar bolada uning o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga moslashish mexanizmlari tufayli tegishli ijobiy siljishlarni keltirib chiqaradi. Ma'lumki, jismoniy sifatlarining rivojlanishi bolaga yuklangan vosita vazifalarini bajarilishini ta'minlaydigan individual harakat tajribasini shakllantirish bilan uzviy bog'liqdir.

Harakat ko'nikmalarini jadal rivojlantirish davri maktabgacha yoshda, bola harakatlarni boshqarish mexanizmlarini faol ravishda shakllantirganda boshlanadi, bu uning tuzilishi va mazmuni jihatidan har xil individual harakat tajribasini to'plashni ta'minlaydi, bu esa kelajakda tanlangan sport turi bilan faol shug'ullanishga imkoniyat beradi.

Adabiyotlar

1. Эштаев А.К., Тойлибаев С.М. Гимнастика и методика преподавания. / Уч. пособие. –Чирчик: 2022. –С.165.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (учебник для ИФК). -М.: Фис. Академия 2008. –С. 544.
3. Eshtayeva V.B., Hasanova N.R. "Badiiy gimnastika". –Toshkent: 2022.
4. Umarov M.N. va boshq. Gimnastika (yakkakurash, koordinatsion va siklik sport turlari): Darslik. M.N.Umarov, A.K.Eshtayev, D.R.Ishtayev, G.M.Xasanova / T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2018. 552-b.
5. Умаров Д.Х. в соавт. Оздоровительно-развивающие виды основной гимнастики Д.Х. Умаров, М.Н. Умаров, А.К. Эштаев (Учебное пособие). -Т.: Издательско-полиграфический отдел УзГИФК, 2006. –С. 204.

REZYUME. Maqolada asosiy gimnastika vositalari yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarning harakat ko'nikmalarini rivojlantirish haqida yozilgan. Shuningdek, koordinatsion rivojlantiruvchi yo'nalishdagi asosiy gimnastika vositalari yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarning sportga harakat faoliyatini tuzilishi va asosiy tayyorgarligiga e'tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о развитии у детей дошкольного возраста двигательных умений средствами основной гимнастики. Также внимание уделено структуре и базовой подготовке двигательной активности детей дошкольного возраста к занятиям спортом средствами основной гимнастики координационно-развивающей направленности.

SUMMARY. The article talks about the development of motor skills in preschool children by means of basic gymnastics. Also, attention is paid to the structure and basic training of preschool children's motor activity for sports by means of basic gymnastics of a coordinating and developing orientation.

ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИНГ ТУРЛИ ЖИХАТЛАРИГА МУЛТИАГЕНТЛИ ТИЗИМЛАРНИНГ ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ БОСКИЧЛАРИ

И.Ж.Турсынбекова – мустақил тадқиқотчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: интеграция, мультиагент, модел, ассистент, агент, эксперт.

Ключевые слова: интеграция, мультиагент, модель, помощник, агент, эксперт.

Key words: integration, multi-agent, model, assistant, agent, expert.

90-йилларда мултиагентли (МА) усули пайдо бўлганидан кўп ўтмай, МА моделларини ўқув жараёнининг турли томонларига қўллашга уринишлар бошланди. Ушбу МА моделларини яратишда турли хил ёндашувлар ишлатилган ва қўлланилмоқда.

Биринчи ёндашувлардан бири агентларни LMS/LCMS га қўшимча равишда ақли тизимнинг таркибий қисмлари сифатида ишлатиш эди [1].

Ушбу моделлардан бирида тизим архитектурасини куйидаги турдаги агентлар тўплами сифатида тақдим этиш таклиф этилади: - агент-ассистент (assistant agent), унинг вазифаси талаба билан мулоқот қилиш, ўқув жараёнида унга ёрдам бериш, ўрганиш бўйича маслаҳатлар ва кўрсатмалар; - талабанинг ривожланиш даражасини баҳолаш ва унинг профил маълумотларини янгилаш вазифаси бўлган баҳолаш агенти; - курс мазмунини автоматик яратиш ва қайта қуриш билан шугулланувчи ўқитувчи (педагогик агент); - курс доирасидаги вазифаларни ҳал қилиш учун масъул бўлган эксперт агент.

Бундай МА тизимларида агент-ассистент талабадан курс таркибини бошқариш тизими (LCMS) орқали вазифани ҳал қилиш каби маълумотларни олади ва уни баҳолаш агентига узатади. Баҳолаш агенти эксперт агентни жалб қилган ҳолда бажарилган вазифани баҳолайди ва талаба профилини янгилайди, талаба агентини хабардор қилади, у ўз навбатида, агар керак бўлса, талаба учун ўқув дастурини қайта тиклайди. Ушбу ёндашувда МА тизимларнинг учта хусусияти муҳим: - биринчидан, у LCMS учун қўшимча интеллектуал бошқарув механизми сифатида ишлайди, - иккинчидан, агент тизимнинг маълум функциялар тўпламини бажарадиган алоҳида нисбатан автоном қисмидир, - учинчидан, тўплам - бундай тизимдаги агентларнинг сони ва тури қатъийдир.

Мултиагентли технологияларни бундай қўллаш алоҳида олинган LMS ва LCMSларни моделлаштириш ва лойиҳалаш учун ҳам, ўқув тизими тўлиқ автоном тизимлар бўлган ақли рефлекс агентларидан қурилган тақсимланган сунъий интеллект муаммоларини ҳал қилиш учун ҳам машҳурдир [2].

Шуниси эътиборга лойиқки, агентлар ўқув жараёни иштирокчилари эмас, балки қўшимча интеллектуал тизимнинг элементларини моделлаштирадилар. Ушбу ёндашув «пастанд МА моделлаштириш» деб номланади.

МА моделларини қўллашнинг кейинги амалиётларида ўқув жараёни иштирокчиларининг ўзи моделлаштирила бошлади. Бундай моделларда агентнинг учта асосий тури мавжуд эди: талаба агенти, ўқув агенти (ўқув ресурсининг агенти) ва дастлабки икки турдаги агентлар билан ўзаро алоқада бўлган ва маълумотлар базалари ва билим базалари билан ўзаро алоқада бўлган бир ёки бир нечта оралиқ ёрдамчи агентлар. Мисол тариқасида Semantic web -технологиялардан фойдаланган ҳолда онтологиялар асосида қурилган моделларни келтириш мумкин.

Ушбу моделлар ва технологиялар барча ўқув материалларини машиналарни қайта ишлаш имконияти билан ягона маконга бирлаштириш вазифаси йирик хорижий университетлар негизидан пайдо бўлган бир пайтда ривожлана бошлади.

Кўпгина мамлакатларда мактаблардан тортиб университетлар ва малака ошириш марказларига қадар турли хил таълим хизматларини етказиб берувчиларнинг географик жиҳатдан тарқоқ ўқув ресурслари бирлаштирилган таълим тизимлари яратилди.

Аммо CMS/LMS қуришда фаол фойдаланилган мавжуд мижоз-server технологияси тарқоқ ахборот ўқув ресурсларидан ўқув материалларини қайта ишлашни тўлиқ таъминлай олмаган. Кейин улар мултиагентли онтологик ёндашувга асосланган Semantic Web лойиҳаси натижаларидан тақсимланган масофавий таълим тизимини яратиш учун фойдаланишни бошладилар [3].

Ушбу модел асосида қурилган тизимнинг ишлаш алгоритми бир неча босқичлардан иборат:

1. Фойдаланувчи тизим интерфейси орқали рўйхатдан ўтади (кўпинча-веб-интерфейс); шахсий агент стажёрнинг онтологик модели ва ундан олинган маълумотлар асосида фойдаланувчи профилини яратади ва маълумотлар базасига ёзади.

2. Дастур агенти-координатори ўқув ресурсининг онтологик модели ва талабанинг профилидан фойдаланган ҳолда ўқув материаллари профилларини олиш учун сўровни шакллантиради.

3. Ўқув ресурсининг дастурий агенти 2-босқич сўрови ёрдамида ўқув материалларининг метаматълумотларини кидириш учун Интернетдаги ўқув ресурсларига сўров тузади.

4. Ўқув ресурслари ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарурлигини таҳлил қилиш учун ўқув материалларининг метаматълумотларини тақдим этади.

5. Ўқув материалларини индивидуал танлаш дастур агенти-координатор томонидан талабанинг профили ва ўқув материаллари профилларининг кесишмасида амалга оширилади, шундан сўнг керакли ўқув материалларини олиш учун сўров юборилади.

6. Ўқув ресурслари агенти талабага тавсия этилган ўқув материаллари тўпламини яратади.

7. Якуний босқичда дастур агенти координатори стажёр томонидан ўқиш учун уни намойиш қилиш учун кўплаб ўқув материалларини шахсий дастурий таъминот агентига узатади.

Таърифланган моделнинг хусусияти баҳолаш воситаларининг тўлиқ йўқлиги. Яъни, онтологик мултиагентли моделлар бошиданок ўқувчи учун таълим ресурсларини излаш ва шакллантириш учун мўлжалланган эди. Ўқув жараёнини ва LMS/ LCMS тизимларини тўлиқ қўллаб-қувватлаш учун билимларни баҳолаш воситалари ва ўқувчидан фикр-мулоҳаза олиш воситаларини қўшиш орқали онтологик масни мураккаблаштириш керак.

Таърифланган ёндашувлар асосида ўқув жараёнининг янги мултиагентли модели таклиф этилади, бу

ерда самарадорлик тоифаси жорий этилади. Ушбу моделда агентларнинг иккита асосий тури бўлади: истеъмолчи агенти (таълим ресурслари) ва етказиб берувчи агент (таълим ресурслари).

Истеъмолчи агенти-бу ўқишни бошламоқчи бўлган ва ўзи учун макбул вариантларни излаётган талаба, ҳақиқий ва потенциал талабанинг дастурий вакили. Етказиб берувчи агент-бу таълим ресурсларига (ўқув дастурлари, курслар, ҳудудлар, моддий ресурслар) эга бўлган ва уларни талабаларга таклиф қиладиган ташкилот ёки ташкилотнинг дастурий вакили.

Истеъмолчилар агентлари ва етказиб берувчилар агентлари ўртасидаги ўзаро таъсир учун махсус платформа талаб қилинади. Ҳозирги вақтда ўзаро таъсир платформалари деярли ҳар доим таълим ташкилотлари томонидан яратилади, яъни бизнинг моделимизда платформалар етказиб берувчилар агентлари томонидан яратилади. Натижада, бугунги кунда таълим бозорида статик таълим платформалари тўплами мавжуд ва потенциал талабалар «бор нарсаларидан» танлашлари керак.

Таълим йўлини танлаш – яъни талаба агентлари ва ресурс агентлари ўртасидаги ўзаро таъсир кетма-кетлиги бутунлай потенциал талабага боғлиқ ва ҳатто ўқишни тугатгандан сўнг, ўз малакаларининг ҳозирги даражасини ва керакли даражадаги малакаларни тақдим этган ҳолда, талаба ўзаро таъсирларнинг самарали йўлини танлашда хато қилиши мумкин. Бу кейинчалик ўқитиш, қайта тайёрлаш, қайта тайёрлашни сошлаш зарурлигига олиб келиши мумкин.

Самарадорлик муаммосини ҳал қилиш учун барча иштирокчиларни ягона ахборот таълим муҳитида (ЯАТМ) бирлаштириш ва ЯАТМда ўқув жараёнини бошқариш керак. ЯАТМ иштирокчиларининг барча турлари уларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайдиган мақсад ва мезонларга эга. Тизим иштирокчиларининг ўзаро таъсири самарадорлигини бошқариш учун – яъни ўқитиш самарадорлиги – тизимга қўшимча агент тури-виртуал воситачи киритилади.

Виртуал воситачининг вазифаси агентларнинг мақсадлари ва мезонларига мувофиқ ўзаро таъсир платформаларини яратиш, уларни етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан тўлдириш, сайтларнинг ҳаёт айланишини кузатиш, агентлар ўртасидаги ўзаро таъсирни оптималлаштириш ва низоларни юмшатишдир.

Виртуал воситачи томонидан яратилган платформалар етказиб берувчи агентлардан ҳам, истеъмолчи агентларидан ҳам мустақилдир.

Шуни тушуниш керакки, таклиф этилаётган моделда виртуал воситачиларнинг вазифаси бутун таълим муҳитини мажбурий бошқариш эмас, балки фақат етказиб берувчилар агентлари ва истеъмолчилар агентлари ўртасидаги ўзаро таъсир нуқталарини яратиш, аслида ташқи муҳитни бошқариш ва ғояни амалга оширишдир (вазирларни бошқариш) [4].

Таърифланган моделнинг муҳим хусусияти ўқув жараёни самарадорлиги тоифасини жорий этиш ва самарадорлик мезонлари нуқтаи назаридан таълимни бошқаришга ёндашишдир (ва нафақат юқорида тавсифланган қулайлик, қулайликдир ва самарадорликдир).

Виртуал воситачиларга эга ЯАТМ модели кўплаб таълим ташкилотлари уланадиган ва турли тоифадаги ва даражадаги талабалар фойдаланиши мумкин бўлган мураккаб глобал ахборот тизимининг асосини ташкил қилиши мумкин.

Мултиагентли технологиялардан фойдаланиш натижаларини таҳлил қилиб, бир қатор умумий фикрлар ва тенденцияларни аниқлаш мумкин. Улар таълим соҳасида мустаҳкам ўрин эгалладилар ва бу жараёни қайтарилмас ҳолга келтирди, таълимда ахборот техно-

логияларидан фойдаланиш учун асос бўлди. Шу билан бирга, интернетдан фойдаланиш тенденцияси нафақат турли хил маълумотларни сақлаш, қайта ишлаш ва ташиш учун кучли восита сифатида, балки ўз-ўзини ўқитиш тизими сифатида ҳам дарҳол намоён бўлади. Ушбу тенденция ҳозирги вақтда таълимни ахборотлаштириш Интернет ахборот технологиялари асосида ишлайдиган тегишли психологик ва педагогик дастурий таъминотни ишлаб чиқиш вазифасини қўйишга олиб келди.

Таълимни ахборотлаштириш ўқувчиларда қандай когнитив кўникмаларни шакллантириш кераклиги ҳақидаги саволни ҳам кўтаради. Умумий кўникмаларни муайян соҳаларда муваффақиятли ҳаракат қилиш қобилияти билан бирлаштириш муаммоси мавжуд. Бундай ҳолда, ахборот компьютер технологияларидан фойдаланишга йўналтирилган ўқитиш шакллари ва усуллари билан янги таркиб олинади.

Интернетнинг мавжудлиги туфайли нафақат мураккаб кидирув процедураларини тезда бажариш, балки фойдаланувчининг олинган маълумотларни қўллаш қобилиятини шакллантириш билан боғлиқ ўқув функцияларини ҳам амалга ошириш мумкин. Р.Ҳамдамов, Р.А.Бегимкулов ўз тадқиқотларида замонавий технологияларга қуйдаги мисолларни келтиради: «Замонавий телекоммуникация воситалари имкониятлари жуда кенг тизим бўлиб, унга маълум бўлган компьютер, мультимедиа воситалари, компьютер тармоқлари, Интернет каби тушунчалардан ташқари қатор янги тушунчалар ҳам қиради. Буларга ахборот тизимлари, ахборот тизимларини бошқариш, ахборотларни узатиш тизимлари, маълумотлар омбори, маълумотлар омборини бошқариш тизими, билимлар омбори қабила мисол бўлиши мумкин [5].

Шундай қилиб, замонавий педагогика ривожланишининг асосий йўналишлари, биринчи навбатда, репродуктив ёндашув доирасида анъанавий таълимни модернизация қилиш эди. Иккинчидан, ахборот технологиялари воситаларидан комплекс фойдаланишга инновацион ёндашувни амалга ошириш, унинг асосий мақсади талабанинг ижодий ва амалий ижод қилиш кўникмаларини шакллантиришдир.

Мултиагентли тизимларнинг кенг қўлланилиши улардан «Таълимда ахборот технологиялари» курсини ўқитиш учун фойдаланиш имкониятини беради.

Бундай ўқув тизимларидан фойдаланиш Интернетда тақдим этилаётган ахборот коммуникация воситаларини ўрганиш жараёнида олинган билим, кўникма ва малакаларга асосланади.

Айни пайтда бутунжаҳон Интернет тармоғида жойлаштирилган алоҳида дастурлар кўринишидаги дастурий таъминот кўпинча амалий кўникмалар учун дастур сифатида эмас, балки аниқ таълим мақсадлари ва вазифаларини ҳал қилиш учун ишлатилади. Талабалар лойиҳасини амалга ошириш, турли мавзулар бўйича вазифаларни бажаришини мисол сифатида келтириш мумкин [6].

Ушбу турдаги дастурий таъминотдан фойдаланиш «педагогик жиҳатдан нейтрал» деб тавсифланиши мумкин, чунки таълим муҳити масаласи бутунлай очиқ бўлиб қолмоқда.

Интернетни инновацион ижтимоий-педагогик муҳит сифатида қўриб чиқишга уринишлар нисбатан кам учрайди [6] ёки масофавий таълим ва таълим билан боғлиқ [7]. Бизнинг фикримизча, дастурий таъминот таълим дастурлари-бу таркибни ҳақиқатан ҳам етказадиган ҳолатларда (сўзнинг кенг маъносида таълим дастурлари) ўқув муҳити. Шу жиҳатдан олиб қараганда иловалар энди педагогик жиҳатдан нейтрал эмас ва ҳар доим (аниқ ёки билвосита) ўқитиш (билиш) назарияларидан бирига асосланади. Коммуникатив информацион

мухитда ўқитишнинг педагогик вазифаси анъанавийдан материални мустақил ўрганишни бошқаришга қаратилганлиги жиҳатидан фарқ қилади.

Шундай қилиб замонавий таълим бир томондан «ўқитувчининг ўқув жараёнида бевосита иштирок этмаслиги» даражаси – масофа [8], иккинчи томондан,

талабанинг билимга конструктив қарashi [9] билан белгиланади.

А.О.Уваровнинг сўзларига кўра, ўқув мухити алоқа, ахборот ва жисмоний макондан иборат мобил мақсадлар, таркиб, усуллар ва ташкилий шаклларга бўлган «очик таълим архитектураси» дир [10].

Адабиётлар

1. Dhraief H., Nejdl W., Wolf D., Wolpers M. Open Learning Repositories and Metadata Modeling // Semantic Web Working Symposium (SWWS), 2001, Stanford University, California, USA, 2011.
2. Латышев В.Л., Троицкая О.Н. Компьютеризация и информатизация. Проблемы обучения иностранному языку // Проблемы информатизации. ВШ. Бюл. 1997. 1-2 (7-8). - С. 30-36.
3. Иващенко А.В., Юмашев В.Л., Пейсахович Д.Г., Леднев А.М. Модели систем кондиционального управления в многофакторной интегрированной информационной среде предприятия. // Надежность и качество 2013. тр. Междунар. симп. : в 2 т. / под ред. Н.К.Юркова. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2013. Том 2. -С. 302-303.
4. Иванов С.Н. Модель информационной образовательной системы, основанной на мультиагентной технологии. // Известия АлтГУ. 2012. №1-1 С.156-159.
5. Парпиев А., Марахимов А., Хамдамов Р., Бегимкулов У., Бекмуратов У., Тайлоков Н. Электрон университет. Масофавий таълим технологиялари. УЗМЭ давлат илмий нашриёти. - Т.: 2008, 196-б.
6. Емельянов В.В. Многоагентная модель децентрализованного управления производственными системами. // Информационные технологии и вычислительные системы. 1998. №1. -С. 69-77.
7. Келеберда И.Н., Лестоя Н.С. XML, RDF, DAML+OIL применение к созданию информационных ресурсов для дистанционного обучения в Интернет. // Сб. науч. труд. 6-й Междунар. конф. Укр. ассоциации дистанционного образования «Виртуальность и образование» (Вирт - 2002). Харьков-Ялта: УАДО. 2002. - С. 68-70.
8. Лабунская Н.А. Психолого-педагогические и методические аспекты педагогических программных средств вычислительной техники как многофункционального тоифасы жорий этилади. Бу барча иштирокчиларни ягона ахборот таълим мухитида бирлаштириш ва шу орқали ўқув жараёнини бошқариш тавсия этилган.
9. Кобелев Н.Б. Качественная теория больших систем и их имитационное моделирование. Пособие для разработчиков имитационных моделей и пользователей. -М.: ООО «Принт-сервис», 2009.
10. Уваров А.Ю. Компьютерная коммуникация в современном образовании. // Информатика и образование, 1998. № 4. -С.65-77.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўқув жараёнининг турли жиҳатларида кўп агентли тизимларни жорий этишнинг эволюцион жараёни муҳокама қилинади. Таърифланган ёндашувлар асосида ўқув жараёнининг янги кўп агентли модели тақлиф этилади, бу ерда самарадорлик тоифаси жорий этилади. Бу барча иштирокчиларни ягона ахборот таълим мухитида бирлаштириш ва шу орқали ўқув жараёнини бошқариш тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается эволюционный процесс реализации многоагентных систем в различных аспектах процесса обучения. На основе описанных подходов предлагается новая многоагентная модель процесса обучения, где вводится категория эффективности. Предлагается объединить всех участников в единую информационную образовательную среду и тем самым управлять образовательным процессом.

SUMMARY. This article discusses the evolutionary process of implementing multi-agent systems in various aspects of the learning process. Based on the described approaches, a new multi-agent model of the learning process is proposed, where the category is introduced by its efficiency. It is proposed to unite all participants in a single information educational environment and thereby manage the educational process.

KREDIT-MODULLI SISTEMADA INDIVIDUAL OQIW PROCESSLERIN SHÓLKEMLESTIRIWDIŇ PEDAGOGIKALIQ MEXANIZMIN JETILISTIRIW

B.Yesemuratov – tayanish doktorant

Ўзбекистон Республикасидаги Ўқув жараёни институтининг

Tayanch so'zlar: kredit-modul tizimi, masofaviy ta'lim, oliy ma'lumot, ta'lim, kredit.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, дистанционное обучение, высшее образование, обучение, кредит.

Key words: credit-modular system, distance learning, higher education, education, credit.

Kredit-modul sisteması - Ózbekstandaǵı joqarı bilimlendiriwdiń ólshem birligi esaplanadı. Oǵan kóre, universitette ótiletuǵın hár bir pán ondaǵı oqıw júklemesi muǵdarına qaray, kreditlerde sawlelenedi. Mısalı, hár bir pán ortasha 5, 6 yamasa 7, 5 kreditlerde sawleleniwi múmkin. Student bolsa hár semestrde, oqıw jılında arnawlı bir muǵdarda kreditler toplan bariwi múmkin jáne bul muǵdarga qaray, oǵan bakalavr yamasa magistr dárejesi beriledi.

ECTS kredit-modul sistemasında bir jıllıq kreditler muǵdarı 60 ti quraydı. Bir oqıw jılı 2 semestrden ibaratlıǵın esapqa alsaq, student oqıwı dawamında hár semestrde 30 kredit toplan bariwi gerek boladı. Bakalavr programmasınıń 4 jıllıǵı esapqa alınsa, student bul dárejeyi qolǵa kirgiziw ushin jámi 240 kredit, magistratura programmasın tamamlaw ushin bolsa 120 kredit toplan talap etiledi. Kreditler jayǵana nomerler emes. Hár bir kredit student orınlawı gerek bolǵan málim muǵdardaǵı oqıw júklemesin ańlatadı. ECTS kredit-modul sistemasında 1 kredit ortasha 25-30 saatlıq oqıw júklemesin ańlatadı. Bul degeni, eger pán 6 kreditli pán bolsa, student bul pán boyınsha belgilengen muǵdardaǵı kreditlerdi qolǵa kirgiziw ushin semestr dawamında 150-180 saatlıq oqıw júklemesin orınlawı gerek boladı (25*6=150; 30*6=180). Demek, student kreditler muǵdarına qaray, oqıw ele baslanbasdan-

aq hár bir pándi oqıw hám úyreniwge qansha waqt jumsawı kerekligin bilip aladı. Bul tálimde ashıqlıqtıń bir kórinisi bolıp tabıladı.

1 kredit ushin belgilengen 25-30 saatlıq oqıw júklemesi bul pándi úyreniw ushin sarplanatuǵın jámi háreketler kompleksi bolıp, oǵan sabaq waqtı, studenttiń pándi úyreniw ushin úyde hám kitapxanada sarıplagan waqtı, imtahanlar waqtı, ulıwma studenttiń bul pándi ólestiriw ushin sarıplagan barlıq háreketleri waqtın óz ishine aladı [1:92]. Ulıwma oqıw júklemesiniń ortasha 40/60 procenti auditoriya saatlarına tuwrı keledi.

Bul koefficient, basqasha etip aytqanda, student arnawlı bir pán boyınsha belgilengen hár bir saat sabaq ushin sabaqtan tisqari bir yarım saat gárezsiz oqıwı, tayarlanıwı gerek boladı. Bunda JOO 1 kredit ushin 30 saatlıq oqıw júklemesin belgilegen bolsa, odan 12 saati (30*40 %=12) auditoriya saatları, 18 saati (30*60 %=18) bolsa studenttiń gárezsiz oqıw saatlarına tuwra keledi. Bul bólistiriw tiykarında 6 kreditlik pán oqıw júklemesin anıqlasaq, student bul pán boyınsha belgilengen kreditlerdi qolǵa kirgiziw ushin semestr dawamında 72 saat ((30*6) *40 %=72)) auditoriya sabaqların, 108 saat ((30*6) *60 %=108)) úyde hám kitapxanada gárezsiz oqıw júklemesin orınlawı gerek boladı.

ECTS kredit-modul sistemasında studenttiń bilim alıw waqtı túsiniǵı sabaq waqtı túsiniǵı menen sheklenip qalmastan, onıń oqıw ushın sarplaǵan ulıwma waqt menen olshenedi. Ol jaǵdayda bilimniń dereǵı tek oqıtıwshı yamasa auditoriya emesligi anıqlandı. Qısqasha aytqanda, kredit-modul sistemasında oqıw waqtı túsiniǵine oqıtıwshı názerinen emes, bálkim studenttiń názerinen qatnas jasaydı.

Studenttiń oqıw júklemesiniń bul tárizde bólistiriliwı student tálim alıw procesinde juwapkershilikti málim dárejede óz jelkesine alıwı, pán boyınsha sabaqta hám sabaqтан sırtta úziksiz túrde oqıp barıwı kerekligin de anılatadı. 1 saat auditoriya waqtı ushın student 1,5 saat úyde hám kitapxanada oqıwı zárúr. Biraq, bul process kóp tárepten oqıtıwshınıń juwapkerligine de baylanıslı.

Sebebi, studentler óz waqıtlarınan nátiyjeli paydalanıwı ushın olarǵa sabaqтан tıs oqıw ushın qızıqlı materiallar hám tapsırmalar berip barıw oqıtıwshınıń wazıypası bolıp tabıladı. Sol sebepli kredit-modul sistemasına ótiw oqıtıwshılardıń jumıs júklemelerin de qayta kórip shıǵıwdı, olardıń jumıs júklemeleri, olar oqıtatuǵın pán kreditlerini keliip shıqqan halda belgileniwin talap etedi [5:17]. Ámeldegi sistemada bolsa oqıtıwshılardıń jumıs júklemesi tek auditoriya saatlarına baylanıstırıp qoyılǵan. Studenttiń oqıw júklemesi bul tárizde — auditoriya hám ǵárezsiz oqıw saatlarına ajratılıwı JOOLarı kitapxanalarında sharayatları jaqsılaw, sapalı oqıw qóllanbaları kólemiń jáne de keńeytiwde talap etedi. Bulardıń barlıǵı ECTS kredit-modul sistemasınıń muǵdarlıq túsiniqleri hám islew mexanizmi haqqındaǵı tiykarǵı qaǵıydalar edi.

ECTS kredit-modul sistemasında student hár bir oqıw jılı ushın toplan barıwı kerek bolǵan kreditler muǵdarı aldınan belgilep qoyılǵan. Bul 60 kreditti quraydı. Hár bir semestr ushın belgilengen kreditler muǵdarı bolsa 30 kreditti quraydı. Bunnan tısqari, student hár bir kreditti qolǵa kirgiziw ushın belgilengen oqıw júklemesi muǵdarı da anıq jáne bul 25-30 saat aralıǵında. Sonday eken, studentlerdiń hár oqıw jılı daǵı oqıw júklemesi ortasha 1500-1800 saat ($60 \times 25 = 1500$; $60 \times 30 = 1800$), hár semestrdegi oqıw júklemesi bolsa ortasha 750-900 saatı quraydı ($30 \times 25 = 750$; $30 \times 30 = 900$) [1:84].

Studenttiń bir jıllıq hám bir semestrdegi oqıw júklemesi bul muǵdardan kóp te, kem de bolıwı múmkin emes. Studentlerdiń bir oqıw jılı yamasa bir semestr dawamındaǵı oqıw júklemesi ECTS kredit-modul sistemasında iskerlik júrgizetuǵın barlıq universitetlerde derlik birdey boladı. Bul birdey oqıw programmalarına turaqlılıq hám teń salmaqlılıq alıp kiredi. Keleshekte JOOLar studentlerine bir semestrde 7 pán, ekinshisinde bolsa 10 pánı oqıwǵa májbúrlew qıyınlasadı. Ámeldegi sistemada bolsa bunday turaqlılıq hám teń salmaqlılıqqa kepillik joq edi. Sol sebepli studentler bir semestr dawamında geyde 7, geyde 8 hám taǵı basqa semestrde bolsa 10 pándi oqıwına tuwrı kelip atır. Házirde kópshilik jergilikli JOOLar da studentler bir semestr dawamında 8-10 pándi oqıwına tuwrı kelip atır. Tiykarınan 8-10 pándi 4 ay ishinde hár tárepleme úyreniw — mashqalalı másele. Mámleketimizdegi ámeldegi joqarı bilimlendiriw standartları haqqındaǵı qaǵıydalarda da

OTMLar studentlerge háptesine 36 saatqa shekem auditoriya shınıǵıwları belgilewı múmkinligi belgilengen [3:62].

Bul 5 kúnlik oqıw háptesinde kúnine 7 akademiyalıq saattı anılatadı. Bunday jaǵdayda student pánlerdi shın mániste úyreniw ornına kúnin barlıǵın sabaqтан sabaqqa, xanadan xanaǵa júgirip ótkeredi. Sonıń menen birge, sonsha waqtın auditoriyada ótkergen student sabaqтан sırttaǵı waqtın oqıwǵa jumısawı múmkinshiligi kem. Kredit-modul sistemasında bolsa kreditlerdiń pánler boyınsha ortasha bólistiriwı 5, 6 yamasa 7. 5 ti quraydı. Bul degeni student bir semestrde kóbi menen 4, 5 yamasa 6 pán úyrenedi ($30/7. 5=4$; $30/6=5$; $30/5=6$). Bul studentler semestr dawamında úyreniwı zárúr bolǵan pánlerdiń sanı ámeldegiden kóre qısqarıwın anılatadı. Yaǵnıy kredit-modul sisteması JOO oqıw programmalarına norma hám sapa alıp kiriwı, tálimdi shólkemlestiriwde san kórsetkishinen sapa kórsetkishine ótiwine xızmet etedi. Sebebi pánler sanı bul tárizde qısqarıwı studentler óz waqt hám múmkinshiliklerin sol kem sanlı pánlerdi tereńirek hám hár tárepleme úyreniwine múmkinshilik jaratadı [6:98].

Studentti májbúrlep xanada alıp otırıw múmkin, biraq onıń pikir hám itibarın xanada uslap otırıwdıń ilajı bolmaydı. Kredit-modul sistemasına ótiwdiń zárúrli táreplerinen taǵı biri bul — oqıw programmasına tańlaw pánleriniń kirip keliwı bolıp tabıladı. Oǵan kóre, studentler oqıwdıń dáslepki jıllarında tarawǵa tiyisli tiykarǵı, ulıwmakásiplik pánlerdi ózlestirip, taraw boyınsha ulıwma bilimdi iyelep alǵanlarınan keyin, tarawǵa tiyisli arnawlı pánlerdi óz qızıǵıwshılıqlarınan kelip shıǵıp ózleri tańlaw múmkinshiligine iye boladı. Bunda JOO studentlerge oqıw jılı dawamında usınıs qılınıp atırǵan tańlaw pánlerdiń dizimin hám olar haqqında tolıq maǵlıwmatları usınıs etedi. Studentler bolsa bul dizim hám maǵlıwmatlar tiykarında ózleri pánlerdi tańlaydı. Bul process hár bir studenttiń óziniń bakalavriat yamasa magistratura oqıw programmasın málim mániste ózi qalıplestiriwine múmkinshilik jaratadı. Yaǵnıy, gruppada 50 student bolsa, olardıń hár biri óz qızıǵıwshılıqlarına kóre óz oqıw programmalarına iye boladı. Tańlaw pánleri sanı kurstan kursqa kóbeyip barıwı zárúr jıyilesedi. Sebebi student kurstan kursqa ótkende qánige retinde qalıplesip baradı hám ol jaǵdayda ǵárezsiz qarar qabıllaw qábileti de qalıplesip baradı.

JOOLar bolsa az-azdan menen studentlerge óz fakultetlerinen sırtta, basqa fakultetlerden de tańlaw pánlerin alıwǵa múmkinshilik jaratıwları zárúr. Pánlerdi tańlaw ámeliyatı tek ǵana studentler ushın ózleri qálegen jónelis boyınsha tereńirek bilim alıwına múmkinshilik jaratadı, hám ol JOO oqıw programmasındaǵı pánler quramı tábiyy saralanıp barıwına da xızmet etedi. Sebebi studentler qızıǵıwshılıq hám mıtajliklerine juwap bermeytuǵın pánler programmasın tark etip baradı, úyrenip atırǵan pánleri dizimin dáwir talapları hám qızıǵıwshılıqlarına maslastıradı. Bunda oqıtıwshı onıń páni ózine jetkilikli muǵdarda studentlerdi tarta alıwı ushın turaqlı túrde óz ústinde islewı, pánniń studentler ushın áhmiyetin saqlap qalıw ushın sabaqlar sapasın turaqlı túrde jaqsılaw barıwı zárúr boladı.

Ádebiyatlar

1. Ornov V. Joqarı tálimde kredit-modul : jańa oqıw jılında studentlerdi neler kútip atır? „Joqarı tálimde kredit-modul : jańa oqıw jılında studentlerdi neler kútip atır?“ (ózbekshe). Kun.uz. (25-may 2022-jıl). Qaraldi: dekabr 2020-jıl.
2. Hasanova M., Jumanova M. Kredit-modul sisteması jáne onıń ámeliyatqa engiziliw principleri joqarı tálim mákemelerinde matematika oqıtıwda“ (ózbekshe). kiberlineyka. Qaraldi: 25-may 2022.
3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019- jıl 8-oktyabrdaǵı PF-5847-san menen tastıyqlanǵan “Ózbekstan Respublikası joqarı tálim sistemasın 2030 jılǵa shekem rawajlandırıw konsepsiyası”, 1-qosımshası.
4. <https://www.xabar.uz/talim/kredit-modul-oqitish-tizimi-haqida>. 22:40/18.03.2021
5. <https://xs.uz/uzkr/post/kredit-modul-tizimiga-otish-nima-uchun-kerak-maqsad-mohiyat-va-afzallik> 23:00/18.03.2021
6. <https://kun.uz/news/2020/07/22/oliy-talimda-kredit-modul-kelayotgan-oquvyilida-talabalarni-nimalar-kutmoqda>.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimida joriy qilingan kredit-modul sistemasi va uning ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga bu tizimga talabalarning munosabati tayyorligi bo‘yicha fikr-mulohazalari bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается внедренная в системе образования Республики Узбекистан кредитно-модульная система и ее значение. При этом описываются отношения и мнения студентов об этой системе.

SUMMARY. This article discusses the credit-module system introduced in the education system of the Republic of Uzbekistan and its importance. At the same time, it is described students' attitudes and opinions about this system.

GAMIFICATION AS A NEW WAY OF LEARNING WITH THE POTENTIAL OF CREATIVITY

G.K.Zarimbetova - *teacher of the department of primary education
Nukus state Pedagogical institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: geymifikatsiya, intellektual, kognetiv, motivatsiya.

Ключевые слова: геймификация, интеллектуальный, когнитивный, мотивация.

Key words: gamification, intellectual, cognitive, motivation.

1. Introduction. Today, in our country, special attention is being paid to students, they are being brought up physically healthy, mentally developed, independent thinkers, talented and intelligent, with patriotic personalities, increasing their social activity, supporting their creative and intellectual abilities. In this regard, the formation of the logical thinking of students, the increase and development of their creative literacy, it is necessary to form and develop such competencies as self-awareness, endurance in communicating with others, understanding the opinions of others, free thinking, talent and the ability to express boldly their opinion [1]. To do this, it is necessary to study world experience, organize classes based on innovative pedagogical and information technologies, and achieve high efficiency using modern interactive methods and software.

2. Literature review. Game techniques and technologies have been used in pedagogical practice since ancient times. The significance and effectiveness of human experience in various fields of culture are studied by philosophy, philology, sociology, political science, psychology, etc., scientists have studied and continue to study. The current stage in the development of humanitarian thought characterizes the game as the basis of innovation and a trigger for creative thinking. The famous classics of pedagogy (L.S.Vygotsky, G.P.Shchedrovitsky, D.B.Elkonin, etc.) studied the features and advantages of games and gaming activities in the process of education and upbringing.

3. Aim and objectives. The gaming technology used in the educational process and it is recognized as very effective, versatile, easily produced, suitable for solving any educational topic and almost all educational and developmental tasks. It seems that the phenomenon of play is not so important for pedagogical research. However, the emergence of a generation of "digital natives" (as children who grew up in the Internet era began to be called), among other factors, towards a new educational paradigm (to the paradigm of a post-industrial society) and the transition to a new type of education (technological or design-technological) makes take a fresh look at the role of games, including computer games in educational activities [3]. We believe that such a phenomenon of human activity as gamification can make educational activities manageable and planned, that is, it contributes to the achievement of effective educational results. What is behind the new term of pedagogy, what are the fundamental differences between this method of organizing learning and the usual gaming experience, why is it important today to include the mechanics of computer games in the educational process? In this article, we consider a number of issues based on the work of Russian and foreign theorists and practitioners.

4. Methodology. The term gamification is first used in 2002 by the American programmer and inventor Nick Pelling, became popular by 2010 and is now used in many areas of human activity (business, personnel management, healthcare, education) and for solving various problems of different levels, complexity is used to denote special method. Major global brands (Microsoft, Volkswagen, Nike) use gaming technologies, involve their customers in games and stimulate sales of their products. Game developers have informed players about hunger, global conflicts, poverty, climate change, etc. creates games on important topics, connecting to solving global problems, such as gamification increases sales, media views, customer loyalty, employee efficiency and educational productivity processes. Using

the mechanics of computer games to engage the audience in various activities is becoming a trend today. The Wiki Encyclopedia which is devoted to the gamification defines it as a business strategy that applies game design tools to a non-game context to manage user behavior [4]. However, this practice has already become widespread and has gone far beyond the business sphere. Western and local researchers define gamification as "the application of computer game-specific approaches to non-gaming processes in order to attract users and consumers and increase their participation in solving applied problems." Despite the fact that there is still no ambiguously defined definition of the term, we can conclude that the mechanics used in computer games, used in any other non-game activity, firstly, enhances the subject's desire to pay more and more attention to the process of action, and secondly, commitment to the task prolongs and ultimately increases the possibility of achieving the goal. The scope of gamification can be any complex and simple activity that is not related to the context of the game, which causes frustration and loss of motivation in the user, student, personality. Gamification is designed to create a fun and necessary routine, as if it's driving a car, regular jogging, researching large amounts of information, choosing a presidential candidate, or making a daily routine, but at the same time allows you to hone the skills needed for a topic while keeping you in your reality. The goal and expected result of gamification is to change the habitual behavior of the audience, participation in activities. At the same time, the content of the chosen activity remains unchanged, but is structured in a certain way, which results in an increase in motivation to solve the problem and also increases the time to complete this task.

The importance of using game technologies in education is very important, since learning activities are complex and everyday require the efforts of students, often cause them fatigue and game mechanics have a significant impact on student behavior and the effectiveness of learning outcomes. Games and game technologies in pedagogical practice are the creation of certain conditions for achieving these tasks, the modeling of a special game reality with internal laws (role-playing games, business games, organizational and activity games, etc.). The Encyclopedia of Educational Technologies defines a game as "a type of activity in situations aimed at recreating and assimilating social experience, developing and improving self-control with behavior" [4].

A feature of the game is attention, the ability to focus all the time and not let the player forget about the physical needs for food or sleep for long periods of time. If people can read, work, create with the same attraction, activity rates will increase exponentially. This is the whole point of the game. Properties attract "gamifiers" of reality and are a common psychological basis for both traditional pedagogical games and gamification. Thus, a gamified educational course is not a computer game (However, if there is software that supports the course, sometimes it is very similar due to the game shell). During the training, the student performs both educational and game tasks. For example, the task of education is to master different styles of speech. The objective of the game is to score 50 points on written assignments within a certain period of time in order to advance to the next level. In addition, learning goals always remain a priority, and game goals only help maintain intrinsic motivation for learning tasks. Comparing gamification

to other gaming techniques, Mario Herger presents a diagram that allows us to clearly define the boundaries between gamification and other types of gaming experience [5].

5. Results and discussion. The following characteristics were analyzed as comparison parameters: dedication, existence of rules and goals, internal structure, real play space and consistency. This makes gamification attractive as a human activity: a clear, achievable and desirable goal, rules for achieving this goal, a step-by-step structure for achieving the goal. But the game takes the actions of the player into the game space, into a fictional reality and gamification is not our actual task in the real world, leaving us with our problems and responsibilities. Business in games this action often takes place in a real situation, but it is not mandatory, but necessary for gamification. Chosen contrasts sharply with gamification in terms of role playing positions similar to stage games. Role-playing as a disinterested and clearly defined game goal has no structure in the game.

Gamification has rules and purpose on stage or takes place in the real world, not in a game setting at all by itself and all player moves are recorded and structured. The structure of gaming educational activities is doubly necessary, because the entire program is known in the learning process. Steps should be divided into periods, and each period is a course summary. It should have its own purpose corresponding to its purpose. It seems important to emphasize once again that in gamified experiences, the participant does not take on any roles and can learn, for example, English, based only on their motivation and internal goal. As for the system parameter, which is very important for gamification and optional for other game practitioners, the system is not episodic additions to the activity structure of the

game, but the entire process of gamified support for this activity [5]. In education, gamification accompanies the educational course - from setting goals and objectives to the final control of knowledge.

6. Conclusion. The concept of a game is a traditional object of study of the theory and methodology of education, game elements have been used by teachers for centuries, game technologies are well described, studied and systematized. If we talk about the field of computer and video games, then in the modern world it is a rapidly developing service with mechanisms and platforms that give excellent results in attracting an audience. In addition, in order to highlight and describe a special teaching method that introduces game mechanics into the educational space, the scientific task facing us requires a separate name, such as "business game", "role-playing game", etc., encoded in pedagogy. Thus, gamification is a great pedagogical tool, one might say, as a new way of organizing learning with the potential for creativity.

It allows you to initiate the highest level of activity, which is the main reason for the child's transformative actions and also stimulates subjective activity without pulling the student out of reality. It can be concluded that there is a need for a closer translation into the educational process, during which it is necessary to solve complex problems of developing the skills of mastering individual digital educational resources with elements of gamification. Gamification has many advantages, which necessitates the use of this method in the methodological training program for students of higher educational institutions, at the same time it has unlimited educational potential, responding to the current needs of students in educational materials through game elements and helping to organize an effective and interesting learning process.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-5712 "On approval of the Concept for the development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" September 29, 2019.
2. Artamonova V.V. Development of the concept of gamification in the 21st century. Text. / V.V. Artamonova // Historical and socio-pedagogical thought. #2 (2). 2018.
3. Igna O.N. Technologization of teacher professional and methodological training conceptual framework/ dis. ... Dr. Ped. Science. -Tomsk: 2014. -P. 42.
4. Entertainment. Wikipedia - the free encyclopedia. Selevko G. K. Education encyclopedia of technologies: in 2 volumes. T. 1. -M.: «Narodnoe obrazovanie», 2005. -P. 556.
5. Herger M. Gamification of the enterprise. 2012. Kelberer G. R. Prospects for the use of gaming principles in the training of teachers. // Pedagogical education and science. 2014. № 4. -P. 144-147.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining moslashuvi va bilim darajasini oshirish, ta'lim va hayotni o'yin tarzida uyg'unlashtirish bo'yicha ishlarni olib borish zarurligi muhokama qilinadi. Gamifikatsiya ham mukammal pedagogik vosita va ijodkorlik salohiyatiga ega bo'lgan ta'limni tashkil etishning yangi usuli sifatida o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается актуальность проведения работ по адаптации и повышению уровня знаний учащихся младших классов, а также гармонизации процесса обучения и повседневной жизни через использование игрового стиля. Особое внимание уделяется исследованию геймификации как эффективного педагогического инструмента и нового подхода к организации образовательного процесса с уникальным творческим потенциалом.

SUMMARY. In this article, we examine the necessity of adapting and enhancing the level of knowledge for primary school students while harmonizing learning and life through a gamified approach. Gamification is explored as an excellent pedagogical tool and a novel method for organizing education, harnessing creative potential.

XORAZM XALQ DOSTONLARI VOSITASIDA BO'LAJAK MUSIQA O'QITUVCHILARINING MA'NAVIYATINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Z.M. Yakubov – o'qituvchi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: milliy madaniyat, nola va qochirimlar, folklor, musiqa, pedagogik texnologiya, doston, mumtoz.

Ключевые слова: национальная культура, плачи и песни, фольклор, музыка, педагогическая технология, эпос, классика.

Key words: national culture, laments and songs, folklore, music, educational technology, epic, classics.

Mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimi asosida shaxsni har tomonlama barkamol shaxs sifatida rivojlantirishga juda katta e'tibor berilib kelinmoqda. Bu o'rinda shubhasiz musiqa darslariga e'tibor tubdan takomillashtirilib, uni yanada rivojlantirish masalasiga e'tibor o'zgacha tus oldi. Kelajak avlodni barkamol inson etib tarbiyalashga alohida urg'u berilishi juda ham ahamiyatli va quvonarli holdir.

Shaxs shakllanishida ayniqsa o'zbek xalq musiqa tarixi

fanining o'rni bir qadar ahamiyatli ekanligini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Bugungi globallashuv jarayonida musiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni, sifati va samaradorligini oshirish maqsadida mavjud muammolarni aniqlash, jumladan, bugungi kun musiqa o'qituvchilarining dars mashg'ulotlarini interfaol texnologiyalardan yetarli darajada foydalanilmayotganligi mazkur amaliy-ijodiy jabha bilan birga, uning nazariy-ilmiy asoslarini ishlab

chiqish bugungi kun va kelajagimizning dolzarb ehtiyojlaridan biridir.

O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" deb da'vat etadi.

Shuningdek, muhtaram Prezidentimiz 2021-yil 17-20-sentabr kuni Nukusda o'tkazilgan II Xalqaro baxshichilik san'ati festivali ishtirokchilariga yo'llagan tabrik xatlarida: "Men xalq ijodiyotini insoniyatning bolalik qo'shig'i, har qaysi milliy madaniyatning hayotbaxsh sarchashmasi deb bilaman. Bu qo'shiqlarni sof va bezavol holatda saqlash, hamisha mag'rur yangrashini ta'minlash barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas burchimizdir" deb ta'kidladilar [1].

Yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lishida ajdodlarimiz an'analari, bebaho qadriyatlari va madaniyati, ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, milliy-musiqiy merosi, xususan, xalq qo'shiqlari alohida o'rin tutadi. Bu borada Xorazm xalq dostonlari vositasida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining ma'naviyatini rivojlantirish hamda shu asosda ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Musiqa ta'limida bo'lajak musiqa o'qituvchilarini Xorazm xalq dostonlari vositasida tarbiyalashda avvalo, ularning ma'naviy-axloqiy didini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda bo'lajak musiqa o'qituvchilarining yosh xususiyatlari, individualligini hisobga olish, musiqani idrok qilish, uni tahlil qila olishga o'rgatish pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning mavjudligiga bevosita bog'liq.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini Xorazm xalq dostonlari vositasida ma'naviyatini rivojlantirishda musiqa san'atining boshqa janrlari, ya'ni maqom va mumtoz ashulalar qatorida o'zining qulayligi hamda tinglovchilarga tez yetib borishi bilan dostonlar ajralib turadi. Chunki, doston qo'shiqlarida xalqning an'analari, rasm-rusumlari, madaniyati o'z ifodasini topgan.

Shu yo'nalishida o'qiyotgan talabalar hayotida musiqa ta'limi alohida o'rin egallaydi, ularda musiqaga bo'lgan qiziqish shu davrda nihoyat darajada jadallashadi. Bu esa talabalarning intellektual, ma'naviy-axloqiy olamini boyitish, rivojlantirishga xizmat qiladi. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini musiqani yoqtirishi, doston qo'shiqlari vositasida ularni go'zallik olamiga olib kirish, ijrochilik mahoratlaridan bahramand bo'lish va ularni o'z xalqining musiqa asarlarini qadrlashga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Aks holda ularda yengil-yelpi musiqaga qiziqish ortib, mumtoz musiqiy ohanglardan uzoqlashish hissi paydo bo'ladi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini doston qo'shiqlarini qalbida his qilib idrok qilishga yo'naltirish eng asosiy omil hisoblanadi.

Doston qo'shiqlaridan oladigan ma'lumotlarning keng qamrovli bo'lishini ta'minlash, hissiy ta'sirchanlikni o'stirish uchun talabalarni musiqiy madaniyatini rivojlantirish zarur. Bo'lajak musiqa o'qituvchilariga o'rgatiladigan doston qo'shiqlarining musiqiy bezagi, undagi nola va qochirimlardan unumli foydalangan holda xalq an'analari, udumlari hamda xalq og'zaki ijodi bilan uzviy bog'lab, talabalarga singdirilishi lozim [2].

Xorazm doston namunalarini ta'sirchanligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri-uning talabalar hissiyotiga tez ta'sir qila olishidir.

Musiqiy ohangning yuksak darajada emotsionalligi, uning inson hissiyot hamda kechinmalariga samarali, kuchli va chuqur ta'sir eta olishida namoyon bo'ladi. Doston qo'shiqlarini ijro etish jarayonida so'zning emotsionalligi bilan birgalikda undagi harakatchanlik, epchillikka undash, imo-ishoralar, tovushlarning ohangdorligi, cholg'u sozlarning musiqiy jozibadorligi talabalarda go'zallikka bo'lgan intilishni shakllantiradi hamda, ma'naviy-axloqiy tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Doston namunalarida ifodalangan o'gitlar, namuna ko'rsatish, o'rnak bo'lish, murojaat qilish, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish kabi poetik vositalar; bo'lajak musiqa o'qituvchilarini Xorazm xalq dostonlari vositasida ma'naviyatini rivojlantirishda tarbiya manbasi sifatida xizmat qiladi.

Doston qo'shiqlari muhim ijtimoiy pedagogik, ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega. Jumladan, ular talabalarni yoshligidanoq foydali ishlarga o'rgatish, jamiyat uchun manfaat keltiradigan, barkamol shaxs bo'lib yetishishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, doston qo'shiqlari talabalarda yuksak insoniy fazilatlar: vatanparvarlik, mehnatga muhabbat, do'stga sadoqat, odamlarga ishonch tuyg'ularini shakllantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 26-aprelda qabul qilingan "Baxshichilik va dostonchilik san'atini yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 304-sonli qarorida jumladan shunday deyiladi:

"Ayni paytda baxshichilik va dostonchilik san'atining tarixi, baxshilar va dostonchilar ijodini mukammal o'rganish, bu borada fundamental tadqiqotlar olib borish, xalq og'zaki ijodi yodgorliklarini to'plash, nashr etish yuzasidan yana ko'pgina chora-tadbirlarni amalga oshirishga ehtiyoj sezilmoqda."

Yurtimizdagi har bir baxshichilik maktabining o'z yo'li, mahalliy shevadan kelib chiqqan holda so'z boyliklari xalq ertaklari, dostonlarida mujassamlangan. Masalan, mamlakatimizdagi hozirgi Surxondaryo, Xorazm, Qashqadaryo viloyatlaridagi baxshichilik maktablari bevosita bir biridan farq qilgan. Aytaylik, "Go'ro'g'li", "Alpomish" turkumidagi dostonlar har bir baxshichilik maktabida o'ziga xos tarzda ijro qilingan [4].

Xususan, "Go'ro'g'li" turkumidagi qirqdan ortiq dostonlar turli baxshichilik maktablarida o'ziga xos tarzda aytilgan. Xuddi shu misolni "Alpomish" turkumiga kiruvchi o'nlab dostonlar qiyosida ham aytish mumkin.

Mustaqilligimizning o'tgan yillari davomida madaniy meros durdonalarini asrab-avaylash, xalq og'zaki ijodining qadimiy an'alarini tiklash va milliy qadriyatlarimizni izchil rivojlantirish borasida keng ko'lamli targ'ibot ishlari olib borildi va ular o'z samaralarini bermoqda.

Mamlakatimizda jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk, har tomonlama uyg'un va barkamol rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, intellektual salohiyatga, chuqur bilim va zamonaviy dunyoqarashga ega, Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun ma'suliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun talay ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada musiqa tarbiyaviy ahamiyati beqiyos. Shuning uchun ham musiqiy pedagogikaga oid ilmiy-ijodiy yangiliklarni, ayniqsa musiqa mashg'ulotlarini bugungi yoshlarning salohiyatiga mos zamonaviy talablar asosida tashkil qilish texnologiyasi o'rganish foydadan holi bo'lmaydi.

Adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil 17-20-sentabr kuni Nukusda o'tkazilgan II Xalqaro baxshichilik san'ati festivali ishtirokchilariga yo'llagan tabrik xatlari.
2. Yakubov Z.M. Khorezm Folk Epics are a Means of Spiritual and Moral Education. International journal of special education vol.37, no.3, 2022

3. Yakubov Z.M. Peculiarities of the dastan of the “goroghli” series. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. April. – Urganch: – 2023. 4. issn 2181-9750. P. 107–110.
4. Yakubov Z.M. O‘quvchilarni xalq dostonlari vositasida ma’naviyatini yuksaltirish. Analytical Journal of Education and Development.
5. Madrimov B.Kh. Yakubov Z.M. On the History of Khorezm Folk Epics. European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE).
6. Мадримов, Бахрам Худойназарович. "Бухарский шашмаком-феномен в культуре Центральной Азии." *Наука, техника и образование* 10 (74) (2020).
7. Мадримов, Б. Х. (2021). Взаимодействия порядка и хаоса в музыке. Профили диагностированных и недиагностированных студентов педагогов музыки. *Scientific progress*, 2(4), 928-934.
8. Мадримов, Б. Х. (2021). Стабильные и мобильные элементы музыкальной формы и их взаимодействие. *Scientific progress*, 2(4), 902-907.
9. Мадримов, Б. Х. (2021). О современной систематике музыкальных форм. *Scientific progress*, 2(4), 922-927.
10. Мадримов, Б. Х. (2021). О причинах введения мобильных принципов в музыкальное искусство. *Scientific progress*, 2(4), 915-921.

REZYUME. Ushbu maqolada Xorazm xalq dostonlari vositasida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ma’naviyatini rivojlantirish, bugungi kunda milliy merosimizning xalq an‘analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg‘unligi, milliy madaniyat namunalari saqlab qolish va boyitish, ta’limni milliy taraqqiyotining o‘ta muhim omili sifatida e’tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmat qilishga yo‘naltirilgan yangi tarbiya tizimining amalga oshirilishi ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlash imkonini beruvchi omillar to‘g‘risida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается духовное развитие будущих учителей музыки посредством хорезмских народных эпосов, гармоничная гармония нашего национального наследия с национальными традициями и обычаями, сохранение и обогащение национальных культурных образцов, образование как национальное признание как важнейший фактор развития, внедрение новой образовательной системы, направленной на уважение к истории и культуре других народов, обсуждаются факторы, позволяющие обеспечить эффективность образовательного процесса.

SUMMARY. This article discusses the spiritual development of future music teachers through Khorezm folk epics, the harmonious harmony of our national heritage with national traditions and customs, the preservation and enrichment of national cultural samples, education as national recognition as the most important factor in development, the introduction of a new educational system aimed at respect for the history and culture of other peoples, factors are discussed to ensure the effectiveness of the educational process.

ПЕДАГОГ МАГИСТРЛАРНИ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТГА МЕТОДОЛОГИК ТАЙЁРЛАШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

И.Чариев – тадқиқотчи

Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат маркази

Таянч сўзлар: таълим, магистр, компетенция, методик, ўқитиш технологияси, педагогик маҳорат.

Ключевые слова: образование, магистр, компетенция, методика, технология обучения, педагогическое мастерство.

Key words: education, master's degree, competence, methodology, teaching technology, pedagogical skills.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 78-сессиясида “Инсон капиталини ривожлантириш ва креатив ёш авлодни тарбиялаш – Ўзбекистон ўз олдида қўйган стратегик вазифалардан биридир. Биз ҳамма учун очик ва сифатли таълимни камбағалликка барҳам бериш, халқ фаровонлигини ошириш ва барқарор иқтисодий ўсишга эришишнинг энг самарали омили, деб биламиз. Мамлакатимиз охириги йилларда бу борада катта тажриба тўплади – таълим тизими тўдан ўзгармоқда. Ўтган олти йилда мактабгача таълимдаги камров 21 фоиздан 70 фоизга, олий таълимда эса 9 фоиздан 38 фоизга етди. 2030 йилга қадар ҳар бир боланинг боғчага катнаши, мактабни битираётган ҳар икки ўқувчининг бири эса олийгоҳда ўқиши учун имконият яратилади” [2], – дея таъкидлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сонли Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-2909-сонли, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Илмий – тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив – ҳуқуқий бозорини янада такомиллаштириш” тўғрисида 2020 йил 9 мартдаги 133–сонли қарори ва бошқа ушбу соҳага тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб берилган.

Ҳар қандай жамиятнинг тараққиёти бевосита таълим-тарбияга берилган эътибор, таълим тизими таркиби ва моҳиятига, теран маърифий маданиятига бевосита боғлиқ. Юксак таълим-тарбия даражасигина жамиятнинг, давлат ва миллатнинг келажагини таъминлайдиган, дунёда нуфузини белгилайдиган омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизда Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида «халқаро стандартлар асосида юқори малакали, креатив ва тизимли фикрлайдиган, мустақил қарор қабул қила оладиган кадрлар тайёрлаш», «илм-фаннинг инновацион инфратузиласини шакллантириш» истиқболли йўл ҳаритаси мазмунининг устувор вазифаси сифатида белгиланган.

Педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш бугунги кунда ўзига хос долзарб аҳамиятга эга. Бугунги тезкор замон ва даврий ўзгаришлар, илғор хорижий тажрибаларнинг ҳаётимизга кириб келиши ёш авлодни тарбиялашда таълим тизими олдида ҳам жиддий талабларни қўймоқда. Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар аини пайтда янги компетенцияларни эгаллаш, замонавий талабларни ўзлаштиришни тақозо этмоқда.

Бугун таълимга профессионал билим ва кўникмаларга эга бўлган, мустақил, ижодий қобилиятли, юксак педагогик маҳорат ва маданият, маънавий бойликка эга бўлган ўқитувчилар зарур. Аини пайтда педагог магистрларнинг таълим тизимини назарий ва услубий асосларини фаол ривожлантириш,

унинг мазмуни, усулларини такомиллаштириш воситаларини кўриб чиқиш даркор. Педагог магистрларни модулли таълим асосида методологик тайёргарлигини ошириш, уларни касбий ривожланиши, шакллантириш технологиясини такомиллаштириш зарурати бир қатор ижтимоий, иқтисодий, психологик ва педагогик омиллар билан белгиланади.

Педагог магистрларнинг келгусидаги касбий вазибалари қуйидагиларни ўз ичига олади: дарс машғулотларини режалаштириш, ташкил қилиш, ўтказиш, ўқувчиларнинг умумий ва махсус билим кўникмаларини текшириш, педагогик, ўқув-тарбиявий, спорт-соғломлаштириш ишларига ёшларни жалб қилиш ҳамда иқтидорли ёшлар билан ишлаш, маънавий, интеллектуал мусобакаларда ҳакамлик қилиш, ташкилий ишлар, маърузалар ва бошқаларда ўз малакасини ва касбий маҳоратини ошириш, дарсдан ташқари машғулотида ташкил қилиш фаолиятидан иборатдир.

Касбий компетентлик махсус касбий билим ва касбий фаолият соҳаларини мукамал ўзлаштириш, касбий муаммолар моҳиятини чуқур тушуниш, ишбилармонлик билан кенг доирали касбий вазибаларни ҳатосиз ва самарали ҳал эта олишни билдиради.

Шунингдек, шахсий касбий ривожланиш муҳим ўсиш, ўрганиш жараёнида фаолиятдаги ёндашув принциплари асосида амалга ошади. Субъект шахсини ўзгартириш унинг фаолиятидаги ўзгаришларда бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги умумий фикрлардан ташкил топади. Ушбу методологик принциплар қуйидагиларда амалга оширилиши мумкин. Яъни ўқиш жараёнида субъект сифатида педагог магистр ўз устида ишлаб, ўзини ўзи ўзгартиради ва шакллантиради. Ушбу ёндашув барча субъектларнинг ҳамкорлигида амалга оширилса, жумладан касбий билим ва кўникмалардаги бўшлиқларни аниқлаб, уларни бартараф этиш таҳлилларини шакллантириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таълим тизимидаги замонавий ўзгаришлар, педагог магистрларнинг методологик тайёргарлик ва касбий қобилиятини изчил ва мунтазам ривожлантиришни тақозо этмоқда. Методологик тайёргарлик – таълим тарбия жараёнини самарали ташкил этишнинг устувор йўналишларини билиш, қолаверса уларнинг методик тайёргарлиги – шакл, усул ва воситаларини билиш, ўзлаштириш, амалда қўллаш, фаолият натижаларини квалитетик таҳлил қила олиш, баҳолаш, илғор халқаро педагогик тажрибаларни ўрганиш, ўқув жараёнини лойиҳалаш, муваффақиятли амалга ошириш кўникмаларини ўз ичига олади.

Методологик тайёргарликни шакллантириш технологиясини ташкил этишда педагогиканинг интеграциялашуви бўлган ўқитувчининг келажакдаги педагогик фаолияти таркибий қисмларининг бутун мажмуаси тўлиқ акс этиши зарур. Шу туфайли олий таълимда педагог магистрларни тайёрлаш тизими жуда мураккаб бир қатор компонентларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, педагогик илм-фаннинг замонавий даражаси бўлган педагог магистрнинг касбий тайёргарлик жараёнининг алоҳида жиҳатларини ўрганиш учун интеграл ёндашув лозим.

Мамлакатимиздаги олий таълим тизими муассасаларида модулли таълим технологиясидан фойдаланиб ўқитиш педагог магистрларни методик тайёргарлигини оширишда самарали йўлдир. Бу соҳада ҳалигача изланишлар олиб борилмоқда, тажрибалар ўтказилмоқда. Педагог олим Н.А.Муслимовнинг таъкидлашича: “Модулли таълим технологиясидан фойдаланиб ўқитиш самарали натижаларга эришишни таъминлайди. Чунки у талабаларнинг билим

имкониятларини ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш тизимига энг яхши мослашгандир” [10]. Модулли таълим технологияси таълимнинг замонавий масалаларини ҳар томонлама ечишга ёрдам беради.

Модул фаннинг фундаментал тушунчалари – маълум ҳодиса ёки қонун, бўлим ёки маълум бир йирик мавзу ёхуд ўзаро боғлиқ тушунчалар гуруҳини ўз ичига олади. У ўқув материалнинг мантиқан тугалланган бирлиги бўлиб, ўқув фанининг бир ёки бир неча фундаментал тушунчаларини ўрганишга қаратилгандир. Модулли таълим технологиясининг афзалликларидан бири – таълим мазмунини тартибга солишдан иборат бўлиб, бунда мавжуд ахборотдан кераклигини қатъийлик ва қўл билан танлаб олиш керакки, улар давлат таълим стандартлари доирасида педагог магистрлар фаолиятини етарли даражада муваффақиятли амалга ошириш имконини берсин.

Мазкур ёндашув магистр педагоглар компетенцияларини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Модулли таълим технологиясининг бошқа технологиялардан фарқи шундаки, бунда ҳар қайси босқичда ўқувчилар ўқув материали бўйича етарли билим, кўникма ва малакаларни эгаллаганларидан кейин охириги босқичга ўтадилар. Педагог магистрларни тайёрлаш тизими уларнинг ўта иқтидорлилигига, замонавий ахборот оқимини ўзлаштиришга, илмий тадқиқот фаолияти, индивидуал ва мустақил ишлаш кўникмаларини ривожлантиришга, илмий-техникавий информация ва ўқув илмий адабиёт билан ижодий ишлай олишига имконият бериши лозим.

Модулни тайёрлаш тўрт асосий босқични ўз ичига олади:

Биринчи босқич ўқув материални таҳлил қилиш модули.

Иккинчи босқич, ушбу мақсадларга эришишни акс эттирадиган мақсадларни аниқлаш ва режалаштирилган таълим натижаларини аниқлаш.

Учинчи босқич, модулар қўринишидаги ўқув материалларини тузиш, талабаларнинг билиш имкониятларига мос келадиган таълим фаолиятини лойиҳалаштиришни ўз ичига олади.

Тўртинчи босқич, икки модулни ўз ичига олади. Кичик модуль – замонавий педагогик технологиялар таркибидаги энг кичик бирлиқни ифодалайди. Бирламчи модуль – замонавий педагогик технологияларни унинг бирор даражасидан бошлаб тасвирлашда дастлабки модуль сифатида танланган ва ўз таркибига битта ёки бир нечта кичик модуллари оладиган модуль тўпламидир.

Замонавий педагогик технологиялар асосида бўлажак педагог магистрларда методологик компетенцияни шакллантириш мақсадида дарсларда модуллари қуйидача таснифлаш мумкин:

– белгиланган ўқув фанининг бир мавзуси, бир бўлими, бир қисми ёки ҳаммасининг таркибий бўлақларини ҳамда ўқитиш технологияси;

– бир нечта турдош ўқув фанларининг таркибий бўлақларини ҳамда айрим фанларни ўқитиш технологияси;

– давлат таълим стандартининг таркибий бўлақларини ҳамда уларнинг бажарилишини таъминлаш технологиялари;

– ўқув режа ва дастурларининг таркибий бўлақларини ҳамда уларнинг бажарилишини таъминлаш технологияси;

– таълим воситалари;

– замонавий педагогик технологиялар жараёнида қўлланадиган усулларни ташкил қилувчи модулар.

Модулда белгиланган мақсадни ўзгартирмаган ҳолда уни тўлиқ амалга оширишни таъминловчи, ўзаро фарқ қилувчи турли йўللار, усуллар, воситалар

қўлланилиши мумкин. Замонавий педагогик технологиялар материалларини юқорида айтилган тартибда модулларга ажратиш жараёни модуллаштириш деб аталади.

Модуллаштиришни тегишли материалларни тайёрлаш жараёнида амалга ошириш мақсадга мувофиқ хисобланади. Шу билан бирга илгари тайёрланган материаллар асосида ҳам модуллаштириш амалга оширилиши мумкин. Шунингдек, таълим жараёнида қўлланилган усулларни ҳамда педагог магистр учун ўқитувчи ва талаба фаолиятини ҳам зарур деб хисоблаган ҳолларда алоҳида моделлаштириш мумкин.

Педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш учун модулли таълим технологиясининг афзаллиги куйдагилардан иборат:

- таълим мазмунини оптималлаш;
- ўқув материалларини муайян тартибда тизимлаштириш;
- ўқув материаллари ва топшириқларини таълим олувчиларнинг имкониятига кўра мослаштириш;
- таълимни индивидуаллаштириш;
- таълим жараёнини фаоллаштириш;
- таълим олувчиларнинг таълимий имкониятларини тўла рўёбга чиқариш;
- таълим олувчиларда мустақил таълим олиш кўникма, малакаларини ривожлантириш;
- таълим олувчиларни назарий билимлардан амалиётда самарали, фаол фойдаланишга ўргатиш;
- таълим олувчилар фаолиятини реал кузатиладиган ҳаракатлар асосида объектив баҳолаш;
- таълим самарадорлигини изчил назорат қилиш.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент: “Ўзбекистон”. 34-35-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2023 йил 20 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеясининг 78-сессиясидаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/6679>.
3. Авлиёқулов Н.Х. Ўқитишнинг модул тизими ва педагогик технологияси амалий асослари. Услубий қўлланма. –Бухоро: 2001. 49- б.
4. Муслимов Н.А., Рахимов З.Т., Хўжаев А.А., Қодиров Ҳ.Ш. Таълим технологиялари. Дарслик. –Тошкент: “Ворис” нашриёти, 2019. 568-б.
5. Олимов К.Т., Авлиякулов Н.Х., Рустамов Р. Касбий фанларни ўқитишнинг модул тизими. // Касб-хунар таълими, 2003. – № 2. 18-б.
6. Рахимов З.Т. Махсус фанларни ўқитиш методикаси. Дарслик. –Тошкент: “Ворис” 2020, 242-б.
7. Толипов Ў.Қ. Педагогика жараёнини лойиҳалаш технологияси// Узлуксиз таълим журнали, 2004. № 4. 3-10-б.
8. Ураков Ш.Р. Олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашнинг компетент ёндашувга асосланган педагогик тизимини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. - Самарканд.: СамДУ. 2018. 11-б.
9. Рахимов Б.Х. Бўлажак ўқитувчида касбий маданий муносабатларни шакллантириш тизими. -Тошкент: “Фан”. 2005, 14-б.
10. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари. Пед.фан док. Дисс... афтореферат. -Тошкент: 2007. 132-б.
11. Бозорова С. Олий таълимда касбий йўналтирилган ўқитиш технологияси. Монография. -Тошкент: 70-б.
12. Курунов М. ва бошқалар. Олий таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишларни ташкиллаштириш. - Т.: “Тафаккур”. 2011. 88-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш самарадорлигини ошириш йўллари, ижодий фаолиятга тайёрлаш асосида педагог магистрларда методологик тайёрлашни шакллантириш ёритилган. Уларнинг педагогик фаолиятни амалга оширишга тайёрлиги билим, кўникма ва малакалари билан боғлиқ бўлиб, эгаллаган касбий компетенциялари орқали таълим жараёнида юзага келган педагог магистрларнинг муаммоларини ҳал қилишни таъминлайди.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны пути повышения эффективности методической подготовки магистров педагогики к творческой деятельности, формирования методической подготовки магистров педагогики на основе подготовки к творческой деятельности. Их готовность осуществлять педагогическую деятельность связана с их знаниями, умениями и квалификацией, а через приобретенные профессиональные компетенции они обеспечивают решение проблем педагогических мастеров, возникающих в образовательном процессе.

SUMMARY. The article describes ways to improve the effectiveness of methodological training of pedagogic masters for creative activity, formation of methodological training for pedagogic masters based on creative activity preparation. Their readiness to carry out pedagogical activities is related to their knowledge, skills and qualifications, and through their acquired professional competences, they provide solutions to the problems of pedagogic masters that have arisen in the educational process.

Педагогик компетенцияларнинг асосий тамойиллари қўйдагича:

- Фаолиятли ёндашув тамойили. Бу модулларнинг педагог фаолияти мазмунига мувофиқ шакллантирилишини англатади;

- Ўзаро тенглик тамойили. Мазкур тамойил таълим жараёнида педагог ва таълим олувчининг ўзаро тенгликка (тенг ҳуқуққа) эгаллигини ифодалайди;

- Қизиқтириш (мотивация) тамойили – ўқув материалларининг таламодул материалларини тизимлаштиришга хизмат қилади.

Педагог магистрларда фанларнинг методологик асосларини ўзлаштиришга бўлган қизиқишни ҳосил қилиш, уларнинг ўқув – билиш фаолиятларини ривожлантиришга йўналтирилишини билдиради. Тизимли қантлаш тамойили...

Хулоса. Педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш педагогик компетенцияларни шакллантириш жараёни босқичида ўқитувчининг методологик тайёрлиги, вазибалари, шунингдек, ўқувчилар томонидан ўқув фаолиятини ташкил этишни ўрганишга йўналтирилган таълим тури, таълим методлари намоён бўлади. Бу жараёнда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларда демократик тамойил, самарали усул, ташкилий шакл ва таълим воситаларининг танланишига алоҳида аҳамият бериш лозим.

Педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш самарадорлигини ошириш ҳамда бу орқали таълим сифати ва кадрлар тайёрлаш тизими самарадорлигига эришиш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БИЛИМ БЕРІҮДЕ ЖОЙБАРЛАҰ (ПРОЕКТ) ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛЛАНЫҰ

Ж.Б.Абдираманов – үлкен оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ш.М.Беласарова – үлкен оқытыушы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрк университети

Таянч сўзлар: лойиха, инновацион методлар, педагогик технологиялар, креатив фикрлаш, педагогик хамкорлик, ўқув вазият, суҳбатга киришиш.

Ключевые слова: проект, инновационные методы, педагогические технологии, креативное мышление, педагогическое сотрудничество, учебные ситуации, вступление в диалог.

Key words: project, innovative methods, pedagogical technologies, creative thinking, pedagogical cooperation, training cases, opening a dialogue.

Хәзирги күнде еллеримиз мектеплериндеги билим беріу системалары Билимлендириу ҳаққындағы Нызамының талапларына сәйкес әмелге асырылады. Усынылып отырған жумыста хәр бир педагогтың өзиниң кәсиплик хызметинде заманагөй билим беріудин хәр қыйлы усылларын, өз бетинше тәсиллерин, технологиялары менен қуралларын нәтийжели хәм пайдалы түрде қалай қолланыу кереклиги анық хәм де түсиникли түрде көрсетиледи.

Бүгинги күни пүткіл дүньяда, соның ишинде бизиң еллеримиздеги билим беріудеде ең баслы ўазыйпамыз – берилетуғын билимди системалы түрде жеткизип, билим алыўшылардың билим дәрежесин жоқарылатып, раўажландырып, жаңа билимлерди меңгерип, алған билимин тек ғана оқып, ол бойынша алған информацияларын қайталап ғана қоймастан, сол алған билимин дәретиўшиликке бағдарлап, пайдалы жаңалықларды аша алатуғындай, өз ой-пикирин анық хәм өзгеше формада жеткизе алатуғын, алған билиминен нәтийже шығарыуға сәйкес шахсларды қәлиплестириу болып табылады.

Билим беріу мекемелериниң ўазыйпасы оқыўшыларды оқыў искерлигине бағдарланған мақсет қойыуға, оқыў машқалаларын шеше билиўди үйретиўге, мәлимлемелик кеңисликти меңгеріўге, алған билимлерин әмелде қоллана билиўге байланысly болып қалмақта.

Мектеп пәнлери арасында география курсы айрықша қызықлы пән болып есапланады, себеби ол оқыўшыларды қоршаған орталық ҳаққындағы хәр қыйлы билим тийкарлары менен қуралландырады. География пәни тийкарында оқыўшылардың санасында түрли географиялық ўақыялар менен қубылысларды өз бетинше изертлеп, излениўге деген умтылыс пайда болады. Пәнниң мазмуны менен дүзилиси оқытыўдың жаңа технологиялары менен стратегияларын байланысly жойбарлау технологиясын кеңнен қолланыуға мүмкиншиликлер туўдырады.

Жойбарлау технологиясы ең дәслеп XX әсирдин басында АҚШтың аўыл хожалық мектеплеринде әмелге асырыла баслаған. Бұл усылдың тийкаргы идеялары америкалық алымлар Д.Дьюи, У.Килпатрик, Э.Торндайк идеяларынан алынған. Кейиннен дүньяның хәр қыйлы еллеринде кеңнен белгилі болып, қолланыла баслаған [5:22].

Бул усылдың кең таралыўының бас себеби қоршаған орталық ҳаққындағы билим тез жылдам өзгерип атырған жәмийеттеги мәлимлеме ағымының айрықша өсип кетиўи менен оқыўшыларға билимди тайын түринде ғана берип қалмастан, оларға усы билимди қалай хәм нениң жәрдеми менен алыуға болатуғынын және мәлимлеме кеңислигинде өзин еркин сезе отырып, оқыў мақсетлерин өз бетинше анықлаўды үйретиўди талап етип отырған, жаңаланған билим беріу концепцияларының шәртлери менен анықланады [3].

Оқыў жойбарлары оқыўшылардың билиу қызығыўшылықларын раўажландырыуға әҳмийетли

билим беріу қуралы ретинде танылған. Жаңаланған билим беріу концепциясы талапларына сай билим беріудин усы формасы оқыўшылар менен жумыс алып барыуға кеңнен қолланылыўи керек, бирақ бул методты қолланыуға арналған жәрдеми методикалық қолланбалар менен ресурслар оғада азшылықты қурайды. Хәзирги күнде педагог хәм психолог алымлар арасында жойбарлық технологияларға болған қызығыўшылықтың артыўына қарамастан, тәбийй пәнлерди оқытыуға жойбарлық технологиялар арқалы оқыўшылардың дүнья таныу қызығыўшылықларын раўажландырыу мәселесине жетерли кеўил бөлинбей атыр. Сонлықтан бул мәселе географиялық билим беріудеги жойбарлық технологияларды қолланыудың әҳмийетлилигин және бир рет тастыйқлайды.

Жаңартылған билим беріу концепцияларына сай мектептеги жойбарлар оқыў процесиниң нәтийжелилигин арттырыуға хәм де баланың пәнге деген қызығыўшылығын раўажландырыуға себепши болатуғын билим беріудин ажыралмас бөлиmine айналыўи керек.

Жойбар дегенимиз – дәл ўақытта жоқ, бирақ қурастырылыўи, жасалыўи тийис заттың, мазмунының анық болжамы, соның менен қатар ол жағдайды ямаса мазмунды зәрүрли түрде керекли бағдарға қарай өзгертетуғын технология. Жойбар–оптималь усыллардың жәрдеми менен алдын-ала режелестирілген нәтийжеге жетиўге, анық машқаланы шешіўге бағдарланған жумыс болып есапланады. Жойбардың дүзилисине жойбар нәтийжесине жетиудин усылы ретинде баяннамалар, рефератлар, изертлеушилик хәм оқыўшылардың басқа да өз бетинше дәретиўшилик жумысларының элементлери кириўи мүмкин. Жойбарлық жумыс–нәтийжеси алдын-ала белгисиз дәретиўшилик, излениўшилик мәселелерди шешіу менен тығыз байланысly жумыстың түри. Сабақ барысында хәм сабақтан тыс орынланатуғын жойбарлық жумыслар оқыўшылардың өз бетинше излениўлери арқалы изертлеушилик ис-хәрекети укыпларын, ойлаудың изертлеушилик түрин меңгеріулерине, соның менен қатар оқыў барысында белсендилік принциплерин қәлиплестириўге, функционаллық саўаттылықларын раўажландырыуға имкан береді [5].

Жойбар методы дегенимиз–оқытыу системасы ямаса технологиясы. Бул технологияны қолланыу барысында муғаллим өз жумысын анық режелестиреди, тийкарынан әмелий билим беретуғын жойбарлық тапсырмаларды дүзеди хәм оларды биримлеп қурамаластырып отырады. Оқыўшылар муғалимниң басшылығы менен хәм де өз бетинше излениу арқалы әмелий билим менен маманлықты өзлестиреди.

Билим беріудин қабыл етилген нормативлик хўжектлерине тийкарланып, жойбар дүзилисин төмендегисе басқышларға бөлиўимизге болады:

1. Таярлық: жойбар темасын таңлау: оқыўшы жолдаслары хәм де муғаллим менен ойласа, отырып,

социальлық әхмийети бар, актуаль мәселени анықлап, таңлауы керек;

2. Максет қойыу: машқаланы хәм ұазыйпаларды анықлау;

3. Реже дүзиу: машқаланы қалай шешиуге болатуғынын, оны орынлау ұсылларын талқылап, оқыўшылар топарында рольлерди бөлиу. Бул дәуир муғалимнен оғада үлкен жуўапкершиликти талап етеди. Себеби, топар ағзалары арасында атқаратуғын жұмысты орынлау бойынша келиспеўшиликлер келип шығыуы мүмкин. Сонлықтан муғалим хәр оқыўшының қабилети менен жеке өзгешеликлерин есапка ала отырып, олардың өзине ылайық функциялар менен ұазыйпаларды дурыс бөлиштириуге умтылыуы тийис.

4. Орынлау: жұмыс нәтийжелерин алыу, усы дәуирде оқыўшылар өзлериниң белгили бир ўақыт ишинде шуғылланған жойбарлары бойынша изертлеўлерине жуўмақ жасауға үлгериуи керек;

5. Таныстыруу (презентация): жұмыс нәтийжелери менен таныстыруу;

6. Рефлексиялық-баҳалау: улыўмаластыруу, жәмлестириу, жуўмақлау-оқыўшылар өзлериниң орынлаған жойбарлары бойынша өзлериниң жұмысына талқылау жасай отырып, баҳа береді, жойбардың қойылған максетке жетискенлигин, күтилген нәтийжеге ерисиу дәрежесин анықлап, қәлиплестиреді;

Усы айтылғандарды жәмлеп, талқылай отырып, төмендеги кесте түринде усыныўға болады.

Кесте 1.

Дәуирлер/ бөлимлери	Басқышлары/тараўлары
Изертлеўди режелестириу	
Дереклер (ис- точниклер) ме- нен жұмыс алып барыу	Дерек түрлери
	Дереклер менен жұмыс ислеу алгоритми
	Академиялық әдиллик принциплери
Экспериментти өткеріу	изертлеўди жүргизиуға шара жаратыу
	Дереклерди анықлау, өлшеу, белгилеп жазыу
Мағлыўматлар- ды редакторлап талқылау	Эксперимент мағлыўматларын редакторлау ұсылларын таңлау
	Эксперимент мағлыўматларын жазып алыу
	Нәтийже менен жуўмақты талқылау
Нәтийжени усыныу	Изертлеу нәтийжелерин көрсетиу формаларын таңлау
	Презентациялау техникасын таңлау
Жойбарды басқарыу	Баҳалау, рефлексия

Әдебиатлар

1. Алтынсарин атындағы ҰБА ұсынған 6–9-сыныптарға арналған «Жойбарлық ис-әрекет» пәни бойынша қысқа мерзимди жоспарды әзирлеу жөниндеги әдистемелик құралда жойбарлық.

2. Организация проектной деятельности в образовательном учреждении. /Сост. С.Г.Щербакова. –Волгоград: ИТД «Корифей», 2007. –С. 96.

3. <https://nsportal.ru/konovlova-t-v>

4. Николина В.В. Проектное обучение в школьной географии: теория и практика: практико-ориентированная монография. Федеральное агентство по образованию. Нижегородский гос.пел. ун-т. Нижний Новгород: Нижегородский гос. пел. ун-т. 2008. –С. 107 с.: ил., табл.: 21 см.: ISBN 978-5-85219-153-3.

5. Захаров А.Г. Использование метода проектов в обучении географии. География и экология в школе XXI века. № 4. 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақолада география фанини ўқитишда янги замонавий технологиялар, яъни лойихалаш технологияси орқали мактаб ўқувчиларининг билимини, маҳоратини ҳамда креатив ривожлантириш методларининг муҳим аҳамияти очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрыто значение обучения технологии, то есть на основе проектной технологии в развитии знания, навыков и креативного мышления учеников средней школы при обучения географии.

SUMMARY. The article reveals the importance of technology training, that is, based on project technology in the development of knowledge, skills and creative thinking of secondary school students when teaching geography.

Жойбарлық метод пенен жұмыс ислеу–бул муғаллимнен жоқары кәсиплик шеберликти талап етеуғын, жоқары құрамалылық дәрежесине ийе педагогикалық хызмет, соның менен қатар жойбарлық жұмыстарға қойылатуғын талаптар да өзгеше болады. Мәселен:

– жойбарды орынлау үшін дус келген мәселени ала бермей, социальлық әхмийети бар машқала табыу керек– бул шөлкемлестириуи оғада қыйын хәм шешимин педагог пенен билим алыўшылардың бирлесе отырып шешиуи керек болған ұазыйпа болып табылады;

–жойбарға қатнасыўшылар, яғный педагог пенен оқыўшылар тәрепинен орынланатуғын жойбардың түрин, формасын, темасын анық таңлау керек;

–жұмысқа кириспестен алдын жойбардың максетин, нәтийжесин, орынланатуғын ис-хәрекет түрлериниң қандай болатуғынлығын анықлап алыу керек.

Бул жұмыстың тийкарғы ұазыйпаларынан географиялық билим беріуде оқытыўдың жойбарлық технологияларын қолланыу арқалы оқыўшылардың дүнья таныу көнликпесиниң раўажланыуы менен компетенцияларын қәлиплестириу мәселелерин теориялық жактан тийкарлау хәм эксперимент түринде қадағалау болып табылады.

Усы максетке сәйкес төмендегидей изертлеу ұазыйпалары анықланды:

1. Изертлеудин мазмуны бойынша әдебий дереклерге талқылау жасау, оқыўшыларда компетенцияларды қәлиплестириудин педагогикалық мазмунын ашып көрсетиу;

2. География пәни бойынша оқыўшылардың билиу қәбилетлигиниң раўажланыуын арттырудағы оқыў жойбарларының мүмкиншиликлерин анықлау;

3. Жойбар, жойбар түрлери, жойбардың дүзилиси хәм компетенциялық жойбарды шөлкемлестириу бойынша түсиниклердин мәнисин ашып беріу;

4. Орта мектеп классларындағы география пәни бойынша жойбарластыруу технологиясын оқыў процесине ен жайдыруу бойынша методикасын дүзиу;

5. Тәжирийбе жұмысының нәтийжелерин талқылау хәм ұлыўма жуўмақ жасау;

Заманагөй билим беріу жұмысындағы баслы объект келешек әўладтың билимин, шеберлигин ғана қәлиплестириу менен шекленип қалмастан, олардың санасында керекли мағлыўматларды өзлери излеп таып, талқылай алатуғын хәм оны нәтийжели пайдалана отырып, хәзирги құрамалы заманға хәм жәмийетке жуўап бере алатуғын, хызмет жасауға қәбилетли унамлы шахслық компетенцияларды қәлиплестириу болып табылады.

Жуўмақлап айтқанда билим алыўшылардың системалы компетентлигин раўажландыруу машқаласы бойынша жұмыс ислеу жойбарлық методларды билим беріу процесинде қолланыу мәселелерин илимий-әмелий тәжирийбеде жәмлестирип, алған нәтийжелер бойынша «География сабақларында жойбарлық технологияларды қолланыу» мазмунындағы методикалық көрсетпе тайынлау керек деп есаплаймыз.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA ARALASH TA'LIM METODIKASIDAN FOYDALANISH

U.Aytimbetova – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: aralash taʼlim (blended learning), rotatsiya modeli, moslashuvchan, kengaytirilgan virtual modeli.

Ключевые слова: смешанное обучение, ротационная модель, гибкая, расширенная виртуальная модель.

Key words: blended learning, rotation model, flexible, extended virtual model.

Kirish. Maʼlumki, axborot texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanib borishi, ulardan foydalanish tezligini va imkoniyatini ham oshiradi. Hozirgi vaqtda internet texnologiyalari umrimizning bir qismiga aylanib boʻldiki, ularsiz hech bir inson oʻzini internetsiz va axborot texnologiyalarisiz tasavvur qila olmaydi. Internet maballardan foydalanish oʻqitish va oʻrganish jarayonini yanada qiziqarli qilib qoʻymasdan talabalarining oʻqishga qiziqishini, motivatsiyasini oshiradi. Ularning qobiliyatlarini, iqtidori, dunyoqarashlarini hisobga olib, dars jarayonini tashkillashtirishda endi xorijiy tajribalarda sinab koʻrilayotgan “blended learning” atamasi bilan mashhur “aralash taʼlim” yaʼni anʼanaviy taʼlim shaklining onlayn taʼlim integratsiyasi asosida oʻqitish talab etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Taʼlimda masofaviy taʼlimdan kelib chiqqan elektron oʻqitish usuliga katta eʼtibor berilib, lekin bu elektron taʼlim samarali boʻlishi uchun uni boshqa taʼlim shakli yaʼni yuzma-yuz taʼlim bilan birlashtirdi. Natijada bu birlashtirish aralash taʼlim (blended learning) deb nom olgan oʻqitishning yangi metodologiyasini yaratdi. Bu oʻqitish shakli xorijiy davlatlardagi oliy taʼlim muassasalarida sinab koʻrilgan boʻlib, aralash taʼlim onlayn oʻqitish yoki yuzma-yuz oʻqitishdan koʻra samaraliroq ekanligi isbotlandi [7]. Friesenning soʻzlariga koʻra, aralash taʼlim “blended learning” atamasiga birinchi murojaatlar 1990-yillarning oxiriga toʻgʻri keladi va taʼriflari pedagogika va texnologiyalarning alohida kombinatsiyalariga qarab oʻzgarib turadi [3]. D.Nuruzzamaning fikricha, aralash taʼlim odatda “gibrid”, “Texnologiya vositasida taʼlim” yoki “aralash rejimli koʻrsatmalar” kabi turli atamalar bilan bogʻlangan [9:126]. D.Nuruzzaman oʻzining “Aralash taʼlim pedagogikasi: Qisqacha sharh” asarida, “Aralash taʼlim 1990-yillarning oxirida Butunjahon Internet ommalashganidan beri qoʻllanila boshladi. Hozirgi aralash taʼlim yuzma-yuz va texnologiya vositasida oʻqitish shakllari va amaliyotlarning kombinatsiyasi sifatida tushuniladi (...)” deb qoyid etgan [9:126]. Ushbu anʼanaviy sinf muhiti maʼruza, amaliy ishlar, jamoaviy loyihalar va boshqalar kabi elementlarni oʻz ichiga oladi va sinf sinxron muhitda oʻtkaziladi - talabalar va oʻqituvchi bir vaqtning oʻzida bir joyda boʻlishi tashkillashtiriladi [2].

Aralashtirilgan taʼlim modellari bular - rotatsiya (aylanish) modeli, moslashuvchan, La Carte va kengaytirilgan virtual modeli. Rotatsiya modeli- bu sinf oʻqituvchilari birinchi boʻlib harakat qiladigan model boʻlib, unda talabalar oʻzlashtirilgan jadval boʻyicha yoki oʻqituvchining ixtiyoriga koʻra almashadigan har qanday kurs yoki fanni oʻz ichiga oladi, eng kamida bittasi onlayn taʼlim boʻladi. Eng muhimi shundaki, vaqt belgilangan boʻlib yaʼni soat yoki oʻqituvchi aylanish vaqti kelganini eʼlon qiladi va har bir kishi kursdagi keyingi tayinlangan mashgʻulotga oʻtadi. Aylanish modelining toʻrt xil turi mavjud: stansiya aylanishi, laboratoriya aylanishi, teskari sinf va individual aylanish. Stansiya aylanishi. Bu almashtirishda, talabalar sinf kompyuterlarida dasturiy taʼminot yoki boshqa onlayn kurs ishlaridan foydalanishni oʻrganadilar. Yanada, talabalar darslarni oldindan koʻrish, yakunlash yoki qayta koʻrib chiqish, hikoyalarni oʻqish yoki kompyuterda boshqariladigan baholashlarni oʻz ichiga olgan turli xil mashqlarni bajara olishadilar. Ushbu turdagi texnologiyaga asoslangan mashqlar orqali talabalar oʻz tengdoshlari oldida qanday ishlashlari haqida tashvishlanmasdan oʻzlari mustaqil va erkin ishlash imkoniyatiga ega boʻladilar. Oʻqishning oflayn qismida talabalar modellashtirilgan va mustaqil oʻqish, ish kitobi sahifalari yoki boshqa qalam va qogʻoz vazifalar-

ni, yakka tartibda repetitorlik, kichik guruhlarda ishlash, loyihalar, oʻyinlar, flesh-kartalar kabi koʻrsatmalarni oʻqituvchidan toʻgʻridan-toʻgʻri oladilar. Qisqasi, ular uchun imkoniyatlar roʻyxati deyarli cheksizdir. Rotatsiya (aylanish) modelining ikkinchi turi bu - laboratoriya rotatsiyasi boʻlib, u stansiya aylanishiga juda oʻxshaydi. Bundan tashqari laboratoriya almashinuvi bilan talabalar oʻqitishning onlayn qismini sinfda emas, balki kompyuter laboratoriyasida bajaradilar. Rotatsiya (aylanish) modelining uchinchi turi bu - teskari sinf (flipped classroom). Bunda talabalar dars mazmunini kompyuter orqali saytdan tashqarida oʻrganadilar va dars vaqtidan passiv oʻrganishdan koʻra faollikka asoslangan oʻrganish uchun foydalanadilar. Bu model talabalarining sinfda oʻqishda faol ishtirok etishlarini taʼminlashga yordam beradi. Rotatsiya (aylanish) modelining toʻrtinchi turi bu - individual rotatsiya. Bu turida talabalar turli xil oʻrganish usullaridan oʻtadilar, lekin oʻqituvchi yoki jadval tomonidan belgilab qoʻyilgan aylanish oʻrniga u har bir talaba uchun individual ehtiyojlarga qarab moslashtiriladi. Ushbu model sozlanishi mumkin, bu talabalarga dars mashqlarini har bir bosqichida har birini bajarish oʻrniga ularga istalgan vaqtda oʻz ehtiyojlarini yaxshiroq qondiradigan usullarda ishlashga imkon beradi. Oʻqituvchilar onlayn oʻrganilgan maʼlumotlarni aniq tushunishga yoki mustahkamlashga yordam berishlari mumkin. Moslashuvchan modelda talabalar toʻliq kursni yoki mavzuni onlayn taʼlimda baʼzan oflayn faoliyatda yoʻnaltirsa boʻladi. Talabalar oʻrganish usullari orasida individual ravishda moslashtirilgan jadvali boʻyicha harakat qilib, uy vazifalaridan tashqari barcha topshiriqlarni sinfda bajaradilar. Oʻqituvchi bu modelda saytda onlayn boʻlib, boshqa katta yoki kichik guruhlarda oʻqitish, guruh loyihalari va individual oʻqitish kabi faoliyatlar orqali moslashuvchan boʻlib yuzma-yuz yordam beradi. Chunki baʼzi talabalar yuzma-yuz yordamga, boshqalari esa minimal yordamga ega boʻlishlari mumkin. La Carte modeli. Talabalar kurslarni onlayn yoki anʼanaviy sinfda tamomlaydilar. Agar ular onlayn kurslarni oʻqishni tanlasalar, ular hali ham oʻz oʻqituvchilari bilan virtual aloqada boʻlishadi. Bu model faqat onlayn yoki oflayn kurslardan iborat emas, balki talabalardan kurs ishlarining bir qismini onlayn va kurs ishlarining boshqa qismini sinfda bajarishlarini talab qiladi. Kengaytirilgan virtual model. Bu modelda talabalar sinfga kelishlari va dars jarayonida boʻlib, har bir topshiriqni bajarish uchun koʻrsatmalar olishlari kerak. Shundan soʻng, ular darsdagi topshiriqlarni tugatish uchun uylariga qaytadilar. Kurs toʻliq tugatilishidan oldin talabalar yana qoʻshimcha koʻrsatmalar olish uchun sinfga qaytib kelgan holatlar mavjud [6].

Demak, aralash taʼlimning asosiy maqsadi anʼanaviy taʼlim va onlayn taʼlim afzalliklarining birikishidir. Aralashtirilgan taʼlim oʻqituvchilar talabalarga anʼanaviy maʼruza oʻqishdan ularga yoʻnaltirilgan sinflarga oʻtish imkonini beradi. Aleksandr fikriga koʻra, yangi aloqa texnologiyalaridan foydalanish nafaqat oʻrganishga kirishni yaxshilaydi, balki oʻqituvchilarning oʻrganishga boʻlgan munosabatini ham faollashtiradi [1]. Shuningdek, talaba va oʻqituvchi, talaba va talaba, talaba va mazmun, talaba va tashqi resurslar oʻrtasidagi oʻzaro aloqani kuchaytiradi. Ushbu usul maʼlumotlarga kirish imkoniyatlarini beradi, oʻqituvchilar va talabalar uchun baholash usullarini birlashtiradi. Bundan tashqari, aralash taʼlim xarajat va vaqtini tejaydi. Unda qogʻoz va nusxa koʻchirish narxi osongina kamayadi. Barcha kurs hujjatlari, konspekt, maʼruza matnlari, topshiriqlar kabi varaq va boshqa qogʻoz, tartqatma materiallari talabalar uchun kurs veb-saytida mavjud

bo'ladi [5]. Shunday qilib, talabalar va o'qituvchilar kito-blar va turli materiallarni sotib olish o'rni internetda qidirish orqali sarf-xarajatlarni tejashlari mumkin. Bundan tashqari, talaba yoki o'qituvchi kerak bo'lishi mumkin bo'lgan istalgan vaqtda, istalgan joydan ishlash orqali vaqt unumdorligini oshiradi. Aralash ta'limning eng ko'zga ko'ringan kamchiligi uning texnik resurslarga kuchli bog'liqligidir. Ulardan foydalanish uchun bu vositalar ishonchli, ishlatish uchun qulay va yangilangan bo'lishi kerak [4]. Shu sababli, aralash ta'limni amalga oshirmoqchi bo'lgan muassasalar ta'lim sifatini oshirish uchun kompyuter, CD magnitofon, proyektor kabi asosiy texnologik qurilmalar yoki resurslarga sarmoya kiritishlari kerak, bu esa uni qo'llash samaradorligini oshiradi. Aralash ta'lim sinfini amalga oshirish o'qitish va o'quv dasturiga pedagogik yondashuvni chuqur o'zgartirishni talab qiladi, bu esa maktab rahbarlaridan (o'qituvchilar va direktorlardan) aralash ta'lim o'quv rejasi, baholash va o'qitish amaliyotiga qanday ta'sir qilishni bilishini talab qiladi [8]. Nuruzzaman ta'kidlagan yana bir kamchilik

shundan iboratki, ma'ruzaga yo'naltirilgan sinfdan talabaga yo'naltirilgan faol ta'limga o'tish ba'zi talabalar, ayniqsa, o'z ta'limi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga odatlanmagan katta yoshdagi o'quvchilar uchun tub o'zgarishlar bo'lishi mumkin [9:126]. Shu sababli aralash ta'lim sekin ritmda amalga oshirilishi kerak, bu esa ma'ruzaga yo'naltirilgan talabaga ushbu yangi usul bilan ishlashni davom ettirishga imkon beradi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, aralash ta'lim zamonaviy pedagogik model hisoblanib, an'anaviy yuzma-yuz o'qitish shakli bilan onlayn o'qitishning integratsiyasidir. Bu tizimni tashkillashtirishda bir qancha qiyinchiliklarni bartaraf etish orqali biz ta'lim sifatini yanada yaxshilanishiga imkon yaratgan bo'lamiz. Aralash ta'lim nafaqat o'qituvchilar balki o'rganuvchilarga ham keng imkoniyatlar eshigini ochib, ustoz va shogird o'rtasidagi muloqotni, o'rganuvchining o'rganishga bo'lgan qiziqishini, samaradorlikni oshirib, ularda yangi zamonaviy ko'nikmalarni egallashga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Alexander. Flexible Learning in Higher Education. Oxford: Elsevier. 2010.
2. Black G.A. Comparison of Traditional, Online and Hybrid Methods of Course Delivery. Journal of Bussiness Administration Online. 2002.
3. Friesen N. Defining Blended Learning. 2012.
4. Garrison R.D., & Kanuka H. Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education, The Internet and Higher Education. 2004.
5. Gould T. Hybrid classes: Maximizing institutional resources and student learning, Proceedings of the 2003 ASCUE Conference. Myrtle Beach, South Carolina. 2003.
6. Horn M.B. Staker H. & Christensen C.M. Blended: using disruptive innovation to improve schools. Jossey-Bass. 2015.
7. Means B., Toyama Y., Murphy R., Bakia M., & Jones K. Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. Washington, DC: U.S. Department of Education. 2009.
8. Nabi M.A. The Effectiveness of Blended Learning on the Palestinian Seventh Graders' English Listening Skills and their Attitudes toward it. The Islamic University of Gaza. 2015.
9. Nuruzzaman D.A. The Pedagogy of Blended Learning: A Brief Review. International Journal of Education and Multidisciplinary Studies. 2016. -P.126

REZYUME. Maqolada aralash ta'lim (blended learning) tushunchasi, uning maqsadi, bugun ahamiyati ko'rib chiqilgan. Aralash ta'lim metodikasini ishlab chiqish va ular yordamida talabalarning o'rganishga qiziqishini oshirish va o'qitishda samarali natijalarga erishish yo'lida foydalanish aralash ta'lim modellari uning avzalliklari va kamchiliklari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается понятие смешанного обучения, его цель и актуальное значение. Представлены развитие методики смешанного образования и использование моделей смешанного образования для повышения интереса учащихся к обучению и достижения эффективных результатов в обучении, а также её преимущества и недостатки.

SUMMARY. The article examines the concept of blended learning, its purpose, and current importance. The development of mixed education methodology and the use of mixed education models to increase students' interest in learning and achieve effective results in teaching, as well as its advantages and disadvantages are presented.

QARAQALPAQ BAQSI – JIRAWLARININ TARIYXIY DORETIWSHILIK ONERLERI MENEN TANISTIRIW USILLARI

G.J.Axetova – *assistent oqituvshi*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: interaktiv metodlar, musiqa, jirov, baxshi, doston, qobiz, dutor.

Ключевые слова: интерактивные методы, музыка, сказители, эпос, қобыз, дутар.

Key words: interactive methods, music, storytellers, epic, kobyiz, dutar.

Búgingi kúnde bir qatar rawajlangan mámleketlerde tálim-tárbiya procesiniń jetiskenligine kepillik beriwshi zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw barısında úlken tájiriye tiykarların payda etiwshi metodlar interaktiv metodlar atı menen alıp barıladı. Interaktiv metodlardıń maqseti: birgelikte islesiw kónlikpelerin rawajlandırıw; sabaqtıń barlıq qatnasıwshıları ushın qolaylı sharayat hám jaqsı tásirsheń ortalıq jaratıw; jámaátte islew hám óz pikirini bildiriw kónlikpelerin qalıplestiriw, oqıwǵa qızıǵıwshılıq hám ishki motivaciyanı oyatıw; dóretiwsheńlik múmkinshiliklerin ashıp beriw bolıp esaplanadı [1:195].

Bul maqalada ulıwma bilim beriw mekteplerindegi 7-klasın muzika sabaǵında «Qaraqalpaq baqsı-jırawlarınń tariyxıy dóretiwsheńlik ónerleri» menen tanıstırıwshi interaktiv metodlardan paydalanıw boyınsha metodikalıq kórsetpelerdi usınamız. Máselen:

Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatınıń nusqaların biziń zamanımızǵa shekem jetkergerler, aytıwshılar, jıraw, baqsı

hám qıssaxanlar bolǵan. Olar dástanlardı xalıqqa hár qıylı jıyınlarda, toy-merekelerde aytıw, oqıp beriw jolı menen taratqan.

Jıraw. Dástanlardı qobız arqalı, óz aldına nama menen aytatıwın adamlardı xalıqta «jıraw» dep ataǵan. Filologiya ilimleriniń doktorı Nájim Dáwqaraevtıń kórsetiwinshe «jıraw» - jır degen sózden shıqqan bolıp «jır belgili dástandı – epostı bildirgen». El awzınan jıynalǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, jıraw xalıqtıń turmısında baqsıdan burınlaw taraǵan hám úlken toylarda tek ǵana jıraw ayttırǵan. Dástannıń bayanlamasın dáslep qısqasha qara sóz benen tınlawshılardı túsindirgen. qosıqta waqıyanıń mazmunına qarata, quwanışlı bolsa shadı, qayǵılı bolsa qayǵılı awır nama shertilgen. Onı buzıp aytıwǵa ruxsat etilmegen. Jırawshılıq haqıyqat kásip bolǵan. Talantlı, uqıǵı bar adamlardan jırawǵa erip, onnan dástan, nama úyreniwshi adamlar xalıq tilinde «shákirt» dep atalǵan. Sonlıqtan da dástanlar umıtılıp joq bolıp

ketpesten, kerisinshe taza sózler menen bayıtılıp, biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen. Usı jol menen bizge jetip kelgen dástanlardan aytıp ótsek: «Qoblan», «Alpamıs», «Edige», «Máspatsha», «Sháryar», «Bozuǵlan», «Qurbanbek», «Erqosay», «Qırıq qız», «Jaz kelgen», «Er Ziywar», «Jańadıl», «Ilimxan», «Shora» dástanları hám «Zamana», «Ne jaman», «Ne bolmas», «Jolıq», «Jigirma bes», «Posqan el» hám taǵı basqa usınday terme toǵawlar bolǵan.

Soppashı sıpıra jıraw (1814-1884), Jiyemurat jıraw (1836-1908), Nurabilla jıraw (1862-1922), Erpolat jıraw (1861-1938), Qurbanbay jıraw (1876-1958), Tóre jıraw (1879-1944), Ógiz jıraw (1884-1954), Qıyas jırawlar (1903-1974) ózleriniń jasaǵan dáwirlerinde ájayıp dóretiwshilik miynet etken.

Baqı. Dástanlardı xalıq jıyınlarında duwtar arqalı aytıwshı adamlardı xalıqta «baqsı» dep ataǵan. Qaraqalpaq baqsıları jırawlarǵa qaraǵanda soń payda bolǵan. Baqsılar ózleriniń repertuarları, shertetuǵın sazları, hawazı boyınsha jırawlardan keskin ajralıp turadı. Jırawlar qobız benen jırlasa, baqsılar duwtar shertip qosıq aytadı. Jırawlar kóbirek batırlar jırın aytса, baqsılar kóbirek «Gárip ashıq», «Yusip Axmet», «Sayatxan-Hamra», «Qırman-Dáli», «Bázirgen», «Nájen bala» hám t.b. usınday ashıqlıq dástanların aytqan.

Baqsılarǵa shákirt shıǵarıw dástúr bolǵan. Bolajaq baqsı ustazdıń izine uzaq jıllar erip júrip, saz, dástan úyrenip, ustazdan pátiya alıp, óz aldına baqsı dárejesine jetken. Qaraqalpaq baqsıları ózleriniń aytatuǵın dástanların baslar aldında jırawlar qusap kirispe termeler aytadı, baqsılardıń termeleri jırawdıń termelerinen ózgeshe boladı. XIX ásirdiń 2-yarımı hám XX ásirdiń 1-yarımında ómir súrgen baqsılar: Muwsa baqsı (1836-1907), Juman baqsı (1871-1949), Ibrayım Patullaev (1909-1967), qız baqsı Húrliman (1861-1906), Qarajan baqsı (1884-1966), Aytjan baqsı (1908-1954), Japaq baqsı (1893-1973), Esjan baqsı (1901-1952), Ámet baqsı (1923-1989) [2:46].

«Shınjır» usılın alıp qarayıq. Bul usılda oqıwshılar óz orınlarında túrgelip turadı. Oqıtıwshı shınjır boylap hár bir oqıwshıdan bir jırawdıń yamasa baqsınıń atın aytıwdı soraydı. Baqsı yamasa jırawdıń atın durıs aytqan oqıwshı túrgelip turadı, al naduris juwap bergen, juwap bere almaǵan yaqı aldındı juwaptı tákirarlagan oqıwshı otıradı. Demek, ol shınjırdań úziliwine sebepti boladı. Qansha qáte juwap berilse, shınjır sonsha úziledi. Shınjır úzilmegeń yaqı ekinshi komandaǵa salıstırǵanda shınjır az úzilgen komanda jeńimpaz boladı.

Soraw: Qaraqalpaq baqsılarınıń atların atań:	Soraw: Qaraqalpaq jırawlarınń atların atań:
1. Aqımbet baqsı	1. Soppashı Sıpıra
2. Muwsa baqsı	2. Jiyemurat
3. Juman	3. Nurabilla
4. Ibrayım	4. Erpolat
5. Húrliman	5. Qurbanbay

Basqatırma usılı. Bul usılda ketekshelerdiń ishine jıraw túsiniginiń anıqlaması jasırıladı. Usıldı qollanıw shárti:

1) Oqıwshılardıń aldınnan tayarlangan tarqatpa materiallar tarqatıladı.

2) Tómenen joqarıǵa háreketlenip berilgen anıqlamanı oqıń.

3) Eger oqıwshılar bas qatırmanı durıs tapqan bolsa, onda usı háripler izbe - izliginen anıqlama kelip shıǵadı. Usıldı kishi toparlarda orınlaymız.

Basqatırma usılın orınlaw shárti: Bul usılda belgili sandaǵı keteksheler sızılǵan bolıp, olardıń hár birine 1 (bir) háripten jazılǵan, eger usı háripler izbe-izligin tómenen joqarı qaray durıs oqısaq, onda basqatırmaǵa jasırılǵan túsinik yaqı anıqlama kelip shıǵadı [3 : 183].

Basqatırma usılı. Bul usılda 81 keteksheler sızılǵan bolıp, olardıń hár birine 1 háripten jazılǵan, eger usı háripler izbe - izligin tómenen joqarı qaray durıs oqısaq, onda «jıraw» túsiniginiń anıqlaması kelip shıǵadı.

BASQATIRMANI TABIŃ

.	Q	I	T	A	L	A	D	R
N	T	L	U	T	D	Z	I	A
A	A	A	G	Y	I	O	Q	L
G	J	X	I	A	N	,	O	N
A	I	I	N	N	A	P	B	A
T	R	D	A	E	N	I	I	T
A	A	R	D	N	A	S	Z	S
P	W	A	A	E	M	O	G	A
E	D	L	M	M	A	Q	A	D

Juwabı: Dástanlardı qobızǵa qosıp, óz aldına nama menen aytatuǵın adamlardı xalıqta «jıraw» dep ataǵan.

«Keyingi sózdi qos» usılı oqıwshınıń til baylıǵın hám yadın rawajlandıradı. Oqıwshı bir dástannıń atın aytıp keyingi dástannıń atın qosıw ushın kelesi oqıwshıǵa estafeta tayaqshasın uzatadı. Ol taǵı bir dástannıń atın qosıp, eki dástannıń atın izbe-iz aytıp úshinshi oqıwshıǵa tayaqshanı uzatadı.

Dástanlardıń atların atań:

1. «Alpamıs»;
2. «Alpamıs», «Qoblan»;
3. «Alpamıs», «Qoblan», «Edige»;
4. «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Máspatsha»;
5. «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Máspatsha», «Sháryar» hám t.b.

Bul usıl klasta 2 yamasa úsh toparda alıp barıladı. Toparlardıń tapqan dástan sanına qaray utıs járiyalanadı.

Kúnebaǵar usılı. Oqıwshılar 4-5 ten kishi toparlarǵa biriktiriledi. Oqıtıwshı úyrenilip atırǵan tema boyınsha hár bir topar ushın óz aldına mashqalanı ortaǵa taslaydı. Toparlardı tapsırmanı orınlaw ushın 10 minut waqıt beriledi. Berilgen tapsırma boyınsha hár bir topar mashqala hám onıń sheshimleri tiykarında oqıw taxtasında kúnebaǵar payda etedi. Belgilengen waqıt ishinde talabalar birgelikte yamasa toparda ortaǵa taslangan mashqala boyınsha pikir almasadı. Tapsırmanı tolıq orınlaǵan hár bir topar óz jumısın kórsetedi. Topar aǵzaları hár bir kishi topardıń jumısları menen tanısıp, mashqala boyınsha tuwılǵan sorawdı kúnebaǵardıń paqalına japıraq sıpatında jabıstırıp shıǵadı. Hár bir topar ózine berilgen sorawlarǵa juwap qaytaradı [4:38].

Bunıń ushın aldınnan tayarlap qoyılǵan japıraqsıhalar toparlarǵa tarqatıladı. Japıraqsıhalar reńli qaǵazlardan tayarlangan bolıwı kerek. Oqıtıwshı toparlarǵa soraw taslaydı, oqıwshılar japıraqsıhalardan paydalanıp juwapların tabadı. Tayar japıraqsıhalardıń ishine temaǵa tiyisli bolǵan juwaplar jazılǵan boladı.

Tapsırma: Mina gúl japıraqshalarınan baqsılardıń, jırawlardıń atların tabıń hám ayǵabaǵar gúlin jıynań.
Tapsırmanıń orınlanıwı. Jıynalǵan kúngebaǵar gúli.

Juwmaqlap aytqanda, «Qaraqalpaq baqsı-jırawlarınń tariyxı dóretiwsilik ónerleri» temasın úyreniwshi sabaq barısında joqarıda kórsetilgen interaktiv metodlardı qollanıw oqıwshı menen oqıwshınıń birgelikte islesiwın, oqıwshılardıń sabaqqa aktiv qatnasıwın hám jaqsı nátiyjelerge erisiwın támiyinleydi.

Ádebiyatlar

1. Yuldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. -Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2009. 195-b.
 2. Ibrohimov O., Sadirov J., Tajetdinova S. «Muzika» 7-klass ushın sabaqlıq. Gafur Gulam atındaǵı baspa-poligrafıyalıq dóretiwsilik úyi. -Tashkent: 2017, 46-b.
 3. Tajetdinova S., Axetova G. «Bolajaq muzika oqıwshıların tárbıyalawda pedagoglardıń dóretiwsilik jumısları hám ornı» atamasındaǵı respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları toplamı. -Nókis: 2022. 183-b.
 4. Ro'zieva D., Usmonboeva M., Holikova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. Metodik qo'llanma. Toshkent. Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti. 2013. 38-b.
 5. Штейнпресс Б., Ямпольский И. Музыка хэёскериниң қысқаша сөзлиги. -Нукус: «Қарақалпақстан». 1983.
- REZYUME.** Bu maqolada musiqa darsida qo'llaniladigan interaktiv metodlar haqida so'z etiladi. Baxshi, jirov, doston haqida tushunchalar ko'rib chiqilgan. Metodlardan foydalanish qoidalariga to'xtalgan.
- РЕЗЮМЕ.** В этой статье говорится об использовании интерактивных методов на уроках музыки. Рассмотрены понятия о сказителях и эпосе. Отмечены правила выполнения методов.
- SUMMARY.** This article talks about using interactive methods in music lessons. The concepts of storytellers and the epic are considered. The rules are noted for executing methods.

SCHOLARS' VIEW ABOUT APPROACHES OF TEACHING LITERATURE IN EFL CLASSROOMS

G.B.Djoldasova - PhD., doc.

Karakalpak state university named after Berdakh

M.M.Alimbetova - PhD student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: adabiyot, badiiy matn, yondashuv, til bilish, til o'rgatish.

Ключевые слова: литература, художественный текст, подход, владение языком, преподавание языка.

Key words: literature, literary text, approach, language skill, language teaching.

The use of literature in foreign language teaching has attracted increasing attention over the past few decades, as demonstrated by the publication of many resources for teachers. According to Carter, this renewed interest in literature in language teaching is related to the increase in the communicative language teaching (CLT) approach, which unlike traditional teaching methods, focuses on improving learners' ability to communicate through the use of authentic situations and texts [1]. The CLT uses grammar, phonology and lexicons as tools for overcome language barriers, not as objects for studying, which distinguishes it from the more traditional grammar translation methods used in foreign language teaching.

Literature is considered to be a real source of language and is positively regarded within the CLT framework because it can contribute not only to improve students' vocabulary, but also to improve learners' reading and critical thinking skills through the more creative and authentic use of language.

The aim of the approach is to provide the framework or sequence of operations that we use when we come to actualities [2]. Whitehead suggested that teachers must have the knowledge of various approaches and techniques for making a success in literature teaching [3].

There are different approaches to meet the needs of EFL teachers who are willing to use literary works in their curriculum and some of the approaches are discussed below.

For the study of literature, Carter and Long emphasized three main approaches: the language model, the cultural model, and the personal growth model [4]. The cultural model focuses on understanding the historical background, author, cultural trends, and specific periods. The language model focuses on developing four skills: listening, speaking, reading, writing and motivating learners to become creative in language use. The model of personal growth aims to enshrine personality's imagination, creativity, critical thinking, and aesthetic taste.

According to Maley, the two general categories of approaches are: the critical literary approach (literature as a cultural artifact) focuses on background, plot, literary concepts, motivation, characteristics, psychology and value, and the stylistic approach (literature as a language learning resource) focuses on text descriptions, language analysis, and critical interpretation. Critical approaches require linguistic expertise, but stylistic approaches focus on linguistic competence without addressing the need for four language skills [5].

Van presented the following six approaches:

- the stylistic approach;
- the reader-response approach;
- the language-based approach;
- the critical literacy approach
- new criticism
- structuralism. [10]

According to Simon, the stylistic approach is based mainly on the study of literature as discourse and the language perspective, which means the way literary texts represent the language system [7]. The reader response approach considers literature as an interaction between text and reader, as the changes in the reader's mind when he is reading, not as language objects printed on the page. Eco observes that "the reader as an active principle of interpretation is a part of the picture of the generative process of the text". According to Van, the language-based approach is considered as the literature is an excellent vehicle for the CLT method, which develops the development of four language skills through interaction, collaboration, peer teaching, and the students' autonomy [6]. Carter believes that role plays, poetry debates, prediction, and ranking tasks should be used to learn the language [4]. This approach is more practical than other approaches.

Critical literacy enables students to learn how text is associated with class, culture, identity, gender, ethnicity, religion, and political power. New criticism is highly focused on a closer reading, especially poetry, to understand how literary texts work as self-referential, self-centered aesthetic works interpreted by readers. Barry showed that structuralism supporters analyze a piece of prose fiction relative to other related texts, including the following structures:

- a set of intertextual connections;
- a set of conventions of a particular literary type;
- the notion of narratives as a complex of recurrent motifs;
- a model designed for the basic universal narrative structure [8].

Wellek and Warren presented two approaches: intrinsic and extrinsic. In intrinsic approach, reader focuses on the structure, language, form, images, symbols, style, contrasts, and development of a plot in a literary text. The extrinsic approach focuses on the author's biography, historical background and social aspects. The intrinsic approach explores the following levels:

- grammatical
- lexical
- structural
- cultural.

The main emphasis of extrinsic approach is as follows:

- biographical
- historical
- aesthetic
- philosophical [9].

Durant described four methodological approaches to literature teaching: lectures, informal dialogues, workshops, and self-learning [11]. He conducted the following activities in the classroom:

- silent reading
- comprehension task
- Listening tasks
- Personal response
- Dictionary learning and study skills and dictionary work
- Talk in the target language
- Stylistic analysis
- Creative writing and written response.

The works of linguists who supported the integrated approaches are discussed below:

Lucas divided texts into two main types: artistic and functional. Artistic texts include novels, short stories, essays, poems and plays. Functional texts are composed of any text other than the artistic. Functional texts consist of six categories:

1. Casual texts include newspapers, magazines and non-fiction
2. Personal texts include letters and diaries.
3. Transactional texts include business letters, legal documents and reports.

4. Reference texts include dictionaries, catalogues, directories and inventories. 5. Pedagogical texts include textbooks and encyclopedias.

6. Academic texts include research papers, books of specialists and journals [12].

Timucin integrated the stylistics and language-based approaches into a single educational framework and noticed the benefits of this integrated approach in terms of learners' participation, preference for literary texts, and increased motivation. This approach has opened the way to further research into the integration of literature into language teaching [13].

According to Savvidou, the following six-stage model can be employed to teach literary texts in language classroom:

- Stage 1: This is to elicit the students' literary knowledge on the context and themes of the text.
- Stage 2: This familiarizes learners with the text via reading and listening.
- Stage 3: This is directed towards learners' response to the literary text: spoken or written.
- Stage 4: This is focused on comprehension through intensive reading.
- Stage 5: This motivates learners to explore deeper into literary texts to analyze the text.
- Stage 6: This takes learners to individual understanding of the text followed by analysis [14].

According to Divsar and Tahriri, the integrated approach is three models for teaching literature: literature as content or culture, literature as personal growth, and literature based on language [14]. The researchers emphasized three factors: linguistic considerations, cultural considerations, and communicative considerations, as a prerequisite for literature teaching. Following are the three phases for teaching literature:

1. The Preliminary Phase: This is language-based activities for developing comprehension.
2. The Content-cultural Phase: This makes learners know cultural aspects in the text.
3. The Synthesis Phase: This leads learners to evaluate the text and express their understanding

The above-mentioned approaches are systematically combined in the Tasmanian teaching model of literature, developed by an Australian team of scholars. Although it was initially intended only for the L1 classes, it could also be a promising model for the EFL. In the Tasmanian model, literary texts must be viewed not only from a linguistic point of view, but also from a social, cultural and literary point of view [15].

1. Cultural heritage perspectives support the notion that literature represents the history, tradition, wisdom and beliefs of a particular society.

2. Language skills perspective considers that students work with texts to acquire reading, writing, listening and speaking skills.

3. Personal growth perspectives are defended by the idea that language learning is a holistic and natural process in which students are constantly building meaning.

4. Functional perspective focuses on analyzing the grammar structure of language and identifying the relationships between language forms, registers, and contexts. This also gives students the control of a repertoire of linguistic forms, and thus over meaning and interpretation.

5. Critical literacy perspectives support the idea that texts are social constructions reflecting the beliefs and values of time and culture, with a variety of meanings conditioned by the structure of discourse, emphasis and absence. They provide partial versions of selected realities, producing, reproducing and maintaining different social ideologies. As the authors of the Tasmanian model claim, the language learning process of English students involves

learning experiences such as: examining the integrated ideology of texts, considering the way they are constructed, positioned and manipulated, and analyzing the power of languages and writing texts that promote equality and change.

In this article we attempted to discuss about different approaches of using literary texts in the classroom. There

are also discussed about scholars' opinion about approaches of teaching with literary texts and we came to the conclusion that working with literary texts not only helps students acquire basic language skills, but also explores the historical, cultural and social contexts in which texts are created and interpreted. This contributes positively to their personal and psychological evolution.

References

1. Barry P. Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory. Manchester University Press, 2002.
2. Carter R. & Long, M. Teaching Literature. Harlow, 1991: Longman.
3. Carter R. Literature and Language Teaching 1986-2006: A Review. International Journal of Applied Linguistics, 17 (1), -P. 3-13.
4. Divsar H. & Tahriri, A. Investigating the Effectiveness of an Integrated Approach to Teaching Literature in an EFL Context. Pan-Pacific Association of Applied Linguistics, 2009: 2 (13), -P. 105-116.
5. Durant A. Introduction to 'Language Through Literature' Approaches to Teaching Literature in English in L2 Contexts, 1995. -P.291-311.
6. Maley, A. Down from the Pedestal: Literature As Resource. In R.Carter, R.Walker & C.Brumfit (Eds.). Literature and the Learner: Methodological Approaches. Modern English Publications and the British Council, 1989.
7. Lucas M., A. Four Important Factors in Reading. Forum, 1990, 28 (3), 26-30.
8. Savvidou C. An Integrated Approach to the Teaching of Literature in the EFL Classroom. The Internet TESL Journal (12), 2004.
9. Simon Sh. Teaching Literature in ELT/TESOL Classes. -New Delhi: 2006. Sarup & Sons.
10. Van, T.T.M. The Relevance of Literary Analysis to Teaching Literature in the EFL Classroom. English Teaching Forum, 2009, (3), 2-9.
11. Wellek R. & A. Warren. Theory of Literature. Brace and Company, 1994
12. Timucin M. Gaining Insight into Alternative Teaching Approaches Employed in EFL literature Class. Revista de Filología y su Didáctica, 2001. -P.269-293.
13. Tasneen W. Literary Texts in the Language Classroom: A Study of Teachers' and Students' Views at International Schools in Bangkok. Asian EFL Journal, 2010. -P.173-187.

REZYUME. Adabiyot ingliz tilini rivojlantirishda, ayniqsa, muloqot ko'nikmalarini oshirish, madaniy ongini yuksaltirish va o'quvchilarni rag'batlantirishda muhim o'rinni tutadi. Ushbu maqolada darslarni o'tkazishda o'qituvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan turli yondashuvlar, shuningdek, chet tili darsida adabiyotni integratsiya qilish usullari muhokama qilingan.

РЕЗЮМЕ. Литература играет важную роль в развитии английского языка, особенно в улучшении коммуникативных навыков, повышении культурной осведомленности и формировании мотивации учащихся. В этой статье рассматриваются различные подходы, которые могут быть полезны учителям при проведении уроков, а также способы интеграции литературы на уроке иностранных языков.

SUMMARY. Literature plays an important role in the development of English language, especially in improving communication skills, raising cultural awareness, and generating students' motivation. This article deals with various approaches which can be helpful for teachers in conducting lessons and the ways of integrating literature in EFL classrooms.

X.ANDERSENING "BOLALAR GURUNGI" ERTAGINI PIRLS TOPSHIRIQLARI TUZISH ASOSIDA O'RGATISH

M.Hazratqulov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: PIRLS, ertak, tahlil, ijod, adabiy ta'lim.

Ключевые слова: PIRLS, сказка, анализ, творчество, литературное образование.

Key words: PIRLS, fairy tale, analysis, creativity, literary education.

Havot doimo unga peshvoz chiqishimizni va u bizga taklif etavotgan yaxshiliklarga arzirli ekanligimizni his qilishimizni istaydi. Aslida butun olam, koinot har doim ham hamisha bizni qo'llab-quvvatlash uchun shav turadi. Bizlar har birimiz o'z maqsadimiz vo'lida butun havotimiz bilan bir-birimiz orqali bog'langanmiz. Bizning kamchiligimiz shu qonun-qoidalardan bexabarligimizdadir.

X.Andersenning "Bolalar gurungi ertagida insonning xohis istagi, niyati barcha tuvg'ulardan, hatto oliv maqom darajalaridan ham yuksakligi ko'rsatib berilgan. Ertak shunday boshlanadi:

"Bir badavlat savdogar bolalarga zivofat berdi. Zivofat kechasiga boy va dongdor xonadonlarning bolalarini taklif qildi. Savdogarning ishlari yurishib turgan, o'zi ham o'qimishli odam edi.

Uning «aslzodalar» va «ulug'vor boyonlar»dan tanish-bilishlari ko'p edi. Shuningdek, na u va na bu mo'tabar toifaga aloqasi bo'lmagan kishilar bilan ham muomala qil-ar, tanish-bilish orttirar edi.

Xullas, uning uvida kattagina vig'in bo'ldi, lekin vig'ilanlar faqat bolalar edi. Ular tinimsiz javrashar, tillariga kelganini qaytarmay gapirishar edi. Bolalar orasida g'ovat chiroyli, lekin o'taketgan dimog'dor bir qizcha ham bor ekan.

Qizchanning jismiga kibr-havo ataylab kiritilmagan, balki maqto'v-e'zozlar bilan singdirilgan ekan. Yana kimlar

deng, qizchanning ota-onasi emas, unga qaravdigan xizmatkorlar uni shunday «kasal»ga chalintirib qo'yishgan ekan.

Qizchanning otasi kamer-yunker bo'lgan ekan. Qizchanning tasavvurida bu «favqulodda muhim» unvon bo'lib tuyulgan.

- Men kamer-yunker qiziman! - derdi u.

Qizcha boshqa bolalarga o'zining «aslzoda»lardan ekanini, oqsuvaklar nasabidanligini uqtirib, kimki oddiy toifadan bo'lsa, undan biror e'tiborli odam chiqmaydi, derdi. Har qancha o'qima, intilma, o'rganma – baribir qoning toza bo'lmasa, aslzoda bo'lmasang, hech narsaga erisha olmayсан, derdi.

- Familiyasi «sen» bilan tamomlanadigan kishilarni tilga olmasa ham bo'laveradi - ulardan odam chiqmaydi! Biz – aslzodalar har qanday «sen»lardan narirroqda, qo'lni belga qo'yib, ularga qivo boqmay turishimiz lozim.

Biroq savdogarning qizi undan raniib qoldi, nega desangiz, uning otasining familiyasi Massen edi. Mana shu zahoti u boshini ko'tardi-da, shunday dedi:

- Mening otamni bilasanmi, otam vuzta bolaning hammasiga novvot sotib olishi voki uni sochib tashlab yuborishi mumkin. Sening otang shunaqa qila oladimi?

- Mana, mening otam esa, - dedi bir vozuvchining qizchasi, - sening otang haqida, hozirgi dunvodagi hamma otalar haqida ham gazetaga vozishi mumkin. Oyim: «Hamma otangdan qo'rqadi», - deydi. Axir gazeta uning

avtganini qilar ekan-da. Shu so'zlardan so'ng qizcha takabburona kekkeyganicha turib oldi, uning kibr-havosiga go'vo olam torlik qilardi".

Kimning uvida nima narsa bo'lsa, shu odam muomalasida, munosabatida uvdagi narsalarni aks ettiradi. Bolalar ham tabiatidan kelib chiqqan holda o'zlarining ota-onalari, ularning vurish turishlariga taqlid qilgan holda suhbatlashdilar. Ularning fikricha kelajakda kim bo'lish, qanday mavqega ega bo'lish nasl-nasab, mansab bilan bog'liqdir. Chunki ularga shunday o'rgatilgan. Ertakni tahlil qilishda suhbat, savol-javob metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun o'quvchilarga quyidagicha savollar berish mumkin:

1. Bolalar o'rtasida nima haqda munozara bo'ldi?

2. Qaysi bolaning gapi sizga voqimadi? Nima uchun?

3. Bolalarning aytgan gaplariga munosabatingizni bildiring.

4. Nima deb o'ylaysiz, insonning kelajagi faqat nasl-nasab bilan bog'liqmi, voki boshqa jihatlari ham muhimmi?

Ertak quyidagi mazmunda davom etadi:

"Devor orqasida kambag'al bir bola turgan ekan, u qiya ochiq turgan eshikdan astagina mo'ralab bolalarga qaradi. Yumushini tugatgach, bolaga qiya ochiq eshikdan vasanib-tusanib olib, o'yin-kulgi qilayotgan bolalarni tomosha qilishga ruxsat berildi. Shuning o'zi ham kambag'al bola uchun katta baxt edi.

- Qani endi men shularning o'rnida bo'lsam! - dedi o'zicha havasi kelib, biroq shu paytda u mahmadonalik qilayotgan qizchalarning gap-so'zlarini eshitib qoldi. Bola ularning gapidan o'sal bo'lib, umidsizlikka tushishi mumkin edi. Nega desangiz, bu bolaning ota-onasida ortiqcha qora chaqa ham vo'q edi-da, gazetaga obuna bo'lishga kelganda, hech imkonini vo'q edi. Bunday odamlar gazeta nashr etishni loqal xayoliga keltira olarmidi?! Lekin eng vomoni shundaki, otasining familivasi, demak uning o'z familivasi ham «sen» bilan tamom bo'lardi. «Xullas, mendan hech qachon biror durust odam chiqmaydi! - deb o'vladi kambag'al bola. - Mana, baxtsizlik. Lekin mening tomirimdan chinakam toza qon avlanyapti! Bu haqda tortishib o'tirishga o'rin ham vo'q!»

O'sha kuni kechqurun bolalar gurungida mana shunday gap-so'zlar bo'lib o'tgan edi. Oradan ko'p villar o'tib ketdi, o'sha bolalar allaqachon ulg'ayib, katta bo'lishdi. Bu vaqtda o'sha shaharda xazinalar liq to'la bir uv pavdo bo'ldi. Hamma shu uvga kirishni, undagi mo'ijalarni tomosha qilishni istardi, hatto bu yerga o'zga shaharlardan ham odamlar kelishardi.

Xo'sh, savdogar uyiga yig'ilishgan o'sha bolalardan qaysinisi endi bu mening uyim der ekan-a? Bunday qaraganda «falonchi aslzodaniki bo'lishi mumkin», deb aytish turgan gap, lekin bunday emas. Ha, bu uv o'sha kuni kechqurun oshxonada xizmat qilib, eshikdan mahmadonalik qilayotgan bolalarga qarayotgan kambag'al bolaniki!

Ana o'sha bolaning familiyasi «sen» bilan tamom bo'lsa-da, lekin undan katta odam chiqdi".

Bolalar ko'pincha ota-onalarining so'zlarini signal sifatida qabul qiladilar. Biz o'zlashtirib olgan bu "signallar" ichki nutq deb nomlanadigan ichki dialogni yuzaga keltiradi. Ichki nutq zaminida bolaning kelajagi shakllanadi.

Agar inson hayotda baxtli bo'lolmasa, ko'pincha kimnidir ayblashni birinchi planga qo'yib olishadi. Bu muammoni hal qila olmaydi. Ayblash muammoni hal qila olmaydi. Ertagimiz qahramoni boshqalarning gapini, qarashlarini o'z istaklari va orzusidan ustun qo'ymadi. Maqsadga erishish uchun eng birinchi navbatda orzu qila olish lozimligini tushundi va bir kun kelib o'z orzusiga erishdi ham.

Barcha insonlar shuni bilishlari lozimki, havotda nima kasb, ish bilan shug'ullansangiz ham, bankirmisiz, idish yuvuvchimi, inson ichidagi ko'rinmas yashirin donshmandlikni topib olishi kerak. Mana shu donishmandlik insonga

bir umrga vo'l ko'rsatadi, mana donishmandlik insonga ezigulik olib kelishga qodir bo'ladi.

Ertak matni bo'yicha PIRLS topshiriqlari:

1. Bir o'ylab ko'ringchi, insonlar nima uchun har xil toifaga ajratiladi? Sizningcha, bu qanchalik to'g'ri?

2. Hikoyada bir badavlat savdogarning ziyofatida munozara bo'lib o'tadi. Hayotda ham turli xil bazmlarda har xil tortishuvlarning guvohi bo'lganmisiz? Ular asosan qanday mavzuda bo'lar edi?

3. Yig'inda asosan kimlar qatnashdi? Bir o'ylab ko'ringchi, nima sababdan yozuvchi munozara uchun aynan bolalarni tanladi? Testni yeching va fikringizni bayon qiling!

a) o'rta yoshli insonlar

b) faqat kattalardan iborat edi

c) bolalardan iborat edi

d) turli xil yoshdagi insonlar

4. Kibr deganda nimani tushunasiz? Sizningcha, u insonlarda qanday yo'llar bilan paydo bo'ladi?

5. Hikoyada qizchaning kibrli bo'lishiga nima sabab bo'lgan? Uning o'rnida boshqa bolalar bo'lganda ham kibrli bo'lgan bo'larmidi?

a) oila a'zolari kibrli bo'lgan;

b) maqtov-e'zozlar bilan singdirilgan;

c) kibr unga do'stlaridan o'tgan;

d) qarindoshlarining munosabatlari sabab bo'lgan;

6. Jummalarni ularning mualliflari bilan moslashtiring!

1. Savdogarning qizi	A. Biz-aslzodalar har qanday "sen"lardan nariroqda, qo'lni belga qo'yib, ularga qiy boqmay turishimiz kerak
2. Yozuvchining qizi	B. Mening otam bilasanmi, otam yuzta bolaning hammasiga novvot sotib olishi mumkin
3. Kibrli qizcha	C. Oyim: "Hamma otangdan qo'rqadi" - deydi

7. Hikoyada bolalar munozarasining bosh sababi nima edi? Nima deb o'ylaysiz? Bu bahs uchun arzirli sabab bo'la oladimi?

8. Bir o'ylab ko'ringchi, nima uchun ziyofatda o'tirgan bolalarga bazmda qatnashish baxt emas-u, kambag'al bolaga ochiq eshikdan yasanib-tusanib, o'yin-kulgu qilayotgan bolalarni tomosha qilish katta baxt edi?

Birni ko'rib fikr, birni ko'rib shukur qilmaslik bizning hayotimizga qanchalik yaqin?

9. Sizningcha, odamlarning boylik orttirib, katta mansab egasi bo'lishiga nimalar sabab bo'ladi va nimalar bu narsa uchun ahamiyatsiz? Hikoya bilan bog'lab mulohaza yurit-ing!

10. Bir o'ylab ko'ringchi, hikoya voqealari tasvirini qanday xalq maqollari bilan bog'liqlikda tahlil qilishimiz mumkin?

11. Hikoya so'ngida bolaning boy-badavlat bo'lganligi qanday ta'riflarda keltirilgan? Siz yozuvchining o'rnida bo'lganligizda qanday ta'riflar edingiz?

12. Hikoyadan o'zingizga qanday foydali xulosalar chiqardingiz? Fikringizni hayot va hikoya bilan bog'liqlikda bayon qiling!

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakati muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida "Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)", "Nima uchun?", "Nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)", "Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)" kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar. Boshlang'ich sinflarda adabiy ertaklar o'rgatilyotganda ko'proq adibning maqsadi, nima demoqchi ekanligidan kelib chiqib yondashilganda maqsad yana-da aniq ko'zga tashlanadi. Bu usul X. Andersen, aka-

uka Grimmlar, A.Pushkin asarlarini o'rgatish borasida ko'proq ahamiyat kasb etadi.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi.

O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi aytib berishi mumkin.

O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida til vositalaridan o'rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Sh.Perroning "Qizil Shapkacha" ertagi aytib berilayotganda Qizil Shapkachaning soddaligi, beg'uborligiga alohida urg'u berish, uning Bo'ri bilan suhbatidagi soddalik va ishonuvchanlikni ko'rsatib bera olish ham muhim omillardan biri hisoblanadi. O'qituvchi so'zlarga o'quvchilar diqqatini qaratib, ertakni so'zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Andersenning "Bolalar gurguni" ertagida ham o'zi tengi bolalarning suhbatini eshitib turgan xizmatkor bola, tushkunlikka tushib qolmadi, ularni o'zidan yuqori qo'yib, hayotda yengilmadi, aksincha barchasiga mehnat qilib erishish muminligi haqida o'yladi va nihoyat o'z kelajagini yarata oldi.

Adabiyotlar

1. Адизов Б. Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари. Пед. фанл. докт. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 2003. 280-б.
2. Аминова Ф. Ўқувчиларни мулоқот матни яратишга ўргатишнинг дидактик асослари. Пед.фан.номзоди дисс. Т.: 2007. –
3. Yo'ldoshev Q., Yo'ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. -Toshkent: «Kamalak», 2016. 464-b.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология. -М.: «Педагогика-Пресс», 1996. –С. 533.
5. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. –Тошкент: "Мухаррир", 2013. 432-б.
6. Якобсон П.М. Психология художественного восприятия. - М.: «Искусство», 1964. –С.86.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Vikipediya>. Vikipediya. Svobodnaya ensiklopediya.

REZYUME. Ushbu maqolada X.Andersen ertagi asosida PIRLS topshiriqlarini tuzish va ertak tahlilini o'tkazish metodlari ko'rsatib berilgan. Ertak tahlilida o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish, mushohada yuritish, munosabat bildirishga o'rgatish borasida muhim tavsiyalar beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье показаны методы создания заданий PIRLS и анализ сказки по мотивам сказки Х.Андерсена. При анализе сказки даются важные рекомендации по обучению учащихся мыслить, наблюдать и реагировать.

SUMMARY. This article shows the methods of creating PIRLS tasks and analyzing the fairy tale based on H.Andersen's fairy tale. In the analysis of the fairy tale, important recommendations are given on teaching students to think, observe, and react.

БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИНГ ИНДИВИДУАЛ ТАЪЛИМ ТРАЕКТОРИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

А.К.Хожиев – докторант

Бухоро муҳандислик-технология институти

Таянч сўзлар: талабанинг мустақил иши, индивидуал таълим маршрути, таълим траекторияси, касбий кўникмаларни шакллантириш, касбий сифатлар, мустақил иш шакллари.

Ключевые слова: самостоятельная работа студента, индивидуальный образовательный маршрут, образовательная траектория, формирование профессиональных навыков, профессиональные качества, формы самостоятельной работы.

Key words: student's independent work, individual educational route, educational trajectory, formation of professional skills, professional qualities, forms of independent work.

Кейинги йилларда мамлакатимизда содир бўлаётган кенг кўламли ўзгаришлар, иктисодиётнинг турли соҳалари учун малакали мутахассисларни тайёрлаш даражаси, таълимнинг мазмуни ва сифатига қўйилаётган талаблардан келиб чиққан ҳолда рақобатбардош кадрларни тайёрлаш тизимини шакллантиришга эътибор ошди. Замонавий технологияларнинг жадал ривожланиши, бозор иктисодиёти шароитида инновацион фаолиятни амалга оширишга қодир бўлган ва касбий муҳитдаги ўзгаришларга (трансформацияларга) тезкор жавоб бериб биладиган мутахассисларни тайёрлаш талабларини қўймоқда.

Юқорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда миллий олий таълимни ислоҳ қилиш ва таълим дастурларини амалга ошириш жараёнида замонавий ёндашувлар асосида иш берувчиларнинг талабларини инобатга олган ҳолда талабаларнинг индивидуал таълим траекториясини муҳандислик фанларидан мустақил ишлар билан уйғунлашган ҳолда ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Демак, таълим муассасалари олдида бўлажак муҳандисларнинг шахсий қобилиятлари ҳамда касбий талаблари ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда таълимни индивидуallashtiriш ва ўқитишнинг янги инновацион шакллари ва усулларини ишлаш зарурати пайдо бўлмоқда. Бу борада талабаларнинг касбий

тайёргарлигининг бир қисми сифатида уларнинг индивидуал таълим траекториясини амалга ошириш имконини берадиган замонавий олий таълим тизими – таъкидлаб ўтилган эркинлик ва имкониятларни тақдим этиш имкониятига эга [3, 6,13].

Илмий тадқиқотимизнинг асосий мақсади – талабаларнинг индивидуал таълим траекториясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда замонавий ёндашувларни ўрганиш ва мустақил ишларнинг шаклларида самарали фойдаланиш механизмларини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. Шунини таъкидлаш жоизки, мазкур илмий мақола доирасида муаммонинг барча йўналишларини қўриб чиқиш имкони бўлмаганлиги боис, биз талабанинг танланган касб доирасида сифатли касбий кўрсаткичларга эришиши учун бўлажак мутахассиснинг индивидуал таълим траекториясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг асосий векторларидан бири сифатида мустақил таълимни самарали ташкил этиш масалаларига тўхталиб ўтамыз.

Замонавий таълим тизимида талабаларнинг мустақил иши миллий профессионал таълимнинг энг муҳим элементларидан бири бўлиб, у таълим мақсадига эришиш йўлидаги муҳим компонентлардан бири ҳисобланади [5, 7, 12].

Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш жуда мураккаб ва сермашаққат жараён бўлиб, ўқув фаолиятининг сифати ва самарадорлиги талабаларнинг мустақил ишлашга тайёргарлик даражаси, уларнинг

ўқув ва илмий-тадқиқот фаолиятига тайёрлиги, мустақил ишлашга интилиши билан белгиланади. Талабанинг индивидуал таълим траекторияси доирасидаги ушбу омилни - энг муҳим компонентлардан бири сифатида эътироф этиш мумкин, чунки таъкидлаб ўтилган сифатлар ва хусусиятлар таълим муассасаларида нафақат академик билимларни олиш қобилиятини, балки самарали узлуксиз шахсий таълим имкониятини ҳам белгилайди.

“Индивидуал таълим маршрути” (ИТМ) тушунчаси мураккаб умумлаштирилган таъриф бўлиб, у кенг миқёсга эга бўлган ва амалга оширишнинг қуйидаги векторларини назарда тутати:

- мазмунли (ИТМ ни белгилайдиган вариатив ўқув режалари ва ўқув дастурлари);
- фаолият (махсус педагогик технологиялар, шу жумладан инновацион);
- процессуал (ташкилий жиҳат).

Олий таълим муассасаларида тахсил олиш даври касбий маҳорат асосларини шакллантириш билан белгиланади, шунинг учун талабалар томонидан мустақил иш усуллари ва услубларини эгаллаши талабанинг шахс ва бўлажак мутахассис сифатида ривожланишининг энг муҳим компонентларидан бири бўлиб ҳисобланади. Айнан шу, тадқиқот муаммосининг долзарблигини белгилаб беради. Бу борада ўқув жараёнида мустақил иш ўз-ўзини такомиллаштиришни шакллантиришга ёрдам беришини ва илмий-ўрганиш фаолиятга интилишни фаоллаштиришни талабалар томонидан тушуниш муҳим жиҳат бўлиб, бу ўз навбатида, индивидуал таълим маршрути доирасида самарали ва сифатли ҳаракат қилиш имконини беради ва шунга мос равишда ўқувчини шахс сифатида ривожлантиради ва шакллантиради. Шунингдек, талабаларнинг мустақил иши билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, ижодий қобилиятларни ривожлантириш, назарий билим ва кўникмаларни амалиётда қўллашга ёрдам беради [2, 4, 14].

Талабаларнинг мустақил ишларни бажаришда қуйидаги вазифалар ҳал қилиниши зарур [7,8,9,10]:

- олинган назарий ва амалий кўникмаларни тизимлаштириш ва мустаҳкамлаш;
- назарий билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш;
- ўрганиш қобилияти ва фаоллигини: ижодий ташаббус, мустақиллик, масъулият ва ташкилотчиликни ривожлантириш;
- мустақил фикрлай олиши, ўз-ўзини ривожлантириши, ўз-ўзини такомиллаштириш ва ўз-ўзини англаш қобилиятларини шакллантириш;
- тадқиқот кўникмаларини ривожлантириш;
- семинар, амалий ва тажриба машғулотида давомида мустақил ишлаш жараёнида тўпланган ва олинган материаллардан курс ва якуний малакавий ишларини ёзишда, тест ва имтиҳонларга самарали тайёргарлик қўришда фойдаланиш.

Индивидуал таълим траекториясини амалга ошириш вектори сифатида талабаларнинг мустақил иши, ўз-ўзини ташкил этиш ва ўз-ўзини ривожлантиришни амалга ошириш шарт бўлиб, у турли шаклларга эга.

Алабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2019 йил 6 сентябрга “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5812-сонли Фармони//www.lex.uz.
2. Андрюченко Я.Э. Анализ педагогических технологий, используемых в процессе профессиональной подготовки магистров физико-математических специальностей в открытых образовательных ресурсах. // Синергия. 2016. № 3. -С. 26-30.
3. Ахмедов А.Э., Ахмедова О.И., Шаталов М.А. Проблемы профессиональной мобильности выпускников российских вузов в условиях непрерывного образования. // Социальное образование в современной России: смена парадигм и поиск новых решений. Научно-методические материалы, научные редакторы Т.И. Грабелных, В.А. Решетников. –Иркутск: 2014. -С. 58-62.
4. Головин С.С. Самостоятельная работа студента в системе личностно-профессионального развития. // Территория науки. 2015. № 6. -С. 26-31

Бироқ мустақил ишнинг энг оптимал шакллари сифатида аудиторияда, аудиториядан ташқарида ва ахборот коммуникация технологияларида фойдаланиб бажарилган мустақил ишлар тан олинган (1-расм).

1-расм. Талабанинг мустақил иши шакллари

Шундай қилиб, талабанинг фанлар бўйича мустақил ишининг мазмуни ва тузилишига боғлиқ равишда, шунингдек, талаба ишининг самарадорлигини ошириш мақсадида ўқитувчи мустақил ишларни бажариш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқади ҳамда назоратнинг вариатив шакллари белгилайди (2-расм).

Талаба мустақил ишининг муваффақиятли бажарилишининг психологик шартларидан бири, энг аввало, танланган касбга қизиқиши, бажарилган ишнинг хусусиятлари ва ўзига хослиги бўлиб, хусусан ўқув жараёнида талабалар ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар; мустақил иш учун топшириқларнинг мураккаблик даражаси, шунингдек, талабаларнинг бўлажак касбига йўналтирилган фаолиятига жалб этилишини ўрганиш методикасини шакллантириш ҳисобланади.

2-расм. Талабалар мустақил ишининг вариативлик векторларини амалга ошириш схемаси

Мазкур кўрсаткич олий маълумотли мутахассис бўлиш йўлидаги индивидуал траектория бўйича самарали ҳаракатлантирувчи куч бўлиб ҳисобланади [2,5,11].

Шундай қилиб, замонавий таълим жараёнида индивидуал таълим траекториясини амалга ошириш векторидан иборат бўлган талабаларнинг мустақил иши - нафақат ўқув жараёнининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади, балки унинг касбий ва шахсий ўсишида ўз-ўзини ривожлантириш ҳамда ўз-ўзини такомиллаштиришга қаратилади. Бунда талабанинг индивидуал таълим траекторияси унинг шахсий эҳтиёжларини амалга ошириш, меҳнат бозорида рақобатбардошликни таъминлайдиган касби учун зарур бўлган компетенцияларни эгаллаш имконини беради.

5. Зайцева В.А. Психологические барьеры в обучении риэлторов. // Российский экономический интернет-журнал. 2010. № 1. -С. 77-81.
 6. Иголкин С.Л., Кузьменко Н.И., Шаталов М.А. Негосударственные вузы как составляющие формирования и функционирования образовательных кластеров. // Профессиональное образование в России и за рубежом. 2015. № 2 (18). -С. 55-60.
 7. Иголкин С.Л., Шаталов М.А. Развитие регионального рынка профессионального образования на основе механизмов интеграции. // Профессиональное образование в современном мире. 2015. № 3 (18). -С. 71-79.
 8. Косинская Е.В. Роль мотивации в изучении иностранного языка. // Территория науки. 2015. № 5. -С. 33-37.
 9. Маклаева Э.В., Фёдорова С.В. Организация продуктивной деятельности студентов средствами математики. // Синергия. 2016. № 2. -С. 27-32.
 10. Мычка С.Ю., Шаталов М.А. Инновационные методы обучения в системе среднего профессионального образования. // Территория науки. 2015. № 3. -С. 10-13.
 11. Мычка С.Ю., Шаталов М.А. Самостоятельная работа студента в системе личностно-профессионального развития будущего специалиста. // Личностное и профессиональное развитие будущего специалиста. Материалы XI Международной научно-практической конференции. 2015. -С. 331-335.
 12. Рогачева Ю.В. Чтение иноязычной литературы как универсальный инструмент формирования ключевых компетенций студентов неязыковых вузов. // Синергия. 2015. № 2. -С. 34-39.
 13. Станчин И.М. Классификатор специальностей высшей научной квалификации: сущность, назначение, объекты, кодирование. // Территория науки. 2015. № 4. -С. 51-55.
 14. Шаталов М.А., Мычка С.Ю. Внедрение инновационных методов обучения при реализации программ подготовки специалистов среднего звена. // Перспективы Науки и Образования. 2015. 5 (17). -С. 47-52.
- РЕЗЮМЕ.** Мазкур маколада олий таълим муассасарида мухандислик фанлари ўзлаштиришнинг сифат кўрсаткичларини ошириш, меҳнат бозорида рақобатбардошликни таъминлаш учун қўшимча билим ва кўникмаларни эгаллаш мақсадида бўлажак мухандисларнинг индивидуал таълим траекторияси доирасида мустақил ишлари ташкил этиш шаклларида самарали фойдаланиш масалалари баён этилган.
- РЕЗЮМЕ.** В данной статье рассмотрены вопросы эффективного использования форм организации самостоятельной работы будущих инженеров в рамках индивидуальных образовательных траекторий с целью повышения качественных показателей овладения инженерными науками в высших учебных заведениях, приобретения дополнительных знаний и умений для обеспечения конкурентоспособности в рынок труда.
- SUMMARY.** This article describes the issues of effective use of forms of organizing independent work of future engineers within the individual educational trajectory of future engineers in order to increase the quality indicators of mastering engineering sciences in higher educational institutions, to acquire additional knowledge and skills to ensure competitiveness in the labor market.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И ВНЕДРЕНИЕ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА ОБУЧЕНИЯ

С.К.Каипова – соискатель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: ўрганиш мониторинги, амалга ошириш, ўқув жараёни, ўқув тизими, дизайн, лойиҳалаштириш, жараён сифати, самарадорлик, ўқув сифати, таълим дастурлари.

Ключевые слова: мониторинг изучения, выполнение, система образования, проектирование, качество процесса, эффективность, качество обучения, образовательные программы.

Key words: learning monitoring, implementation, learning process, learning system, design, process quality, efficiency, learning quality, educational programs.

Учебный путь - это серия шагов, предпринимаемых индивидуумом или группой для удовлетворения своих потребностей в обучении. Все студенты являются участниками этого процесса. Проектирование и внедрение системы мониторинга обучения требует ряда шагов от создания теоретической модели до ее фактической реализации. Для разработки системы мониторинга и оптимизации ее функционирования в образовательном учреждении важно применять системно-процессный подход [1:1]. Этот подход объединяет такие взаимосвязанные компоненты, как системы, процессы и результаты.

Хорошие результаты - это важный итог работы. Для достижения желаемых результатов деятельность должна быть организована и выполнена правильным образом. Для достижения хороших результатов важно, чтобы все заинтересованные стороны, включая руководителей объектов и групп, тренеров и консультантов, понимали следующие ключевые элементы:

- Какие процессы следует использовать?
- Каковы цели процесса?
- Как процессы связаны со стратегическими целями системы образования и пересекаются с ними?
- Как документируются процессы?
- Какие шаги предпринимаются для улучшения этих процессов?

Недопонимание роли и задач между менеджерами и тренерами затрудняет принятие решений. Процессы системы обучения можно разделить на основные, вспомогательные и процессы управления, характеристики которых приведены в таблице 1. [1.2]

Таблица 1.

№	Процесс	Характеристика процесса
1	Основной	Образовательный процесс, представляющий собой единство под процессов обучения, воспитания и развития студентов
2	Вспомогательные	Информационное, научно-методическое, материально-техническое, финансовое, кадровое обеспечение
3	Управленческие	Планирование, организация, руководство, контроль, учет, анализ образовательной и хозяйственной деятельности

Международному стандарту ГОСТ Р ИСО 9004:2001, важно понимать взаимосвязь между основными понятиями менеджмента качества. Понятие результативности тесно связано с эффективностью процесса и определяет способность достижения функциональных целей.

Производительность отражает взаимосвязь между достигнутыми результатами и использованными ресурсами (временными, физическими и материальными). Понятие качества используется в контексте системы и ее результатов, где качество процесса зависит от его эффективности. В оценочных исследованиях рекомендуется использовать набор показателей, отражающих как качество, так и эффективность.

Важно использовать как обобщенные (интегрированные), так и индивидуальные показатели для объективной и всесторонней оценки деятельности организации.

Показатели качества (или показатели эффективности) - это количественные или качественные характеристики системы организации или процесса. Например, соблюдение образовательной программы, измеряемое промежуточными и итоговыми оценками студентов, является показателем для отдельных студентов и для учебного заведения в целом. Количество студентов на один компьютер также является показателем доступности компьютерных технологий [1:3].

Характеристики могут быть измерены с помощью количественных или качественных показателей и выражены в виде шкалы. Качественные показатели обычно оцениваются экспертами путем анализа.

Критерии используются для определения важности того или иного показателя. Например, для получения удовлетворительной оценки необходимо освоить не менее 50 процентов содержания. В группах, где требуются оптимальные компьютерные стандарты, для достижения полной компьютеризации следует установить цель - один компьютер на обучаемого.

Стандарты мастерства. Термин "стандарты" иногда используется как более общая цель или правило оценки.

Критерии оценки должны быть выбраны и использованы для полного и точного описания систем, процессов и результатов обучения; для оценки взаимосвязи между ценностями и требованиями к результатам; для выявления сильных и слабых сторон деятельности; для анализа и сравнения передового опыта. При проведении самооценки высших учебных заведений важно выбрать логичную систему (набор) показателей и использовать критерии, соответствующие целям оценки.

Разработка моделей для систематического мониторинга является еще одним важным аспектом обучения моделированию и эксплуатации системы. Компоненты модели мониторинга можно разделить на следующие категории:

Группа I - отслеживает развитие студентов, включая оценку знаний, навыков, способностей, склонностей, предрасположенностей, темперамента, установок, предпочтений, профессиональных и личностных характеристик. Основная цель этой группы - мониторинг прогресса и оценка эффективности образовательного процесса.

Группа II - фокусируется на мониторинге, основанном на сборе и систематизации информации о составе и квалификации преподавателей, учебных материалов и технической помощи, учебных планах и программах.

Группа III - Мониторинг для анализа студентов до и после обучения с использованием междисциплинарной модели.

Группа IV - Мониторинг институциональных процессов для анализа эффективности различных методов обучения, выявления факторов, влияющих на качество преподавания, и демонстрации связи между квалификацией преподавателей и результатами обучения.

В таблице 2 представлены методы и подходы к каждой категории

Таблица 2.

Составляющие системы мониторинга вуза

Группы	Объекты мониторинга	Методы, направления
1	Результативность учебно-воспитательного процесса	Тестирование (тестовые задания и измерительные материалы итоговой аттестации) анализ уровня обученности и обучаемости студента, информационная карта текущей успеваемости и посещаемости студента
2	Накопление и структуризация информации	Преподаватели, их квалификация, общие показатели, материально-техническая база, комплексно-методическое обеспечение учебного процесса
3	Модель вход-выход	Психолого-педагогические характеристики учащихся (в том числе и уровень готовности первокурсников) уровень обученности и обучаемости, изучения развития у учащихся ключевых компетенций (карта наблюдения и оценки) модель выпускника, поступление на последующие уровни образования, работодатель и проблема трудоустройства
4	Мониторинг процессов вуза	Мониторинг образовательного, обеспечивающих и вспомогательных процессов, анализ занятий, рейтинговая оценка деятельности преподавателя, руководителя, анализ процессов самосовершенствования преподавателей, руководителей, анализ динамики потребностей всех участников образовательного процесса

Общие и конкретные показатели качества и результативности должны использоваться и регулярно контролироваться в соответствии с международными стандартами ISO и принципами менеджмента качества. [1:4]. Интегрированные системы менеджмента качества используют процессный и системный подходы. Разработанная модель включает структурированные общие и специфические показатели качества и результативности. Модель определяет шесть ключевых областей для оценки качества, результативности и эффективности основных и вспомогательных процессов системы образования. Эти общие показатели качества составляют основу системы:

- Организационное руководство и управление учебными программами.
- Участники учебной программы и взаимодействие.
- Образовательная и культурная среда.
- Ресурсы, необходимые для реализации учебных программ.
- Создание и управление системами обучения.
- Социальные и образовательные результаты обучения.

Литература

1. Ахметова К.И., Хошимова М. К. Мониторинг и оценка эффективности процесса повышения квалификации педагогических кадров: Монография. – Warsaw: RS GlobalSp. z O.O., 2020. –С. 141с. ISBN 978.
2. Белкин А.С., Жаворонков В.Д. Педагогический мониторинг образовательного процесса. – Екатеринбург: 1997.

3. Белоусова О.В. Социально-педагогический мониторинг уровня воспитанности. – М: «Перспектива», 2012. – С. 104.

4. Белякова Е.Г. Психолого-педагогический мониторинг: учебное пособие. /Е.Г.Белякова, Т.А.Строкова; Тюменский государственный университет, Институт дистанционного образования, Институт психологии и педагогики. – Тюмень: Тюменский государственный университет, 2015. –С.240. ил.Режим доступа: по подписке. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=571918> (дата обращения: 25.05.2023). – Библиогр.: -С. 165 - 168. ISBN 978-5-400-01098-9. – Текст : электронный.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тағлим тизимида мониторингни лойихалаш ва амалга ошириш масалалари муҳокама қилинди ва тақдим этилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены и представлены проектирование и внедрение мониторинга в систему обучения.

SUMMARY. The article discusses and presents the design and implementation of monitoring in the education system.

TÁLIM MÁMLEKETLIK EMES TILLERDE ALÍP BARÍLATUĞÍN KLASLARDA QARAQALPAQ TILI SABAQLÍĞINDAĞÍ ÁDEBIY MATERIALLARGA TALQÍ (10-klass materialları misalında)

G.A.Mambetova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: davlat tili, davlat tili tarkibidagi adabiy materiallar, kalendar tematik reja, darslik.

Ключевые слова: государственный язык, художественные материалы по предмету государственного языка, календарно- тематический план, учебник.

Key words: the state language, literary materials on the subject of the state language, calendar thematic plan, course-book.

Oqıw procesiniń orayında barlıq waqıtta oqıtıwshı hám oqıwshı bolıp, sabaqlıqtan sabaq oqıtıw quralı sıpatında paydalanıladı. Sabaqlıqlar oqıw baǵdarlaması menen sáykes keliwi, janlı tilde jazılǵan, túsindiriw hám yadlaw illyustraciyalari menen támiyinlengen, jaqsı basıp shıǵarılǵan bolıwı tiyis. Sabaqlıqlar bilim alıwdıń tiykarǵı baǵdarlawshısı bolıwı menen birge oqıw-tárbiya procesin shólkemlestiriwdiń zárúr quralı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan sabaqlıq tálimniń maqseti hám wazıypaları, onıń didaktikalıq hám metodikalıq principlerine sáykes bolıwı kerek. Sabaqlıq oqıw pání mazmunın ǵana emes, bálkim bilimderdi ózlestiriwdiń dárejesin hám túsindiriw metodların da ózinde sáwlelendiriwi zárúr [1:83].

Mekteplerdegi tálım mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın 10-klaslarında [2] qaraqalpaq tilin oqıtıwǵa berilgen túsindiriw xatında oqıtıwdıń maqseti, túrleri, metodları, máseleleri, awızeki hám jazba tildi rawajlandırıw usılları, qaraqalpaq tiline qosımsha ádebiy oqıw retinde belgili qaraqalpaq jazıwshı-shayırlarınıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qısqasha maǵlıwmatlar menen tanısıw, olardıń saylandı shıǵarmalarınan oqıwshılardıń jas hám psixofiziologiyalıq ózgesheligine sáykes bolǵan úzindilerdi beriw arqalı qaraqalpaq ádebiyatı úlgileri menen jaqınnan tanısıw, sóylewde qaraqalpaq ádebiy tili normaların sińdiriwi kózde tutılatuǵınlıǵı, oqıwshılarda kitapxanlıq mádeniyatın rawajlandırıw maqsetinde klastan tis oqıw ushın da saatlar ajratılǵanlıǵı, oqıw baǵdarlamasında hárbir tema boyınsha oqıwshılarda qalıptestiriletuǵın pánge tiyisli hám tayanish kompetensiyalarınan elementleri temaniń mazmunınan kelip shıqqan halda úlgi sıpatında usınıs etilgenligi atap ótiledi.

Tálım mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klaslardıń 10-klasları ushın arnalǵan oqıw baǵdarlaması túsindiriw xatı, bilim hám kónlikpeler, oqıwshılarda qalıptestiriletuǵın B1, B2 tayanish kompetensiyalar oqıwshılardıń barlıq múmkinshilikleri, jasına say sóylew, jazıw, bayan qılıw, erkin pikirlew múmkinshilikleri, uqıplılıqları esapqa alıńǵan halda dúzilgen.

Tálım mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klaslarda qaraqalpaq tili (Mámleketlik til) quramında ádebiy oqıw sıpatında ótiletuǵın qaraqalpaq ádebiyatına 10-klaslarda 4-sherek dawamında 19 saat ajratılǵan.

Sabaqlıqta hár bir tema úsh bólimnen ibarat bolıp, birinshisi oqıwshılardıń til baylıǵın ósiriw, oy-órisin rawajlandırıw maqsetinde sáwbetlesiw ushın temalar beriledi, ekinshi sabaq qaraqalpaq tiliniń grammatikası, úshinshi sabaq ádebiy oqıw sıpatında qaraqalpaq folklori, klassik ádebiyat wákılleriniń dóretpeleri, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı wákılleriniń dóretpeleri, ǵárezsizlik

dáwirindegi ádebiyat sonday-aq jáhán ádebiyatı dúrdanalarınan úzindiler beriledi. Sabaqlıqqa shayıw-jazıwshılardıń ómirbayanı, jaqsı dóretpeleri alınıwǵa hárket etilgen. Sabaqlıqtı hár tárepleme úyrenip, klaslarda oqıtıp, aldınǵı oqıtıwshılardıń sabaqlarına talqılaw jasap, oqıtıwshılar hám oqıwshılar arasında sáwbetlesiwler júrgizip, olardı ulıwmalastırǵan halda, tematikalıq baǵdarlama hám sabaqlıq boyınsha bir neshe usınıslar beriwdi lazım dep taptıq.

Sabaqlıqta “Bozuǵlan” dástanı haqqında teoriyalıq maǵlıwmatlar - jıynalıwı, jazıp alınıwı, ideyası, kompoziciyalıq qurılısı haqqındaǵı maǵlıwmatlar, sonday-aq dástannıń qısqasha mazmunı keltiriledi. Dástan ushın 1 saat berilgeni, dástannıń kólemi úlkenligin esapqa alıp, ulıwma mazmunı haqqında maǵlıwmat berilgen, biraq sabaqlıqta dástannıń eń tiykarǵı mazmunın ashıp beretuǵın jerinen úzindi alınsa maqsetke muwapıq boladı. Tema boyınsha dúzilgen sorawlardıń (Bos waqtıńızda qanday ádebiy kitaplar oqıwǵa qızıǵasız, siziń súygen ádebiy qaharmanıńız kim?) mazmunı temaǵa sáykes kelmeydi. “Men súygen qaharman” temasında óz-ara sáwbetlesiw tapsırması úyge tapsırma sıpatında beriliwi tuwrı kelmeydi, onıń ornına dástandı oqıp qaharmanlarına sıpatlama beriwdi keste túrinde islew tapsırılsa, oqıwshılar kestenı toltırıw barısında, dástandı oqıwǵa hárket etedi. Mısalı:

Qaharman	Portretiniń beriliwi	Islegen erlikleri	Ózińizdiń qaharmanǵa bergen minezlemeńiz
----------	----------------------	-------------------	--

2-tema. Ańızlarlarga berilgen kirisiw maǵlıwmatlar júdá az hám sayız berilgen, ańızlarǵa anıq qaǵıyda beriliw kerek. Tema boyınsha soraw hám tapsırmalar anıq hám qızıqlı etip berilgen. Sózliklerdegi “Kommunikativlik, predikativlik” sıyaqlı internacional terminlerdiń ornına, “tentek, laqap, dar, tuyaq, bógelek” sıyaqlı oqıwshılardıń túsiniwine qıyın bolǵan sózlerge awdarma hám túsindirme mánileri beriliw kerek. Úyge tapsırma sıpatında “Sóz qúdireti” degen temada shıǵarma jazıp keliwdi tapsırw ornlı boladı.

3-tema. Erte dáwirdegi ádebiyat temasında kóbirek tariyxıy maǵlıwmatlar berilgen. Usı maǵlıwmatlardıń izine “Qorqıt ata jırları”nan úzindiler berilse, oqıwshılar erte dáwirdegi ádebiyat boyınsha azlı-kem maǵlıwmatlarga iye boladı. Sorawlar hám tapsırmalar bóliminde Orxon–Enisey jazıwlarında qanday qaharmanlar menen tanısamız degen soraw berilgen, biraq, temada bul boyınsha birde-bir maǵlıwmat berilmegen. “Erte dáwirdegi ádebiy shıǵarmalar menen oqıp tanısıń”- degen tapsırma berilgen, oqıwshı

olardı izlegen menen taba almaydı da, olardı túsiniw bul oqıwshılar ushın qıyınshılıq tuwdıradı.

4-tema. Tariyxıy tolǵawlar. Sabaqlıqta tolǵawlar haqqında teoriyalıq maǵlıwmatlar jaqsı berilgen. Teksttiń izine Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet jıraw, Múyten jırawlardıń tolǵawlarınan úzindiler beriliwi tiyis. Sebebi tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klasslarǵa shıǵarmalar oqıwshılardıń awızeki sóylewın rawajlandırıw, sóz baylıǵın asırıw maqsetinde beriletuǵın bolǵanlıǵı ushın tekst beriliwi, onı oqıwshılar oqıp, tallap úyrengeńi maqsetke muwapıq boladı. Sózlikler tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klaslardıń sabaqlıǵınıń en tiykarǵı hám zárúrli bólimi. Beriletuǵın tekstlerdi oqıwshı túsiniw oqıwı ushın qıyın bolǵan sózlerge awdarma hám túsindirme maniler beriliwi oǵada zárúr. Sabaqlıqtaǵı sózlikte berilgen derlik barlıq sózler júdá ápiwayı, en ánsat sózlerdiń mánileri berilgen. Mámleketlik til pání tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klaslarda 2-klastan baslap ótiletuǵının esapqa alsaq, sózlikte berilgen (*túłki, ay, báhár, gúz, dástan, ertek, naqıl*) sózlerdi oqıwshılar álleqashan úyrenip boldı. Sonlıqtan, onıń ornına “úgit-násiyat, ashlıq-áptadalıq, dáwir, jıraw, qobız” sózleriniń túsindirme mánisin bergenheimiz maqul boladı.

5-tema. Klassik ádebiyat wákılleri dóretiwsılıǵı temasına Berdaq Gargabay ulınıń dóretiwsılıǵı menen “Balam” qosıǵı berilgen. Tómengi klaslarda shayırdıń “Izler edim, «Qashan ráhátlanadursañ», «Xalıq ushın» qosıqları úyreniledi. Shayırdıń “Balam” qosıǵı 5-klass sabaqlıǵında beriledi hám 10-klasslar ushın bul shıǵarma jas ózgesheligine qarap tuwrı da kelmeydi, onıń ornına “Maǵan ber” qosıǵı yamasa “Amangeldi” poemasınıń úzindi berilip, oqıwshılardıń tanıtılǵa hám “*xalıq táǵdiri, pazıylet, iygilikli, maqset, miyras*” sózlerine túsindirme berilse maqsetke muwapıq bolar edi. N.Dáwqaraevtıń ómir jolı hám dóretiwsılıǵına baylanıslı maǵlıwmatlar ıqsham etip kirgizilgen, “Internatta” gúrrininen úzindi keltirilgen. Sorawlar hám tapsırmalarǵa qosımsha retinde tómendegidey tapsırmalardı qosımsha qılıwǵa boladı:

❖ Gúrrinde keltirilgen peyzajlıq qatarlardı dápterinińge kóshirip jazıń hám tábiyat kórinisin súwretlewdegi jazıwshınıń sheberligi haqqında sáwbetlesin.

❖ Gúrrindegi hayal hám balanıń portretin oqıp, sol dáwir haqqında sáwbetlesin.

❖ Tóreshitiń ish-háreketleri berilgen qatarlardı oqıp, balaǵa sıpatlama berin.

Sózlik: *Qap-мешок, tulımshaq-чуб, пучок волос-jas balanıń eki shekesinen salbıratıp, arnap qoyılǵan azıraq shash, túyinshik-узелок-oralıp buwılǵan zat, qashıqlaw-alıslaw, uzaqlaw-отдаляться, múshkil-awır, mashaqaq, qıyın, трудный, безвыходный, ayǵı sal bolıw-ayaǵı awırılasp shárshav, emiziwli-зрудной малыш, jórgekenlenka-kishkene balanı jatqarǵanda astına salıp qoyatuǵın jayalıq, shekiyne-awız búrmeli etip gezlemeden islengen ıdı, zaǵara-júweriniń unınan islengen nan*

8-tema. T.Jumamuratov dóretiwsılıǵı. Tekstte maǵlıwmatlar ulıwmalıqqa tiykarlanıp, xronologiyalıq tártipte dizip taslangan. Oqıwshı ushın bul maǵlıwmatlar qızıqlı emes, zárúrlik te tuwdırmaıdı. Maǵlıwmatlardı bul tártipte beriw qaraqalpaq klası sabaqlıqları ushın berilgeni maqul, al tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klasslar ushın jazıwshı-shayırlardıń en belgili shıǵarmalarına az-kem tallawlar jasalıp, bir shıǵarması yamasa shıǵarmadan úzindiler berilip úyretilgeni paydalı boladı. Tema boyınsha sorawlar hám tapsırmalar bóliminde: 1. T. Jumamuratovtıń poeziyasınıń ózgesheligi haqqında aytıp berin. 2. T. Jumamuratovtıń proza tarawına qosqan úlesi qanday? 3. Satirik shayır sıpatında qanday qosıqlar dóretti? Berilgen sorawlar boyınsha tekstte maǵlıwmat berilmegen. Adebıy oqıw sıpatında shayırdıń “Ton menen tóbeles qosıǵı” beriledi. Bul qosıq úyreniw ushın 9-klasta da beriledi. Bul qosıqtıń ornına shayırdıń “Bala tuwralı sóz” poeması kirgizilse, poema arqalı

oqıwshılar ákelerdiń perzentke bolǵan mehiri, hátte eń zalım adamlardıń da perzentine degen mehir-múriwbet sezimlerin búgingi kún menen salıstırıp talqılaydı hám bul oqıwshını pikirlewge iytermeleydi, tárbiyalıq xarakteri de kúshli.

9-tema. Kamal Mambetovtıń ómiri hám dóretiwsılıǵı boyınsha maǵlıwmatlar qısqa hám túsiniqli qılıp berilgen. Hár bir jazıwshı shayırdıń ómiri hám dóretiwsılıǵınan keyin onıń shıǵarmasınan úzindiler beriliw kerek. Misalı oqıwshılardıń jas ózgesheligin esapqa alǵan halda “Posqan el” romanınan tómendegi bólimi úzindi sıpatında kirgizilse boladı.

“Posqan el” romanı (úzindi)

“Sarı uwayımlı sırdanday dalanlıq baslandı. Joldıń bári burırǵan shań. Hár jer hár jerde qoqrayǵan qaqrılar kórinedi. Ebindey ǵana tútin tutetip otırǵan kempir-ǵarrıdan basqa el joq. Jurttıń bári jaylawǵa kóship ketipti [3].

Tamaqqa pátiya jasalıp, qol juwılıp bolıǵannan keyingi ángimeniń tórkini negizinen Sumbiledegi diyxansılıqtıń kelesheğine baǵıshlandı.”

“Posqan el” romanınan usı saxna úzindi etip alınıwǵa boladı, sebebi, jıyınalıq, shıǵarmalı tili oqıwshılar ushın túsiniwge jeńil, sonıń menen birge tálim basqa tilde alıp barılatuǵın klass oqıwshıları qaraqalpaq xalıqınıń milliyligine baylanıslı salt-dástúrler-miyman kútiw, as bólistiriw sıyaqlı úrp-ádeti menen tanısadı. Shıǵarmalı tili, jazıwshınıń sheberligi, jazıw stili, paydalanılǵan naqıl-maqallar oqıwshını biypariq qaldırmaıdı. Soraw hám tapsırmalar bóliminde “As bólistiriw dástúri jáne qaysı xalıqlarda bar, sóz ónerin iyelew insannıń ómirde óz ornın tabıwında qanday áhmiyetke iye, «Kózdi kósem jeydi», «Baturdıń kórki maılayda, sheshenniń kórki tańlayda», «Tayaq-etten, sóz-súyekten ótedi», «Sultan qulaǵı sańıraw, qoshshı qulaǵı táwir-aw» degen naqıllar boyınsha pikirlesin» sıyaqlı sorawlar hám tapsırmalar oqıwshılardı tereń pikirlesiwge iytermeleydi. Uyge tapsırma sıpatında «Ajayıp úrp-ádetler hám olardıń tárbiyalıq xarakteri» degen temada shıǵarma jumısın jazıp keliw tapsırılса, oqıwshılar bunı qızıǵıwshılıq penen ornılaydı hám bir qansha maǵlıwmatlarǵa iye boladı, erkin pikirlewge úyrenedi.

10-tema Kenesbay Raxmanov ómiri hám dóretiwsılıǵı haqqında tekst qısqa hám anıq qılıp berilgen. Tema boyınsha soraw tapsırmalar tek ǵana tekstti qaytalap oqıwǵa, tekst ishinen juwap tapıp qoyıw ushın ǵana mólsherlep berilgen. “Watan muxabbatı menen” qosıǵı kirgizilgen. Tapsırma sıpatında qosıqtaǵı “Erkin miynet qazanında qaynaǵan” degen qatardı talqılań, shayırdıń qosıqtaǵı watanaǵa táriyp bergen, ózlerińizge unaǵan qatarların dápterinińge kóshirip jazıń, siz watannıń bir perzentı sıpatında watanaǵa qanday táriyp bergen bolar edińiz, oylarıńızdı dápterinińge jazıń- degen tapsırmalardı beriw múmkin. Sózlikte berilgen “toǵay, lirika, ádebiyat” sózleriniń ornına tómendegi sózler kirgizilse ornalı boladı. Máselen, *aynıtıw-ózgertiw, basqa jaqqa dóndiriw-отговаривать, sel-jawın suwınan payda bolatuǵın aǵın suw-сель, половодье, taynapır-úlken, náhán-большой, ushqın-qızǵan hám jangán ottıń mayda jalını, shoǵı-искра, shuǵla-nur-луч, ullılıq-величественность, ǵayrı-jat, bóten-чужой* h.t.b

Berilgen saatlar ham temalar, sabaqlıqta berilgen materiallardı kórip shıǵıp tómendegidey juwmaqlarǵa keldik hám bir qatar usınıslar berip ótkendi maqul taptıq.

1. Mámleketlik til pánine berilgen saatlardıń, sonıń ishinde ádebıy oqıwǵa berilgen saat sanınıń az ekenligin hám bul klasslar jáhán ádebıyatı úlgielerin ózleriniń ana tili ádebıyatı sabaqlarında da úyrenetuǵınlıǵın esapqa alıp, mámleketlik til quramında ótiletuǵın ádebıy oqıwǵa tek qaraqalpaq ádebıyatı dúrdanaların kirgiziw lazım. Misalı, Abay Qunanbay ulı haqqında qazaq klaslarına biz bermekshi bolǵan maǵlıwmatlardı olar álleqashan qazaq ádebıyatında artıǵı menen úyrenip boladı, sonday-aq

Wilyam Shekspirдің “Gamlet” pyesasý haqqında da 11-klass oqıwshıları jeterli maǵlıwmatlarǵa iye. Eger qaraqalpaq ádebiyatı sabaǵında Wilyam Shekspir úyreniliw shárt bolsa, bul ullı jazıwshınıń I.Yusupov tárepinen awdarmalangan “Sonet” lerinen úzindiler berilse, oqıwshı bir tárepten Shekspirдің dúnyaǵa belgili sonetlerin qaraqalpaq tilinde oqıydı, sonday-aq I.Yusupovtıń awdarmashılıq sheberliginiń de guwası bolar edi.

2. Qaraqalpaq tili (Mámleketlik til) sabaqlıqlarında shayır jazıwshılardıń ómirbayanı basınan aqırına shekem jılları, islegen jumıs orınları, barlıq shıǵarmaları, toplamları ilimiy túrde dizip berile beriw shárt emes, onıń ornına eń jaqsı shıǵarmalarınan úzindiler, shayır-jazıwshı haqqında zamanlasları tárepinen qaldırılǵan pikirler keltirilse oqıwshıda qızıǵıwshılıq oyataı, sonday-aq bilimlendiriw sistemasında ásirese oqıwshılardıń ana tilinen tisqari ekinshi til oqıtılıwında ilimiy bilimderdi oqıwshı miyine quyp qoyıwdan göre, onı erkin pikirlep, oy júrgizip, miynet qılıp ózlestiriwge baǵdarlaw maqsetke muwapıq, sebebi biz tálim basqa tilde alıp barılatuǵın klasslarda filolog qanıgeler emes, en dáslep tárbiyalı, qalbi mehir-muxabbatqa tolı, shıǵarmalardı úyreniw arqalı óz ómirinde, kúndelikli turmısında hár qanday jaǵdaydan jaqsı jol menen shıǵıp kete alatuǵın ruwxıy salamat insanlardı tárbiyalawımız kerek.

3. Roman yaki povestten úzindilerdi tańlap alıwda sabaqlıq dúziwshiler, metodistler hám mektep oqıtıwshıları birgelikte jumıs alıp barıwı maqsetke muwapıq. Sebebi, roman yaki povestten alınǵan úzindiler shıǵarmanıń tolıq mazmunın ashıp bere almaǵanı menen, oqıwshıda shıǵarma haqqındaǵı dáslepki pikirlerdiń payda bolıwın, oqıwshınıń jasına say, sonday-aq tárbiyalıq xarakterge iye bola alatuǵın, hám eń tiykarǵısı úzindini oqıǵan oqıwshıda

shıǵarmanı tolıq oqıp shıǵıwǵa degen umtılıstı payda ete alıwı kerek. Tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klasslarda qaraqalpaq romanlarınan úzindiler tańlawda, qaraqalpaq xalqınıń milliyligine, úrp-ádeti, salt-dástúrleri hám tariyxına baylanıslı saxnalardı alıp sabaqlıqqa kirgiziw júdá orınlı boladı.

4. Sózliklerdi beriwde bul klasslardıń 2-klasstan baslap qaraqalpaq tilin úyrenip kiyatırǵanlıǵın esapqa alǵan halda, kúndelikli paydalanıp júrgen (toǵay, báhár, jaz, ádebiyat h.t.b) sıyaqlı sózlerdi emes, shıǵarma ishindegi túsiniwge qıyın bolǵan sózlerdiń kópshiliginiń awdarma hám túsindirme variantların berip ótiw kerek.

5. Qaraqalpaq tili (Mámleketlik til) sabaqlıǵında berilgen teoriyalıq maǵlıwmatlar, shınıǵıwlar, shayır-jazıwshılardıń ómiri baylanıslı maǵlıwmatlar, sonday-aq sóylew kónlikpelerin rawajlandırıw ushın berilgen materiallar bir-biri menen aralasıp ketken, sabaqlıqtan paydalanıw oqıwshıǵa qıyınshılıqlar tuwdıradı. Sonlıqtan, biziń pikirimizshe, tilge baylanıslı materiallardı óz aldına ajratıp, ádebiyatqa baylanıslı materiallardı kitaptın izine óz aldına, hár bir shayırdı taza betten baslap, súwreti menen beriw, ómirbayanın jıllar menen dizip taslamay, basqa xalıqlardıń shayırlarınıń, zamanlaslarınń olar haqqında bildirgen pikirlerin kirgizgen maqul. Jáhán ádebiyatı úlgiyin mámleketlik til sabaǵında oqıtıw shárt emes, klasstan tis oqıw ushın materiallar beriliwi, usı materiallardıń ishine jáhán ádebiyatı dúrdana shıǵarmaların kirgizip ketiw orınlı boladı.

Juwmalqap aytqanda, tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klasslardıń tematikalıq reje hám sabaqlıqlarınıń qayta kórip shıǵılıwı maqsetke muwapıq boladı.

Adabiyotlar

1. Турсунов К., Нормаматова Н. Дарслик тузилишига кўйиладиган замонавий методик талаблар. // «Халқ таълими», 2015, № 2. 83-6.
 2. Abdinazimov Sh., Abdiev A., Táńirbergenov J. Qaraqalpaq tili. 10-klass. (Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslar ushın sabaqlıq). -N.: «Qaraqalpaqstan», 2019, 112-b.
 3. Мамбетов К. Поскан ел. -Н.: «Қарақалпақстан». 1988, 34-35-6.
- РЕЗЮМЕ.** Мақоллада та’лим давлат тилидан бoшқа тилларда олиб бориладиган sinflarda qoraqalpoq tili tarkibida o’qitiladigan adabiy materiallar, mavzular kalendar tematik reja, darsliklar bilan solishtirilib tahlil qilingan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье анализируются литературные материалы, преподаваемые на каракалпакском языке в классах, где обучение ведётся не на государственном языке.
- SUMMARY.** The article analyzes the literary materials taught in the Karakalpak language in classes where teaching is not in the state language.

BASLAWISH KLASSLARDA MATEMATIKA PÁNINEN KLASSTAN TÍS JUMÍSLARDI SHÓLKEMLESTIRIW METODIKASI

N.M.Nagmetova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so’zlar: sinfdan tashqari ishlar, to’garak ishlar, TRIZ texnologiyasi.

Ключевые слова: внеклассная работа, кружковая работа, технология ТРИЗ.

Key words: extracurricular activities, circle activities, TRIZ technology.

Elimizde matematika tarawın rawajlandırıw boyınsha keń qamrawlı jumıslar ámelge asırılmaqta. Atap aytqanda, 2020-jıl 7-maydaǵı “Matematika tarawındaǵı tálim sapasın asırıw hám ilimiy-izertlewlerdi rawajlandırıw is-ilájlari haqqında”ǵı PQ-4708-sanlı Prezident qararı tastıyqlandı. Qarar boyınsha, ótken dáwir ishinde matematika ilim-páni hám tálimin jańa basqıshqa alıp shıǵıwǵa qaratılǵan úzleksiz wazıypalar belgilep berildi [1].

Matematika páni oqıwshılardan logikalıq oylawdı, abstrakt pikirlewdi talap etetuǵın quramalı pán bolıp esaplanadı, sonlıqtan, biz bul jaǵdayda matematika sabaqlarında zamanagóy innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı baslawish klass oqıwshılarınıń matematika pánin ańsat túsiniwine, matematika sabaǵın jaqsı kóriwine erisemiz.

Sonday-aq, baslawish klass oqıwshılarınıń matematikalıq bilimlerin tereńlestiriwde, dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıwda hám joqarı nátiyjelerge erisiwde klastan tis jumislardıń ornı erekshe. Klastan tis

jumislardı shólkemlestiriwde oqıtıwshı oqıwshılardıń individual hám jas ózgesheliklerin, olardıń qızıǵıwshılıqların esapqa alıwı maqsetke muwapıq boladı.

Klastan tis jumislar tálim procesindegi tárbiyalıq jumislardıń ajıralmas bólegi bolıp, oqıwshılardıń bos waqtın shólkemlestiriw formalarınń biri sıpatında belgilenedi. Klastan tis jumislar hár túrli formada shólkemlestiriliwi múmkin.

Klastan tis jumislardı shólkemlestiriw hám ótkeriw metodikası haqqında professor M.Jumaev tómendegilerge tiykarlanıw kerek ekenligin kórsetip ótedi:

1. Sabaqta oqıwshılar alǵan bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi esapqa alǵan halda ótkeriledi.

2. Klastan tis jumislar oqıwshılardıń qálewı, háweskerligi, dóretiwshiligi principlerine tiykarlanıwı hám olardıń individual pikirlerin qanaatlandıırıw maqsetinde shólkemlestiriledi.

3. Klastan tis jumislardı ótkeriw formaları sabaqlardan ózgesheligi, qızıqlı tárepi kúshli boladı. Onıń ushın zárúrlı

shárt, yaǵnıy, ótkeriletuǵın jumıstıń rejelestiriliwi hám sistemalıǵınıń quramalıǵında bolıp tabıladı [2].

Sonday-aq, ilimpaz óz miynetlerinde matematika páninen klastan tıs jumıslardı shólkemlestiriw haqqında tómendegi pikirlerdi keltirip ótken: oqıtıw forması – bul oqıwshılardıń oqıw iskerligin oqıtıwshı tárepinen tárbiyalıq oqıtıw procesiniń túrli shárayatlarında (klasta, klastan tıs) shólkemlestiriwi.

Baslawish klasta matematikani oqıtıwdıń shólkemlestiriwshı formaları sabaq, úyge tapsırmanı óz betinshe orınlaw, oqıwshılardıń jeke tártipte, toparda hám jámaát bolıp islewı, sayaxatlar, klastan tıs jumıslardan ibarat.

Biziń pikirimizshe, matematika páninen klastan tıs jumıslar baslawish klass oqıwshıları menen rejelestirilgen tálim nátiyjelerine erisiw ushın “ıntalı” hám “tómen ózlestiriwshı” oqıwshılardı eki topaǵa ajratıp, bilim beriw jaqsı nátiyje beredi, bilim hám kónlikpelerin bekkemlewge járdem beredi.

Klastan tıs jumıslar sabaqlarǵa salıstırǵanda imkani barınsha barlıq oqıwshılardı birlestiriwi yamasa qızıqtırıw; tómén ózlestiriwshı oqıwshılardı qızıqtırıw járdeminde aktiv oqıwshılardı aylandırıw; óz qálewleri principine tiykarlanıp qurıladı, biraq qızıǵıwdı támiyinlew kerek; shınıǵıwlarǵa baha qoyılmaydı, biraq aktiv qatnasqan oqıwshılar xoshametlenedi; shınıǵıw mazmunı hám formalarına qarap, 10-12 minuttan 1 saatqa shekem mólsherlengen ózgeshelikler menen ajralıp turadı.

Matematika páninen klastan tıs jumıslardı shólkemlestiriwde TRIZ texnologiyalarınan paydalanıwǵa boladı.

Baslawish klass matematika sabaqlarında oqıwshılardıń individual ózgesheliklerin, intellektual hám dóretiwshilik qábiletlerin esapqa alıw júdá áhmiyetli. Olardıń baqlaw, salıstırıw, juwmaq shıǵarıw, pikirlew, izertlew, fantaziyların rawajlandırıwda tálim procesinde jańa innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw maqsetke muwapıq. Oqıwshılardıń bunday iskerligin ámelge asırıwda biz, matematika sabaqlarınan klastan tıs jumıslarda yaǵnıy, dógerek sabaqlarında TRIZ texnologiyasınan paydalanıw boyınsha usınıslardıǵa toqtalıp ótsek.

TRIZ texnologiyası oqıwshılarda jańa ideyalardı oyıl tabıw qábiletin rawajlandırıw maqsetinde qollanıladı.

3-klass matematika páninen dógerek sabaǵınan TRIZ texnologiyasınan paydalanǵan halda “Uzunlıq hám maydan ólshem birlikleri” temasındaǵı bir saatlıq sabaq islenbe úlginis kórip shıǵamız.

Pán: Matematika

Klass: 3-klass

Tema: Uzunlıq hám maydan ólshem birlikleri

Maqseti: oqıwshılardıń uzunlıq hám maydan ólshem birlikleri boyınsha alǵan bilimlerin bekkemlew, tereńlestiriw hám ámeliy qollanıwǵa úyrtiw.

bilim beriwshı: uzunlıq ólshem birlikleri mm, dm, sm, m, km hám maydan ólshem birlikleri mm.kv., dm.kv., sm.kv., m.kv., km.kv. menen máseleler sheshiwdi úyretiw, esaplaw kónlikpelerin asırıw;

tárbiyalıq: juplıqta hám toparda islewge, bir-birin húrmet etiwge tárbiyalaw;

rawajlandırıwshı: awızeki sóylewdi, erkin hám kreativ pikirlewdi rawajlandırıw, iskerlikti joybarlaw hám nátiyjelerdi bahalawǵa úyretiw.

Barısı:

I. **Shólkemlestiriw:** Sálemlesiw, sabaqtı shólkemlestiriw. Oqıwshılardıǵa bilim alıwǵa motivaciya beriw.

1. **“Jaqsı – jaman” oyını (TRIZ texnologiyası)**

- Matematika sabaǵı jaqsı, sebebi...
- Matematika sabaǵı jaman, sebebi...
- Eger biz birgelikte jumıs islese, qıyınshılıqlardı jeńip, tabısqa erisemiz!

2. **“Qátelerdi tap” (TRIZ texnologiyası)**

$3+3+3=11$

$15-6+100=900$

$110+3+5=15$

Oqıwshılar qátelerdi tómendegishe tabadı:

- juwaptaǵı qátene (anıq qáteler);
- arifmetikalıq ámelidi (qáwiplı qáteler);
- jasırın qáteler.

II. **Tiykargı bólim (bilimlerdi jańalaw):**

1. **“Artıqsha san” oyını (TRIZ)**

- Hár bir qatardan artıqsha sanlardı tabıń hám tańlawıńızdı tiykarlań:

1 qatar: 15, 16, 44, 32, 20

2 qatar: 25, 28, 16, 26, 24

3-qatar: 66, 88, 77, 55, 13

- Birden onlıq hám birlikke iye bolǵan sanlardı ósiw tártibinde jazıń.

- Bul qatarlarda qanday sanlar jetispey atır?

2. **“Rebustı tap” oyını**

- Qanday sóz payda boldı? (maydan)

-

M

dan

“Uzunlıq hám maydan ólshem birlikleri” teması boyınsha maǵlıwmatlar beriw. Alınǵan bilimlerdi eske túsiriw hám tereńlestiriw. Uzunlıq hám maydan ólshem birlikler kestesi tákirarlanadı hám oqıwshılardı sorawlar beriledi. Misalı:

1) Uzunlıq degenimiz ne? Ol bizlerge ne ushın kerek?

2) Maydan degenimiz ne? Nelerdiń maydanı boladı?

3) Uzunlıq hám maydan sózlerin qaysı kásip iyeleri kóp qollanadı?

4) Uzunlıq ólshem birlikleri haqqında túsiniǵıńızdı aytıp berıń. Uzunlıq ólshem birlikleri qanday boladı?

III. **Dem alıw minúti:**

Oqıwshılardı aktivlestiriw ushın kinesiologiya shınıǵıwları.

1. “Erinshek segizler” shınıǵıwı.

Oń qolıńızǵa qálem alıń hám qaǵazǵa 8 sanın jazıń (sheksizlik sızǵı), endi shep qolıńız benen jazıń. Endi bir waqıtıń ózinde hám shep qolıńız benen, hám oń qolıńız benen 8 sanın jazıń. Hár bir qolıńız benen óz aldına náwbetpe-náwbet, keyin bir waqıtıń ózinde eki qolıńız benen de hawada 8 sanın jazıń.

2. “Qos sızıq” shınıǵıwı.

Hár bir qolıńızǵa qálem yamasa ruchka alıń. Eki qolıńızdı bir waqıtıń ózinde háreketlendirip, qaǵaz betine qandayda bir zattı túrli jónelislerde sızıń: bir-birine qarap; joqarıǵa hám tómenge, yaǵnıy shep qol menen joqarıǵa, oń qol menen tómenge hám kerisinshe [30].

IV. **Ámeliy jumıs:**

1. Oqıwshılar menen birgelikte partanıń, taxtanıń, klass bólmesiniń tárepleriniń uzunlıqları ólshew ásbapları járdeminde ólshenedi hám kestege jazıp barıladı. Soń ólshengen buyımlardıń maydanları jazba esaplanadı.

2. Toparlarda islew. Hár bir topaǵa jazba esaplaw ushın misallar beriledi. Misalı: 7 km neshe m, dm, sm, mmge teń?

Esletp: 1 km = 1000 m

3. Ólshem birliklerine baylanıslı naqıl-maqallar yamasa jumbaqlar aytıw. Misalı: 7 ólshep 1 kes.

V. **Refleksiya minúti.**

- Uzunlıq ólshem birlikleri bizge ne ushın kerek eken?
- Maydan ólshem birlikleri bizge ne ushın kerek eken?
- Maydandı esaplaw bizge ne ushın kerek?
- Zatlardıń, xanalardıń, atızlardıń maydanların esaplaw úyrendik pe?

VI. **Juwmaqlaw:** sabaq dawamızda jaqsı qatnasqan oqıwshılar xoshametlenedi.

Demek, TRIZ texnologiyaların matematika sabaqlarında, matematikalıq dógerleklerdiń qálegen basqırında, klastan tıs jumislarda qollanıw oqıwshılardıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye eken. Bul innovaciyalıq texnologiya járdeminde biz oqıwshılar menen doslıq múnásibetti ornataмыз, olardı mashqalalı jaǵdaylarǵa standart emes sheshimler tabıwǵa, túrli dárejedeǵı quramalı intellektual mashqalalardı sheshiwge úyretemiz, dóretiwshi shaxstı qáılestiriwge járdem beremiz.

Juwmaqlap aytqanda klastan tıs jumislar óziniń hár túriliǵı menen baslawısh klass oqıwshılarında hár túrli iskerlik túrlerine qızıǵıwshılıq oyatadı, keshelerde, sonday-aq, sociallıq tádbirlerde qatnasıwǵa baǵdarlaydı. Klastan tıs jumislarda qatnasıp, baslawısh klass oqıwshıları ózleriniń dóretiwshilik qábiiletlerin kórsete aladı, jámaátte bir-biri menen islesiwdi, mashqalalı jaǵdaylardı sheshiwdiń konstruktiv usılların tabıwdı úyrenedi.

Ádebiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 7-maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4708-son Qarori.
 2. Jumayev M. Matematika o'qitish metodikasi: [Maml / M. Jumayev. – Toshkent: «Turon-Tahol». 2016. 416-b.
 3. Байпамуква П. В. Внеклассная работа как средство совершенствования математических знаний учащихся начальных классов общеобразовательной школы: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02: -Махачкала: 2000. –С. 192.
- REZYUME.** Bu maqolada boshlang'ich sinflarda matematika fanidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish metodikasi haqida so'z etiladi. Boshlang'ich sinflarda matematika fanidan to'garaklarda TRIZ texnologiyasidan foydalanish bo'yicha dars ishlari ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт о методике организации внеклассных работ по математике начальных классов. Приведены работы для уроков по использованию технологии ТРИЗ в математических кружках начальных классов.

SUMMARY. This article talks about the methodology of organizing extracurricular activities in mathematics in primary grades. Class works on the use of TRIZ technology are shown in mathematics circles in primary grades.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITLARIDA ELEKTRON TA'LIM RESURSLARINI YARATISHGA O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

K.E.Nurmaxanov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'limni raqamlashtirish, bo'lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligi, "raqamli" kompetentsiya, individuallik sohasi.

Ключевые слова: цифровизация образования, профессиональная подготовка будущего педагога, «цифровая» компетентность, сфера индивидуальности.

Key words: digitization of education, professional preparation of the future pedagogue, "digital" competence, sphere of individuality.

Jamiyat, ta'lim nazariyasi va amaliyoti rivojlanib borgan sari o'qituvchiga qo'yiladigan talablar soni ortib boradi. Taxminan yigirma yil avval o'qituvchida ijodkorlik, innovatsiya, yangilik kabi fazilatlar qadrlanar ekan, kasbiy faoliyatning diagnostik funksiyasi, so'ngra tadqiqot funksiyasi paydo bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda zamonaviy o'qituvchi raqamli savodxon, raqamli texnologiyalarni puxta egallagan bo'lishi kutilmoqda. Bu ob'ektiv haqiqatdir!

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab mualliflar o'qituvchining kompetensiyalari doirasini kengaytirish va kelajak o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligidagi o'zgarishlarni ko'rib chiqadilar, aksariyat mualliflar asosiy kasbiy kompetensiyalar fonida o'qituvchining xususiyatlarida kelajakdagi talablarga javob beradiganlar paydo bo'ladi. Dyakova E.A. va Sechkareva G.G. (Armavir davlat pedagogika universiteti) o'z maqolalarida raqamli kompetensiyalarning paydo bo'lishini kelajak o'qituvchisining o'z bilimlaridan nafaqat o'z-o'zini o'qitish, darslarga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish uchun, balki foydalanish qobiliyati bilan bog'laydilar. o'quvchilarning o'xshash faoliyati elementlarini tashkil qilish, ularda raqamli dunyoda hayot uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirish [4]. Ushbu maqola mualliflarining fikricha, ushbu kompetensiyalarni ta'minlash universitetlar uchun jiddiy muammo tug'diradi. Aytishimiz mumkinki, ta'limni raqamlashtirish tufayli kelajak o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini modernizatsiya qilish muammosini hal qilish uchun yondashuvlarni shakllantirish va ko'rib chiqish tendentsiyasi mavjud.

Olimlarning fikricha, ta'limni raqamlashtirish islohoti ta'lim muassasalarini yuqori sifatli dasturiy ta'minot, masalan, ta'lim resurslaridan, zamonaviy ilmiy tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanish imkonini beruvchi axborot tizimlari, turli tillardagi elektron ilmiy kutubxonalar bilan jihozlashdan iborat. dunyo [1:54]. Shu bilan birga, asosiy e'tibor buning uchun birinchi navbatda ta'lim muassasalarini zamonaviy texnologiyalar, ya'ni internet tarmog'iga ulanish imkoniyatiga ega kompyuterlar bilan ta'minlash zarurligiga qaratiladi. O'qituvchi qayerda?

Ta'limni raqamlashtirishga alohida tayyorgarlik ko'rish kerak emasmi? Keling, ushbu muammoni tushunishga harakat qilaylik (bu maqolaning maqsadi).

To'g'rirog'i, ta'limni raqamlashtirishni tushunishlarini ta'minlash zarurati tufayli o'qituvchilar malakasini oshirish tizimida misli ko'rilmagan darajada faollik kuzatilganini ta'kidlash lozim. Biroq, universitet sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash hali ham orqada qolmoqda, bu ularning kelgusidagi o'qituvchilik faoliyatida raqamli texnologiyalarni malakali kasbiy tatbiq etishiga shubha uyg'otadi. Bitiruvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish usullari bo'yicha yetarli malakaga ega bo'lishini ta'minlash uchun o'quv dasturlari hali qayta tuzilmagan. Bunday texnologiyalarni bilish va ularning o'quv faoliyatida foydalanish kelajakdagi o'qituvchilarga ulardan o'z kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli foydalanishni kafolatlamaydi. Bunga qo'shimcha qilish kerakki, kelajak o'qituvchisi raqamli muhitga xos qobiliyat va ko'nikmalarda an'anaviy o'qituvchidan farq qilishi kerak. Biz bu farqlarni oydinlashtirishga individuallik tushunchasi (O.S.Grebenyuk) nuqtai nazaridan yondashdik, bunda individuallik shaxsning pedagogik xususiyati sifatida qaraladi, shu jumladan psixikaning yetti sohasi – intellektual, motivatsion, emotsional tavsifi. , irodaviy, subyekt-amaliy, ekzistensial va o'z-o'zini tartibga solish sohasi [6, 7]. Quyida 1-jadvalda raqamli ta'lim muhiti shartlariga xos bo'lgan ushbu sohalarning tarkibiy qismlarini taqdim etamiz, ular bizning fikrimizcha, raqamli kompetensiyalar sifatida ishlaydi.

Taqdim etilgan psixologik xususiyatlar pedagogik tabiatning butun boyligini aks ettirmaydi, balki raqamli texnologiyalar va qurilmalarni joriy etishning obyektiv zarurati bilan belgilanadigan uning o'ziga xos qismini aks ettiradi. Ko'rib turganimizdek, raqamlashtirish oliy pedagogika maktablari oldiga uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qobiliyat va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish vazifasini qo'yadi (shundan kelib chiqib, kasbiy kompetensiyalar ro'yxati kengaymoqda). Asosan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va tegishli resurs-

larni o'rganishga yo'naltirilgan informatika kursi bu vazifani bajara olmaydi.

Olimlarning ta'kidlashicha, ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ko'rib chiqilayotgan bir qator muammolarning dolzarbligi bilan bog'liq - ulardan ba'zilari:

– o'quvchilarga axborot va bilimlarni samarali yetkazib berish vositasidir;

– o'quv materiallarini yaratish vositasi;

– bu ta'limning samarali usuli uchun vosita;

– yangi ta'lim muhitini qurish vositasidir [5:268].

Bu muammolarning har biri o'quvchining o'zi bilan chambarchas bog'liq. Talaba bo'lajak o'qituvchi sifatida, hech bo'lmaganda, ushbu muammolarni hal qilishda ishtirok etishi, ya'ni ma'lumotni o'zi topishi va o'zgartirishi, talabalar uchun o'quv materiallarini yaratishni o'rganishi, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'z o'qitish tajribasini rivojlantirishi muhim ahamiyatga ega. gadjetlar va boshqalar. Va bularning barchasi kelajak o'qituvchisi o'z ishining ma'nosini anglagan holda harakatlarni amalga oshirishi kerak. Aytgancha, bu erda Gippokratning "Zarar qilmang" degan so'zlarini keltirish o'rinli bo'ladi. Internetdan foydalanish Internetda allaqachon ko'p yozilgan salbiy ta'sirlarga, ya'ni maktab o'quvchilarida xotiraning pasayish-

iga olib keladimi (bularning barchasini Internetda topish mumkinligini nima uchun eslash kerak?), konsentratsiyaning pasayishi, fikrlash jarayonlarining zaiflashishi va boshqalar [2, 3, 8, 9, 10]. Agar o'qituvchi o'quv jarayonida gadjetlar bilan ishlashning nomaqbul oqibatlarini tushunsa, u maktab o'quvchilarining ulardan ma'nosiz foydalanishiga yo'l qo'ymaydi. Lekin buning uchun talabaga raqamli texnologiyalarga asoslangan o'qitish uslublari va pedagogik texnologiyalarni maxsus o'rgatish kerak, bu esa universitet o'quv dasturiga tegishli modullarni organik tarzda kiritishni va ko'plab o'quv fanlariga raqamlashtirish aspektlarini kiritishni talab qiladi. Boshqacha qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilarning butun kasbiy tayyorgarligi raqamlashtirish bilan singdirilishi kerak.

Bunda yuqorida ko'rsatilgan individuallik sohalarining o'ziga xos xususiyatlari foydali rol o'ynashi mumkin ko'rinadi. Aynan ular kasbiy tayyorgarlikning maqsadlari sifatida zarur kompetentsiyalarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu g'oyani amalga oshirishga kelsak, ta'lim jarayonining doimiy yangilanib turuvchi tarkibiy qismlari bilan bir qatorda raqamlashtirish hisobiga yangi elementlarni ham o'z ichiga oluvchi talaba ta'lim modelini ishlab chiqish va ilmiy asoslash zarur.

Adabiyotlar

1. Aleksankov A.M. To'rtinchi sanoat inqilobi va ta'limni modernizatsiya qilish: xalqaro tajriba. // Strategik ustuvorliklar. 2017. №- 1. 53-69-b.
2. Planshetning bolaga ta'siri (2-13 yosh) [Elektron resurs]. — URL: <https://habr.com/ru/post/380749> (kirish sanasi: 03/12/2020).
3. Gazzaeva L. "Bu raqamli autizm epidemiyasi": Davosdagi Sberbank nonushtasida doktor Kurpatov va yogi Sadhguru nima haqida gaplashdi [Elektron resurs] / L. Gazzaeva. — URL: <https://www.forbes.ru/profile/391129-lyudmila-gazzaeva> (kirish sanasi: 03/12/2020).
4. Dyakova E.A. 21-asrda o'qituvchilar tayyorlashning asosi sifatida ta'limni raqamlashtirish: muammolar va echimlar. / E.A.Dyakova, G.G.Sechkareva // Armavir davlat pedagogika universiteti axborotnomasi. 2019. № 2. 24-35-b.
5. Ta'lim ko'rsatkichlari: 2017 yil: Statistik to'plam / N.V.Bondarenko, L.M.Gokhberg, I.Yu.Zabaturina [va boshqalar]; Milliy tadqiqot universiteti "Oliy iqtisodiyot maktabi". - M.: Milliy tadqiqot universiteti Iqtisodiyot oliy maktabi, 2017. 320- b.
6. Diagramma va jadvallardagi individuallik pedagogikasi: Prok. nafaqa / Comp. T. B. Grebenyuk, S.V.Nesyna; ostida. jami tahrir. T. B. Grebenyuk. - Qozon: BUK nashriyoti, 2019. 110-b.
7. Individuallik pedagogikasi: "Psixologik-pedagogik ta'lim" yo'nalishi bo'yicha magistratura talabalari uchun o'quv qo'llanma / Mualliflik to'plami. T.B.Grebenyuk, S.A.Lyubishina; ilmiy tahrir ostida. T.B.Grebenyuk. - Kaliningrad: IKB-FU nashriyoti. I.Kanta, 2014. 82-b.
8. Raqamlashtirish o'qituvchilar tomonidan ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omil sifatida qabul qilinmaydi [Elektron resurs]. — URL: <https://rosuchebnik.ru/news/tsifrovizatsiya-issledovanie/> (kirish sanasi: 12.03.2020).
9. Ta'limni raqamlashtirish - asosiy ijobiy va salbiy tomonlari [Elektron resurs]. — URL: <https://plusiminusi.ru/cifrovizatsiya-obrazovaniya-osnovnyeplyusy-i-minusy> (kirish sanasi: 03/12/2020).
10. Ta'limni raqamlashtirish, elektron maktabning barcha kamchiliklari. Bolalar bilan nima bo'ladi? [Elektron resurs]. — URL: <https://vc.ru/food/43800-cifrovizatsiya-obrazovaniya-vse-minusy-elektronnoy-shkoly-chto-budet-s-detmi> (kirish sanasi: 12.03.2020).

REZYUME. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarni ta'limni raqamlashtirishni professional tarzda amalga oshirishga tayyorlashning dolzarb muammosi muhokama qilinadi. O'quv dasturlari va fanlarni o'zgartirish talaba kompetensiyalarini o'rganish tajribasi, raqamli texnologiyalar va pedagogik maqsadlarga integratsiya qilish uchun zarur. Bo'lajak o'qituvchining shaxsiy o'rni va tayyorgarligi asosan raqamlashtirishga asoslangan maktab intizomini o'qitish usullari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Muallif o'qituvchining yangi "raqamli" malakasini va shaxsiyat va individuallik tushunchasini taklif qiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается актуальная проблема подготовки будущих педагогов к профессиональному осуществлению цифровизации образования. Изменения в учебной программе и предметах необходимы для включения компетенций учащихся в учебный процесс, цифровые технологии и педагогические цели. Личное место и подготовка будущего педагога должна заниматься методикой преподавания школьной дисциплины на основном цифровизации. Автор предлагает новую «цифровую» квалификацию педагога и концепцию личности и индивидуальности.

SUMMARY. The article discusses the current problem of preparing future teachers for the professional implementation of digitalization of education. Curriculum and subject changes are necessary to integrate student competencies into learning experiences, digital technologies, and pedagogical goals. The personal place and preparation of the future teacher should be concerned with the methods of teaching school discipline based mainly on digitalization. The author proposes a new "digital" teacher qualification and the concept of personality and individuality.

AWIL XOJALIGI TÁLIM BAĞDARI STUDENTLERINE INGLIS TILIN CLIL TEKNOLOGIYASI TIYKARINDA ÚYRETIW

J.S.Nuratdinova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: CLIL texnologiyası, kasbiy kommunikativ ko'nikmalar, zamonaviy yondashuvlar, yakka va guruhli to'alarda o'qitish, ikki tildagi talim

Ключевые слова: технологии CLIL, коммуникативные навыки, современные навыки, индивидуальное и групповое чтение, билингвальное обучение.

Key words: CLIL technology, communication skill, modern skills, individual, group, bilingual education.

Búgingi globallassıw dáwirinde dúnyada túrli mámleketler arasında óz-ara ekonomikalıq, mádeniy, siyasiy hám awıl xojalıǵı tarawlarında keń túrde xalıq aralıq baylanıslar ámelge asırılmaqta. Sol sebepten awıl xojalıǵı tálım baǵdarlarına qanıgelesken joqarı oqıw orınlarında da shet tiline ásirese inglis tiline bolǵan talap kúnnen kúnge artpaqta. Tálım sistemasınıń barlıq basqıshlarında sapalı tálım beriw, globallassıw dáwirinde básekige shıdamlı kadrardı tárbiyalaw, búgingi kúnniń eń aktual máseleleriniń biri bolıp tabıladı. Bilimlendiriw processinde tálım alıwshılarda zamanagóy kónikpelerdi qalıplestiriw mexanizmin islep shıǵıw, xalıq aralıq tiykarında ámeldegi metodikalardı jańalaw zárúrliǵı artpaqta.

Zamanagóy kónikpeler retinde úyrenilip atırǵan shet tilin paydalana alıwǵa qaratılǵan jańa usıllar hám metodlardı jaratıw ilimiy izleniwshilerdiń aldına qoyılıp atırǵan tiykarǵı talap hám wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Zamanagóy kónikpeler shet tilin úyreniw hám shet tilinen paydalanıwdı biliw, túsiniw, sóylew, eslep qalıw hám oy-pikirin ayqın jetkiziwdiń alternativ hám variativ usılların anıqlaw tálım nátiyjeliliginiń asırıwdıń zárúrli faktori bolıp esaplanadı.

Búgingi kúnde zamanagóy kónikpe hám bilimlerdi iyelewde dúnyanıń aldınǵı hám tájiriybeden ótken usılların milliy oqıw sistemasına usınıw ámelde unamalı nátiyje bermekte. Inglis tilin zamanagóy texnologiyalar tiykarında úyretiwdе qanday usıl yamasa metodta alıp barmasın, sapa hám nátiyjege xızmet etiwı zárúr.

Dúnya júzlik Evropa CEFR talapları tiykarında studentlerge shet tillerdi úyretiwdiń pedagogikalıq mexanizmlerin jetilistiriw, oqıw mazmunı, tálım texnologiyaları, qadaǵalaw obektivligin kúsheytiw, auditoriya hám auditoriyadan tısqarı óz betinshe tálimdi shólkemlestiriw hám basqada mexanizmleri úyretiliwi kerek [1].

Sońǵı waqıtları CLIL dep atalıwshı termin shet tilin úyretiwdiń pedagogikalıq texnologiyasınıń eń keń tarqalǵan texnologiyalardıń biri retinde talabalardıń shet tilin biliw til kónikpelerin arnawlı pánlerdi, yaǵnıy qanıgelik pánlerdi oqıw processinde qollanıw, inglis tilinde mazmun, mádeniyat hám biliw processlerinń súwretlew ushın isletiledi. Sonday sapalı mexanizmlerden biri CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyası bolıp tabıladı, yaǵnıy CLIL texnologiyası - eki tildi birge úyretiwdi ámelge asırıw mexanizmi bolıp, tálım alıwshı ob'ektlerde, yaǵnıy úyreniwshı óz ana tili (L1) menen birgelikte shet tildi (L2) úyreniw imkaniyatın beredi. *CLIL sóziniń mánisi - content bul « mazmunı (tema boyınsha)» bolsa, language - «til», integrated- «integraciya, baylanıslıqlıq», learning-«úyreniw» degen túsinikti ańlatadı. CLIL texnologiyası uyreniletuǵın jańa temanı, tarawdı, pándi shet tilde, yaǵnıy inglis tilinde úyreniwdi usınıs etedi.*

Mazmun hám tildi integraciya etip úyreniw terminini (Content and Language Integrated Learning-CLIL) dáslep finlyandiyalı alım David Marsh (David Marsh) tárepinen 1994 jıldı qollanılgan. D.Marshtıń pikirine kóre “integraciya etilgen pándi tildi oqıw (CLIL) túsinigi pánler yamasa bunday pánler sheńberinde oqıw inglis tilinde alıp barılǵanda bul jerde: bul kásiplik pániniń mazmunın úyreniw hám bir waqıttıń ózinde shet tildi úyreniw sıyaqlı eki maqsetke erisiw názerde tutıladi.

CLIL teoriyaları onıń pikirine kóre, eki tildi biliw nátiyjesinde jaratılǵan bolıp oqıw processinde, studenttiń

ulıwma biliw procesi, sonıń menen birge, onıń motivaciyası hám qızıǵıwshılıǵı asırıladı. Zamanagóy tálım principleri tiykarında islengen CLIL - bul studentler auditoriyasınan ibarat bolıp qoymay, kerisinshe auditoriyadan da tısqarı sırtqı dúnya menen baylanıslı bolǵan ayrıqsha álemdi jaratadı. Búgingi kúnde kóp insanlar shet tilin úyreniw ushın kóp waqıt jumsaydı, lekin olar kommunikativlik kónikpelerdi ámeliyatda islete almay qıyınaladı. CLIL-texnologiyası bolsa tálimde rásmiy qabil etilgen shet tilin oqıwǵa jaqsı juwap bermegen oqıwshılardı jáne de keń sheńberde pikirlewge baǵdarlaydı hám usınıń menen birge olardıń ózine bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Britaniyalı lingvist alım D. Graddol (David Graddol) CLIL texnologiyasınan paydalanıw studentlerge shet tilin ózlestiriw dárejesin júdá joqarıǵa kóteriw imkaniyatın beredi, dep esaplaydı. Onıń pikirinshe, úyrenilip atırǵan pándi ózlestiriw ushın shet tilin joqarı dárejede biliw zárúr esaplanbaydı. Biraq, CLIL túsiniginiń talıqlawǵa salıstırǵanda bunday usıl qattı sın pikir astına alınǵan. Sonıń menen birge, shet tilin, atap aytqanda, inglis tilin tiykarǵı kónikpe (Core skill), dep esaplaydı, sebebi onı ózlestiriw studentlerge baylanis kónikpelerin rawajlandırıw imkaniyatın beredi [2]. CLIL- bul didaktikalıq usıl bolıp, studentlerge ulıwma tálım bilimleri hám kónikpelerin rawajlantıratuǵın hám oqıw sharayatında ózleri ushın ana tili emes shet tilindegi lingvistikalıq hám kommunikativlik kompetenciyalardı qalıplestiriwge múmkinshilik beredi.

CLIL texnologiyası tiykarında úyreniwshı ob'ekte keńeytirilgen hám integraciyalanǵan halda kommunikativ kónikpeleri qalıpleseı. Úyrenilip atırǵan temanı bir waqıttıń ózinde shet tilinde hám óz ana tilinde ózlestiriw sıyaqlı eki maqsetti ámelge asıradı.

Bunday texnologiyalar úyreniwshiniń qızıǵıwshılıqların hám de biliwge hám úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asıradı. Bul texnologiya tiykarında kitap hám gúrrıń oqıwımız, fil'm kóriwimiz , qosıq esitiwimiz hám basqa da kúndelikli turmısımızda inglis tiline baylanisli bolǵan hár bir jańa nárselerdi úyreniwimiz múmkin. Yaǵnıy kitap yamasa informaciya tekstin oqımaqshı bolsa shet tilindegi kishi gúrrıń yaqi waqıyanı dáslepki eki qatarın oqıp baslawı nátiyjesinde dóretpе oqıw imkaniyatın beredi hám de shet tilin úyreniw uqıplılıǵın asıradı. Sol tiykarında jańa tema boyınsha, atap aytqanda, qanıygelik pánine tiyisli jańa leksikalıq sózlerdi, tarawlıq terminlerdi hám basqa jónelislerde maǵlıwmatqa iye boladı. Bunnan tısqarı jańa maǵlıwmat izlew, jaratıw, maǵlıwmattı oqıy alıw, esitiw, túsiniw hám kásiplik pikir júritiw kónikpeleri qalıpleseı.

CLIL texnologiyasında taǵı bir alǵa súrilip atırǵan ideyalardıń biri bul passiv sózlerdi aktivlestiriw, yaǵnıy aktiv sózler qatarına alıp shıǵıw bolıp tabıladı. Hár bir paydalanatuǵın sóz oqıwshı tilinde passiv sózlik emes, al aktiv sózlik jaǵdayında saqlanıwı kerek. Sebebi, aktiv sózler jámiyet aǵzaları, sóyleytuǵın hám tıńlawshı sóylewinde tez-tez paydalanıladı hám de aktiv sóz retinde barlıq ushın túsiniw hám paydalanıw ózgesheligine iye boladı. Misalı, biz kúndelikli turmıs sharayatında til úyreniwde qansha kóp isletiletuǵın sózlerimizdi shet tildegi variantın jazsak, baylanista paydalansaq, ol til haqqındaǵı bilimlerimizdiń asıp barıwı menen birgelikte kásiplik úyreniw kónikpemizde de qalıplesep baradı. Usınday

sebeplerge tiykarlanıp, CLIL texnologiyası da usı boljawdı ilgeri süredi [3].

CLIL texnologiyası inglis tilinde basqa pánlerdi úyreniwdi, misalı, awıl xojalıǵı tálim baǵdarında ótiletuǵın qániygelik pánlerdi úyreniw quralı retinde kórip shıǵıladı hám sonıń menen birge studentlerdiń úyreniwge bolǵan zárurlıǵın, inglis tilindegi qániygelik atamalarıdı biliwin qalıplestiredi, olarǵa kásiplik baylanısta óz qábiletlerin qayta kórip shıǵıw hám rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi.

Misalı, awıl xojalıǵı tálim baǵdarı studentleriniń qániygelik pánleriniń biri bolǵan «Haywanatlar salıstırma anatomiyası» ámeliy páninde CLIL texnologiyası iskerliginen paydalanıwdıń tómendegi misallar menen keltiriw múmkin:

Birinshiden: haywanatlar denesin inglis tilinde úyreniwdi aktivlestiremiz. Studentler 3 toparǵa bólinedi. Hár bir topar ushın stikerler menen jabıstırılǵan úlken qaǵaz tarqatıladı. Stikerler arqasında qanday da bir haywan denesindegi organlardıń fotosúwreti jasırılǵan boladı. Qaǵazdıń ortasında sorawlar hám atamalar kórsetiledi. Topardıń hár bir aǵzası sorawǵa juwap beredi yamasa sózlerdiń mánisin inglis tilinde túsindirip ótedi hám hár biri bir stikerden alıp taslaydı. Barlıq sorawlarǵa juwap berip, studentler denegе sahnalıq kórinis (role play) retinde qońıraw etiwleri, onıń iskerligi hám haywanat denesindegi hár bir organnıń atqaratuǵın xızmeti haqqında sóylep beriwleri kerek boladı. Bul arqalı studentlerdiń kásiplik sóylew kónlikpeleri rawajlanadı.

Ekinshiden: "Ishki hám sırtqı sheńber" di aktivlestiremiz. Bunda studentler S1→S2 bir-birine inglis tilinde kórsetilgen tema boyınsha sorawlar beredi. Keyin eki sheńber ishki hám sırtqı sheńber payda etedi. Studentler bir-birine S1←S2 qarama qarsı keledi hám sorawlar beredi. Sırtqı sheńberdegi studentler háreketlenip, jańa kishi toparlardı yaǵnıy sheriklik toparların (pair work) payda etedi, sorawlar menen birdey jumıs islew dawam etiledi. Bundaǵı maqset hár bir topar aǵzaların aktiv qatnastırıp hám óz pikirin jetkiziwdi ásirese bir biri menen pikir almasıwdı (sharing ideas) úyretiw bolıp tabıladı. CLIL texnologiyası tildi úyreniwge ulıwma jańa jantasıwdı talap

etedi. Házirgi waqıtta tálimde CLIL texnologiyası birinshi náwbette studentlerdiń kásiplik til baylanıs kónlikpesin jáne de rawajlandırıw ushın qollanıwdı usınıs etildi. Házirgi kúnde bul texnologiya tálimniń ajırılmas bir bólegi bolıp esaplanadı hám de inglis tilin keń nátiyjeli qollanıwdı ámelde payda ete basladı. CLIL texnologiyası tómendegilerdi óz ishine aladı. Jańalangán quramında oqıtıwshılar hám studentlerdiń jeke (individual), sheriklik (pair), topar (group work) hám dóretiwshilik iskerligine itibar qaratıw ushın materiallardı durıs tańlaw hám sabaqtı shólkemlestiriwdiń túrli formalarınan paydalanıwları kerek. CLIL texnologiyası tiykarında sabaq ótiwdiń jáne bir abzallıq tárepleri:

1) studentlerge shet tilinen paydalangan halda bir-biri menen jáne de nátiyjeli ushrasıw imkaniyatın beredi;

2) studentlerdiń mádeniyatlararalıq bilimlerin keńeytiredi;

3) hár qanday sharayatta shet tilinde kásiplik sóylew kónlikpelerin rawajlandıradı;

4) pikirlewdi rawajlandıradı hám studentlerdiń dóretiwshilik potencialın kóteredi;

5) studentlerdiń motivaciyanı hám ózine bolǵan isenimin asıradı;

6) barlıq til kónlikpelerin úyretedi;

7) til qábiletin hám tábiyiy sóylew qábiletin jaqsılaydı;

8) túrli tillerge bolǵan qızıǵıwshılıqtı rawajlantıradı, olardan turmıstıń túrli tarawlarında paydalanıwdı úyretedi;

9) qosımsha oqıw saatların talap etpeydi [4].

Juwaqlap aytqanda, awıl xojalıǵı tálim baǵdarı studentleriniń qániygelik pánlerin, eger olar CLIL texnologiyasına tán bolǵan aktiv, sherikliktegi hám kommunikativlik usıllar sheńberinde júzege kelse, studentler ushın bir qansha qızıqlı hám nátiyjeli boladı. Awıl xojalıǵı tálim baǵdarı studentleriniń kommunikativlik kompetentligin qosımsha shet tili kónlikpeleri tiykarında qalıplestiriw, házirgi kúnde dúnya tili dárejesine kóterilip atırǵan inglis tilin mámleketlik joǵarı oqıw orınlarında jáne de keńnen úyreniliniw, nátiyjeni ámelde kásiplik baylanısta qollanıwına sebep bolsa úlken jetiskenliklerdiń biri bolar edi.

Ádebiyatlar

1. Janonova S. History and activation of agricultural terms. Трансформация суспільних наук: соціально-економічний, лінгвістичний, політичний та іт-виміри. 2021.

2. Norquzieva Z.K. CLIL texnologiyası asosida bo'lajak muxandis- texnologlarning kasbiy muloqot kompetenciyasini rivojlantirish. Avtoreferat ped... fan bo'yicha fal...dok. (PhD). – Toshkent: 2022.

3. Qurbonova.M.F. CLIL-zamonaviy yondashuv sifatida «Raqamli texnologiyalar davrida tillarni intensiv oqitishning psixologik pedagogik jihatlari respublika ilimiy-amaliy anjuman. –Toshkent: 2023.

4. Coyle D., Marsh D. & P. Hood. Content and Language Integrated Learning. Cambridge: Cambridge University Press. 2010.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi ta'lim yo'nalishidagi talabalarning zamonaviy ingliz tilida kasbiy aloqa ko'nikmalarini rivojlantirishda CLIL texnologiyasidan foydalanishning afzalliklari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются преимущества использования технологии CLIL в развитии профессиональных коммуникативных навыков на современном английском языке студентами сельскохозяйственного образования.

SUMMARY. This article discusses the benefits of using CLIL technology in developing the communication skills of young agricultural education students in presents classrooms.

INFORMATIKA PÁNIN OQITIWDA QOLLANILATUǴIN INTERAKTIV PROGRAMMALAR HÁM WEB-SAYTLARDIŇ ABZALLIQLARI

A.Orinbayeva – tayanış doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanach so'zlar: interaktiv ilovalar, veb-saytlar, o'qitish, dasturlash tillari.

Ключевые слова: интерактивные приложения, веб-сайты, обучать, языки программирования.

Key words: interactive applications, web site, teaching and programming languages.

Búgingi kúnde dástúriy sabaq ótiw procesi bilim alıwshılardı biraz zeriktirip qoyǵanlıǵı sebepli, bilimlendiriw sistemasında dástúriy emes usıllardan paydalanıw nátiyjeli ekenligin informatika pánin oqıtıwda qollanılatuǵın interaktiv metodlardan da kórsek boladı. Sebebi, bilimlendiriwde informacion texnologiyalardı

qollaw oqıw procesin ánsatlastıradı hám oqıtıwshı iskerligine unamlı tasir kórsetedi, ámeliyatqa kóbirek itibar beriledi.

Interaktiv-programma hám web-sayt arasındagı ózgeshelik onıń funkcionallıǵı hám maqsetinde bolıp tabıladı. Web-sayt, birinshi náwbette, paydalanıwshılardı maǵlıw-

mat yamasa quramdı usınıs etiw ushın mólsherlengen, interaktiv-programma bolsa paydalanıwshılarga belgili bir wazıypalar yamasa funkciyalardı orınlawğa mümkinshilik jaratıwshı programmalıq támiynat qosımshası bolıp tabıladı.

Web-saytlar ádette navigaciya kórinisinde paydalanıwshıǵa usınıs etiletuǵın tekst, súwret hám videolar sıyaqlı statikalıq quramnan ibarat. Olar formalar yamasa izlew qatarları sıyaqlı interaktiv elementlerdi óz ishine alıwı múmkin, biraq olardıń tiykarǵı maqseti paydalanıwshıǵa maǵlıwmat beriw bolıp tabıladı.

Web sayt hám interaktiv programma ortasındaǵı ayırmashılıqlar

Web-sayt	Interaktiv qosımsha
	Túsinik
Birdey domen atına iye óz-ara baylanısqa web-betler kompleksi	Paydalanıwshı web-brauzer arqalı kırıwı múmkin bolǵan programma yamasa programmalıq támiynat
	Quram
Statikalıq betler	Dinamikalıq betler
	Funkcionalıǵı
Apiwayı, biraq interaktiv	Texnikalıq tárepten quramalı hám interaktiv
	Maqset
Xabardar etiw ushın rawajlandırıw	Óz-ara tásir etiw ushın jaratılǵan

Basqa tárepten, web-qosımshalar paydalanıwshılarga belgili bir wazıypalar yamasa funkciyalardı orınlawğa mümkinshilik jaratıwshı interaktiv programmalıq qosımshalar bolıp tabıladı. Olar kóbinese web-saytlarǵa qaraǵanda quramalılaw hám islew ushın paydalanıwshı maǵlıwmatların talap etedi. Web (interaktiv)-programmalarǵa misal retinde paydalanıwshılarga pul ótkeriw, kontentti satıp alıw hám almaslaw sıyaqlı wazıypalardı orınlawğa mümkinshilik jaratıwshı onlayn-banking sistemaları, elektron kommerciya platformaları jáne social media tarmaqların keltiriw múmkin.

Web-saytlar hám web-qosımshalarǵa web-brauzer arqalı kırıw hám web-serverde islep atırǵan bolsa da, tiykarǵı ózgeshelik olardıń funkcionalıǵı hám maqsetinde bolıp tabıladı. Web-saytlar birinshi nábette keliwshilerge sıpatlama beriw ushın mólsherlengen bolsa da, web-qosımshalar paydalanıwshılarga belgili bir wazıypalar yamasa funkciyalardı orınlawğa mümkinshilik jaratıwshı interaktiv programmalıq qosımshalar bolıp tabıladı.

Progressiv web-qosımshalar. Progressiv web-qosımshalar paydalanıwshılarga jergilikli qosımshalarǵa uqsas tájiriye, atap aytqanda, oflayn funkciyalar, push-málimleme hám qurılma úskenesine kırıwdı támiyinlew ushın zamanagóy web-texnologiyalardan paydalanatuǵın web-qosımshalar bolıp tabıladı.

Progressiv web-qosımshalar operacion sistema yamasa ekran ólshemine qaramastan, barlıq qurılmalar hám platformalarda úzliksiz tájiriye támiyinlew ushın mólsherlengen. Olar túrli ekran ólshemleri hám kirgiziw túrlerine iykemlesiw ushın sezgir dizayn principlerinen hám hár qanday zamanagóy web-brauzerlerden paydalanıw múmkin.

Progressiv web-qosımshalar HTML, CSS, JavaScript hám Service Workers sıyaqlı web-texnologiyalar kombinaciyasınan paydalanǵan halda qurılǵan bolıp, olar hátte aste yamasa isenimsiz tarmaqlarda da oflayn rejimde islew hám tez júklew imkaniyatın beredi. Olar dástúriy jergilikli qosımshalarǵa salıstırǵanda bir qatar artıqmashılıqlardı usınıs etedi, atap aytqanda, tezirek

júklew waqıtları, kemirek maǵlıwmatlardan paydalanıw hám kóbirek qatnasıw. Olar jergilikli qosımsha sıyaqlı bas ekranga qosılıwı hám web hám jergilikli qosımshalar ortasındaǵı shegaranı buldıratatuǵın mashqalasız tájiriye usınıwı múmkin.

Interaktiv-programmalardıń abzallıqları hám kemshilikleri. Sońǵı jıllarda interaktiv-programmalar barǵan sayın keń tarqalmaqta, sebebi olar dástúriy jumıs stoli qosımshalarına salıstırǵanda bir qatar artıqmashılıqlarǵa iye. Biraq, ayırım kemshiliklerdi de esapqa alıw gerek.

Interaktiv-programmalardıń abzallıqları:

Interaktiv-programmalarga web-brauzerli hár qanday qurılmadan kırıw múmkin, bul tálim alıw processinde studentlerge platformadan erkin hám keń sheńberdegi paydalanıwshılar ushın ańsatlıq penen paydalanıw imkaniyatın beredi.

Birden-bir betli qosımshalar (BBQ) - bul bir HTML-betti júklewtuǵın hám paydalanıwshı qosımsha menen óz-ara baylanısta bolǵanda quramdı dinamikalıq túrde jańalap turıwshı interaktiv-qosımshalar túri. BBQlar Hújjet Obyekt Modelin (HOM) ózgertiw hám betti tolıq jańalawdı talap etpesten betti jańalaw ushın JavaScript-ten paydalanadı. Bul paydalanıwshınıń jáne de qolay hám sezgir tájiriyesin jaratadı, sebebi, paydalanıwshı hár sapar óz-ara baylanısta bolǵanında server betti qayta júklewin kútiwı shárt emes.

Ulıwma alǵanda, birden-bir betli qosımshalar tez hám sezli paydalanıwshı interfeysin talap etetuǵın zamanagóy web-qosımshalardı jaratıw ushın ataqlı tańlaw bolıp tabıladı.

Interaktiv-programmalar ramkaları hám basqa texnologiyalar. Interaktiv-programmalardı jaratıwda islep shıǵıwshılar processı tezirek, ańsat hám natıyjelirek qılıw ushın túrli ramkalar hám basqa texnologiyalardan paydalanadı. Bul texnologiyalardı front-end hám backend tayparlarına bóliw múmkin.

Internettiń payda bolıwı menen web-qosımshalar pedagoglar ushın óz studentleri menen baylanısw, olardıń kórinisin asırıw hám biznes operaciyların optimallasırıw zárúriyatına aylandı. Interaktiv-qosımshalardı islep shıǵıw joybarlaw, prototiplew, tastıyqlaw, qurıw, sınaqtan ótkeriw hám iske túsiriwdi óz ishine alǵan anıq belgilengen processı talap etedi.

2023-jıl hám odan keyingi jıllarda web-qosımshalardı islep shıǵıw kelesheǵine názer taslasaq, óndiris úzliksiz ósiw hám innovaciylarǵa tayın ekenligi ayan boladı. AI, AR/vR hám blokcheyn sıyaqlı texnologiyalardıń rawajlanıwı menen islep shıǵıwshılar hár qashanǵıdan da kúshli hám ózine tartatuǵın web-qosımshalardı jaratıw ushın kóbi-rek qurallarga iye boladı.

Biraq, bul ósiw hám innovaciylar menen jańa qıyınshılıqlar hám quramalılıqlar da payda boladı. Islep shıǵıwshılar eń sońǵı tendenciylar hám texnologiyalardan xabardar bolıwları hám turaqlı rawajlanıp atırǵan óndiriske iykemlesiw ushın óz ilmiy tájiriyelerin asırıwda dawam etiwleri gerek.

Bul qıyınshılıqlarǵa qaramay, web-qosımshalardı islep shıǵıwıń kelesheǵi jarqıraǵan hám jańa hám qızıqlı qosımshalar ushın mümkinshilikler derlik sheksiz bolıp tabıladı. Biz interaktiv-qosımshalar menen múmkin bolǵan shegaralardı keńeytiwde dawam eter ekenbiz, biz keleshekke úmitleniwimiz múmkin, bul qurallar tek ǵana paydalı, bálki anıq ózgertetuǵın, paydalanıwshılar hám úyreniwshı studentler ushın hátte bizneske tabıs hám innovaciylarda jańa shıńlardı jawlap alıw mümkinshiligin beredi.

Ádebiyatlar

1. G'ulomov S.S. va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologiyalari: Oliy o'quv yurti talabalari uchun dasrlık. // Akademik S.S.G'ulomovning umumiy tahriri ostida. –T.: «Sharq», 2000. 529-b.
2. Yuldashov U., Mamarajabov M., Tursunov S. Pedagogik Web dizayn. O'quv qo'llanma – T.: "Voriz", 2013.
3. Aripov M., Fayziyeva M., Dottayev S. Web texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Faylasuflar jamiyati", 2013.
4. Juraev R.X., Turfunov S.T. Ta'lim menejmenti. –T.: "Voriz" 2006.

5. Semmy Purewal "Learning Web App development" 2014 .
6. Health Information Technology Competencies. [2019-12-12]. About the Project. <http://hitcomp.org/about/>
7. Michael S. Mikowski Josh C. Powell "Single Page Web Applications", 2014.
8. <https://www.dasturlash.uz>
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/>

REZYUME. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida informatika fani o'qituvchilari tomonidan qo'llaniladigan interfaol dasturlar va veb-saytlar yaratishning afzalliklari va jarayonlari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье упоминаются преимущества и процессы разработки интерактивных программ и веб-сайтов, используемых преподавателями информатики высших педагогических учебных заведений.

SUMMARY. The article mentions the benefits and processes of developing interactive applications and websites used by computer science teachers in higher education institutions.

ФИЗИКА ДАРСЛАРИДА ТАДҚИҚОТЧИЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ИЖОДИЙ ФИКРЛАШ КОМПОНЕНТИНИНГ ЎРНИ

И.А.Рахмонов – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тадқиқотчилик қобилияти, ижодий фикрлаш, иқтидор, ижодий қобилият, қизиқиш.

Ключевые слова: исследовательская способность, творческое мышление, талант, творческие способности, интерес.

Key words: research ability, creative thinking, talent, creative skills, interest.

Фан ва техниканинг ҳозирги жадал ривожланиши физикани ўқитишда айрим муаммоларни келтириб чиқармоқда ва янги технологияларнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Мактаб ўқувчиларини ўқитиш жараёнида замонавий фан ва техника ютуқларини ёритиш тобора қийинлашиб бормоқда. Илмий маълумотларнинг микдори, доимий равишда ўсиб бормоқда ва физика фани бўйича кўплаб янги маълумотларни доимий равишда киритиб бўлмайди. Бундан ташқари, мактабда физика фанини ўқитишда физика фанининг замонавий тадқиқот усуллари билан таништиришга, хусусан, рақамли методларга асосланган компьютер моделлаштиришдан кенг фойдаланилади.

Бу муаммо, физика фанидан иқтидорли мактаб ўқувчиларини ўқитишда долзарбдир. Иқтидорларни аниқлашда биз физика фанига қизиққан ва анча яхши натижаларга эришган физика бўйича иқтидорли болаларни тушунамиз ва натижада физикани ўқитишда тенгдошлари билан солиштирамиз. Сўнгра улар физика, техника, университет институтларига тахсил олишлари мумкин.

Физика соҳасида иқтидорли мактаб ўқувчилари илмий-техникавий тараққиёт билан боғлиқ бўлган нарсаларга қизиқадилар, шунинг учун фан ва техника ютуқлари тўғрисида маълумотларнинг етишмаслиги уларга келажакдаги касбий фаолият йўналишини онгли равишда танлашга имкон бермаслиги мумкин.

Психологик-педагогик адабиётларда "тадқиқот қобилиятлари", "тадқиқот тайёргарлиги", "тадқиқот иши", "иқтидорлилик" каби тушунчалар кўп қўлланиладиган атамалардир, бироқ бу атамаларнинг ўзига хос мазмуни бир-биридан фарқ қилади [1-5]. С.Б.Рижиков [6] нинг изланишларида айтиб ўтилганидек, бу кўп жиҳатдан тадқиқотчиларнинг турли гуруҳлари томонидан олинган тадқиқот мақсадлари ва экспериментал маълумотларнинг фарқига боғлиқ. Ушбу маълумот кўп ишлатиладиган атамаларга тааллуқлидир: ақл, шахсият, истеъдод ва бошқалар. Шунинг учун бу ишни атамаларнинг маъноларини аниқлаштириш ва чегаралашдан бошлаш керак: қизиқувчанлик, кидирув фаолияти, изланиш хатти-ҳаракати, тадқиқот фаолияти, кашфиёт қобилиятлари, кашфиёт машғулоти, тадқиқот ишлари, болалар иқтидори, иқтидорли болалар ва бошқа тегишли тушунчалардир.

Тадқиқотнинг мақсади физика фанини ўқитишда иқтидорли мактаб ўқувчиларининг тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантиришнинг методик тизимини асослаш, ишлаб чиқиш ва жорий этишдан иборат.

Физика соҳасидаги профессионал тадқиқотнинг замонавий усули бўлган ва ўрта ва катта мактаб ёшидаги ўқувчиларни замонавий усуллардан фойдаланган ҳолда физика бўйича илғор даражадаги тадқиқотларни амалга ошириш, тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантиришда ривожлантирувчи компонентлардан фойдаланиб амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

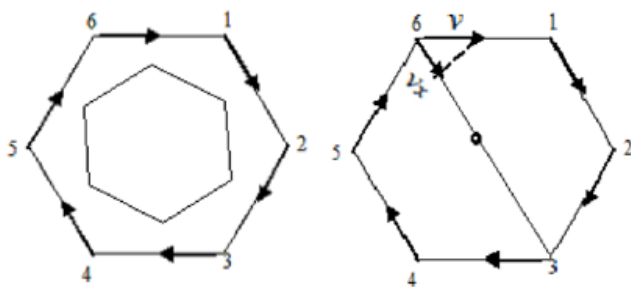
Ўқувчиларни физика фанини ўқитишда тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантиришда ижодий фикрлаш компоненти муҳим ҳисобланади.

Ижодий фикрлаш [7]: бу янги ёки эски муаммоларнинг илгари мавжуд бўлмаган ечимларини яратадиган фикрлаш усули. Бу мия ҳужуми каби тузилмаган жараён билан ҳам боғлиқ. Фикрлаш каби тизимли жараён билан рағбатлантирилиши мумкин бўлган ижодкорлик билан боғлиқ тушунчадир. Ижодий фикрлашнинг энг муҳим таркибий қисмларидан баъзилари танқидий фикрлашдир. Ижодий фикрлаш, унинг номидан кўриниб турибдики, ижод қобилиятига эга бўлган фикрлаш тарзига ишора қилади; яъни ўз фикри янги нарсаларни яратиш, ихтиро қилиш ёки ишлаб чиқаришга қодир бўлган тарзда ўйлаш қобилиятига эга бўлишдир. Фикрлашнинг бу тури янги ғояларга эга бўлишга ва баъзи жиҳатларига нисбатан турли хил тушунчаларни олишга имкон беради. Демак, ўқувчиларда ижодкорлигини ривожлантириш, мустақил фикрлаш асосида ўқув фаоллигини ошириш, улардаги мавжуд истеъдодни ривожланишидаги аҳамияти, ўрнини ўрганиш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Шу фактларга таяниб механика масалалари ичидан айнан ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи масалаларни танлаб, уларга доир мисоллар ечиш таҳлилини келтириб ўтайлик [8-9].

1-масала. 6 та тошбақа томони a га тенг бўлган тенг томонли олтибурчакнинг олтига учида турибди. Улар модуллари тенг бўлган v тезлик билан ҳаракатлана бошлади. Агар 1-тошбақа тезлиги ҳар доим 2-га йўналган, 2-тошбақа тезлиги эса ҳар доим 3-га йўналган ва ҳақозо 5-тошбақа тезлиги эса ҳар доим 6-га

Ечилиши. Бизга масала шартида берилишича барча тошбақалар v тезлик билан ва 1- нитезлиги доим 2- га, 2-ни тезлиги доим 3- га, ... , 5-ни тезлиги 6-ни тезлиги 1-га йўналганлиги маълум. Ўқувчининг ижодий фикрлаши эвазига тошбақалар эгри чизик бўйлаб марказга томон ҳаракатланишини аниқлайди. Яъни учрашгунга қадар ва олтибурчак тенг томонли эканлигидан уларнинг учрашиш жойлари олтибурчакнинг маркази эканлиги топилади 1-расм.

1-рasm.

2-рasm.

Бу икки чизмалардан тошбакалар учрагунга кадар доим олтибурчакнинг учларида ётиши кўриниб турибди. Бундан ташқари ўқувчи тошбакалар тезлигининг диагоналларидаги проекциялари доимий диагональ бўйлаб йўналган ва миқдори ҳам ихтиёрий вақт momentiда ўзгармас эканлигидан. Уларнинг учрашиш жойи маълумлигини аниқлайди. Улар учрашгунга кадар шу диагональнинг ярмига тенг масофани

V_x тезлик билан босиб ўтганлигини аниқлаб 2-рasm.

$$\alpha = 60^\circ, L = a v_x = v \cdot \cos \alpha$$

Бу ифодаларни соддалаштириб ва $L = v_x t$ эканлигидан фойдаланиб уларнинг учрашиш вақтларини ҳисоблаб топади $t = 2a/v$.

Масала мазмунига кўра ўқувчиларни ижодий фикрлашга ундайди.

2-масала. Заррача манбадан доимий тезлик билан чиқади ва L масофани босиб ўтади, кейин а тезланиш билан тормозланади. Зарра тезлигининг қандай қийматида унинг ҳаракат вақти минимал бўлади?

Ечилиши. Ўқувчи заррача икки ҳил ҳаракат қилган дастлаб текис ҳаракат ва бунда тезлиги V_0 , сўнгра текис секинланувчан бу пайтда унинг бошланғич тезлиги V_0 ва тезланиши а эканлигини ижодий фикрлаши орқали аниқлайди. Унинг ҳар икки ҳолда ҳаракат вақтларини ёзиб

$$t_1 = \frac{L}{v_0} - \text{текис ҳаракат қилган вақти;}$$

$$t_2 = \frac{L}{v_0} - \text{секинлашувчан ҳаракат қилган вақти.}$$

Бу вақтлар йиғиндиси ҳаракатнинг умумий вақтини беради ва бу вақт минимал бўлиши кераклигидан қуйидагини топади.

$$t = t_1 + t_2 \quad t = \frac{L}{v_0} + \frac{v_0}{a}$$

Ўқувчи ижодий фикрлаши орқали математика тенгсизликлари бўлимидан маълум бўлган Коши тенгсизлигини эслаб, уни қўллашга қарор қилади. Икки натурал сонлар ўрта арифметици, улар ўрта геометригидан катта ёки тенг.

$$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}, \quad a+b \geq 2\sqrt{ab}$$

Бу формуладан фойдаланиб қуйидагини олади

$$t = \frac{L}{v_0} + \frac{v_0}{a} \geq 2\sqrt{\frac{L}{v_0} \cdot \frac{v_0}{a}} = \sqrt{\frac{L}{a}}$$

Сўнгги ифодадан вақт тенг бўлганда энг минимал бўлади бундан вақтнинг минимал қиймати қуйидагича:

$$t = 2\sqrt{\frac{L}{a}} \rightarrow \frac{L}{v_0} + \frac{v_0}{a} = 2\sqrt{\frac{L}{a}}$$

Формула бўйича келиб чиқади биз бунда V_0 топиб, бунинг учун охири ифодани иккала томонини квадратга кўтарамиз:

$$\frac{L^2}{v_0^2} + 2\frac{L}{a} + \frac{v_0^2}{a^2} = 4\frac{L}{a} \quad \text{тенгликни соддалаштириб}$$

$$\frac{L^2}{v_0^2} - 2\frac{L}{a} + \frac{v_0^2}{a^2} = 0 \quad \text{ушбу квадрат тенгламага келтириб}$$

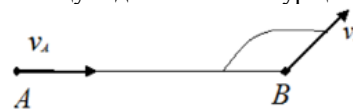
ради.

Квадрат тенгламани тўла квадратга келтириб бошланғич минимал тезликни топади.

$$\left(\frac{L}{v_0} - \frac{v_0}{a}\right)^2 = 0 \quad \text{бундан } v_0 = \sqrt{L \cdot a}.$$

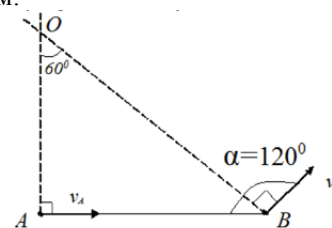
3-масала. Таёқча горизонтал текисликда ҳаракатланаяпти. А ва В таёқчанинг учлари. Таёқчанинг А нуктаси тезлиги В нукта томон йўналган ва 10 м/с га тенг. В нуктаси тезлиги эса АВ кесмага нисбатан 120° бурчак остида йўналган деб олиб; В нуктаси тезлигини топинг?

Ечилиши. Ўқувчи масалани ечишда унинг графиги қандай бўлишини қуйидагича тасаввур қилиб 3-рasm

3-рasm.

Бу чизмадан шуни кўрадики таёқча учлари ҳаракат йўналишлари ҳар хил. Бундан таёқча айланма ҳаракат қилаяпти дейиш мумкин. А ва В нукталар тезликларига перпендикуляр чизиклар ўтказиб ва қуйидаги чизмани ҳосил қилади бу эса, ўқувчини ижодий фикрлашга ундайди 4-рasm:

4-рasm.

АО ва ВО перпендикулярлар кесишиш нуктаси бу таёқчанинг айланиш ўқи бўлади ва АО ва ВО мос ҳолда А ва В учларининг айланиш радиустари бўлади. Таёқча учларининг бурчак тезликлари ўзаро тенг. Бунда:

$$\omega = \frac{v_A}{AO} = \frac{v_B}{BO}$$

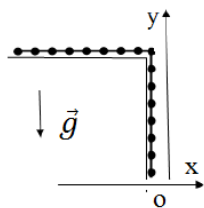
Бу ифодадан фойдаланган ҳолда В нукта тезлигини топиб. $AO = BO \cos 60^\circ$ ифодадан юқоридаги ифодага олиб бориб қўйиб В учи тезлигини топади.

Шунда В нуктанинг тезлиги $v_B = 2v_A = 20$ м/с га тенг бўлади.

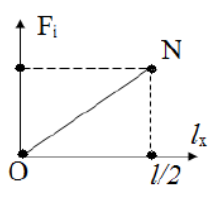
4-масала. Горизонтал стол устида $l=2.75$ м узунликдаги занжир ётибди. Унинг тенг ярми стол устида бўлиб иккинчи ярми осилган ҳолатда ушлаб турилади. Агар занжир ва стол орасидаги ишқаланиш коэффициентини $\mu = 0.6$ бўлса, уни қўйиб юборилгандан сўнг столдан узилиш тезлиги қандай бўлади (м/с)?

Ечилиши. Ўқувчи масалани қуйидаги ижодий фикрлашлар орқали мулоҳазага киришади. Занжир учун бошланғич пайтда кинетик энергия нолга тенг, потенциал энергия $(E_n)_0$ га тенг. Занжир столдан узилганда кинетик энергияси $(E_k)_1$ га, потенциал

энергияси эса $(E_n)_1$ тенг деб. Шунингдек занжир ишқаланишга қарши А иш бажаришини фараз қилиб.

6-расм.

7-расм

Қуйидаги ифодани ёзди:

$$(E_n)_0 = (E_n)_1 + (E_k)_1 + A \quad (1)$$

Занжирнинг дастлабки энергиясини топиб. Бунинг учун уни икки қисмдан иборат деб олиб.

$$(E_n)_0 = \frac{m}{2} \frac{l}{2} g + \frac{m}{2} \frac{l}{4} g = \frac{3}{8} mgl \quad (2)$$

Бунда биринчи ифода стол устидаги қисм, иккинчи ифода эса осилиб турган қисмнинг Ох ўқиға нисбатан потенциал энергиялари эканлигини ҳисобга олади 6-расм.

Кейинги ифода эса $(E_n)_1 = 0$ (3) бўлади. Чунки занжир столдан узилганда унинг ярми, яъни масса маркази Ох билан устма уст тушади. Кинетик энергия эса:

$$(E_k)_1 = \frac{1}{2} mv^2 \quad (4)$$

Ишқаланишга бажарилган ишни топиш учун 7-расмдан фойдаланиб топади. Бундан

$$F = \mu N = 2\mu \frac{l_x}{l} mg \quad \text{эканлиги равшан. Бунда } l_x$$

занжирнинг стол устидаги қисми. Бу ерда $F = F(l_x)$

функция ва l_x орасидаги $(ON/2)$ учбурчак юзи ишқаланиш кучиға қарши бажарилган ишға тенглигини аниқлайди.

$$A = S = F \frac{l}{4} = \eta \frac{m}{2} \frac{l}{4} g = \eta \frac{1}{8} mgl \quad (5)$$

Нихоят, (1) га (2), (3), (4) ва (5) ифодаларни қўйиб:

$$\frac{3}{8} mgl = \frac{1}{2} mv^2 + \mu \frac{1}{8} mgl$$

Сўнгги ифодадан $v = \sqrt{\frac{1}{4}(3 - \mu)gl}$ ифодаға эга

бўлади.

Берилган маълумотлар бўйича қуйидагича ҳисоблаб топади:

$$v = \sqrt{\frac{1}{4}(3 - 0.6) \cdot 10 \cdot 2.75} = \sqrt{16.5} = 4.06 \text{ м/с.}$$

Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантиришда ушбу кўринишдаги масалаларни танлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Масала танлашда тадқиқотчилик қобилиятини ривожлатирувчи ижодий фикрлаш қобилиятидан фойдаланилди ва ушбу компонентга мос масалалар тахлили кўриб чиқилди. Ўқувчиларда танланган масалалар тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантириш учун дастлабки босқич ҳисобланади. Бунда ўқувчининг тадқиқотчилик қобилиятининг умумий тузилиши касбий илмий ишнинг тузилишига ўхшайди ва қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади: муаммони кузатиш ёки мантикий таҳлил асосида кўриш; муаммони баён қилиш, фаразларни шакллантириш, уларни текшириш; тажрибалар ўтказиш бўйича кейинги ишларни режалаштириш керак бўлади.

Адабиётлар

1. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. [Текст] - Казань: Центр инновационных технологий. 2000. -С.608.
2. Гальперин П.Я. Лекции по психологии. Учебное пособие для студентов вузов [Текст]. - М.: «Высшая школа». 2002. -С. 400.
3. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. [Текст] / М.: АСТ. 2009. -С. 816.
4. Мухина В.С. Психологический смысл исследовательской деятельности для развития личности. [Текст] // Школьные технологии. 2006. №2. -С. 19-31.
5. Теория и методика обучения физики в школе: Частные вопросы: Учеб пособие. / Под ред. С.Е. Каменецкого. - М.: Изд. центр «Академия». -2000. -С.384.
6. Рыжиков С.Б. Проектно-исследовательские работы - как способ развития интереса к физике у школьников 7-9 классов. [Текст]. // Всероссийский съезд учителей физики в МГУ. Труды. - М.: МГУ. 2011. -С.. 205-207.
7. Ибрагимов Н.Ш. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг математик қобилиятларини ривожлантириш: Пед. фан. фал. док. дис...си. -Т.: 2021. 122-б.
8. Бендирков Г.А. ва бошқ. Физикадан масалалар тўплами. -Т.: “Ўқитувчи”, 1980. 394-б.
9. Абдулхамидов А.Ф., Жабборов Т.Й. Физикадан баъзи масалаларнинг махсус ечимлари. -Н.: 2020,133-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантириш масалалари кўриб чиқилган бўлиб, унда тадқиқотчилик қобилиятини ривожлатирувчи компонент сифатида ижодий фикрлаш компоненти танлаб олинди. Шу компонентга мос масалалар тахлили келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье были рассмотрены вопросы развития исследовательских умений у студентов, а в качестве компонента, развивающего исследовательские умения, был выделен компонент творческого мышления. Дан анализ вопросов, соответствующих данному компоненту.

SUMMARY. This article studies the issues of developing research skills among students were considered, and the component of creative thinking was singled out as a component that develops research skills. The analysis of questions is given corresponding to this component.

ПРИНЦИПЫ И ЭЛЕМЕНТЫ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Ш.Р.Таджимова – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: кредит-модул тизими, мустақил таълим, талабага йўналтирилган билим, чет тилини ўқитиш, баҳолашнинг балл-рейтинг тизими.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, самостоятельное обучение, студенто-ориентированное обучение, обучение иностранному языку, балльно-рейтинговая система оценивания.

Key words: credit-module system, self-study, student-oriented teaching, teaching foreign language, point-rating system of assessment.

В настоящее время главной задачей высших учебных заведений (вуз) считается подготовка высококвалифицированных, хорошо образованных и зрелых специалистов отвечающим мировым стандартам. Поэтому, в первую очередь, важно использование новейших способов и методов обучения, способствующие студентам стать профессионалами в своей сфере. Сегодня в нашей республике создаются все условия, чтобы получить хорошее образование и профессиональные навыки. Для того, чтобы отвечать таким стандартам вузы нашей страны перешли на кредитно-модульную систему, что является новой формой организации образовательного процесса, способная перевести процесс обучения на новый уровень.

В 2018-2019 учебном году в Республике Узбекистан Ташкентский университет информационных технологий (ТУИТ) и его филиалы первыми переходят на кредитно-модульную систему обучения ECTS (European Credit Transfer System) [1]. А начиная с 2021-2022 академического года, все вузы и его филиалы начали свою учебную деятельность на основе кредитно-модульной системы обучения [2].

Кредитно-модульная система обучения – это учебный процесс, который базируется на модули и зачетных образовательных единиц (кредитов). Кредит означает единицу измерения результатов студента набранных за определенное время на определенном этапе обучения. А модуль – это логически-завершенная часть учебной программы, которая отвечает за формирование и развитие компетенции [3:53-55].

Одна из целей введения кредитной системы обучения в вузы республики является обеспечение их вхождения в ряд престижных университетов мира. И по нашему мнению роль иностранного языка в достижении данной цели очень велика. Так как без знания языка зарубежных стран наши университеты не получат мирового признания, а выпускники и специалисты не могут войти в мировой рынок труда.

Предмет «Иностранный язык» в настоящее время не только учит студентов лексики и произношению, как это было раньше, но и способствуют развитию коммуникативной компетентности и его компонентов. Дисциплину «Иностранный язык» проходят на первом курсе обучения в Нукусском филиале (НФ) ТУИТ. На один академический год всего отведено 240 часов, из них 120 для аудиторных занятий и 120 для самостоятельного обучения.

Аудиторные занятия по предмету Иностранный язык состоят из 60 часов за семестр, из них все приходится на практические занятия и 60 часов отводится на самостоятельное обучение. Это значит, что оно соответствует соотношению 1:1 и у студента есть возможность накопить 4 кредита за 1 семестр по данному предмету. Так как в системе ECTS 1 кредит равен 25-30 часам, то есть 60 (практических занятий) + 60 (самостоятельных часов) = 120 часов. 120 часов / на 30 часов = 4 кредита. Самостоятельное обучение и является одним из ключевых принципов и преимуществ кредитно-модульной системы: обучение учащихся саморазвитию, самообразованию и работе над собой.

Внедрение кредитно-модульной системы в вузы Узбекистана имеет ряд и других преимуществ:

- повышение уровня качества образования
- прозрачность процесса обучения и оценок знаний
- переход на уроки ориентированные на студента
- облегчает признание среди стран внедривших ECTS
- возможность выбора студентами предметов
- инновационное содержание программ обучения
- балльно-рейтинговая оценка знаний
- академическая мобильность студентов и преподавателей

До вчерашнего дня в вузах Узбекистана, как и во многих вузах мира, занятия велись традиционным методом, то есть зачитыванием лекции или пересказом заученного. В центре занятий и главным источником материала был преподаватель. Однако, сегодня на уроках мы можем увидеть как студенты активно участвуют в процессе обучения на практических занятиях и ведут дискуссию с преподавателями на определенную тему. Это доказывает, что постепенно и студенты и преподаватели начинают следовать принципу «занятия ориентированные на студента (student-oriented classes)».

Далее приведем пример одного из занятий по иностранному языку, где студенты становятся главными организаторами процесса, а преподаватели выступают в роли «наблюдателя» или «направителя».

«Innovations and discoveries» - одна из тем рабочей программы предмета «Иностранный язык» в НФ ТУИТ. В процессе обучения в кредитной системе тема, литература и план следующего урока даётся заранее, чтобы студент смог самостоятельно изучить тему и во время урока получить ответы на возникшие вопросы у преподавателя или же подготовить задания или интересные материалы. Преподаватель для того, чтобы студент активно участвовал на занятиях, готовит познавательные и интересные задания, пользуясь различными инновационными методами. Например, по данной теме можно подготовить игру «Guess who». На мониторе появляется любое изобретение (телефон, радио и др.) и студенты должны угадать, кто его изобрёл. Ту же игру можно организовать по-другому «Guess what» в командах: один участник команды читает описание изобретения и остальные члены команды должны угадать его. К примеру «After Josephine Cochrane discovered the absence of several plates in her favorite porcelain set, she invented a machine. This car was created in 1886, but it was recognized as a necessary thing in the household only 40 years later. What is it? (dishwasher)». Список заданий бесконечен («Who made what?»- matching; crosswords; brain-ring), так как у преподавателей и у студентов столько возможностей, такие как компьютер, интернет, чтобы найти или придумать различные задания. Однако, представим процесс занятия на эту тему в раннем традиционном уроке. Преподаватель раздаёт текст для перевода или пересказа и проходит грамматическую тему Past Simple либо другое, и студенты до конца занятия выполняют упражнения.

Кредитно-модульная система обучения способствует саморазвитию учителей и совершенствованию учебно-методического обеспечения. Этим обеспечивается внимание на эффективность самостоятельного обучения студентов путём акцентирования внимания на содержание материалов используемых на аудиторных занятиях [4].

Говоря о процессе занятий в кредитно-модульной системе, нельзя не упомянуть о балльно-рейтинговой системе, которая оценивает академические знания студента. Она способствует объективно оценивать обучающегося с максимальной точностью личных результатов каждого студента по каждому виду работы. В следующей таблице вы можете увидеть систему оценивания знаний студента НФ ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми по модульно-рейтинговой системе.

Табл.1. Оценивание по балльно-рейтинговой системе (НФ ТУИТ)

Балльная система	Оценочная система
100-90	5 (отлично)
89-70	4 (хорошо)
69-60	3 (удовлетворительно)
59-0	2 (неудовлетворительно)

Если раньше присутствовала только одна оценка 5 или 4 за множество выполненных заданий, то сейчас студент может получить за каждое выполненное задание

отдельные баллы, что повышает интерес и мотивацию обучающихся. Более того активная учебная работа поощряется дополнительным баллом. Учитывая тот факт, что увеличено количество часов отведённых на самостоятельные работы, баллы также больше даются за выполнение работ вне аудитории, способствуя этим в большей степени сконцентрироваться на практике на аудиторных занятиях. Поэтому учителю необходимо разработать банк различных упражнений и заданий для студентов и проводить консультации по организации самостоятельной работы.

Таким образом, можно отметить, что внедряемая кредитно-модульная система образования позволяет в значительной степени повысить академические успехи студентов. Более того, в обучении иностранному языку за счет перехода от традиционного получения знаний к саморазвитию студентов и самообразованию в качестве ключевой цели кредитно-модульная система способствует формированию различных компетенций обучающихся.

Литература

1. «О мерах по дальнейшему совершенствованию сферы информационных технологий и коммуникаций», Указ Президента Республики Узбекистан, №УП-5349 от 19.02.2018.
2. «Об утверждении концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года», Указ Президента Республики Узбекистан, №УП-5847 от 08.10.2019.
3. Таджимова Ш.Р. Модернизация системы образования в современном Узбекистане. Илим хам жамийет. 2021. №2. -С.53-55.
4. Шматко Н.Ю. Обучение иностранному языку студентов бакалавриата на основе кредитно-модульной системы. Гуманитарные науки. Педагогика и психология. 2011. -С. 170-173.

РЕЗЮМЕ. Кредитно-модуль таълим тизими ўқув жараёнида ташкил этишнинг янги шакли бўлиб, ўқув жараёнида янги даражага ўтишга ёрдам беради. Ушбу тизимнинг мақсади университетларимизга дунё миқёсида тан олинганини таъминлашдир. Чет тилини ўқитиш мақсада эришиш воситаларидан биридир. Ўқитишда талабанинг ўз-ўзини тарбиялаши ва ривожлантиришига алоҳида эътибор берилди.

РЕЗЮМЕ. Кредитно-модульная система обучения является новой формой организации образовательного процесса, способная перевести процесс обучения на новый уровень. Целью данной системы является обеспечить нашим университетам мировое признание. Обучение иностранному языку является одним из средств в достижении поставленной цели. Особое внимание в обучении уделяется самообразованию и саморазвитию студента.

SUMMARY. The credit-module system is a new form of organization of the educational process that can take the learning process to a new level. The purpose of this system is to provide our universities with worldwide recognition. Teaching a foreign language is one of the means to achieve this goal. Special attention is paid to self-education and self-development of the student.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЛИНГВИСТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

С.С.Тажбенова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: лингвистик компетенция, тасниф, изоҳ, коммуникатив, қобилият, кўникма, малака, тавсиф.

Ключевые слова: языковая компетентность, классификация, объяснение, коммуникативность, способность, умение, квалификация, описание.

Key words: linguistic competence, classification, interpretation, communicative, ability, skill, qualification, description.

Бугунги кунда таълим олувчиларнинг она тилидан саводхонлиги ва нутқ маданиятини лингвистик компетенция даражасидаги таълим мазмуни ва методлари орқали эгаллаш мумкинлигига ишонч ортиб бормоқда. Эндиликда она тили дарсларида ҳар бир тил ходисаси юзасидан билим, кўникма ва малака ҳосил қилиш даражасидаги ишлар методист олимларни, мутасадди ташкилотларни қаноатлантирмай қўйди: улар олдида яна ҳам юқорироқ самараларга эришиш, буни лингвистик компетенция ёрдамида амалга ошириш зарурияти билан шартланган вазифа пайдо бўлди. Ушбу вазифа бир қатор муаммолар туфайли турфа, лекин ҳануз ноаниқ ечимларда ўз ифодасини топмоқда.

Зеро, бошланғич синфларда она тили ўқув фанини ўқитиш муҳим аҳамиятга эга: ўқувчилар тил орқали интегратив тавсифдаги мулоқотнинг асосий воситалари ҳақидаги билимлар билан қуролланишлари, тил бирликларининг нутқда қўлланиши билан танишиб борадилар, тилнинг қурилиши ҳақида элементар тушунча ҳосил қиладилар. Энг муҳими, она тилида саводли гапириш, саводли ёзиш, тинглаб ёки ўқиб саводли ахборот олишга доир билим, кўникма ва малакаларни қўлга киритадилар. Ушбу жараёнда тил бирликларини аниқлаш нутқий саводхонликнинг лингвистик асоси сифатида муҳим роль ўйнайди.

Мақтаб ўқувчиларнинг ўз нутқини ривожлантириб бориши, саводхонлигини ошириши учун она тили дарслари билан ёрдамга келади. Одам узок умри давомида эгаллаб улгурмайдиган, баъзан хато хулосалар чиқариши мумкин бўлган амалий йўлни билим олиш йўли билан қисқартиради. Бунга шубҳасиз, она тили ўқув фани эриштиради.

Шунингдек, она тили ва ўқиш саводхонлиги дарсларида нутқий ва лингвистик компетенцияларни шакллантириш давлат миқёсидаги талаб саналади. Тил таълимида янги, айти пайтда мазмун-моҳияти ноаниқ нутқий компетенцияларни шакллантириш масаласида ҳам, лингвистик компетенцияни шакллантириш борасида ҳам ўқитувчилар методик ёрдамга муҳтож. Муаммонинг жиддийлиги ва мураккаблиги бу соҳадаги изланишлар кўламининг кенгайиб бораётгани, лекин аниқ, узил-кесил исботини топган ечимлар топилаётганида намоён бўлмоқда. Муаммонинг жиддийлиги шундаки, бир қатор методист олимлар, мутахассислар она тили дарсларида БКМлар устида олиб борилаётган ишларнинг самарасини ошириш пайида бўлиб, шу орқали эришилаётган натижаларни лингвистик компетенцияни шакллантириш йўсини деб талқин қилмоқдалар [1]. Тил ходисалари бўйича лингвистик компетенциялар устидаги ишларга бағишланган тадқиқотлар шундан далolat беради.

Лингвистик компетенция ва уни шакллантириш муаммоларига бағишланган методик адабиётларни [2] ўрганиш шуни кўрсатдики, уларда таълим мазмуни бўйича уч хил даражада олиб бориладиган ишлар тавсия қилинади:

– бошланғич синфлар она тили таълими мазмунини ташкил этувчи билимлар, кўникмалар ва малакаларни қандайдир бир юқори даражада, юқори самарадорликда ўргатиш;

– она тили таълими мазмунини ташкил этувчи билимларни ўзлаштириш, икки хил йўналишдаги машқлар ёрдамида лингвистик ва нутқий компетенцияларни шакллантириш;

– она тили таълими мазмунини ифода этувчи билим, кўникма ва малакалардан юқорироқ мазмун асосида лингвистик компетенцияни шакллантириш.

Хориж, хусусан, рус тили методикасига оид айрим манбаларда компетенциялар икки турли қилиб таснифланди: тил компетенцияси, лингвистик компетенция. Т.Л.Лебедева тил компетенцияси билан лингвистик компетенцияга ўзига хос тарзда изоҳ берди: «Лингвистик компетенция деганда бугунги кунда ўқувчиларнинг нутқ шакллари ифодаладиган нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасини тушуниш ва улардан нутқда фойдаланишдан иборат амалий қобилиятини тушуниш қабул қилинган» [3]. Нутқ шакллари (тил бирликлари)ни англаш ва қўллаш билим, кўникма ва малакалар устидаги ишлар натижаси ҳисобланади. Айтиш мумкинки, муаллифнинг бу изоҳи тил ходисаларига нисбатан малака ҳосил қилишни лингвистик компетенция деб тушунилиши мумкин.

Т.Л.Лебедева тил компетенциясини лингвистикадан бошқа нарса сифатида талқин қилади: «Тил компетенцияси – ўқувчиларнинг сўзларни, уларнинг шакллари, синтактик конструкцияларни адабий тил меъёрларига монанд қўллаш, унинг синонимик воситаларидан фойдаланиш, пировардида, нутқий фаолиятнинг муваффақиятли шарти сифатида тилнинг бойликларини эгаллаш лаёқатидир». Бундай талқинлар лингвистик компетенцияни тил компетенциясидан фарқли деб ҳисоблаш имконини бермайди, чунки уларнинг талқини бир-бирига ўхшаш.

Кўринадики, тил бирликларини нутқда қўллаш олишни ўргатиш лингвистик компетенция деб, тил бирликларини адабий тил меъёрларига мос равишда қўллаш, тил бойликларидан фойдаланиш тил компетенцияси деб, асли бир нарса икки хил номланган ҳолда талқин қилинмоқда.

Методик адабиётларда компетенциянинг моҳияти, айниқса, лингвистик компетенциянинг табиатини очишга қаратилган талқинлар кўп. Айни лингвистик компетенциянинг нима эканлиги масаласида ноаниқликлар талай. Ушбу ноаниқликларга барҳам бериш учун аввал компетенциянинг ўзига доир изоҳлар, тушунтиришлар билан танишиш ва аниқ бир хулосага келиш лозим.

Ҳозирги даврда бошланғич синфлар она тили дарсларида таълим самарадорлиги билим, кўникма ва

малакаларни эгалланишидан ташқари, янги сифат даражаси – нутқий ва лингвистик компетенцияларнинг шаклланиши билан тавсифланиши кутилмоқда. Лекин ушбу компетенциялар тил бирликларини ўзлаштиришга нисбатан аниқ мундарижага эга бўлмагани учун ўқитувчиларда ҳам, мутахассисларда ҳам янглиш фикрлар, асосланмаган хулосалар келтириб чикармоқда.

Бугунги кунда тил ўқитиш соҳасида лингвистик компетенциянинг моҳиятини очиб беришга қаратилган илмий тадқиқотлар муаммони узил-кесил бир ёқлама ҳал қилиб берганича йўқ. Аслида компетенция тушунчаси лаёқат эканлигига, касб эгалари эгаллаган билим соҳасидаги қобилиятига бориб такалади. Албатта, ҳар бир таълим босқичида эгалланадиган билим, кўникма ва малака бирор даражани кўрсатади. Зеро, стандартда ҳам малака талаблари белгиланади. Таълим босқичини битирувчига нисбатан белгиланадиган малака талаблари шу босқич учун якуний ҳолат қандай бўлиши кераклигига ишора қилади.

Рус тилидаги кўпгина методик адабиётларда она тили ўқув фани бўйича шакллантириладиган компетенциялар тил (языковая) компетенция ва лингвистик компетенция, деб иккига ажратилар-у, нима учундир нутқий компетенцияни тилга олмайдилар. Тил компетенцияси билан лингвистик компетенция масаласига келсак, М.Н.Свечникова Д.Н.Богоявленский томонидан амалга оширилган талқинларга асосланган ҳолда иккала компетенцияни маънодошлар тарзида тилга олилади: «Ўқувчиларнинг грамматик қобилияти ўз навбатида коммуникатив компетенция билан боғлиқ бўлган тил (лингвистик) компетенцияларини ривожлантириш асосида шаклланади» [4]. Тил дегандан кейин *лингвистик* тушунчасини қавс ичида кўрсатиш маънодошликка ишора қилади. Агар ушбу тушунчалар ҳақиқатан ҳам маънодош бўлганда, уларни айрим-айрим кўрсатишга ҳожат қолмаган бўларди. М.Н.Свечникованинг талқинида коммуникатив компетенция тушунчаси ҳақида гап боради. Бизнингча, айрим муаллифлар нутқий компетенция ўрнида коммуникатив компетенция ифодасини қўллаган бўлсалар керак. Лекин коммуникативлик нутқнинг ўзи эмас, унинг сифатларидан бири ҳисобланади.

Лингвистик дунёқарашни шакллантиришнинг ўта ноаниқлиги, мавҳумлиги туфайли бу ишнинг фан асосларини ўрганишдан нечоғлиқ узилиб қолганлигини англаш қийин. Бу каби изоҳлар туфайли юзга келаётган муаммоларнинг жиддийлиги шундаки, лингвистик компетенция бугун ҳам нутқий компетенциянинг ўрнини эгаллаётганга ўхшайди.

Хуллас, она тили дарсларида лингвистик компетенцияни шакллантиришда тил ходисасидан унинг лингвистик атамаси, изоҳига, бир неча тил ходисаси, тасниф орқали тил сатҳига, тилнинг грамматик қурилишига қараб борилади, деган гоёни келтириб чиқариш мумкин.

Адабиётлар

1. Кенжаева М.А. 5–6-синф ўқувчиларида лингвистик компетенцияни шакллантириш методикаси: фалсафа докторлиги (PhD)... – Тошкент: 2021. 147-б.
2. Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – С. 464.
3. Лебедева Т.Л. Формирование языковой компетенции на уроках русского языка: Материалы Августовская конференция 2016. – Балтийск: МБОУ СОШ № 5 (<https://infourok.ru/doklad-na-avgustovskoy-konferencii>)
4. Свечникова О.Н. Формирование грамматической способности учащихся 7-го класса общеобразовательной школы на основе системно-функционального подхода при изучении причастия: Автореф. дисс. ...канд.педнаук. – Орёл: 2012. – С. 10.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг саводхонлиги, нутқ маданияти, лингвистик компетенцияни шакллантириш ва лингвистик компетенциянинг моҳиятини очиб беришга қаратилган илмий изланишларнинг назарий асослари ёритилиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены теоретические основы научных исследований, направленных на формирование грамотности, культуры речи, лингвистической компетенции и сущности языковой компетентности учащихся на уроках родного языка в начальной школе.

SUMMARY. This article highlights the theoretical foundations of scientific research aimed at developing literacy, speech culture, linguistic competence and the essence of students' linguistic competence in native language lessons in primary school.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГ - ПСИХОЛОГЛАРНИНГ АКМЕОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Даукеева – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бўлажак педагог психолог, шахс, акмеология, компетенция, назарий ва амалий тайёргарлик.

Ключевые слова: будущий педагогический психолог, личность, акмеология, компетентность, теоретическая и практическая подготовка.

Key words: future pedagogical psychologist, personality, acmeology, competence, theoretical and practical training.

Педагогик фаолиятга бевосита тааллуқли профессионал компетенция – бу шахснинг шундай интеграл тавсифи, унинг ёрдамида касб эгаси ўз олдига қўйилган барча вазифаларни аниқ натижа ва самара билан адо этади. Бунда педагог “ўз билим, малака ва кўникмаларини, тажриба, ҳаётий кадриятларини, ахлоқий мўлжаллари, қизиқиш ва иқтидорини тўла намоён этади” [1]. Педагог олимлар профессионал компетентликни ўқитувчининг профессионал фазилатлари ва мулоқотмандлик сифати билан уйғун тарзда тасаввур этиб, унинг қуйидаги моделини таклиф этадилар, яъни, уни таркибан қуйидаги моделда тасаввур этиш ва шахс сифатлари билан боғлаш мумкин:

1. Кадриятлар, тамойиллар ва мақсадлар;
2. Профессионал фазилатлар;
3. Компетенциянинг муҳим жабҳалари;
4. Педагогик усуллар, воситалар ва технологиялар;
5. Профессионал мавқе.

Ўқитувчининг профессионал сифатларига эса қуйидагилар киритилади:

1. Ўқувчи-талабаларнинг манфаатларига мос тарзда самимият билан муносабатда бўлиш;
2. Ҳамкасблар ҳамда ўқувчиларнинг конструктив танқидларини қабул қилишга тайёрлик, шу асосда ўз фаолиятига керакли тузатишлар киритиш;
3. Ижтимоий вазиятлар ва ташқи олам хусусида ўз мустақил қарашига эга бўлиш ва уни талабаларга ҳам еткази олиш;
4. Ўзгалар ва ўзига нисбатан мукаммал танқид қилиш қобилиятига эга бўлиш;
5. Ўз заковати ва билимларини ҳадеб кўз-кўз қилишдан ўзини эҳтиёт қилиш;
6. Ўзига хос кадриятлар, қизиқишлар ва иқтидорга эга бўлган ўзгаларни тушуниш қобилияти;
7. Муҳокама қилинаётган масала бўйича ўқувчи-талабаларнинг ҳар қандай фикрларини очиқ қабул қила олиш;
8. Ўзига нисбатан билдирилган ҳар қандай мулоҳазани ҳазм қила олиш;
9. Ўз мустақил мавқеи ва ўқитиш технологиясига эга бўлиш, ўзгалардан ажралиб туриш;
10. Талабаларнинг барча фикрлари билан ўртоқлаша билиш;
11. Ҳамиша компетент хулқни намоён эта билиш – натижа учун жавобгарликни бўйнига олиш, қизиқувчанлик, ҳамкорлик ва диалог учун тайёр бўлиш;
12. Ўз предметиға нисбатан қизиқувчанлигини кўрсата олиш;
13. Аниқ, лўнда ва қизиқарли тилда ўз билимларини жозибали тасаввурлар орқали етказиш маҳорати [2].

Демак, ҳар қандай компетентликнинг асосини аслида ўқитувчи-педагог томонидан яратилган шундай таълим ва тарбия олишга боғлиқ психологик муҳитни ташкил этиш ҳосил қиладики, унинг охириги самараси боланинг ақлан ва ҳар томонлама ривожланиши, билим ва малакаларининг ортиб бориши ташкил этади. Педагогларнинг фикрларига кўра, ўқитувчининг ўз фаолиятидаги компетентлиги ўқувчиларни ўйлашга, мушоҳада қилишга, ўз нуқтаи назарини эркин баён этиб, уни тортинмай ўқитувчи билан бўлишишга имкон беради. Бу ҳолатлар эса табиийки, ўз навбатида, бола тафакку-

рини, фикрлаш қобилиятини ривожлантиради, янгича ғояларни илгари суриб, юксак чўққиларни забт этишга ундайди. Кўплаб адабиётларда педагогик фаолиятдаги компетентлик тўғрисида гап кетганда, асосан бундай фаолиятнинг 3 турини фарқлаш мумкин:

1. Коммуникатив компетентлик;
2. Ахборот компетентлик;
3. Муаммоларни ҳал этиш борасидаги компетентлик.

Биз учун аҳамиятли бўлган биринчи тур компетентлик, яъни, инсонлар билан ишлаш борасидаги ҳар қандай фаолиятга тааллуқли феномен сифатида ишлатилади. Бу аслида ўзгалар билан тил топиша билиш, ўз нутқини равон ва бир текисда тузиш орқали фикрларини бошқаларга еткази олиш каби муҳим хусусиятлар билан боғланади. Шундай қилиб, замонавий педагог ёши, эски эътиқодларига қарамай, янгича ислохотлар шароитида кўпчиликнинг олдида, юртдан олдин юра олиши, бунини ўз фикрлашлари ва ҳаётга муносабатида намоён этиши мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда энг янги ва юксак технологияни дарсга жорий этса ҳам унинг самараси кам бўлади. Демак, бугун янги давр педагогидан янгича фикрлаш, янгича муносабатлар талаб этилар экан, унинг билимдонлиги даражаси масаласи ҳам ўта муҳим. Компетентлилик ҳамда билимдонлик масаласи ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, биз ижтимоий- психологик нуқтаи назардан “билимдонлик”нинг психологик табиатиға ҳам тўхталиб ўтдик. Ижтимоий психологияда педагог билимдонлигининг уч типини ажратилади: Ижтимоий билимдонлик, яъни дарс мобайнида аудитория билан самарали ўзаро муомала шаклини ташкил эта олиш, ёшлар билан тил топишиш ва соғлом маънавий муҳитни ҳосил қила олиш қобилияти. Бу ўта муҳим фазилат бўлиб, том маънода педагогик компетентликнинг ижтимоий - психологик мазмунини ёритади; Услубий билимдонлик – барча билган билимларини, кўрган-кечирганларини ёшларга тушунарли, равон тилда еткази олиш, таълим методикалардан бохабарлилик қобилияти. Бу – педагог олимлар талқинида дидактик компетентлик билан боғлиқ бўлиб, уни ўрганиш учун ҳам фан ва амалиёт учун ўта муҳимдир; Профессионал билимдонлик, яъни ўз фани ва предмети соҳасидаги чуқур ва ҳар томонлама мукаммал билимларга эга бўла олиш, ўз устида ишлаш қобилияти.

Юқоридагиларга боғлиқ тарзда ижтимоий-психологик компетенциянинг 3 та асосий таркибий қисмларини ажратиб кўрсатилади:

- коммуникатив компетенция;
- перцептив компетенция;
- интерактив компетенция.

Агар диққат билан бу тизимга қаралса, у Г.М.Андреевнинг уч тизимли мулоқот тўғрисидаги назарий қарашларидан келиб чиққанлигиға гувоҳ бўлишимиз мумкин (коммуникатив, перцептив ва интерактив). Ҳар қалай, бундай ёндашув психология фанидаги машҳур кўпқиррали мулоқот жараёнининг асосий соҳаларини қамраб олганлиги билан характерланади [3]. Ижтимоий-психологик компетенция нафақат педагог томонидан ўзини ўзи англаши (билиши), балки аутопсихологик компетенция билан ҳам боғлиқ.

Аутокомпетенция – бу педагогдаги шундай малакалар мажмуи, улар ўқитувчини ўз касбий ҳамда шахсий сифатларини диагностика қилиш, яъни ўзини ўзи диагностика қилиш, ўзини ўзи тузата олиш (коррекциялаш), ўзини-ўзи такомиллаштира олиш, ўзига ўзи мотивация бера олиш, ҳар қандай маълумотлардан самарали фойдалана олиш, психоллингвистик компетенциялар билан боғлиқ қобилиятдир.

Ижтимоий-информацион компетенция ёки юқоридаги тизимда таъкидланган ахборот борасидаги компетентлик – бу педагогдаги ахборот технологиялари билан ишлай билиш ҳамда ижтимоий маълумот ёки ахборотларга нисбатан танқидий муносабатда бўла олишга эгаллигини билдиради.

Когнитив компетенция – бу педагогнинг маълумот даражасини оширишга тайёрлиги, ўзининг шахсий имкониятларини фаоллаштиришга эҳтиёжмандлиги, янги малака ва билимларни мустақил равишда яратиш ҳамда ўзини-ўзи ривожлантириш қобилияти демакдир.

Махсус компетенция – бу ўқитувчининг профессионал хатти-ҳаракатларини мустақил тарзда бажаришга тайёрланиш ва ўз меҳнати натижаларини баҳолай олиш қобилияти.

Маданий компетенция – бу таълим соҳасидаги мутахассиснинг таълим ва тарбия нормалари ҳамда кадриятларини жуда яхши билган ҳолда ўз ҳуқуқатворини бошқаришга тайёрлик қобилиятига эгаллигини англатади. Шунингдек, мураккаб ва ностандарт, яъни, қутилмаган, баъзан фавқулодда вазиятларда намоён бўладиган хатти-ҳаракатларда мақсадга эришиш учун стандарт вазиятларни сақлаб қолиш ва зарур бўлганда

уларни янгилари билан алмаштира олиш саводхонлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун педагог касбини танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. Профессионал компетенция шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналиши, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари, шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ҳамда ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ҳамда кечишини англаш демакдир. Кўриниб турибдики, педагогнинг касбий компетенцияси ижтимоий психологик нуқтаи назардан талқин этилганда, у ўта мураккаб ва серқирра фаолиятни англатади.

Демак, педагогнинг компетенцияси кўпинча ностандарт вазиятлар шароитида намоён бўлади. Одатий дарс ташкил этиш, уни олиб бориш, ўқувчилар билимни мониторинг қилиш каби одатий ҳолатларда у намоён бўлмаслиги, оддий ўқитувчи сифатида кўриниши мумкин. Шундай қилиб, юқоридаги таҳлиллар ва таърифлардан кўриниб турибдики, профессионал компетенция мураккаб ва серқирра фаолият кўриниши бўлиб, унинг табиятан моҳиятини нафақат педагогик ва индивидуалликка алоқадор ҳолатлар, балки ижтимоий-психологик механизмлар ҳам ташкил этади.

Адабиётлар

1. Кузьмина Н.В. Способность, одаренность, талант учителя. – Л.: 2005. –С. 32.
2. Просвирнина И.В. Развитие профессиональной компетентности учителя образовательной школы в условиях внутришкольной формы работы: Дис. ... кан. псих.наук. – Нижний Новгород: 2005. –С.220.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: 1996. –С. 376.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. -Т.: “Ўқитувчи”, 1994. –С. 94.
5. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. - М.: 1998. –С. 109.

РЕЗЮМЕ. Бўлажак педагог психологларнинг акмеологик компетентлигининг назарий ва амалий тайёргарлигининг бирлиги ва педагогик фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қобилияти сифатида белгиланади.

РЕЗЮМЕ. Акмеологическая компетентность будущих педагогов-психологов определяется как единство теоретической и практической подготовки и умение профессионально осуществлять педагогическую деятельность.

SUMMARY. The theoretical and practical preparation of the acmeological competence of future pedagogical psychologists is defined as the unity of and the ability to pedagogical carry out professional activities.

PEDAGOG VA UNING SHAXSIY RIVOJLANISHIDA KOPING STRATEGIYANING O'RNI

D.S.Karshieva – *psixologiya fanlari doktori DSc*

Toshket davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: psixologiya, stress, koping strategiya, hayot sifati, salomatlik.

Ключевые слова: психология, стресс, копинг стратегия, качество жизни, здоровье.

Key words: psyshology, stress, coping strategy , quality of life, health.

Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarida pedagog xodimlarning professional-psixologik bilimlarini o'rganish, tizimlashtirish orqali psixologik mezonlarni ishlab chiqish, kasbiy stress namoyon bo'lishiga psixologik determinantlar ta'sirining o'ziga xos jihatlari, omillari va komponentlarini aniqlash masalalariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada stressga barqarorlikni rivojlantirish modelini yaratish va takomillashtirishga mo'ljallangan maxsus modellashirilgan topshiriqlardan iborat psixodiagnostik metodikalar majmuini ishlab chiqish bo'yicha izlanishlarni olib borish va pedagoglarning psixoemotsional barqarorligini ta'minlovchi mexanizmlarini aniqlash orqali rivojlantirishga yo'naltirilgan psixotexnikalarni yaratishga e'tibor ko'rsatish zarurati yuzaga kelmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda fuqarolik jamiyatining jadal shakllanishi va maqsadli rivojlanishi, mamlakat hayotida turli sohalar faoliyatining sifat jihatidan yangi darajasiga erishishida zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlash masalalarining zarur huquqiy-me'yoriy asoslari

yaratildi. «Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish» [1] muhim vazifalar sifatida belgilanishi, pedagogning kasbiy kompetentli bo'lishi bilan birga voqealarni obyektiv baholash asosida pozitiv fikrlay olishni ilmiy tadqiq etish imkoniyatlari yaratilganligini ko'rsatadi. Natijada pedagoglarda kasbiy stress namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi omillarni oldini olish, ta'lim sifatini takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish ushun mustahkam asos yaratildi.

Mamlakatimizda pedagog kasbiga bo'lgan e'tibor har qachon dolzarb masala bo'lib kelgan. Pedagoglarni tayyorlash, ularning malakasini doimiy oshirib borish, ularga qulay sharoitlar yaratish yosh avlodni yetuk va barkamol qilib tarbiyalash juda muhimligi bilan ajralib turadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan bir qator qarorlarida aynan pedagogik ta'lim sifatini oshirish,

pedagoglarga qulay sharoitlar yaratib berish respublikada asosiy rol o'ynaydi va shu bilan birgalikda asosiy vazifalardan biri ekanligi belgilab qo'yildi.

Xususan, «Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» (21.06.2022, PQ-289) hamda «Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» (19.10.2022, VMQ-612), «Akademik litseylar va pedagog xodimlarning uzluksiz malaka oshirish tizimini joriy etish to'g'risida» (01.06.2022, VMQ-296) «Namangan va Farg'ona viloyatlarida tajriba-sinov tariqasida maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlar malakasini oshirish bo'yicha maktabgacha ta'lim klasterlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida» (19.05.2022, VMQ-268) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan pedagoglar faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritilmoqda.

Shuningdek, Prezident ta'lim muassasalari agentligi tashkil etilib, hududlardagi ixtisoslashtirilgan maktablar birlashtirildi hamda iqtidorli yoshlarni tanlab olish, ularni yetuk kadrlar bo'lishiga zamin bo'lib xizmat qilmoqda. Respublikamizda bundan tashqari, nufuzli, dunyo reytingida eng kuchli 1000 talikka kirgan universitetlar o'z filiallarini nafaqat Toshkent shahrida, balki viloyatlarda ham ochib, u yerda talabalarni jahon standartlari asosida ta'lim olishlariga turtki bo'lmoqda. Natijada, abituriyentlarning oliy ta'lim dargohlariga qamrovi yil sayin ortib borishini ko'rishimiz mumkin. Bu esa mamlakatimizda ta'lim tizimining yanada rivojlanib borayotganligiga yana bir misol bo'la oladi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bizga ma'lumki, ta'lim tizimini rivojlantirishda pedagoglarning roli beqiyosdir. Aynan pedagog kadrlarni malakali hamda jahon standartlariga mos ravishda tarbiyalash, ularga bu borada shart-sharoitlarni yaratib berish respublikamizning oldiga bir qator vazifalarni hamda ularni amalga oshirish kabi katta mas'uliyatni yuklaydi.

Bugungi kunda pedagoglar faoliyatida kasbiy stress namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni o'rganish orqali pedagoglarning kasbiy faoliyat samaradorligiga, ularning kasbiy va shaxsiy taraqqiyoti ushuncha muhim bo'lgan ilmiy-amaliy ishlar ko'lamini yaratish imkonini beradi.

Pedagogik sohada uning bilimdonligi, kompetentligi pedagog shu soha haqida asosli fikr yuritish va unda

samarali faoliyat olib borish ushuncha mos bilim va qobiliyatga egaligi hisoblanadi. Agar pedagog mana shu psixologik omillarni yaxshi o'zlashtirmasa, unda pedagogik kompetentlik mavjud bo'lmasa, pedagogda kasbiy stress vujudga kelishi va bu ish samarasining pasayishiga, uning sog'lig'iga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Umuman olganda, mazkur tushuncha ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin etilgan. Jumladan, A.A.Verbitskiy va M.D.Ilyazovalar tomonidan bu tushunchalarga quyidagicha ta'rif berilgan: kompetensiya – bu inson tomonidan u yoki bu faoliyatning amalga oshirilishini ta'minlovchi uning maqsadlari, qadriyatlari, motivlari, shaxsiy sifatleri, bilimlari, ko'nikmalari, malakalari, qobiliyatlari va tajribalari tizimi; kompetentlik esa, amaliyotda namoyon bo'lgan va amalga oshgan insonning amaliy faoliyat texnologiyalarini egallash darajasi hamda shaxsning ijtimoiy-axloqiy sifatleri rivoji bilan tavsiflanuvchi kompetensiyasidir.

Ta'kidlash joizki, pedagoglarda kasbiy stressning namoyon bo'lishiga koping xulq-atvor mexanizmlarining ta'sir xususiyatlarini o'rganish oldimizga qo'ygan asosiy vazifalaridan biridir. Xususan, pedagog shaxsida koping-strategiyalarining shakllanganlik darajasi aynan kasbiy faoliyatda stresslarning rivojlanishiga ta'sir darajasi nechog'lik ahamiyatli ekanligini aniqlashdan iborat. Shu boisdan ham sinalluvchilar guruhlarida F.Lazarus va S.Folkman tomonidan ishlab chiqilgan «Koping xulq-atvor mexanizmlari» metodikasi o'tkazildi. Mazkur metodikaning asosiy xususiyatlari shundaki, inson hayotiy qiyinchiliklarni yengishda mazkur ichki yoki tashqi talablarini boshqarish shaxsning kognitiv va xulq atvor kuchi doimo o'zgarib turishi, bu esa uning o'z resurslarini sinab ko'rishga yoki ularni oshirishga imkon yaratib beradi. O'z faoliyati davomida uchraydigan negativ holatlar bilan kurashishda asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanib, murakkabliklarni yengishda, ularning salbiy bardavomligini kamaytirishga, ayni damdagi qiyinchiliklarga sabr qilishga yoki undan uzoqlashishga yordam beradi.

Biz sinalluvchilar guruhida koping-strategiyalarining quyidagi tarkibiy jihatlarini, ya'ni konfrontatsion koping, masofa saqlash, o'z-o'zini nazorat qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash, javobgarlikni qabul qilish, o'zini chetga olish, muammoni hal qilishni rejalashtirish, ijobiy baholashning shakllanganlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Pedagoglar guruhida mazkur metodika o'tkazilib, olingan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi hamda olingan natijalarni ifodalash maqsadida quyidagi jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval. Umumta'lim maktablari pedagoglarida kasbiy stress va koping xulq-atvor mexanizmlari orasidagi aloqadorlik

Shkalalar	Ish staji	Konfrontatsion koping	Masofa saqlash	O'z-o'zini nazorat qilish	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash	Javobgarlikni qabul qilish	O'zini chetga olish	Muammoni hal qilishni rejalashtirish	Ijibiy baholash
Kasbiy stressning namoyon bo'lishi	10 yilgacha	0,95*	-0,52	-0,19	0,88*	-0,69	0,48*	-0,11	-0,44*
	15 yilgacha	0,60	0,41	0,03	-0,41	0,44	0,85	-0,04*	-0,58
	15 yildan yuqori	0,17**	-0,28	-0,44*	0,15*	-0,01	0,37	-0,80	-0,37

Izoh: * $\alpha \leq 0.05$; ** $\alpha \leq 0.01$

Metodika natijalariga ko'ra, 10 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan umumta'lim maktabi pedagoglarida kasbiy stress konfrontatsion koping ($r=0,95$; $\alpha \leq 0,05$), ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash ($r=0,88$; $\alpha \leq 0,05$), o'zini chetga olish mexanizmlari ($r=0,48$; $\alpha \leq 0,05$) bilan ahamiyatli musbat bog'liqlik qayd etilgan bo'lsa, ijobiy baholash ($r=-0,44$;

$\alpha \leq 0,05$) bilan manfiy korelyatsion aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bundan shuni anglash mumkinki, pedagoglarda kasbiy stressning ortishi muammoli vaziyatlarda yechim topishga o'z ta'sirini o'tkazib, ularda ko'proq qarama-qarshilik, boshqalarning emotsional dalda berishini kutish, o'zining e'tiborini boshqa narsalarga

yo'naltirish kabi holatlarning kuzatilishiga olib keladi. Shuningdek, ish faoliyatida yuzaga keladigan stresslar muammoga ijobiy baho berish, uning foydali tomonlarini ko'ra olish xususiyatlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

15 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda kasbiy stress muammoni hal qilishni rejalashtirish ($r=-0,04$; $o\leq 0,05$) bilan o'zaro teskari aloqadorlikka egaligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan shuni qayd etish joizki, o'qituvchilardagi stressli holatlar mavjud vaziyatni va mumkin bo'lgan xatti-harakatlarni maqsadli tahlil qilish ko'nikmalariga salbiy ta'sir qiladi. Shu bilan bir qatorda, muammoni hal qilish strategiyasini ishlab chiqish, obyektiv sharoitlar, o'tgan tajriba va mavjud resurslarni hisobga olgan holda o'z harakatlarini rejalashtirish o'rqli to'siqlarni bartaraf etishga urinishlarning sezilarli ravishda pasayishiga sabab bo'ladi.

15 yildan yuqori ish stajiga ega bo'lgan pedagoglarda kasbiy stress konfrontatsion koping ($r=0,17$; $o\leq 0,01$), ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash ($r=0,15$; $o\leq 0,05$) bilan ahamiyatli ijobiy korrelyatsion bog'liqlik aniqlangan bo'lsa, o'z-o'zini nazorat qilish ($r=-0,44$; $o\leq 0,05$) bilan manfiy aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, pedagoglarda kasbiy stressning namoyon bo'lishi maqsadli bo'lmagan xatti-harakatlar orqli muammoni hal qilishga urinishlarni, vaziyatni o'zgartirishga yoki yuzaga kelgan qiyinchiliklar bilan bog'liq salbiy his-tuyg'ularga javob berishga

qaratilgan aniq harakatlarning amalga oshirilishiga turtki beradi. Shuningdek, ularda tashqi (ijtimoiy) resurslarni jalb qilish, axborot, hissiy va samarali yordamni izlash orqli muammoni hal qilishga urinishlar kuzatiladi. Bu esa boshqa insonlar bilan o'zaro munosabatlarga e'tibor qaratish, maslahat, hamdardlik bilan tavsiflanib, asosan, emotsional qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyoj tinglash, empatik javob olish, kimgadir o'z his-tuyg'ularini baham ko'rish istagi bilan namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, kasbiy stress pedagoglarda o'z-o'zini nazorat qilish xususiyatlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Ayniqsa, muammo bilan bog'liq salbiy his-tuyg'ularni yengishda hissiyotlarni ongli ravishda bostirish va cheklash, ularning vaziyatni baholashga ta'sirini kamaytirish hamda xatti-harakatlar strategiyasini tanlash, xulq-atvorni nazorat qilishga urinish kabi muhim jarayonlarning tarkib topishiga xalal beradi.

Pedagoglarda kasbiy stressning koping xulq-atvor mexanizmlariga ta'sir jarayoni o'rganib chiqilganda, shu narsa ayon bo'ldiki, har ikkala hodisa ayrim nuqtalarda ijobiy bog'liqlikni qayd etsa, ba'zi hollarda salbiy aloqadorlik ham ko'zga tashlanadi. Shuningdek, metodika bo'yicha olingan natijalar tahlil qilinganda, pedagoglarda kasbiy stressning koping-strategiyalari bilan ahamiyatli bog'lanishlari ish stajlariga qarab tafovut qilishi kuzatildi. Bu esa shaxsning mehnat faoliyati davomida turli omillar kasbiy stressning namoyon bo'lishiga o'ziga xos ta'sir o'tkazadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.06.2022 йилдаги ПҚ-289 сон «Педагогик таълим сифатини ошириш ва педагог кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари фаолиятини янада ривожлантириш чора тadbirlari tўғрисида».- <https://lex.uz/uz/docs/6079561>
2. Стандарты и мониторинг в образовании. 1999. № 2.
3. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. СПб.: -Питер: 2006.
4. Юров Ю.В. Психологические основы адаптации и реабилитации. -Воронеж: ВГПУ. 2007.
5. Юров Ю.В., Григорьев А.И., Юров А.Ю. Психологическая коррекция стресса и стрессовых расстройств. - Воронеж: ВГПУ. 2011.
6. Beck A.T. The diagnosis and management of depression. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 2000.
7. Cannon, W.B. The wisdom of the body. -New York: W.W.Norton, -P.1932.
8. Ушакова Е. Здоровье учителя: причины недугов и их профилактика. // Директор школы. 2009. №1.
9. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя. // Вопросы психологии. 1994. №6.
10. Фонтана Д. Как справиться со стрессом. - М.: Педагогика. - Пресс
11. Немов Р.С., Алтунина М.Р. Социальная психология. - М.: Питер. 2008.
12. Нуллер Ю.В. Диагностика и терапия деперсонализационного расстройства. -М.: «Наука» 2019.

REZYUME. Mazkur maqolada pedagog faoliyatida koping strategiyaning amaliy ahamiyati tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализирована практическое значение копинг стратегии в деятельности педагога.

SUMMARY. This article analyzed the practical significance of the teacher's coping.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ВА ИЖТИМОЙ ҲАЁТДА ҲАДИСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК АҲАМИЯТИ

А.Б.Қодирова – психология фанлари бўйича фалсафа доктори
Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: таълим тизими, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий қадриятлар, баркамол авлод, Ҳадис.

Ключевые слова: система образования, общественная жизнь, нравственные ценности, зрелое поколение, Ҳадис.

Key words: educational system, social life, moral values, mature generation, Hadis.

Баркамол авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда асосий манбалардан бири – бу Ҳадислардир. Ҳадиси шарифда Пайғамбаримизнинг ҳаёти ва фаолияти, диний, маърифий-ахлоқий йўл йўриқлари, ҳикматли сўзлари, маданият, маънавият, ахлоқ-одоб, таълим-тарбияга оид тушунчаларни камраб олган кўрсатмалар мавжуд. Таълим-тарбия жараёнида бу ҳадислардан фойдаланиш катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, ёш авлодга маънавий-ахлоқий таълим-тарбия беришда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Ҳадисларда кишиларнинг бир-бири билан дўст, тинч-тотув яшаши, мурувватли, меҳр-шафкатли бўлиши кераклиги ҳақидаги ғоя ҳам илгари сурилади. Булар ота-она ва фарзандлар, опа-сингил, ака-ука,

қариндошлар, қўшнилар ўртасидаги муомала муносабатларда намоён бўлади. Ҳақиқий маънавий-ахлоқий юксак инсон ота-она, опа-сингил ака-ука ва яқин дўстларига, бева-бечораларга, қариларга, ногирон, етим-есир қўшниларига яхшилик қилади, бу яхшилик улар ўртасидаги меҳр-муҳаббатни ва самимийликни кучайтиради.

Ҳадисларда инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, илмий билимларни қай даражада эгаллагани, ўз билими билан атрофдагиларга, жамиятга фойда келтирувчи шахс бўлиб етишишида муҳим омил-билим деб кўрсатилади. Инсон одоб-ахлоқни илм орқали ва факат илм орқали ўрганиши мумкин. Шунинг учун

“Илм ибодатдан афзалдир” ёки, “Бир соат илм ўрганиш бир кечалик тоат ибодатдан афзал. Бир кунлик илм ўрганиш уч ой рўза тутишдан ҳам афзалроқдир” дейилган ҳадисларда.

“Илм толиби бўлиш фарздир. Толиби илмга ҳар бир нарса истиғфор айтади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам”. Билимсизлик кишиларни нодонликка олиб келади, илмсиз жамятда эса жаҳолат, разолат ҳукмронлик қилади. “Илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмағай” дейди, Имом ал-Бухорий ҳазратлари.

Ҳадисларни тарқатиш ва ёйишда Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари айтган, шунингдек у кишининг фикр-мулоҳазалари, панду насиҳати, кўрсатмалари ҳақида Пайғамбар алайҳиссаломнинг яқин қариндош-уруғлари, саҳобалари ва сафдошлари айтган ҳадислар олдиниға оғзаки ҳолда эл орасида тарқалиб юрган, кейинчалик, яъни ҳижрий иккинчи асрнинг (мелодий VIII асрнинг) ўрталаридан бошлаб ушбу ҳадисларни қоғозга тушириб йиғишга ҳаракатлар кенг кўламда авж олиб кетди. ...Манбаларда кўрсатилишича, VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб ғоятда ривожланиб кетган ҳадислар билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан ортиқ муаллифлар шугулланган [4:61].

Яна шуниси диққатга сазоворки, олтига машхур муҳаддиснинг икки нафари, асосийлари Ўрта Осиё заминидан чиқиб ижод қилган олимлардир. Ҳадис илми учун «олтин давр» ҳисобланган IX асрда машхур муҳаддислардан бири Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий яшаб ижод қилади [4:84,388].

Ҳозирги вақтда ҳадисларнинг барча турлари ва қисмларини мукаммал билишлик ҳаммага ҳам муяссар эмас, хусусан, араб тилида ёзилган китоблардан баҳраманд бўлувчилар ниҳоят даражада оз. Шунинг учун ҳам мазкур ҳадислар ўзбек тилига ағдарилиб мумкин қадар кўпчиликка тушунарли бўлиши йўлида ижтиҳод қилинди [4:5].

Ҳадисларнинг том маъносида, замирида катта мазмун борлиги тарбия жараёни ривожига хизмат қилиши табиийдир.

Ҳодимлар ёрдамида ўқувчи ва талабалар учун энг муҳими ўзларининг ички дунёлари - маънавий жиҳатдан камолотга интилиши кучаяди. Ташқи оламга, кишиларга муносабат чуқур ички маънавий мазмун касб этади. Узининг ички дунёсини англаш ўспирин ёшларда қувонч билан бирга кўп ташвиш ва ички кечинмаларни ҳам келтириб чиқаради. Бунда асосий зиддият ички маънавий дунё "мен" билан ташқи ҳуқ-атвор нормаларининг бир-бирига мос келмаслигидир. Бу эса ёшларда ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини назорат қилишнинг кучайиши билан характерланади. Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларида ўзлигини англашнинг тақрорланмас хусусиятлари билан бирга шахсий, ахлоқий, касбий масалаларни ҳал қилишда яққалик ҳиссини сезиши ҳам жуда муҳим хусусиятдир. Ўз ҳаётига доир масалаларни яққа ҳолда ички бир туйғу билан муҳокама қилиш, ўзининг ботиний нидосини, ички овозини эшитиш асосида чуқур маънавий-ахлоқий сифатларни ўзига сингдиришга эҳтиёж кучаяди. Булар-

нинг ҳаммаси асосида келажак масаласи, келажак орзулар ҳақида ўйлар, ёшлар фикри-зикрида белгиловчи бўлиб қолади.

Бу масалаларни ҳал қилишда катталар билан мулоқотга эҳтиёж сезади. Мактабнинг юқори синф ўқувчиларидаги жинсий балоғатга етишишнинг кучайиши севги-муҳаббат ҳисларини унинг ҳаётида муҳим масалага айлантиради. Бу ёшда ўқувчиларда маълум мақсад пайдо бўлади ва мустаҳкамланади. Шахсий мақсадларнинг умумлашиб ва йириклашиб бориши асосида маънавий-ахлоқий кадриятларнинг барқарорлашиши юз беради. Шу билан бирга мотив ва мақсадлар аниқлашиб, табақалашади. Мавҳум, орзу тарзидаги ҳаёт мақсадлари аниқланиб, аниқ бир қомиллик тариқасида шаклланади. Ҳаёт мақсади ва у асосида шаклланган идеал бир вақтнинг ўзида мураккаб тузилишга эга бўлиб, ўспирин ҳаётида ижтимоий ва ахлоқий ҳодиса даражасига кўтарилади. "Ким бўламан" (касбий ўзини англаш) билан "қанақа бўламан" (маънавий-ахлоқий ўзини англаш) аввал аниқ англашилмаган бўлса, ўқувчиларда аниқ ҳаёт мақсадига айланадики, бу эса унинг маънавий-ахлоқий тарбиясининг моҳиятини ташкил этади.

Ўқувчи ва талабаларининг ахлоқийлиги унинг юриш, туриш ва ҳатти-ҳаракатларининг мажмуи бўлиб, ҳаёт мақсадиға йўналтиради. Юксак ахлоқийлик маълум андоза, инсоннинг ўзига жалб қиладиган ҳатти-ҳаракат меъёрлари асос бўлиб хизмат қилади. Шахс ахлоқийлиги бевосита кучли ижтимоий таъсир остида шаклланади. Бунда ахлоқийликнинг моҳияти, йўналишини белгилашда мафкура ва дунёқараш муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчилар ахлоқийлигининг намунаси сифатида инсонлар юксак кадрлайдиган, эл-юрт ҳурматиға сазовор бўлган, ўрнатқ олса арзийдиган кишилар намуна бўлиб хизмат қилади. Умумий ўрта таълим мактаб даври шахс ривожланиши ва камолотининг маълум босқичи бўлиб, болалик ва етуқлик ўртасидаги кўприқдир. Инсон ёши ва ижтимоий имкониятлари ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Чунки инсон ёши ва унга мос келувчи ривожланиш даражаси унинг бевосита ёки билвосита ижтимоий мавқеини, фаолиятининг, характери ва ижтимоий қизиқишининг кенглиги (диапазони)ни белгилайди. Ўқувчилар катталарға қарамликдан қутулиб, мустақил ва маъсулиятли етуқликка ўтиш билан характерланади. Бунда бир томондан, жисмоний ва жинсий етилишнинг тугалланиши бўлса, иккинчи томондан, ижтимоий етуқликка эришилади. Бу даврда муҳим психик жараёнларидан бири – ўзлигини англашнинг кескин тезлашуви содир бўлади. Ўзлигини англашнинг тезлашуви, жинсий етилиш, ўспириннинг ўзига бўлган муносабатини кескин ўзгартириб, "Мен" масаласини кўндаланг қилиб қўяди. Жинсий етилиш, бўйининг ўсиши, жисмоний етуқлик, гавда ва ташқи кўринишнинг ўзгариши ўзига бўлган муносабатнинг ўзгаришиға сабаб бўлади. Бу ўзгаришлар фақат биологик хусусиятлар эмас, балки улар таъсири остида ўспиринда кескин шахсий ва ижтимоий ўзгаришлар ҳам юз беради [4:142].

Адабиётлар

1. Чориев З., Аннаев Т., Муртазаев Б., Аннаев Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2008, 149-б.
2. Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал Ҳаким ат-Термизий). – Т.: “Шарқ”, 2005, 80-б.
3. Термизий (Муҳаммад ибн Али Ҳаким). Нодир масалалар /араб тилидан таржима/. Мукаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи И.С.Усмонов. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2007, 88-б.
4. Термизий алломалар. С.Турсунов ва бошқ. –Тошкент: “Yangi nashr”, 2015, 272-б.
5. Ал-Ҳаким ат-Термизий, Қайтарилган амаллар (ал-Манхийёт). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи М.Исмоилов. -Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро маркази”, 2019. 256-б.
6. Кенжабек, Мирзо /Мусанниф/. Термиз тазкираси. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. 192-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада таълим тизимида ва ижтимоӣ ҳаётда Ҳадислардан фойдаланишнинг психологик-педагогик аҳамияти таҳлил қилинган. Шунингдек, Куръони Карим ва Ҳадислар баркамол авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда асосий манабалар сифатидаги ўрни ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется психолого-педагогическая значимость использования хадисов в системе образования и общественной жизни. Также обсуждается роль Священного Корана и хадисов как основных источников в духовно-нравственном воспитании совершенного поколения.

SUMMARY. The article analyzes the psychological and pedagogical importance of using Hadiths in the educational system and social life. Also, the role of the Holy Qur'an and Hadiths as the main sources in the spiritual and moral upbringing of a perfect generation was discussed.

JASLARDŲN KÁSIP TAŲLAWINDA TÁSIR ETIWSHI FAKTORLAR HÁM ORTALÍQ

M.A.Matkarimova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedeagogika instituti

Tayanch soʻzlar: faktorlar, kasb tanlash, qiziquvchanlik, qobiliyatlar, moyillik, kasbiy oʻzlikni anglash.

Ключевые слова: факторы, выбор профессии, интерес, способности, склонности, самоопределение.

Key words: factors, choice of profession, interest, abilities, inclinations, self-determination.

Kásipti duris taŲlaw insannŲn baxitli jasawında, jámiyette óz ornına iye bolıwında hám óz mıtájligin aŲlap jetiwinde kórinedi. Hár bir insan óz kásibin toliq meŲgerip, maman qánige bolıp jetilisiwi mámleketimizdiŲn rawajlanıwına gúllep jasawında úlesin qosarı sózsiz. JaslarımızdiŲn kásip iyelewinde hám óz ornın tabıwında ortalıq, tálim-tárbiya, mektep hám ata-ananıŲn ornı ayrıqsha. JaslardıŲn kásip taŲlawı bul - psixologiyalıq process bolǵanlıqtan, olardı belgili bir kásipke baǵdarlawda bir qansha faktorlar tásir etedi, sebebi adamlarda psixologiyalıq processler hám ózgeshelikler hár qıylı boladı. Bul olardıŲn individual-psixologiyalıq ózgeshelikleri menen baylanıslı bolıp, barlıq jaslarda ózligin aŲlap jete bermeydi, óziniŲn qálewlerin toliq aŲlamaǵanlıqtan, ayrımları basqalardıŲn tásirine túsip qalıw jaǵdayları da gúzetiledi. Kórinip turǵanıday kásip taŲlawda jaslarǵa bir neshe ishki hám sırtqı faktorlar tásir etip, olardıŲn shaqqan, alǵır yaki bos bolıw onın kásip taŲlawǵa bolǵan múnásibetinde de kórinedi.

PikirimizdiŲn dáliyli sıpatında psixologlar A.I.Zelichenko hám A.G.Shmelevlarda kásip taŲlawdıŲn ishki hám sırtqı faktorların bolıp, kásipke tayarlawshı motivaciyalardı kórsetip berdi. Alımlar sırtqı motivaciyalıq faktorlardı úshke bolıp kórsetken: [1:178].

1) Kásip taŲlawda insaŲǵa óz tásirin ótkeretuǵın basımlar – ózgerle tárepinen kórsetiletuǵın usınıslar, másláhátler, jol-jobalar, sonday-aq insaŲǵa tásir etiwshi kino hám ádebiyatlarıda qaharmanlar; obyektiv xarakterge iye bolǵan talaplar (watanǵa xızmet etiw, shaŲaraqtıŲn materiallıq jaǵdayı h.t.b).

2) Insanı ózine tartıwshı yaki ózinen uzaqlastırıwshı xızmet túrleri: átirapımızdaǵı adamlardıŲn «sociallıq jetiskelik» etalonlarıŲn birligi (moda, abıroy h.t.b).

3) Inerciya: Baslanǵısh social roller streotipi.

Al, ishki motivaciyalıq faktorlarǵa - kásiptegi motivacion faktorlar, miynet shárayatına hám kásipten tısqarı imkaniyatlarıŲn barlıǵına baylanıslı dep kórsetip ótken. Bul faktorlardan tısqarı kásipke iye bolıwda oqıwshınıŲn bilimi, qábileti, qızıǵıwshılıqları, aldına qoyǵan maqsetleri de áhmiyetli orın tutadı. Hár bir insan ózine jarasa individual ózgesheliklerge iye bolıp olardaǵı psixologiyalıq qubılıslarda hár túrli bolıwın esapqa alıwımız lazı. JaslardıŲn bilimlerde ózlestiriwine itibar qaratqanıwızda, ayrımları teoriyalıq bilimlerde tez ózlestirse, al bazı birewleri ámeliyat dawamında aŲsat hám tez ózlestiredi. Kásip taŲlawǵa kelgende ayrım jaslarımızdiŲn ele bir qararǵa kelmegenligi, aldına qoyǵan maqsetlerin toliq aŲlap jetpegenligi ushın da kásip taŲlawda qıynaladı. Al, bazı birewlerine qaysı kásip iyesi bolsa da báribir, sebebi olar kásip taŲlawdıŲn áhmiyeti haqqında anıq magliwmatlarǵa iye emes.

Kásipler álemin keŲnen úyrenen hám kásip taŲlaw bul insanlardıŲn óz táǵdirin belgilew ekenligi haqqında keŲ kólemli jumıslar alıp barǵan rus alımı E.A.Klimov

óspirimlerdeŲn kásip taŲlawına tásir etiwshi tiykarǵı segiz faktordı kórsetip ótken: [2].

1. Ata-analar hám shaŲaraqtıǵı jası úlkenlerdin ornı. Ata-analar kóp jaǵdaylarda balalarǵa taŲlaw imkaniyatın beredi. SonıŲn menen birge, baladan erkin bolıwdı, juwapkershilikti hám qanday da bir (iniciativa) baslamalar kórsetiwdi talap qıladı. Bazı ata-analar balanıŲn taŲlawına razı bolmastaŲn, rejesin ózgertiwdi hám qayta taŲlaw qılıwdı usınıs qılatuǵın jaǵdaylar da ushırasadı. Kásipti taŲlawda ata-analar kóbinshe óz múnásibetleri menen de tosqınlıq qıladı, sebebi ózleri erise almaǵan xızmet túrlerinde perzentlerin kóriwdi qáleydi. Gúzetiwler sonı kórsetedi, ayrım jaǵdaylarda óspirimler hár qanday oqıw ornına kırıwde olardıŲn pikirine tayanıp, ata-analarıŲn taŲlawına razı boladı.

2. DoslardıŲn tutqan ornı. Úlken klass oqıwshılarıŲn doslıq qatnası júdá bekkem bolǵanlıqtan, kásip taŲlaw waqtında da olardı shetlep óte almaymız. Kishi topardıŲn kásip taŲlawda da sezilerli tásirin kóriwimiz múmkin, bul ásirese standart pikirleytuǵın, ózgelerge elikleytin hám streotiplerge iye bolǵan, óz ornın taba almaǵan oqıwshılarda ayqın kórinedi. Albette, aqıl menen is kóretuǵın topar ortalıǵındaǵı óz teŲlesleri menen qarim-qatnas unamlı nátiyjesin kórsetedi. Dosları menen birge bolıw jámiyettegi normalardı ózlestiriwde, óz «men»in hám ózin húrmet qılıwdı qalıplestiriw ushın kerek. Biraq, óspirimniŲn ulıwmalıq hám joqarı dárejedeǵı narse-hádiyselerdi kóriwi ushın basqalarǵa qarap, aŲlamay tákirarlagannan kóre, óziniŲn jeke ózgesheliklerin úyrenip, qaysı tarawda qábiletli bolsa sol tárepke baǵdarlaǵan maqul.

3. Mektepte oqıtıwshılarıŲn ornı. Hár bir oqıtıwshı oqıw processinde oqıwshılarıŲn minez-qulqına, is-háreketlerine qarap, olardıŲn qızıǵıwshılıqların, qábiletlerin, pikirlerin analiz qıladı hám álbette júdá qımbatlı másláhátler beriwı múmkin. Bunnan tısqarı tájiriyebe oqıtıwshılar tárepinen mektepte kásip taŲlaw haqqında usınıslar berilse, naduris pikirler saplastırılса, balada anıq túsiniqlerdeŲn payda bolıwına járdem beredi.

4. Shaxsiy professional rejeler. Bul jaǵdayda rejeler kásipti ózlestiriw basqışındaǵı ideyalardı aŲlatadı, bunıŲn ushın qosımsha qurallar kerek boladı. Rejeler insannıŲn aqlına hám tábiyatına qarap dúziledi. Qáte-kemshilikler júzege kelgende, professional rejeni dúziwde járdem beretuǵın qánige menen baylanısw, másláhátler alıw maqsetke muwapıq boladı.

5. Qábiletler. Bul insannıŲn individual psixologiyalıq ózgesheligi bolıp, miynette yaki qanday da bir xızmet túrinde júzege keledi hám onı ámelde paydalanıw jetiskenklikke erisiwdiŲn shárti esaplanadı. Bilim alıw, kónlikpelerdi iyelew processiniŲn tezligi, tereŲligi, iyiliwshenligi kúshli qábiletke baylanıslı. Al qábiletliŲn ózi bilim hám kónlikpege kirmeydi. Konlikpeler insan ómiri dawamında rawajlanıwı múmkin. Insan qábiletliginiŲn ózine tánligi tek ǵana akademik jetiskenklik bolmastaŲn, balkim hár bir tarawda úlken

nátıyjelermen de bahalanıwı múmkin. Olar obyektiv ideyalar, sonday-aq, óz-ózin biliwge qaratılğan arnawlı izertlewler járdeminde qalıptestirilip barıladı.

6. Jámiyet tárepinen tán alınıw ushın dawalargerlik dárejesi. Xızmet jolin rejlestirgende, dawalargerlik dárejesi reallıqqa sáykes keliwi zárúr. İnsannıń ishki kóz-qarasları haqıyqıy turmısqa sáykes kelmewi insannıń úmitsizlikke túsiwine, rejeler ózgeriwine hám adamda kútilmegen jaǵdaylar payda bolıwına alıp keledi.

7. Kásip haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolıw dárejesi. Belgili bir kásipke tiyisli maǵlıwmatlardıń buzılmaǵanlıǵına, tolıq emes hám bir tárepleme bolıp qalmawına itibar qaratıw lazım. Kásiptiń tek ǵana sırtqı kórinisine yaki bir tárepine qızıqtırıw úlken qátelege hám awmetsizlikke alıp keliwi múmkin. Mısalı aktyordı saxnada, kinoda kórgenimizde basqa, kúndelikli turmısta basqa. Jurnalistlerde hár kúni telewizion kórsetiwlerde shıǵa bermeydi, on minutlıq xabarlı tayarlaw ushın olar kop jaǵdaylarda maǵlıwmat toplaydı, arxivlerdi qayta isleydi, bir qansha adamlar menen sáwbetlesedi, bunnan tisqari tayarlanǵan maǵlıwmatlar basqa kásiplerleri tárepinen de efirge uzatılıwı múmkin. Belgili bir kásip iyesi qanday isler menen shuǵıllanatuǵınıń biliw ushın jaslar kásipler boyınsha klassifikaciyalanǵan klasslar, túrler, bólimler hám toparlardı úyrenip olar arasındaqı baylanıstı túsiniwi lazım. Ata-analar hám oqıtıwshılardıń kópshiligi, sonday-aq kásipke baǵdarlawshı psixologlar jaslar ushın isenimli maǵlıwmatlar alıwǵa járdem beredi.

8. Meyillik. Meyillikler insandaǵı bos waqıtınıń kóp bólegin sarıplaytuǵın hám ózine unaytuǵın is-háreketlerde

payda boladı. Bular belgili bir qábiletler menen bekkemlenen qızıǵıwshılıqlarda kórinedi.

Ulıwma alǵanda kásip tańlawǵa tásir etiwshi faktorlardı ádette eki toparǵa birlestiremez: subyektiv hám obyektiv. Subyektiv faktorlarda qızıǵıwshılıqlar, qábiletler tiykarınan temperament hám xarakter ayırıqsha ahmiyetli sanaladı. Obyektiv faktorlarda tayarlıq dárejesi (úlgeriwi), densawlıǵı, kásipler álemi haqqındaqı maǵlıwmat dárejesi túsiniledi. Sociallıq xarakter menen obyektiv faktorlar júda tıǵız baylanısta boladı, mısalı ata-analardıń bilim dárejesi, social ortalıq, átiraptaǵılardıń pikirleri [3].

Kórsetilip ótilgen faktorlardan tisqari danıshpan atababalarımızda kásip-ónerli bolıwdıń áhmiyeti haqqında óz shıǵarmalarında aytıp ótken. Ullı enciklopidist alım Ibn Sinonıń pikirinshe adamlar óz tábiyatınan kelip shıǵıp kásip tańlasa maqsetke muwapıq hám hár bir insan ózine tán ózgesheliklerge iye, uqsas insanlar kemnen-kem jaǵdaylarda ushırasadı dep kórsetip ótken. Kayqawısta óziniń «Qabusnama» shıǵarmasında «Eger aqlıń bolsa óner úyren, sebebi ónersiz aql-bassız dene, jansız gewde sıyaqlı.... Háy perzentim, esińde bolsın, ónersiz adam hámıyshe paydasız boladı hám hesh kimge nápin tiygizbes» [1:8].

Juwmaqlap aytqanda joqarıdaǵı pikirlerdi analizlep qarasaq, kásip tańlawda tásir etiwshi bir neshe faktorlardı hám motivlerdiń quramalı process ekenligin, jaslardıń sociallıq hám jeke mıtájliklerine juwap beretuǵın kásipti durıs hám sanalı túrde tańlaw ushın olarǵa kásiplik bilimlerge iye tájiriybeli qánigeler járdemi kerek. Yaǵnıy psixologiyalıq-pedagogikalıq járdem, professional másláhátler hám xızmet basqıshlarında izbe-iz ótiwdi dawamlı túrde úyretip barıwımız áhmiyetli dep esaplaymız.

Ádebiyatlar

1. Abduraxmonov F.R., Abduraxmonova Z.E. Kasb psixologiyasi. -T.: 2014, 178-b.
2. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. -M.: «Akademiya», 2004, -S.304.
3. Baygajanova G.K. Faktori, vliyayuchie na professionalnoe samoopredelenie v yunosheskom vozraste. // Nauka i obrazovanie segodnya. 2019, -S.-115.

REZYUME. Maqolada ijtimoiy psixologiyadagi muammolardan biri yoshlarning kasb tanlashi, ulardagi individual xususiyatlar va unga ta'sir qiluvshi faktorlar ko'rib chiqildi. O'spirinlarning kasb tanlashida ota-onalar va o'qituvchilarning o'zni va ijtimoiy muhit haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье одной из проблем социальной психологии является выбор карьеры молодыми людьми, их индивидуальные особенности и факторы влияния. Обсуждается влияние родителей и учителей и социальной среды на выбор профессии подростками.

SUMMARY. The article presents one of the problems of social psychology is the choice of a career by young people, their individual characteristics and influence factors. The influence of parents, teachers and the social environment is discussed on the choice of profession by adolescents.

BOLA SHAXSINING KOGNITIV RIVOJLANISHIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA'SIRI

M.A.Norbosheva – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Termez davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kognitiv rivojlanish, maktabgacha yoshdagi bolalar, raqamli texnologiyalar, raqamli faoliyat, raqamli qurilmalar.

Ключевые слова: познавательное развитие, дошкольники, цифровые технологии, цифровая деятельность, цифровые устройства.

Key words: cognitive development, preschool children, digital technologies, digital activities, digital devices.

Globalashuv jarayoni barcha sohalar va barcha yoshdagilarga o'z ta'sirini o'tkazayotganligi hech kimga sir emas. Zamonaviy axborot asrida inson kompyuter, planshet, smartfon kabi qurilmalar bilan tanishishni erta bolalikdan boshlamogda. Bolalarning ilk yoshdanoq raqamli texnologiyalar, gadjetlar bilan oshno bo'lishi qanchalik foydali yoki zararli ekanligi ko'pchilik mutaxassis (pedagoglar, psixologlar, pediatriklar, fiziologlar)larni o'ylantirmogda. Qaysidir ma'noda bolani rivojlanishiga yordam bermogda deguvchilar bo'lganidek, bola organizmi rivojiga zararli deb qaraydiganlar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Tadqiqotchilar (L.F.Obuxova, G.V.Soldatova, V.N.Shlyapnikov, S.Tisseron, E.O.Smirnova, M.V.Belousova va boshqalar) raqamli texnologiyalarning bolalar uchun foydalanish imkoniyatlari mavjudligining bir qator obyektiv sabablarini ta'kidlashmogda.

Tadqiqotchilar fikricha, go'dakligidanoq bolaga - kompyuter qurilmalaridan foydalanish jarayonini sezilarli darajada soddalashtirilgan sensorli ekran o'yinchoqlar olib berish, ota-onalar va kattalar o'zlarining qurilmalariga kirish zarurligini sezadigan va yosh avlodga o'rnak bo'ladigan xulq-atvor odatlarini namoyon qilish orqali imkoniyat yaratayotganligini aytishmogda.

Raqamli qurilmaning bola uchun jozibadorligi uni "ota-onaning ajralmas yordamchisi"ga aylantiradi, chunki u bolaga qulayligi, chalg'itishi va rivojlanishi uchun universal vosita, har qanday yoshdagi bolalar uchun ko'ngilochar va ta'lim tarkibini rivojlantirish, 3 yoshgacha bo'lgan bolalarga smartfonlar uchun ilovalar mavjudligi bunga misol bo'la oladi.

Turli yoshdagi bolalar tomonidan raqamli qurilmalardan foydalanish ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar, jumladan,

A.Abduqodirov, N.Begmatova, U.Xaliqova, S.Novoselova, G.Petku, S.Tisseron, R.Patslaf, M.Spitzer, G.V.Soldatova, V.N.Shlyapnikov, L.I.Elkoninova, E.O.Smirnova, M.V.Tendryakova, E.V.Gulyaev, Yu.A.Soloveva, E.A.Kulikova, N.V.Belinova, B.Xoffman, Z.Genc va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Ma'lumki, ushbu sohada bolalarning faoliyati turlari, kiber-xavfsizlik va Internetdagi xatarlar, raqamli texnologiyalarning bolalar rivojlanishi va o'qishi uchun ahamiyati va boshqa ko'plab masalalar tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda.

Tadqiqotchilar maktabgacha yoshdagi bolalarning raqamli texnologiyalar bilan o'zaro ta'sirining xususiyatlariga alohida e'tibor berishadi. Shunday qilib, internetni rivojlantirish jamg'armasining yaqinda o'tkazilgan tadqiqotida, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun shaxsiy kompyuterga qaraganda planshetni o'zlashtirish osonroq ekanligini ko'rsatdi, chunki ulardan foydalanish qulayroq (sichqoncha, klaviatura va boshqalar).

Interfeysning soddaligi va ko'p qirraliligi tufayli raqamli qurilmalar bolaning sevimli o'yinchog'iga aylanadi, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun asosiy faoliyat turi bu o'yin. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn aloqaga kelsak, aksariyat maktabgacha yoshdagi bolalar ularni zerikarli va qiziqmas deb bilishadi [3:82].

Raqamli texnologiyalar bolalarning kognitiv rivojlanishiga qay darajada ta'sir qilishi masalasi katta qiziqish uyg'otmoqda. Ushbu muammoni hal qilish uchun kamida ikkita yondashuv mavjud.

Birinchi qarashga ko'ra (S.Tisseron, R.Patslaf, M.Spitzer, L.I.Elkoninova, E.O.Smirnova, M.V.Tendryakova va boshqalar) raqamli texnologiyalarni bolalarning kognitiv rivojlanishiga ta'siri salbiy. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, kompyuter ma'lumot olish vositasi emas, balki iste'mol qilish, mustaqil kasbga aylanadigan hissiy taassurotlar manbai bo'lib qoladi.

Kompyuter ekrani tobora jismoniy faollikni, obyektiv va ishlab chiqarish faoliyatini, o'yinni, kattalar bilan yaqin aloqa o'rini bosadi (E.O.Smirnova). Raqamli texnologiyalardan, ayniqsa, bolalikda, haddan tashqari ko'p foydalanish, miyaning plastmassasidan kelib chiqqan holda, "raqamli demans" yoki "raqamli demans" deb ataladigan rivojlanish kabi jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, bu avvalambor, o'zlarining aqliy qobiliyatlaridan foydalanishni cheklash bilan tavsiflanadi. Chunki harakatlarning bir qismi kompyuter tomonidan amalga oshiriladi (M.Spitzer).

Ushbu nuqtayi nazarga amal qilgan olimlar, maktabgacha yoshdagi bolalarning kundalik hayotiga raqamli texnologiyalarni joriy etishga yo'l qo'ymaslikka chaqirmoqda. Shu bilan birga mutaxassislar raqamli texnologiyalardan nafaqat kompyuterlar, planshetlar va smartfonlarga, balki televizorlarga ham murojaat qilishadi va pedagoglar hamda ota-onalar jamoalariga xuddi shunday ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tavsiya etadilar.

Ularning asosiy isboti shundaki, bolalar ijodiy o'yinlarga, atrofdagi dunyoni va barkamol rivojlanishni ta'minlaydigan boshqa tadbirlarni o'rganishga kamroq vaqt sarflaydilar.

Muammoni tushunishga asoslanib, fransuz olimi S.Tisseron ota-onalar va o'qituvchilar uchun "3/6/9/12: kompyuter qaramligiga yo'l qo'ymaslik kerak" nomli tavsiyalar dasturini ishlab chiqdi.

Ushbu dastur bolalar tomonidan raqamli texnologiyalardan foydalanishning asosiy qoidalarini o'z

ichiga oladi: bolaning kompyuter va televizor ekrani oldida o'tkazadigan vaqtini cheklash, Internet va ijtimoiy tarmoqlar bilan tanishish uchun yosh chegarasi, yoshga qarab bolalar uchun mavjud bo'lishi mumkin va foydali bo'lishi mumkin bo'lgan raqamli faoliyat turlari ko'rsatilgan [7:23].

Maktabgacha yoshdagi bolalarga kelsak, ular uchun raqamli faoliyatning asosiy turi bu o'yin bo'lib, uni tadqiq qilishda tadqiqotchilar katta e'tibor berishadi. Mutaxassislar virtual o'yin an'anaviy o'yinning analogi emas degan xulosaga kelishadi va kompyuterning o'zi madaniy obyekt sifatida o'yinchoq emas - bu pleyer va o'yin o'rtasidagi bo'shliqqa kirib boradigan murakkab "qurilma / qurol" (L.I.Elkoninova, I.S. Grigorev).

Boshqa narsalar qatorida, psixologlar virtual o'yinlarga haddan tashqari ishtiyoq bilan yashirin xavflardan qo'rqishadi. E.K.Yaglovskaya maktabgacha yoshdagi bolalar orasida tadqiqot o'tkazadi. Kvestlar va arkadalar kabi o'yin turlarini yaxshi ko'radigan bolalar, umuman kompyuter o'yinlarini o'ynamaydigan tengdoshlariga qaraganda, tasavvur taraqqiyotining rivojlanish sur'atlarini sezilarli darajada kamligi aniqlandi. Arkada sevuvchilar tasavvurning eng past darajalarini namoyish etdilar [4:65].

Bolaning haddan tashqari raqamli faoliyatining aniq xavflaridan biri bu kompyuter va internetga qaramlikning kuchayganligi bo'lishi mumkin, bu haqiqiy dunyoga qiziqishning yo'qligi va virtual, raqamli dunyoni afzal ko'rishda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy tadqiqotlar (G.V.Soldatova, E.P.Rasskazova) 14 yoshdan katta o'spirinlar ko'pincha bu muammoga duch kelishini isbotlashga harakat qilgan, ammo 7 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalarning taxminan 13 foizi Internetga moyil bo'lishadi. Ushbu muammoning o'ylashga moyilligi bor, chunki tarmoq madaniyatiga qo'shilish yoshi kamaymoqda va shu bilan birga Internetga moyil bolalarning yoshi kamaymoqda. Bundan tashqari maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda o'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari hali ishlab chiqilmagan va ular shunchaki onlayn o'yin o'ynashga sarflanadigan vaqt miqdorini nazorat qila olmaydilar.

Biroq maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan raqamli qurilmalardan foydalanish muammosini hal qilishda yana bir yondashuv mavjud (E.V.Gulyaeva, Yu.A.Soloviev, E.A.Kulikova, N.V.Belinova, B.Hoffman, Z.Genc va boshqalar). Ushbu yondashuvga ko'ra, kompyuter rivojlanayotgan predmet muhitining boyituvchi elementiga aylanishi mumkin; u "bolalarning kognitiv faolligini rivojlantirishga, ijobiy hissiy muhitni yaratishga va shaxsni ijtimoiylashishiga hissa qo'shadi" [1:10].

Mamlakatimizda har qanday ta'lim tizimida, shu jumladan, maktabgacha ta'limda ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni tavsiya etuvchi me'yoriy hujjatlar mavjud.

Maktabgacha ta'lim sohasidagi amaliyot o'qituvchilari va mutaxassislari audio va vizual materiallarning namoyish etilishi uning yuqori interaktivligi, shuningdek, turli xil materiallar (video, audio yozuvlar, prezentatsiyalar va boshqalar) bilan ishlash qobiliyati tufayli yangi ma'lumotni qabul qilish samaradorligini oshiradi degan fikrga qo'shiladilar. Ularning fikriga ko'ra, raqamli texnologiyalarni pedagogik jarayonga qo'shilishi barqaror ijobiy motivatsiya va kognitiv qiziqishni rivojlantirish tufayli maktabda muvaffaqiyatli o'qishning asosini tashkil qilishi mumkin (E.A.Kulikova, N.V.Belinova).

Bugun maktabgacha ta'limda raqamli boyitishga xizmat qilmoqda. Ammo bu yoshdagi texnologiyalarning keng qo'llanilishi bir tomondan bolalarning psixofiziologik o'ziga xosligini inobatga olib bolalarni o'qishga, bilishga bo'lgan qiziqishlarini oshirsa, har qanday raqamli texnologiyalardan foydalanishda ikkinchi tomondan atrof-olam haqidagi tasavvurlarini ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim.

Adabiyotlar

1. Гуляева Е.В., Соловьева Ю.А. Компьютерные игры в жизни дошкольников. // Психологическая наука и образование, 2012. №2. -С. 5-12.
2. Солдатова Г.В., Шляпников В.Н. Новые образовательные и воспитательные технологии. Использование цифровых устройств детьми дошкольного возраста. // Нижегородское образование, 2015. № 3. -С. 78–85.
3. Тендрякова М.В. Старые и новые лики игры: игровая специфика виртуального пространства. // Культурно-историческая психология, 2008. №2 -С.60-68.
4. Beata Hoffman. Computer as a Threat or an Opportunity for Development of Children // Procedia – Social and Behavioral Sciences 146, 2014. С. 15 – 21
5. Lena Lee. Digital Media and Young Children's Learning: A Case Study of Using iPads in American Preschools // International Journal of Information and Education Technology, Vol. 5, No. 12, December 2015. -P. 947 – 950.
6. Serge Tisseron. Les dangers de la télé pour les bébés. Bruxelles: Yapaka.be, 2013. –P. 61.
7. Xalikova U.M. (2020). Maktabgacha ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbligi. Интернаука, 13-2, -P. 78-79.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/ra-amli-tehnologiyalar-vositasida-maktabgacha-yoshdagi-bolalarning-elementar-matematik-k-nikmalarini-shakllantirish>.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-talim-tashkilotlarining-talim-tarbiya-zharayonida-multimediaga-asoslangan-kompyuter-yinlarini-llash>.

REZYUME. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan raqamli qurilmalardan foydalanishni o'rganishda xorijiy yondashuvlar ko'rib chiqiladi, maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishiga raqamli texnologiyalarning ta'siri mumkin bo'lgan afzalliklar va xavflar haqida mulohazalar yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются зарубежные подходы к изучению использования цифровых устройств дошкольниками, комментируются возможные преимущества и опасности влияния цифровых технологий на познавательное развитие дошкольников.

SUMMARY. The article discusses foreign approaches to the study of the use of digital devices by preschoolers, comments on the possible advantages and dangers of the influence of digital technologies on the cognitive development of preschoolers.

Қарақалпақлар үшін Бердақта сондай әхмийетке ийе" деген пикирин бүгинги Бердақтаныўшылар үшін эпиграф ретинде қәстерленетуғынлығын орынлы атап көрсетеди. Бул мақалада Марат Көптілей улы Нурмухаммедовтың Республикамызға орайдан келген басшыға қарап, "Арада өсек, өтирик сөзлер көбеип баратыр. Буған гейпаралар инанып ис жүргизбекте, өсектен қалай қутыламыз, дегенде өткендеги бир данышпан, өсек айтқанларды қоя берип, өсек тыңлағанлардың қулағын кесе берин, сонда өсек тоқтайды" - деген төрели гәпти айтып көпшилик басшыларды ойландырғанын еске алыўы М.Нурмухаммедовтың адалатлылық тәрезисиниң басым екенлигинен дерек береді. Алым бул мақаласында М.Нурмухаммедовтың илимди раўажланыдырыўда қандай лаўазымларда ислеўинен тысқары, жигирмаға жақын жәмийетлик басламадағы хызметлерди атқарғанын, Қарақалпақ әдебияты бойынша он бир илим докторларын, он тоғыз илим кандадатларын таярлаўдағы оның кишипейилиги хәм қайырхомлық пәзийлетлерине терең дыққат аўдарады.

Ж.Базарбаев бул мақаласына жуўмақ жасаўда М.Нурмухаммедовты «Илим дүньясында метеорит» сыяқлы ушқан алым» деп биринши академиктиң руўхый қадириятын ардақлап бүгинги жасларымызға үлги етип көрсетеди.

Алымның «руўхый мәдениятымыздың таянышы» [4:42-46] мақаласына нәзер салсақ, Бердақ бабамыз қарақалпақ халқының руўхый мәдениятының таянышы екенін, халқымызда ағартыўшылық ой-пикирдің қәлиплесиўинде терең философиялық мәниге ийе «Халық ушын», «Надан болма», «Излер едим», «Жақсырақ» қосықларына талқылаў жасай отырып, ол инсаплы, уятлы, сөзинде туратуғын ўәдеге берик адамлардың жәмийеттеги орнын жоқары бақалайды.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. - Тошкент: «Ўзбекистон». НМИУ, 2018. 183-б.
2. Базарбаев Ж. Өмир – бул сананың көтериңкилиги. Мақалалар, сәўбетлер. –Нөкис: «Билим» 1996, 220-б.
3. Сонда 67-б.
4. Базарбаев Ж. Миллий идея – бизиң идеямыз. –Нөкис: «Билим» 2003. 42-46- б.
5. Жоқарыда көрсетилген шығарма 64-б.
6. Базарбаев Ж. Миллий идея – жол көрсетиўши жұлдыз. –Нөкис: «Қарқалпақстан» 2011, 30- б.

JUMANAZAR BAZARBAEV – TALAPSHAŇ HÁM BIR SÓZLI INSAŇ EDI...

*A.K.Pazlov – pedagogika ilimleriniń kandidati, professor
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti*

Akademik J.Bazarbaev jayı jánnette bolsın, dáwir talabı dárejesinde xalqımızdın ruwxıy hám filosofıyalıq miyrasların, onıń ashılmaǵan betlerin úyreniwdi maqset etken, ilimniń birneshshe tarawları menen teńdey shuǵıllanǵan, hám talapshań ilimpaz, hám bir sózli ustaz, hám jámiyetlik isker, hám úgili shańaraq iyesi, hám otáǵası bolǵan alımlardıń alımı edi.

Onıń barlıq ómir hám miynet jolı, 500 ge shamalas ilimiy miynetleri, monografiyaları, sabaqlıq, oqıw hám metodikalıq qollanbaları, maqalaları xalıqtıń awzında unamalı bahalarǵa iye, oqıwshı jaslardıń qolındaǵı baslawshı hám baǵdarlawshı tárbiya hám

Akademik ilimpazdın qayısı maqalasını okıp kórsekte, ana-úatanǵa sadıqlıq, ózlikti anlaў, óz xalqınıń tariyxı hám ruwxıy mádeniyatın kásterleў tıykarǵı mazmundı iyleydi. Máselen alımniń «Ózlikti anlaў ruwxıy tikleniў» maqalasında «sovet dızımı xalıqtıń ózligine zorlıq kórsetip, onı ezip, onıń sanasına basqa bir ruwxıy dúnıyanı sindiriўge hárezket etti» dep kórsете отырып, «Хар бир халық өзиниң тили менен, үрп-әдеті, ырымлары менен ажыралып турады. Тил оның қорғаны, жаратыўшысы хәм өзлиги» [5:64] екенін еслете отырып, буннан былай өткен бабаларымыз қолланған сөзлерден пайдаланыў зәрүр екенлигин усынады. Хәттеки ана тилимизди тиклеў миллий ғәрезсизлик идеологиясының тийкарғы шәртлериниң бири екенін атап көрсетеди.

Akademik Jumanazar Bazarbaevtıń ruwxıy kәmillikти kәsterleўши илимий көз-қарасларын үйренгенимизде қарақалпақ халық дәстанларының тәрбиялық әхмийети ҳаққында, яғный дәстанлар руwxıy байлықларымыздың жоқары мәдениятлылықтың таўсылмас дереги [6:30] екенлигин дәлиллеўге хárezket етеди.

Қарақалпақ фольклорындағы динге, өз миллетиниң дәстүр хәм үрп-әдетине, опадарлық хәм садıqlıq сезимлерин қәлиплестириўдеги теңи-тайы жоқ дерек екенлигин көрсетеди. Яғный қарақалпақ халық дәстанлары келешек жасларымыздың өмирден өз орнын табыўында қайғы менен қуўанышты бөлисетуғын, хәр бир инсанда гөззаллықты қәлиплестиретуғын тәрбия қуралы екенлигин орынлы бақалайды.

Жуўмақлап айтқанымызда академик Jumanazar Bazarbaevtıń илимий дәретиўшилиги менен жазылған философия, тарийх хәм әдебият тараўындағы, хәр бир мақалалары қарақалпақ халқының тарийхы, мәдениаты, философиялық ой-пикирлерин, руwxıy дүньясын кәстерлеўге қаратылған мийнетлери бүгинги жаслары-мыз ушын бақалы тәрбия қуралы болып табылады.

жўрген вақтларимда ректор жаннда ҳар биринши кўни ўткерилетуғин мајлисинде Јуманазар аға бизлерге қарап, халқтўн ишинде контракт пулларин тўлеп балаларин оқитўга қурбў jetпей, қўйланўп атўрган шаһарақлардўн баршўлиқ екенлигин еслете отўрўп, институт кеһесини қарарў менен ҳар бир факультеттен бир-бирден, еһ қўйыншўлиққа дуwshar болўп атўрган студентлерин алтў айға контракт тўлемлеринен азат қўлўп кўрсек қалай боладў деп бизлердўн пикирлеримиздў билмекшў болдў. Бул пикир усў мајлисте де, илимий кеһесте де қоллапуwwatландў.

Кеlesi ҳаптедеги ректор жанндағў мајлис вақтнда ақсақалдўн хўзмет телефонў шўнўғўрладў, хаткер келўп Ташкенттен министр екенлигин айттў. Телефонда ол жақтан қандай сўзлер айтўп атўрганў бизлерге еситилмедў. Бўрақ, Јуманазар Базарбаев бизлердўн кўзимизшў: “Бўз алдў менен министрлиқтўн келисимин алўп болўп Илимий кеһестўн қарарин қабўллап қойдўқ. Енди мен қабўлланған қарардў қалайншўа ўзгертмен. Мен ўзгертє алмайман. Бўрақ, екншў семестрден баслап намақул болсў студентлердўн кредитлерине бундай жеһилликлердў берўдў тоқтатайўқ. Илтимас, “менў биџабўрай етпесенўз”, - деп ўтиниш еттў. Ўтиниш қанаатландўрилған болўвў керек, Јуманазар аға қайта-қайта рахметлер айтўп телефондў јавдў.

Ўмирини шўнғў јилларнда Нўкис мўмлекетлик педагогикалўқ институтнда ашўлған 13.00.01. - Педагогика теорўйасў. Педагогикалўқ изертлеwler тариҳў атамасндағў, докторлўқ dissertациялардў жақлаwга рухсат етилген Илимий Кеһестўн баслўғў болдў. Онў Кеһестўн баслўғў болўп ислеген дўwirлеринде Илимий Кеһеске мазмунў тўмен, талапқа јуџап бермеџтуғин јумислар қабўлланбадў. Јўне де, бул Кеһестўн Қарақалпақстанда бирншў мўртебе ашўлғанлўғин есапқа алған ҳалда Қарақалпақстанлў јаслардўн dissertацияларин қорғав ислерине аџтарлўқтай кеџил бўлдў. Нўтиџеде dissertациялўқ јумисларў аһле қашан таяр болған педагогикалўқ институт, университет ҳам Қарақалпақстандағў мўғаллимлердўн билимин жећилстїриџ ҳам қайта таярлаџ орайў оқитўshўларини ўз dissertациялўқ јумисларин жақлап шўғўwларина мўмкиншїликлер туџдўрўп бердў.

Јўнеде бир ислеген јумисларини бїрї - пединститут professor-оқитўshўларини сabaқтан бос вақтларнда барўп маденїџ дем алуwларў, баџ-бақshалар егїџ ислерї менен шўғўлланиџларў ушўн “педагогикалўқ институттўн јаз јайлаџн” шўһкемlestїрдў. Бул јаз јайлаџдўн кўлемї 15 геқтардан ибарат болўп, ол 150 professor-оқитўshўга бўлўп берїлдў. Јаз јайлаџга барїwshў

јоллардў абаданластїриџ, јайлаџга газ, ишїмлик суџў, электр энергїyasın jetкерїп берїџ ислерї менен шўғўлландў. Professor-оқитўshўлар бул јайлаџда ўзлерини јайларин салўп алдў, јайларини атїрапна ҳар қўйлў мїџџе нўллерин егїп, бағ јараттў, тўрлў егнлердў егїп алуџ, ўз хўјалўқларина қосımsha дўрамат кїрїтїџ, бала-shағаларў менен келїп маденїџ дем алуџ мўмкиншїликлерине иџе болдў.

Јуманазар Базарбаев кафедра баслўғў болўп ислеген вақтларнда да, шўнған кафедранїн professor лавазımında ислеген вақтларнда да ҳеш қашан оқїџ режесїне јўнадан кїрїтилген пўнлердў оқитўдан јалўқпадў. Адетте, кўпshїлик professor-оқитўshўлар ўзлерини бўрнғў оқитўп жўрген пўнлерї бойншўа оқїџ јўклемелерин толтўрўп берїџдў, јўнадан енгїзилген пўнлердў јас, тазадан келген мўғаллимлерге берїџдў уснїс етедў. Ал, академик Јуманазар Базарбаев тазадан келген пўнлердў јас оқитўshўлардўн оқитўга, оған материаллар топлаџга қўйналўп қалатуғинлўғин бїлер едї ҳам сонїн ушўн да бундаџ пўнлердў ўзї оқитқандї мақул кўрер едї. Јўне де сол тазадан кїрїтилген пўн бойншўа дўрһал сабақлўқ яки оқїџ қолланбанў јазїп таслар едї.

Јуманазар Базарбаев институт ректорї болўп ислеген дўwirлеринде вақт тавўп professor-оқитўshўлардўн сабақларина да јанїна тїџислў қўнїгелердў алўп кїрїп туратуғин едї. Мен де сол вақтларда јас болсамда қўнїге сїпатнда јанїнда болўп, ўsh-тўрт мўғаллимнїн сабақларина кїрїп, шўнған ол сабақлардў талқїлаџ јумисларина қатнастїм. Сол вақтларда онїн сабақлардў талқїлаџ тўјїрїџбесї икусстvosına қайїл қалдїм. Ол ҳеш бїр мўғаллимге сенїн бул сабағин “нўл”, ямаса “јарамсїз” деген сўзлердў ислетпедї. Керисншє, сабақтўн жећискенлїк тўреплерин аџта келїп, “сабағндағў мїна сўздї ислетїџндї онша тўсинїнкїремедїм, мўмкин онў басқаша формада ислетїџ керекпе едї, деген оџларга берїлдїм”, - деп мўғаллимнїн қўтелїгн асте ақırнлаџ тўсїндїрїп берер едї. Hesh вақтда сабаққа кїрдїме, кїрдї, деп есаплатїџ ушўн сабақта отўрїп суџретке тўспедї. Сабаққа кїрсе, бїр пар толїқ отїрдї. Мўғаллимлер де онїн сабақтў талқїлағаннан наразї болмадў.

Қўрмїзї апа менен бїргелїкте јазған “Адепнама”сў халқтўн сўџїп оқїџтуғин қолланбасїна аџландў. Сонїн ушўн да онїн бул кїтабў ўзбек тїлїне, ал, Қазакстанда болсў қазақ тїлїне аџдарма јасалдў.

Бўз Јуманазар ағанїн јайларў јўннетте болсн, қалған ўмир-јасларин ул-қўзларина ақлўқ-shawлўқларина берсн деџмїз.

ЎДЕБИЯТШЎ ИЛИМПАЗ ХЎМ УСТАЗ ХАҚҚЫНДА СЎЗ

А.Пирнїязова – филология илимлериниң докторы (DSc),

З.Ктайбекова – филология илимлерї бойынша философия докторы (PhD)

Ўжїнїяз атындағў Нўкис мўмлекетлик педагогикалўқ институты

Қарақалпақ филология илимин изертлеўге ўлкен ўлес қосўп кїџтырған илимпаз хўял-қўзлар кўпshїликти қўрайды. Ўсїресе, Мойнақта туўылып кўмалға келген, тўркий филологиясының сырларын изертлеген белгїлї илимпазлар филология илимлериниң док-

торы, профессор А.Нурмаханова, профессор А.Карибаевалар менен бїр қатарда заманласымыз, кўсїплесїмїз филология илимлериниң кандидаты, доцент Бекбергенова Марїя Досбергеновнаның исми бўгннғї кўнї пўткїл тўркий дўнўясына белгїлї.

Бекбергенова М.Д. 1953-жўлы Мойнақ районында туўылған, бўџылғў жылы мўбўрек жећпис жасты қарсы алып аџыр. Ол 1976-жўлы Тағанроғ мўмлекетлик педагогикалўқ институтын

айрықша бағалар менен питкерген.

Ол мийнет искерлигин 1976-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Н.Дәўқараев атындағы Тил хэм әдебият институтының илимий хызметкери лаўазымынан баслаған. Ол 1993-жылы «Хәзирги дәўир қарақалпақ прозасында мийрас мәселеси» атамасында кандидатлық диссертациясын табыслы қорғап шықты. 1994-жылдан баслап Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ әдебияты кафедрасының доценти, 1998-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы, 1998-2001-ж.ж. Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ әдебияты кафедрасы тили хэм әдебияты факультети деканының оқыў ислери бойынша орынбасары лаўазымларында ислеген.

Ол талабаларға сабақ бериў менен биргеликте, сабақлық хэм оқыў қолланбалар дөретип, бир қатар мақалалар жазды. М.Бекбергенова биргеликтеги авторлықта төрт сабақлықтың авторы. Ә.Пахратдинов, К.Алламбергенов, Ж.Абдиреймов пенен биргеликте Академиялық лицейлердің 3-курс студентлери ушын «Қарақалпақ әдебияты» (Нөкис: Билим, 2007), жоқары оқыў орынлары ушын Ә.Пахратдинов, К.Алламбергенов пенен биргеликте “XX әсир Қарақалпақ әдебияты тарийхы» (Нөкис: Қарақалпақстан, 2011), К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, Ә.Пахратдинов пенен биргеликте «XX әсир Қарақалпақ әдебияты тарийхы» I-II бөлим (Ташкент: Сано-Стандарт, 2018), К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, З.Бекбергенова менен биргеликте улыўма орта билим бериў мектеплериниң 11-класы ушын «Қарақалпақ әдебияты» (Нөкис: Билим, 2018) сабақлықларын жәриялады. М.Бекбергенованың жеке авторлықта жоқары оқыў орынларына арналған Жәхән әдебияты (Ташкент: Фан ва технология, 2019), Улыўма билим беретугын мектеплерде әдебий дөретиўшиликти үйретиў мәселелери (Ташкент: Фан ва технология, 2019) атамасындағы еки оқыў қолланбасы баспадан шығарылып, студентлер тәрәпинен сабақ барысында пайдаланылмақта.

М.Бекбергенованың 2011-жылы шыққан «XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы» хэм 2018-жылы толықтырылған сабақлықлары жоқары оқыў орынлары талабалары ушын әхмийетли оқыў куралына айланды. Бул сабақлық «Қарақалпақ әдебияты раўажланыўының тийкарғы басқышлары» хэм «XX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң өмири хэм дөретиўшилиги» деген еки бөлимнен ибарат. Биринши бөлимде XX әсир қарақалпақ әдебиятының озине тән өзгешеликлери, раўажланыўының тарийхий жоллары, пайда болыў хэм қәлиплесиў дереклери, хәр бир раўажланыў басқышындағы идеялық-көркемлик дәрежеси, жанрлық-формалық өсиў жоллары сөз етилсе, екинши бөлимде, XX әсир қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына салмақлы үлесин қосқан талантлы шайыр хэм жазыўшылар А.Муўсаев, Қазы Мәўлик, С.Мәжитов, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Т.Жумамуратов, К.Султанов, И.Юсупов,

Т.Қайыпбергенов, Т.Мәтмуратов, Ш.Сейтов, К.Рахмановлардың дөретиўшилиқ әдебий келбети арнаўлы сөз етиледі. Сабақлық филолог оқытыўшы хэм талабалар ушын бағалы оқыў куралы болды.

М.Бекбергенованың буннан басқа «Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийраслылық хэм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери» (2004), «Көркем аўдарма теориясы» (2005), «Жәхән әдебияты» (2019), «Улыўма билим беретугын мектеплерде әдебий дөретиўшиликти үйретиў мәселелери» (2019) атамасындағы оқыў қолланбалары да дыққатқа ылайық мийнетлерден болып саналады.

«Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийраслылық хэм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери» атамасындағы оқыў қолланбасында фольклорлық хэм классикалық жазба әдебияттағы әдебий дәстүрлер менен көркем тәжирийбелер, XX әсир қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында басқа миллет әдебиятларындағы әдебий дәстүр хэм көркем тәжирийбелердің тутқан орны, көркем аўдарманың миллий әдебиятлардың байып толысыўындағы дереги тийкарғы екенлиги, әдебий дәстүрлер менен көркем тәжирийбелердің қәлиплесиўинде әдебий тулғалардың жеке дөретиўшилиқ хызмети мәселелери талқыға алынған. Қатнасықлы байланыслар, яғный жазыўшылардың тиккелей ушырасыўлары – әдебиятлардың мийраслық қатнасықларына жәрдем еткен әдебий байланыслардың бир түри болғанлығы, әдебий тәсир мәселеси, қарақалпақ әдебиятында жаңа жанрлардың пайда болыўы мәселелери кең жобада үйренилди.

«Көркем аўдарма теориясы» атамасындағы оқыў қолланбада көркем аўдарма хаққында тийкарғы түсиниклер берилип, аўдарма теориясының қәлиплесиў тарийхы, оны изертлеўшилер хаққында мағлыўмат берилген. Сондай-ақ түркий тиллес халықларында көркем аўдарма тарийхының тәжирийбеси, Европа халықларындағы көркем аўдарманың мәселелери салыстырмалы жобада қарастырылған. Китапта әмелий сабақларға тапсырмалар, қадағалаў ушын сораўлар хэм тест тапсырмалары орын алған. Оқыў қолланба талабалар ушын оғада бағалы дерек хызметин атқарып келмекте.

«Жәхән әдебияты» атамасындағы оқыў қолланбасы да китапқумарлар ушын айрықша әхмийетке ийе. Бул қолланбада жәхән әдебиятының тийкарғы түсиниклери, жәхән әдебияты тарийхының раўажланыўы хэм оған жазыўшы-шайырлардың қосқан үлеси хаққындағы илимий-теориялық мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ, Антик дәўир әдебияты, грек мифологиясы, қахарманлық эпослар, Гомер дөретиўшилиги, грек трагедиясының пайда болыўы хэм қәлиплесиўи, Рим әдебияты, Орта әсирлердеги әдебият, XVII әсирдеги әдебият, классицизм, ағартыўшылық дәўири әдебиятының өзгешелиги, романтизм, критикалық реализм, белгилі жазыўшылардың дөретиўшилиги хэм т.б. мәселелер хаққында сөз етилген.

«Улыўма билим беретугын мектеплерде әдебий дөретиўшиликти үйретиў мәселелери» (2019)

атамасындағы оқыў қолланбасы «Әдебий дәретиўшилиқ ҳаққында теориялық түсиниклер», «Әдебий дәретиўшилиқтиң бир формасы – көркем аўдарма» деп аталатуғын еки бөлимнен турады. Биринши бөлимде әдебий дәретиўшиликке тийкарғы түсиниклер, әдебий талант, көркем қыял, көркем тоқыма, шығарма жобасы, көркем қахарман, образ хәм көркемлик, көркем шығарма хәм оның қағыйдалары үйренилсе, екінши бөлимде, көркем аўдарма ҳаққында түсиник, көркем аўдарманың қағыйдалары, көркем аўдарма теориясы, тарийхы, әдебий дәретиўшилиқти қәлиплестириўдеги бир форма екенлиги үйрениледі. Бул оқыў қолланба талаба жаслар ушын оғада зәрүр оқыў куралы болып есапланады.

Хәзирги ўақытта «XX әсир қарақалпақ прозасының типологиялық мәселелери» (1960-90 жыллар) атамасында (DSc) докторлық диссертациясы үстінде илимий изленислер алып бармақта. Бул бағдарда көп санлы илимий мақалалар хәм тезислери шет ел журналларында хәм халықаралық конференция хәм республикалық баспасөз бетлеринде жарық көрди. Атап айтқанда, Польша, Венгрия, Австрия, Германия, Татарстан, Қазақстан хәм т.б. мәмлекетлерде, сондай-ақ республикалық илимий журналларда мақалалары жәрияланып, қарақалпақ прозасының салыстырмалы типологиялық мәселелери хәр тәрәплеме талқыланды. Мәселен, типология термининиң қәлиплесиўи, әдебият илиминде компаративистлик бағдар, салыстырмалы-тарийхый типологиялық байланыслар, көркем типология мәселелери, қарақалпақ эпикалық жанрының генетикалық хәм типологиялық мәселелери, XX әсир қарақалпақ прозасының типологиясы, прозалық шығармаларды салыстырмалы изертлеў, көркем образлар типологиясы мәселелери – хәзирги күндеги әдебияттаныў илиминиң изертлениўи тийис машқалалардан бири екенлиги ҳаққында кең жобада илимий изертлеў жумысларын жүргизбекте. Мақалаларында сөз етилген әдебиятлар арасындағы типологиялық жақынлық, уқаслықлар хәм өзгешеликлер ҳаққындағы илимий – теориялық ой-пикирлер кең жәмийетшилиқтиң итибарын өзине тартты хәм қызығыўшылық оятты. М.Д.Бекбергенова – 200ден аслам тезис хәм мақала авторы. 20 халықаралық конференцияда баянатлары менен қатнасып, сертификат хәм дипломлар менен сыйлықланған.

М.Бекбергенова жоқары оқыў орнында талаба жасларға көп жыллардан берли билим бериў

менен бирге илим сырларын үйретип, тәрбия берип келмекте. М.Д.Бекбергенова – тәжирийбели устаз. Оның илимий басшылығында бир қатар талабалар Мәмлекетлик стипендия жеңимпазлары болды. 2018-2019-оқыў жылында Г.У.Оразбаева Наўайы атындағы стипендия жеңимпазы, 2014-2015-оқыў жылында И.Сейдеметов И.Юсупов атындағы стипендия жеңимпазы, 2015-2016-оқыў жылында Г.Ибраймова И.Юсупов атындағы стипендия жеңимпазы, 2018-2019-оқыў жылында Н.Сағындыкова И.Юсупов атындағы стипендия жеңимпазы, 2021-2022-оқыў жылында Ф.Отарбаева Наўайы атындағы стипендия жеңимпазы болды. Оның илимий басшылығында А.С.Жақсылықова диссертациялық жумыс алып бармақта.

М.Д.Бекбергенова сабақ барысында заманагөй оқытыў усыллары тийкарында жоқары илимий хәм оқыў-методикалық бағдарда лекция хәм семинар сабақларын алып бармақта. Факультет хәм кафедраның жәмийетлик жумысларында, институт хәм факультет көлеминде өткерилетуғын барлық илажларда белсене қатнасып келеди.

Ол Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети қасындағы илимий дәрежелер бериўши DSc/PhD.03/30.12.2019.Fil.20.01 санлы Илимий кеңестин Илимий семинары ағзасы. Сондай-ақ, 2021-жылдан баслап, НМПИ Түркий тиллер факультети қасындағы Түркий тиллер филологиясы (Қарақалпақ филологиясы) илимий семинары кеңесиниң ағзасы.

Жас әўладты тәрбиялаўдағы усы ийгиликли ислери хәм хызметлери есапка алынып Ўзбекстан халық билимлендириў ағласы хәм 2022-жылы «Ардақлы нураний» көкирек нышаны менен сыйлықланды. Ол Ўзбекстан хәм Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының ағзасы,

М.Бекбергенованың билимлиги, өз үстінде ислеўге еринбеўи, кәсиплик хызметтеги айрықшалығы, педагогикалық процессти нәтийжели әмелге асырыўдағы шеберлиги, бәрхама педагогикалық излениўшилиқ пенен дәретиўшилиқ мийнетти билим, тәлим-тәрбия бериў менен бирлестирип алып барыўы жағынан мол тәжирийбеге ийе екенлигинен дерек береді.

М.Бекбергенова бүгинги күнде өз жәмәәти арасында жоқары абырайға, инсанылық ағла пазыйлетлерге ийе оқытыўшы хәм илимпаз. Ол шәкиртлерине илим хәм билим сырларын үйретиўде ҳеш қашан жалыққан емес. Мария Бекбергенованы излениўшең илимпаз сыпатында, инсанылық қәсийетлеринен жас әўлад үлги алса арзыйды деп есаплаймыз.

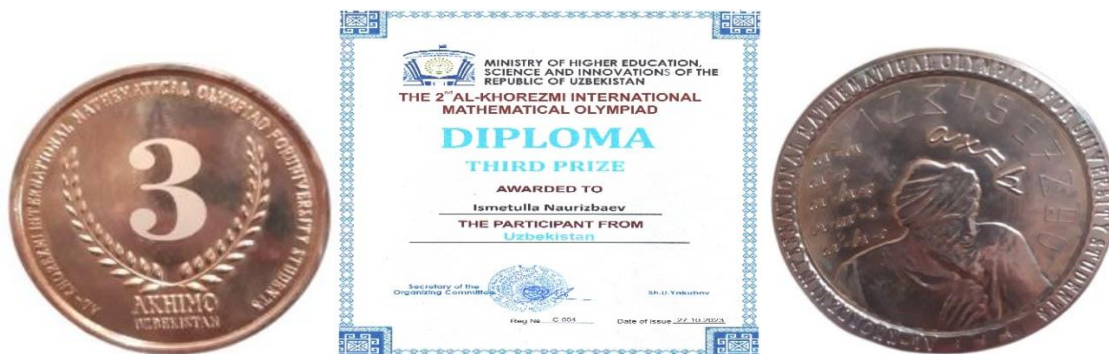
M A Z M U N Í PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Abatbaeva R.A. Kompozitor Najimaddin Muxammeddinov dóretiwshiliginde simfoniyalıq poema janrı	3
Abdiev B.T. Kreativ oylaw hám kommunikativ kompetenciya mashqalalarınıń óz-ara qatnas máselesi	4
Abdikarimova F.B. Oliy ta'limda tadqiqot ishlarini yozish jarayonida tanqidiy fikrlashning o'rni ...	6
Abidova Z.K. Professional ta'limda kompetentli yondoshuv prinsiplari asosida o'quvchilar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy vazifalari	7
Allaberganova N.P. Maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy bilimlarini rivojlantirishda o'yinning roli	9
Аляминов Х.И. Олий таълим муассасалари талабаларини инновацион тадбиркорлик фаолиятига тайёрлаш тизимида ёндашувлар	11
Babasheva G.B. Boshlangich sinf o'quvchilari nutqini o'stirish yo'llari va usullari	13
Джанабаева А. Современные механизмы развития профессиональных компетенций педагога в электронной образовательной среде	15
Джанходжаев Н. Таълим жараёнида сунъий интеллект	16
Елмуратов Ч. Қарақалпақстанда этносспорт ҳәм миллий балалар ойынларын изертлеўдин дәслепки көринислери	19
Eshbekov S.J., Arziev Sh.A. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sportning o'rni	21
Ешниязов Р.Н. Повышение качества подготовки студентов строительного профиля по специальным учебным дисциплинам	22
Халмуратов И.Т. Бўлажак ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятини ривожлантириш шарт-шароитлари	25
Хоjanov B.K. Maktablarda ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimiga ekologik targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etish	26
Курбаниязова З.К. Бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда таълим методларидан самарали фойдаланиш дидактиканинг асосий муаммоларидан бири сифатида	28
Kuttibekova G.T. Texnologiya ta'limi o'qituvchilariga qo'yiladigan zamonaviy talablar	32
Қалжанов П. Болалар спортини ривожлантиришнинг ташкилий, илмий ва услубий асослари	34
Mirzambetov P.Sh., Urazov R.D. Kurash mashg'ulotlarida kurashchilarning ma'naviy madaniyatini tarbiyalash masalalari	35
Nauruzbaeva A.S. Baslawish bilimlendiriw modernizatsiyası dástúriy támiynatın jetilistiriwde pedagogikalıq principlerge súyeniwdiń ahmiyeti	36
Otayeva S.S. Ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish mexanizmi	38
Pazilov M.A. Ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishga oid jahon tajribalari tahlili	40
Raxmedova M.A. Mahmud az-Zamaxshariyning ma'naviy-ma'rifiy faoliyati	43
Romanova S.E. Musiqa o'qituvchisi har tomonlama kompetentlik talablari	44
Сейтмуратов Қ. Ўзбекстанның тунғыш профессоры	47
Sobirov D.S. Pedagogik jarayonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari	49
Taylakova Sh. Deviant behavior of adolescents and socio-pedagogical conditions for its correction	51
Tleumuratova A.B. Multimedia vositalari asosida talabalarni madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari	54
Tnibayev P.K. Dirijyorning kasbiy xususiyatlari	55
Toylibaev S.M., Allambergenova R.D. Maktabgacha yoshdagi bolalarni asosiy gimnastika vositalari orqali koordinatsion rivojlantirish	57
Турсынбекова И.Ж. Ўқув жараёнининг турли жихатларига мултиагентли тизимларнинг интеграциялашув босқичлари	59
Yesemuratov B. Kredit-modulli sistemada individual oqiw processlerin shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq mexanizmin jetilistiriw	61
Zarimbetova G.K. Gamification as a new way of learning with the potential of creativity	63
Yakubov Z.M. Xorazm xalq dostonlari vositasida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining ma'naviyatini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida	64

Чариев И. Педагог магистрларни ижодий фаолиятга методологик тайёрлаш самарадорлигини ошириш	66
Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikasi	
Абдираманов Ж.Б., Беласарова Ш.М. Географиялық билим бериўде жойбарлаў (проект) технологияларын қолланыў	69
Aytimbetova U. Oliy ta'lim muassasalarida aralash ta'lim metodikasidan foydalanish	71
Axetova G.J. Qaraqalpaq baqsı – jırawlarınń tariyxıy dóretiwshilik ónerleri menen tanıstırıw usılları	72
Djoldasova G.B., Alimbetova M.M. Scholars' view about approaches of teaching literature in efl classrooms	74
Hazratqulov M. X.Andersenning “Bolalar gurungi” ertagini pirls topshiriqları tuzish asosida o'rgatish	76
Хожиев А.К. Бўлажак муҳандисларнинг индивидуал таълим траекториясини амалга оширишда мустақил ишларнинг шаклларида фойдаланиш	78
Каипова С.К. Проектирование и внедрение системы мониторинга обучения	80
Mambetova G.A. Tálim mámleketlik emes tillerde alıp barılatuǵın klaslarda qaraqalpaq tili sabaqlıǵındaǵı ádebiy materiallarǵa talqı (10-klas materialları misalında)	82
Nagmetova N.M. Baslawish klasslarda matematika páninen klasstan tıs jumislardı shólkemlestiriw metodikasi	84
Nurmaxanov K.E. Bo'lajak o'qituvchilarni raqamlashtirish sharoitlarida elektron ta'lim resurslarini yaratishga o'qitish metodikasini takomillashtirish	86
Nuratdinova J.S. Awıl xojalıǵı tálim baǵdarı studentlerine inglis tilin clil texnologiyası tiykarında úyretiw	88
Orinbayeva A. Informatika pánin oqıtıwda qollanılatuǵın interaktiv programmalar hám web-saytlardıń abzallıqları	89
Рахмонов И.А. Физика дарсларида тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантирувчи ижодий фикрлаш компонентининг ўрни	91
Таджимова Ш.Р. Принципы и элементы кредитно-модульной системы в обучении иностранного языка	94
Тажбенова С.С. Бошланғич синф она тили дарсларида лингвистик компетенцияни шакллантиришнинг назарий асослари	95
PSIXOLOGIYA ILIMLERI	
Дәукеева А. Бўлажак педагог-психологларнинг акмеологик компетентлигининг ижтимоий психологик хусусиятлари	97
Karshieva D.S. Pedagog va uning shaxsiy rivojlanishida koping strategiyaning o'rni	98
Қодирова А.Б. Таълим тизимида ва ижтимоий ҳаётда ҳадислардан фойдаланишнинг психологик-педагогик аҳамияти	100
Matkarimova M.A. Jaslardıń kásip tańlawında tásir etiwshi faktorlar hám ortalıq	102
Norbosheva M.A. Bola shaxsining kognitiv rivojlanishida raqamli texnologiyalarning ta'siri	103
USTAZLAR SHEJIRESI	
Айтмуратов Ж., Айтмуратова З. Руўхый кәмилликти қәстерлеген алым	106
Pazilov A.K. Jumanazar Bazarbaev – talapshań hám bir sózli insan edi... ..	107
Пирниязова А., Ктайбекова З. Әдебиятшы илимпаз хәм устаз ҳаққында сөз	108

QUTLIQLAYMIZ!!!

2023-jılı 25-27-oktyabr kúnleri Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde joqarı oqıw orınları talabaları arasında matematika páninen Muxammad al-Xorazmiy atındaǵı ekinshi Xalıq-aralıq olimpiadası (Al-Khorezmi International Mathematical Olympiad for University Students (AKHIMO2023))na pedagogikalıq institutımızdan B.B.Prenov (Team Leader), A.Xodjaniyazov (Team adviser), matematika-informatika fakulteti 2-kurs talabalarınan I.Naurızbaev, B.Allakutov, K.Ibadullaev, M.Genjalievler qatnasıp, nátiyjede I.Naurızbaev 3-orındı (Third Prize Diploma hám bronza medal), B.Allakutov, K.Ibadullaev hám M.Genjalievler – tiyislisinshe sertifikatlar menen sıylıqlandı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı jámááti xalıq aralıq olimpiada jeńimpazların qutlıqlaydı hám olarǵa aldaǵı jumıslarında tabıslar tileydi.

MATEMATIKA PÁNINEN XALÍQ-ARALÍQ OLIMPIADA QATNASÍWShÍLARÍNÍN JETISKENLİKLERI

2018-jıldıń 26-31-oktyabr kúnleri Urgench mámleketlik universitetinde joqarı oqıw orınları talabaları arasında matematika páninen Muxammad al-Xorazmiy atındaǵı birinshi Xalıq-aralıq olimpiadasına pedagogikalıq institutımızdan (Al-Khorezmi International Mathematical Olympiad for University Students (AKHIMO 2021)) na B.B.Prenov (Team Leader), A.Xodjaniyazov (Depute Team Leader), matematika-informatika fakulteti talabalarınan Sh.Urozmatov, X.Abdullaev, A.Iskenderov hám N.Sultanovlar qatnastı. Nátiyjede Sh.Urozmatov hám X.Abdullaev - Honourable Mention (húrmet jarlıqlar)ın alıwǵa miyasar boldı.

2021-jıldıń 4-5-mart kúnleri Berdaq atındaǵı QMUda Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyasınıń, V.I.Romanovskiy atındaǵı Matematika instituti hám Berdaq atındaǵı QMU tárepinen shólkemlestirilgen Nókis qalasında jaylasqan joqarı oqıw orınlarınıń student qızları arasında Matematika páni boyınsha olimpiada bolıp ótip, onda institutımızdıń fizika-matematika fakultetinen bir neshe talaba qızlar qatnastı. Nátiyjede R.Raximboeva (4-v MOM) – 2-dárejeli diplom menen sıylıqlandı.

Al, 2021-jıl 5-8-may kúnleri Turkmenistan Respublikası Ashxabad qalasınıń gumanitar hám rawajlanıw xalıq aralıq universitetinde (IUHD) onlayn formatta Open Mathematical Olympiad for University Students OMOUS bolıp ótti. Pedagogikalıq instituttıń fizika-matematika fakulteti MOM talabalarınan S.Babajanov, A.Kazbaev, S.Kurbanbaev, R.Raximboeva, Sh.Kojamuratova, S.Davlatboeva, N.Sultanov, magistrlerden M.Dushiev hám L.Bekimmatova qatnastı. Nátiyjede S.Babajanov, A.Kazbaev, S.Kurbanbaev, R.Raximboeva, Sh.Kojamuratovalar 3-orın (Third Prize Diploma)dı; S.Davlatboeva – Honourable Mention Diploma diplomın alıwǵa miyasar boldı.

2022-jılı 5-8-aprel kúnleri jánede usı universitette ótken onlayn formattaǵı olimpiada da fizika-matematika fakulteti talabalarınan S.Babajanov, A.Kazbaev, Sh.Kojamuratova hám A.Baxievler qatnasıp 3-orın (Third Prize Diploma)dı alıwǵa miyasar boldı.

2022-jılı 20-21-oktyabr kúnleri onlayn formatta Novosibirsk mámleketlik universiteti (NGU) tárepinen shólkemlestirilgen Sibirskaya matematicheskaya olimpiada (Otkritaya mejdunarodnaya mejvuzovskaya olimpiada po matematike) ótkerildi. Olimpiada eki individual hám komandalıq kategoriyǵa bólinde: 1-kategoriya birinshi kurs talabaları, 2-kategoriya 2-6 kurs talabaları ushın. Olimpiadaǵa fizika-matematika fakultetiniń 1-kurs MI talabalarınan: D.Polatova, B.Allakutov, I.Naurızbav, K.Ibadullaev, M.Genjaliev, P.Sultamuratova, 4-kurs MOM talabalarınan S.Babajanov, A.Kazbaev, Sh.Kojamuratova, Q.Sarsenbaev hám A.Baxiev (3-a MI)leer qatnasıp, nátiyjede D.Polatova, B.Allakutov, I.Naurızbaev, K.Ibadullaev, P.Sultamuratovalar komandalıq esapta 3- orındı jeńip aldı. Sonday-aq, D.Polatova jeke tártiptede 3-orındı iyeledi.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaşsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mıń) swm.

Redaksiya mánzili: Nókis qalası, P. Seytov kóshesi, n/j.
Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.
Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru
JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:
Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı

Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspawı kerek.

Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı
ISSN 2010-720X
Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.
Mákemeler ushın — 2102.

Basıwǵa ruxsat etildi: 18.12.2023
Buyırtpa: №0012 Format: 60x84 1/8
Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.
Nusqası : 200 dana. Reestr № 11-3084